२२०००

१६-८-२००३

THE

PUNJAB SANSKRIT SERIES.

No. IV.

THE

PUNJAB SANSKRIT SERIES

OR

A COLLECTION OF RARE & UNPUBLISHED

SANSKRIT and PRAKRIT WORKS

EDITED BY

THE WELL-KNOWN & EMINENT SCHOLARS

OF

INDIA, EUROPE and AMERICA

No. 4.

LAHORE (INDIA)

THE PUNJAB SANSKRIT BOOK DEPOT

1924.

कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम्

ARTHAŚĀSTRA OF KAUṬILYA

A New Edition

BY

J. Jolly, Ph. D., D. Litt. Oxon., M.R.A.S. Hon.,
Professor of Sanskrit and Comparative Philology
in the University of Würzburg.,

AND

Dr. R. Schmidt,
Professor of Sanskrit, Münster, University.

Vol. II.

Notes, with the commentary

NAYA CANDRIKĀ

OF

Mahâmahopâdhyâya Mâ

Published by
MOTI LAL BANARSI DAS
Proprietors,
The Punjab Sanskrit Book Depot, Lahore.
1924.

PUBLISHED BY
MOTI LAL BANARSI DAS,
Proprietors,
The Punjab Sanskrit Book Depot,
SAIDMITHA STREET,
LAHORE.

1924.

PRINTED BY
AMAR NATH "RAUNAK"
Manager,
The Bombay Sanskrit Press,
SAIDMITHA STREET,
LAHORE.

NOTES

ABBREVIATIONS.

B—Nr. 335 of the Munich Government Library Sanskrit Mss. being a carefully written Devanāgarī transcript from a Grantha Ms. belonging to the Government Oriental College Library Madras. It contains on 603 pages in quarto-size the whole text of the Kauṭilīya Arthaśāstra.

Co—a Sanskrit Commentary by Bhaṭṭasvāmin on Arthaśāstra II, 8-36, according to quotations from it in Sh and So.

M—two Mss. of the Kauṭilīya Arthaśāstra, also belonging to the Madras Oriental College Library, from copies of them which were used for the Mysore edition of 1919 of the Kauṭilīya Arthaśāstra and designated as म in the footnotes to that edition.

Me—Medhātithi's commentary on the Mānava Dharmaśāstra. It contains extensive quotations from the present work.

S—Somadeva's Nītivākyāmṛta.

Ś—Śaṃkarāya's commentary on the Nītisāra printed at Trivandrum, 1912. This and the preceding text are particularly rich in quotations from the Kauṭ. Arthaśāstra.

Sh—Shamasastri in his Arthaśāstra of Kauṭilya, edited at Mysore 1919 and the same in his English translation of that work, Bangalore 1915.

So—Sorabji, Some Notes on the Adhyakṣa-Pracāra, printed at Allahabad 1914.

U—Upādhyāyanirapekṣānusāriṇi-Tīkā, a commentary on the Nītisāra in R. Mitra's edition of that work (Calc. 1861), containing many quotations from the Arthaśāstra.

Title BM generally read कौटलीयम् for कौटिलीयम् and कौटल्यः for कौटिल्यः ॥

ADHIKARAṆA I.

*I, I. प्रस्ताविताानि BM for प्रस्थापितानि.—The term *prāyaśas* 'for the most part' seems to refer to the earlier works on Polity, the majority of which have been used by the present writer for his own composition. संगृह्यै° M for संहृत्यै°. **2.** This clause recurs at the beginning of Vātsyāyana's Kāmasūtra, and is one of the many phrases, which, as well as the whole plan of his work, Vātsyāyana seems to have borrowed from the present work. **20.** Internal colonization. **21.** The term *bhūmicchidra* means ground unfit for tillage. See below, II, 2 end. **22.** *durga* is a fortified town rather than a fort. **23.** दुर्गविनिवेशः BM. **24.** °निचयकर्म BM for °चेयकर्म. **58.** The *Adhyakṣapracāra* is quoted as an independent work in Me (VII, 61. 81), and perhaps in the Kāmasūtra (I, 2). **62.** Further on, this title is given as गृहवास्तुकम्. See II, 8. **106.** सामवायिक° BM. **139.** व्यूह om. Sh. See X, 6, end. **158.** The "secret doctrine" forms the last part of the work, just as in the Kāmasūtra.

2, 10. The logical philosophy (ānvīkṣakī), which is here declared to include the materialistic system Lokāyata, is sometimes identified with the latter, see Rāmāyaṇa II, 100, 38. One of the chief rules of that system states that gain and love are the only two objects of man, and so the Arthaśāstra regards gain as

* First number denotes the अध्याय and the second denotes No. of sutras.

the principal pursuit of man (I, 7). Bṛhaspati, whose heretical opinions concerning the authority of the Veda are quoted in this chapter, is the supposed author of the Lokāyata system. See Bṛhaspati Sūtra ed. by F. W. Thomas (Punjab Sanskrit Series No. I). As regards the various conflicting doctrines of Bṛhaspati and other writers, it should be noted that analogous discussions are scattered throughout the whole work, and are mentioned as characteristic of Kauṭilya's method in the Fifteenth Book. **11.** नयापनयौ BM for नयानयौ.

3, 4. The three first Vedas are called the triple science *(trayī)*, and are superior in sanctity to the Atharva Veds and to the Itihāsaveda, *i. e.*, the epics or epic lore in general, which is elsewhere called a fifth Vedā. **6.** वाणिज्या B. **12.** °रण्ये वासो BM. The Dharmaśāstra has an analogous rule, that mendicants should not sleep two nights in the same village. See Gaut. III, 21. (शौचं) Sh for शौचं. This summary of rules applicable to all stages in the life of a Brahman may also be traced to the Dharmaśāstra. See Viṣṇusmṛti II, 17.

4, 9. The Ācāryas are the older teachers of Polity. **16.** The rule of fish consists of the big fish swallowing the small ones; or of the powerful roasting the weak, like fish on a spit. See Manu VII, 20; Nārada XVII, 15; Mahābhārata XII, 15, 30; Kāmasūtra p. 21, 2 (Yaśodhara's commentary). **18.** This passage has been conjectured by some scholars to contain a punning allusion to king Candragupta, the powerful patron of Kauṭilya. It seems preferable, however, to give the text its natural meaning. **4, end.** The Vidyāsamuddeśa, which ends here, is quoted from as

an independent work in a philosophical work, Vātsyāyana's Nyāyabhāṣya.

5, 10. दारकर्म च । अस्य M Sh. **14.** B omits अर्थशास्त्रं. **17.** B reads योगादात्मविद्यासामर्थ्यम् 'From application comes the capacity for understanding the science of the supreme spirit. This reading is perhaps preferable.

6, 13. The majority of the twelve legends mentioned in this chapter, two for each of the six destructive passions of a king, may be found, with some variations no doubt, in the great epics. Several of them may be traced in Buddhist works. Thus Karāla and Dāṇḍakya recur in the Buddhacarita XI, 31 as Maithila and Daṇḍaka, and the former as Karālajanaka as well (IV, 80). As for Dāṇḍakya, see also Kāmasūtra p. 24, l. 5. Janamejaya and Tālajaṅgha are mentioned in another poem of Aśvaghoṣa, the Saundarānanda (VII, 39. 44). The Vṛṣṇis and Dāṇḍakya occur in the Jātakas. Some equally comprehensive or even longer lists of sinful kings of antiquity are given in the writings of later authors, such as Subandhu, Bāṇa, and Daṇḍin. **15.** The history of Ambarīṣa Nābhāga is told in the Mahābhārata (VII, 64; XII, 29. 98). **16.** Jāmadagnya, the son of Jāmadagni, is better known by his ordinary name of Paraśurāma.

7, 4. स्वप्नलौल्य° Sh. 'lustfulness, even in dream.' स्वप्नं लौ° B, 'drowsiness and voluptuousness.' **10.** The prominence given to अर्थ agrees with the standpoint of an Arthaśāstra. Compare Yaśodhara's remark, Kāmasūtra p. 1.

, **1.** Of the sages mentioned in this Chapter, Bhārdvāja is perhaps identical with the Kaṇiṅka

Bhāradvāja (*i. e.*, Kaṇiṅka, the son of Bhāradvāja), who is quoted as an authority further on (V, 5). Kaṇiṅka occurs in the Mahābhārata (I, 140) as Kaṇika, the learned minister of king Dhṛtarāṣṭra, and reputed author of certain maxims on the subject of Polity, which agree closely with the teachings of Kauṭilya. Viśālākṣa, 'the large-eyed,' *i. e.*, the god Śiva, is in the Mahābh. (XII, 59) mentioned as the author of the Vaiśālākṣam, in which the original treatise of Brahman on the three objects of man, etc., was reduced to 10000 chapters. Parāśara and Piśuna, 'the informer,' *i. e.*, Nārada, are also well-known sages of the great epic, and two renowned law-books are attributed to them. Kauṇapadanta is an epithet of Bhīṣma, the uncle of the Pāṇḍus, whose teachings on the subject of Dharma occupy a large space in the Mahābhārata (XII, 56—XIII, 166). Vātavyādhi is another nickname, of unknown meaning (wind-disease ?). Bāhudantīputra is Indra, whose Śāstra, called Bāhudantakam, is in the Mahābhārata declared to have been an abridgment, in 5000 chapters, from the above mentioned composition of Viśālākṣa. As regards the use of nicknames, it should be remembered, that Kaṇāda, the name of the founder of Indian Logic, means atom-eater. **24.** सर्वमप° B. **28.** °दृष्टकर्मा कर्मसु B.

9, 14. यौग्यपद्यात्त BM. **16.** शास्त्रानुगत° BM, 'Provided with arms (śastram) handled according to science (śāstram).' There is a pun here. Sh. reads शास्त्रानुगमशास्त्रितम् 'faithful to the dictates of the śāstra, though unaided with weapons.'

10, 1. शोधयेत् according to Ś. **7.** °सत्प्रतिग्रहेण M. °विनाशाय B Ś. **11.** ते Ś. **17.** सहसैनं...प्रतिपादयामः

Ś. **20.** For details regarding the civil and criminal courts here mentioned, see Books III and IV.

11, 10. दोषेण Sh. ('crime'). The reading वेषेण (BM) means 'disguise.' **13.** The phrase 'iti samānaṃ pūrveṇa' occurs Kāmasūtra p. 292. **22.** Sh. M insert वा 'or' before राजा. **23** संवादयेयुः M Sh. for संपादयेयुः (B). The sense remains the same. **28.** Nearly the whole of this Chapter is quoted in the ancient Commentaries on the Code of Manu (VII, 154), with several interesting vv. ll. Thus in 11, 4 for मन्त्री ब्रूयात् the reading of Govindarāja is रहसि राजा ब्रूयात् 'the king shall address him in secret.' 11, 6 for उदास्थितः, उदास्थितव्यञ्जनः 'a sham ascetic' 11, 7–15 for स—वर्गमुपजपेयुः।, तं प्रज्ञाशौचयुक्तं वृत्त्यर्थिनं ज्ञात्वा रहसि तं ब्रूयात् । त्वं च सर्वान्नोत्पादनयोग्यायां भुव्यन्तेवासिकर्म कुरु ततश्च भूमेरात्मनो ऽन्येषां च तत्प्रयुक्तानां प्रव्रजितानामस्मदर्थं यथेष्टमाहाराच्छादनादि देहीति ब्रूयात् । 'Having found him to be intelligent and honest and anxious to obtain a living, he shall say to him in secret: Do thou cause thy disciples to work on ground productive of all kinds of fruit, and then from the produce do thou procure food and clothing, as desired, for thyself and for the other ascetics employed in that work, on my account.'

12, 1. °धर्मं BM Me for °धर्म°. **8.** °कार्तान्तिक° B for °कार्मान्तिक°. This is an enumeration of the traditional eighteen Tīrthas or principal officers of a king, who are referred to further on in this Chapter. **15.** गीतपाठ्यवाद्य° BM, °पाठ्य° om. Sh. **19.** 'In order to make collusion manifest' (?), संपातनिश्चारार्थं BM. Sh. reads संपातश्चोरार्थं, which reading seems to refer to an agreement between both states as to catching thieves through the same spies. The 'spies described in the Kaṇṭakaśodhana chapter' are referred to in IV, 4 foll.

22. The eighteen Tīrthas are probably the high officials referred to before, as may be gathered from an analogous, though versified, text on the eighteen Tīrthas, which is attributed to Cāṇakya in the Commentary on Kālidāsa's Raghuvaṃśa (XVII, 68). Other lists of the eighteen Tīrthas occur in the Pañcatantra III, 69 and in the Commentaries on Mahābh. II, 5, 38 and Rāmāyaṇa II, 100, 36, etc. See Law's Aspects of Ancient Indian Polity, p. 84. The eighteen Karmasthānas or Government Offices of the Rājataraṅgiṇī (I, 120) are also comparable. **23.** °षण्डकाः Sh. M वञ्चकाः B. **26.** This verse and the preceding verse are here given as quoted in the Commentaries on Manu VII, 154. **27.** परोपसर्प° B for परापसर्प°. **12, end:** Sh. omits गूढपुरुषप्रणिधिः and puts it in the beginning of the next chapter.

13, 1. °महामात्रा° (BM) the great officers of state. Sh. reads °महामात्या°. **6.** Regarding the rule of fish, the big fish swallowing the small ones, see above, 4, 16. **7.** This is a general maxim of Indian Polity, see *e. g.*, Viṣṇusmṛti III, 22–29; Manu VII, 130–132. **8.** अयोग° M (योग°) 'they do not promote the welfare of their subjects.' **10.** See Manu IX, 304. 307. **15.** तुष्टानर्थ° पूजयेत् M. 'The contented shall be granted wealth and honours.' **24.** °ममित्राटविकप्रति° M for °ममित्रप्रति°, 'their relationship with the enemy and with forest tribes.'

14, 3. तुल्याधिकारिणोः BM for तुल्यकारिणोः, 'two parties with equal claims'. समाहूय पराजितः 'one turned out after inviting him.' कुल्यैरन्तर्हितः BM for तुल्यै°, 'one neglected by his own kinsmen.' कारादि° B for काराभि°, 'one kept in a prison or other confinement.' परोक्तदण्डितो BM one punished for the offence called Parokta. The offence called Parokta is defined in III, 1. It consists

chiefly of various faults in the statements of the parties in a suit.—सर्वस्वसमाहारितः (सर्वसमाहारितः) 'one deprived of his entire wealth by confiscation.' **4.** M reads विप्रकृष्टः 'carried off' for विप्रकृतः.—साहसोपचितार्थः B 'one who has assumed wealth by using violence,.—तत्कुलीनोपाशंसुः B 'a pretender who belongs to the same stock' Sh. reads °वाशंसुः. **6.** Most of the section on the various Vargas recurs in the Tantrākhyāyika, the original of the Pañcatantra, both of which works have borrowed a great deal from the present work. See Hertel's Tantrākhyāyika (I, 143). **10.** Sh. reads लीनः 'a hidden snake' for भीतः 'a frightened snake S.' **12.** स सेव्यतामिति 'he shall be served' Sh. for तत्र गम्यतामिति 'go there' B.

15, 3-5. उद्देश ('subject matter' Sh.) means the spot for a council, which must be strictly secluded and secret. See Law's Indian Polity, p. 31. **4.** Instances of this occur in the stories of Nāgasena and Śrutavarman. The former king was killed by his minister having heard from a Maina bird about his plan to dispose of the minister, which plan was betrayed by the bird after overhearing the consultation. Śrutavarman lost his kingdom, because a parrot had listened to his secret council. See Harṣacarita, p. 268 (Bomb. ed.) **11.** The betrayal of counsel through a dream is illustrated by the story of Suvarṇacūḍa, who lost his life, because his plans became known by his dreams. See Harṣacarita l. c. **14.** ऽयोगक्षेमकरो M 'destroys the prosperity of the king'. Sh. reads ऽन्ययोगक्षेमकरो. **22.** The readings of this text in S. have been followed. **24.** कंचिद्° B. **25.** पाराशराः B, Sh. has पराशरः in the singular. **31.** प्रकाशयन्ति 'they would betray the matter.'—Secrecy (गुप्ति) is expressly referred to after-

wards. **34.** मन्त्रवृद्धिं B. 'successful counsel.' Sh reads मन्त्रबुद्धिं 'the ascertainment of opinions.' **43.** दोष उपपन्नस्तु भवति M. 'a mistake is corrected.' Sh. has उपपन्नं तु भवति 'but will arrive at satisfactory rules.' **47.** This is a much quoted text. B reads पुरुषद्रव्यसंबन्ध° 'connexion with men and things' for °संपद्. **49.** The reading in U has been followed. 'He shall test every single opinion by arguments knowingly. Sh. has हेतुभिश्चैषां मतिप्रविवेकान् विद्यान्. **51.** Thus B for तेषां पक्षैर्येषामपकुर्यात् Sh. 'He shall not consult long nor take the advice of those whom he intends to hurt.' **61.** स तच्चक्षुः BM 'He sees through them.' Sh omits स. **63.** Identical with Manu VII, 105.

16, 1. 'The business of the council having been accomplished, he shall appoint an ambassador.' See Nītisāra, XIII, 1. The classification of envoys, which follows here has been transferred to the love messengers of the Kāmasūtra (p. 282). **6.** वाच्यं BM. 'The message shall thus be told.' Sh reads वाच्यः. **13.** °मिष्टेऽनुसरणं B 'Complying with his wishes.' Sh has °मिष्टेषु स्मरणं 'remembrance of friends.' **17.** °द्भूतेष्वपि Sh. **18.** ब्राह्मणाः B. Sh has ब्राह्मणः in the singular. **40.** °कारम् B 'The preparations for war.' Sh has यात्राकालम्. **41.** Sh omits वा. **47.** °दविसृष्टो BM. 'Fearing incarceration or death, he shall make his escape, even though he has not been dismissed.' B has बन्धुवध° 'fearing the death of his relations,' and Sh reads बन्धवधभयादपि विसृष्टो व्यपगच्छेत् 'he shall escape, after having been dismissed.'

17, 3. See I, 20. **8.** अदृष्टवधः 'destruction of fortune' (Sh) or अदृष्टं वधः 'unsanctioned and murder' (M). **20.** ध्वज here means 'a pretext.' **26.** 'A physician experienced in midwifery.' Komārabhacca was an epithet of the renowned physician Jīvaka, a

contemporary of Buddha. Kumārabhṛtya, the treatment of infantine diseases, forms the subject of part of one of the ancient Buddhist medical treatises preserved in the Bower Ms. **31.** The school of Āmbhīyas is not otherwise known. M reads इत्याजयिः. **37.** असेव्याभिः M 'not fit for intercourse.' **42.** 'He is killed by a single throw with a stone.' **44.** Suggested emendation for पएयविम्बो (B), or पण्यं डिम्बो (M), or पएड्यं डिम्बो (डिंभो). **52.** °तुल्य° Sh. This is an allusion to the custom of Niyoga so often referred to in the lawbooks and in the Mahābh. **54.** 'The right of seniority is respected.' Conjectural reading. B has ज्येष्ठभागिति, Sh ज्येष्ठभागी तु. **55.** A Kulasaṅgha is a constitution when a *kula* or family rules, *i. e.*, an aristocratic or oligarchical state (Jayaswal). An instance of this form of government is supplied by the history of the five Pāṇḍu brothers. The Saṅghas or republics form the subject of Adhikaraṇa XI (saṅghavṛttam).

18, 2. °कोपपातकेभ्यः Sh. **3.** पुरुषम्, an official in the royal service is meant. **5.** अविरुद्धं M for अभिरूपं. **9.** 'Cooking' gold may be alchemy; see II, 12. **10.** Either the chiefs of a caravan are meant by पात्र, or the carts or boats of merchants. **14.** B has दत्तवेतनेन 'in consideration of a compensation.' **20.** मदूर्ध्वम् M Sh.

19, 6. The Nāḍ kās or Nālikās, which have been mentioned before (see I, 8), are measured by a water-clock, a description of which is given in II, 20. Each Nāḍikā lasts 90 minutes, = one eighth part of a day. This, as observed by Dr. Fleet, is a rather-exceptional division of time and does not agree with the Nālikā of 24 minutes, which is referred to in II, 20. **7.** The length of the shadow is measured by a gnomon. **8.**

चत्वारः पूर्वे 'the first four' M. **14.** He shall receive payments in gold. B reads हिरण्यप्रग्रहम्. **29.** प्रविभज्य B for प्रतिविभज्य. **35.** वाभिजायते B for वा विजायते.

20, 1. वास्तुकप्रशस्ते देशे 'on a site naturally fitted for a building.' Or वास्तुक may denote the art of building, like वास्तुविद्या, the meaning being that the harem should be erected on a site recommended by the rules of architecture. Cp. वास्तुकप्रशस्तवास्तुनि X, 1, 1. **2.** M inserts वा मध्ये before वासगृहं 'or his bed-room should be built in the middle, on the model of his treasury-house'. For गूढभित्तिसंचारं, cp. Kāmasūtra p. 291, 4 समुद्रगृहप्रासादान्गूढभित्तिसंचारान्. सुरङ्गा or सुरुङ्गा 'a mine or subterraneous passage' is supposed to be derived from Gr. SYRINX. A countermine is called प्रतिसुरङ्गा. See XII, 5. **8.** कनक° B, 'water mixed with gold.' Sh reads करकवारिणा, 'hail-water'. **9.** °रत्तीवे M. **10.** °त्सर्गः B. 'Cats, peacocks, etc., when let loose (उत्सर्ग), will eat up snakes.' M. N. Dutt has referred उत्सर्ग in the analogous rule of the Nītisāra (VII, 14) to the excrements of cats, etc., the bezoar stone produced by these animals being regarded as an antidote to poison. However, the verb भक्षयति means eating up and must refer to the cats, etc., killing the snakes. Sh reads °त्सर्गसर्पान्. **15.** Analogous rules regarding the effect of poison on various birds are found in medical texts, such as *e. g.*, Suśruta's Kalpasthāna (I, 28–30). **25.** काशी° B. **26.** These stories of kings killed by their own queens recur in other works, such as Varāhamihira's Bṛhatsaṃhitā (LXXVIII, 1), Bāṇa's Harṣacarita, Kṣemendra's Kathākośa, the Nītisāra, etc., and have even passed into Arabian Literature –वेण्यां BM. **29.** °संस्थाभ्यः Sh.

21, 1. The armed female guards of Indian kings are also mentioned in the Sanskrit plays and by Megasthenes. **6.** वाप्यपकृत्योपगृहीतं B. **9.** अग्नेर्धूमनीलता B. **20.** श्यामश्याम° 'dark or black' M. **21.** पङ्कमलो° M. See Nītisāra VII, 24. Sh has पाकलोपदेहता, B पङ्कलोपदेहता. 'The vessels are covered with slime and mud.' **23.** For वाक्यविप्रेक्षण°, 'evasion of speech' S reads वाह्य° 'looking on all sides.' For °वेशः कर्मणि, °वेगः स्वकर्मणि, precipitation and failure to stick to his work. **7-34.** Rules like the above on the subject of poisoning and its discovery are quoted from "Śānāq the Indian" *i. e.*, from Cāṇakya, in an Arabian text of about 900 A. D. See A. Muller in JAOS XXXIV, 501 foll. **39.** Sh om. 1 after शिल्पिनः. **41.** The acquisition of skill in aiming at moving bodies is mentioned among the advantages gained by hunting in VIII, 3. See also Śakuntalā, ed. Pischel, II, 38.

ADHIKARAṆA II.

I, 1. परदेशापवाहनेन or परदेशप्रवाहेण (Rghv.). 'by causing the inhabitants of other countries to immigrate.' निवेशयेत् 'may found (villages).' **2.** शूद्र° rich in Śūdras (workmen) and agriculturists' (So), rather than 'agricultural people of Śūdra caste' (Sh). **9.** अनीकस्थ ('Veterinary Surgeons' Sh) seems to denote the trainer or teacher of an elephant, and is thus explained by the commentator in the Chapter on Elephants, I, 31 (So). See also II, 2. **14, 15.** 'Those who fail to cultivate shall pay the loss, (caused by their negligence). They (the cultivators) are to be helped with grain, animals, and money.' (So) **31.** प्रजातायांश्च B for प्रजातायाश्च. The king shall make provision for helpless women near their confinement, and for their sons after delivery. **34, 35.** The meaning is that one

able but unwilling to maintain his near relatives, provided they are not expelled from caste, is to be fined. A mother has to be maintained, even though she have lost caste. The Dharmaśāstra rules that near relatives shall soon be forsaken, unless they are expelled from caste. See Viṣṇu V, 113. **38.** °दापृच्छ्य धर्मस्थान् BM for °दावृश्च्य धर्मस्वान्, 'He may become an ascetic, after having obtained permission to do so from the judges.' Permission from the judges is also considered necessary for certain sales and for recovery of stolen property, and in certain other transactions relative to ascetics. See III, 12. 16. 20. **40.** °यिका° BM for °यका°. **43.** 'Thus there shall be increase of money, unpaid labour, commodities, grain, and liquids and condiments.' **44.** व्ययक्रीडाश्च 'expensive sports' Sh, may also denote extravagant expenditure, prodigality in general (So). **47.** द्रव्यद्विपवनं B for द्रव्यं द्विपवनं, 'both timber and elephant forests.' cf., the compound द्रव्यहस्तिवन in II, 1 (So).

2, 2. प्रदिष्टाभय° 'Where animate and inanimate things are granted safety,' This corresponds to the idea of a sacred grove' (So). **2.** गोत्रकपराणि B, गोरुतप° M for गोत्र (त)पराणि. **3.** दान्त°. The forest (not the lake) is to contain none but tame game and other quadrupeds. भग्न° 'with tigers, beasts of prey, male and female elephants, and young elephants, all deprived of their claws and teeth' (So).—°कलभं B for °कलभ°. **5.** The term कुप्य (forest produce) is explained in Ch. XXXI. **6.** रद्दयं B for रत्नन्, 'He shall establish manufactories for timber forests and wild forests protecting the timber forests. At the boundaries he shall set up an elephant forest, to be guarded by a wild forest' (So). **7.** The नागवनाध्यक्ष seems to be identical with the हस्त्यध्यक्ष in Ch. XXXI, whose chief duty consists in looking

after the elephant forests. **9.** **मृगस्य** all. He who brings of his own accord (**स्वयं**) the tusks of an elephant shall be rewarded. Sh seems to have translated a reading **स्वयंमृतस्य** 'dead from natural causes,' which is decidedly better. **10.** °**प्रतिच्छन्नाः** (°**प्रतिच्छन्नान्** B). This seems to be an epithet of the elephant-catchers who are to approach the elephants covered by branches of trees. **11.** **बन्धमुक्तं** BM for **बद्ध**°, 'escaped from the cage' Sh. **निबन्धेन चिह्नैः** 'they shall guess from marks' (So.) **13.** **हि** om. Sh. M. Colophon **भूमि**° ('division of land' Sh) means 'rules regarding land unfit for tillage.' See Yādava's Vaijayantī and Ep. Ind. I, 74.

3, 1. **दैवकृतं** (**देव**° BM) 'strong by its natural position.' **2.** **प्रस्तरं** B for **प्रास्तरं** 'a dectivity.' Cf. **भूमिप्रस्तर** in Ch. XII. **खजनोदकं स्तम्ब**° (°**कस्थम्ब**° M) 'well supplied with rain water and hidden with thickets' (So). **4.** **आपद्यपसारो** BM for **आपाद्यप्रसारो**, 'a refuge in times of distress' (So). **समुदय स्थानं** 'the seat of his treasury' (So). **5.** **वास्तुकप्रशस्ते देशे.** See I, 20. **7.** **दण्डान्विस्तीर्णाः** BM for **दण्डानुविस्तीर्णाः**. **7.** °**वतीश्च** BM for °**वतीः**, 'and (he shall cause ditches to be made)'. **9.** **मञ्चपृष्ठं कु**° 'with a flat top, bulging in the centre' (So). 'Over the embankment (or mud wall) he should cause to be made a rampart, twice the height of its support, from 12 to 24 Hastas in height' (So). **14.** **निष्कम्भचतुरश्रं** 'with a square base' (So). **15.** **प्रतोली** = Poḷ in Hindi is a gateway rather than a 'street.' See a paper by Dr. J. Vogel on the Sanskrit Pratolī and its Derivatives, JRAS. 1906, 539 foll. B reads °**मर्धायामां** 'half as long as broad' for **द्व्यर्धायामां**. 'Between the two towers and the gateway, a balcony shall be constructed, with holes in the defence works for the passage of arrows.' **11.** The king's path (**देवपथ**, 'a road for the Gods' Sh) was apparently a passage destined

for the use of officers carrying orders (So). **20.** भञ्जनीं Sh in transl. **21.** Having made the rampart bilge out to the extent of a Daṇḍa and a half outside and inside, he shall cause an entrance gate to be made 1/6 as broad as the width of the gateway (So). **22.** षड्भागममा० B for षड्भागा०, 'or it may be a sixth part.' **23.** तलोत्सेधः 'the height of the top' (So). **24.** परिक्षेपः षडायामो BM 'the circumference is six times the height.' **26.** दशभागिकौ 'divided into ten compartments' (So). **27.** 'In the interior a treasure-chamber in height half the upper storey and a support of pillars' (So). **28.** आर्ध—वा 'The upper storey shall make up half of the building, or it shall occupy one third of the space' (So). **37.** निवेशार्थं 'to protect the entrance.' **38.** So proposes to read त्रिभागमधोमुखं for ०गोधामुखं and to translate, 'The गोपुर (upper turret) is to be in three parts and with its entrance below.' **39.** So reads सद्वारं चतुःशालमध्यमधान्तराणीकम for द्वारं—०णीकं and explains this text as referring to the construction of a lotus-pool in the middle, and of quarters for women, a vaulted chamber two storeys high, or trenches to keep stores in. **40.** भुशुण्डी is an emendation. **41.** यो विधिः ॥ B for यो ऽवधिः ॥, 'the rules contained in the Kupyekalpa.' See Ch. XVII.

4, 2. युक्त in युक्तोदक० may denote the officials for whom the secret path is destined. **9.** राजनिवेशः BM for ०निवेशाः, cf. दुर्गनिवेशः, also in the singular. **19.** आवरण means 'shields' (So), not 'gloves' (Sh). **23.** वास्तुच्छिद्रानुलासेषु can hardly be correct, अनुलास denoting a peacock, which does not fit in here. Perhaps the reading should be ०नुवासेषु 'in sites adjacent to ground unfit for habitation.' **23.** प्रवहणी or प्रवहणि (M), प्रवहण (B) is referred to merchants by So. **24.** अपराजित० B for अप्रत०. Read ०श्विश्रीमन्दिरगृहं 'the temples of Asvins and Śrī' (So).

5, 2. पार्श्वं मूलं च B 'the bottom and the sides' (Sh). **3.** Sh M have stop after वा, which is wrong. Sh in transl. connects प्रासादं वा with the following sentence. **4.** °मभियुक्तैः M 'men specially ordered,' perhaps better than °माभित्यक्तैः 'outcast men.' **5.** 'The trading-house shall contain pillars built of burnt bricks, and shall be a quadrangle with one gate, with several compartments and storeys, with open exits containing pillars on both sides.'—तदेव भूमि° 'And it being connected with the underground chambers, shall also be the armoury' (So). **6.** Read शालाः खातोदकपानवतीश्च 'halls containing pits and water-wells' (So).—°रक्षास्था दैवपूजनयुक्ताः BM 'provided with cats and mongoose for protection (against snakes) and with means to worship the deities.' **18.** °चतुष्पणपरमा° BM for °चतुष्पणाः परमा° 'sums from 1 to 4 Paṇas.'—वध seems to denote corporal punishment rather than 'death' (Sh) in this place. **19.** घात probably means death here, as it does further on, considering the enormity of the crime. **21.** °मविज्ञाने M for °मविज्ञाते, 'in the case of ignorance.' **22.** Robbers committing robbery with violence shall be tortured to death (So).

6, 2. नागरिको is the city-superintendent, not 'the town-clerk' (Sh). See Ch. XXXVI. **3.** The Rajjūs by name correspond to the officials called Rajūkas in the Aśoka inscriptions, whose functions are rather those of the Sthāṇikas of the Artha-śāstra. See F. W. Thomas in Rapson's Ancient India, p. 487. The Corarajjūs recur in IV, 13, as certain police officers responsible for robberies committed in their district. **4.** भूमिप्रस्तररसधातवः here and in Ch. XII seems to denote 'metals or minerals extracted from plains, mountain slopes, and liquids.' **6.** 'The totality of woods for tame and wild animals, for timber and

for elephants comes under the head of woods.' The two terms पशु and परिग्रह are left untranslated in Sh. **10.** व्याजी and परिघ are the names of certain taxes. See II, 12. **11.** °पुरं BM and °प्रवर्तनं M for पुर° and °प्रावर्तिमं.—°वाटाश्चेति BM for °वाटश्चेति, 'enclosures' Sh. **12.** 'The royal year, the month, the fortnight, the day, and the time of sunrise; the third and seventh fortnights of the rainy season, of the winter and of the hot weather, which are deficient by one day (so as to consist of fourteen days only); the other fortnights which are complete (so as to consist of fifteen days); and a separate intercalary month (of thirty days): such is time.' **13.** शेषम् is the work or payment left undone. **14.** शरीरावस्थापनम् 'establishing the body of the government' (So). **15.** पुरव्ययश्चाप्रविष्टः BM for °प्रविष्टं, 'that which has been spent in connection with the capital city not entered (into the register)' Sh. **16.** 'Undertaking work of great promise, the balance of a fine, arrears of revenue, obstructing a forced payment of rent, rent withheld from payment: such is work or payment left undone, no matter whether it be utterly valueless, or of little value.' **17.** अन्यजातः 'got in another way' (So). **19.** परप्रचारः 'what has been brought forward from last year,' not 'whatever is in the hands of others' (So). **20.** पारिहीणियकम् (B) or पारिहीणिकम् 'confiscations' (So) or 'lost property.'—डमर° 'the property of one who has fled in a riot (or in times of war).' **21.** 'Investment, an undertaking naturally weak, and the balance of an outlay, are heads of expenditure. **23.** 'Expenditure is either daily *i. e.*, what is spent every day, or in the form of an investment which brings profit (in course of time).' **26.** इति व्ययः। BM 'such is expenditure.' Sh connects व्यय with the next clause. **28.** साध्ययेश्च विपर्य-

यम् ॥ 'and he should realise profit from barter.' This clause has not been translated by Sh.

7, 1. Sh in transl. follows the reading in M: प्राङ्मुखं 'facing the east' for प्रत्यङ्मुखं Sh B.—विभक्तोपस्थानं 'with rooms kept apart' ('in a separate room' So). **2.** प्रचार °कर्मान्तानां 'the results obtained by working the government factories.'—°लाभं B for °लाभ° the receipt of gems and land.' **3.** प्रचारचरित्रसंस्थानं 'their present work, their past history, and their situation.' **6.** सहग्राहिणः प्रतिभुवः 'Co-partners and sureties' (So). **10.** प्रचार°, see note on 2. **32.** व्युष्ट means 'fixed' here and further on (So). Sh has apparently omitted to translate it.

8, 3. चोरनिग्रहो BM for चोरग्रहो, 'putting down thieves.'—युक्तप्रतिषेधः 'restraining (dishonest) government servants.' Sh has 'dispensing with the services of too many government servants.' **6.** वृद्धिप्रयोगाः B for °प्रयोगः, 'loans on interest.' **18.** निबद्धं M for निबन्धं, 'what is ordered to be spent' Sh. **58.** पिण्डविषमः 'falsified totals' (So), or 'fictitious travelling provisions' ('inconsistencies in dealing with fixed items' Sh). **61-63.** मान° मापन° भाजन° 'false weights, false linear measure, and false cubic measure' (Co So). **65.** मन्त्रिवैयावृत्यकरान् 'the minister and the subordinate officials' (So). **72.** महत्यर्थापहारं M Co, °र्थापचारं Sh, °र्थोपचारं B, 'when a large sum has been misappropriated.' **73.** °वस्थः सूचको BM Co for °वस्थसूचको, 'An informant appearing in court, when his charge has been contested.'

9, 4. कुसुमसधर्माणो हि योषितः Kāmas. 199. **7.** संहता भक्षयेयुः 'When in concert, they eat up the result of their work (by concealing mutually their malpractices)' Co. **13.** इत्याचार्याः, translated 'my teacher'

by Sh, really means the previous teachers of polity, the पूर्वाचार्याः of I, 1. See I, 4. The Kāmasūtra has the same expression. **17** The 'doubling of the revenue' is not to be taken literally, it may mean any considerable increase (Co). **29.** अवनिधत्ते BM for उपनिधत्ते. See अवनिधत्ते further on. **30.** यश्चास्य परविषयतया or °विषये BM for यश्चापरविषये, 'Whoever under pretext of trading with a foreign country sends that man's gain away, shall be found out by spies, so that his secret may be known.' **31.** शत्रुशासनापदेशेन may mean 'on the false charge of his receiving orders from a foreign power' ('apparently under the orders of his avowed enemy' Sh). See So. **33.** उत्तराध्यक्षाः BM for °क्षः, 'Military officers: riders on elephants and horses, the attendants of these, if distinguished by skill and honesty, shall be set as spies on accountants and others (mentioned before).' **35.** 'Each department should have several heads and the appointments should be temporary.'

10, 1. The subject of royal writs and grants is discussed a great deal in the Smṛtis and legal commentaries as well and some of the legal texts agree literally with the present chapter. **6.** देशैश्वर्यवंश° BM Co for देशैश्व वंश°, 'a polite mention of his country, his possessions, his family, and his name' (Sh). **11.** °पदतेति BM for °पदेति. An abstract noun is required by the context. **17.** foll. Some of these grammatical definitions may be traced to Pāṇini (I, 1, 37 and I, 4. 56 foll.).* **20.** क्रियाविशेषकाः BM Co for °विशेषिताः. **36.** यन्मम BM for मम, 'Whichever article is mine is thine also' Sh. **42.** वरकारम् BM Co for परकारम्, 'good deeds' Sh. **45.** पुरेषु BM for परेषु, 'cities' Sh.

---

* Cf. Yāskas Nirukta I. 1. (B. D.)

300
२५ खा/
22000

47. तत्वशं B for तत्त्वज्ञं, 'well ascertained' Sh. In other places, the reading varies between तज्ञात and तज्ज्ञात. See O. Stein, Megasthenes und Kauṭilya, p. 209.—द्विविधां B Co for विविधां, 'twofold', *i. e.*, divine or human. **49.** रक्षोपकारौ पथिकार्थमाह B Co for °रौपायिकार्थमाह, 'to protect and help travellers.' **53.** °श्रुत° BM for °श्रुति°, 'learning' Sh. **66.** गुणविपर्यासः 'exchange of qualities' (violation of necessary qualities' Sh). **67.** The reference to Kauṭilya points to the great importance of the chapter on documents. The king for whom it is said to have been composed, is apparently Candragupta the Maurya.

II, I. तज्ज्ञात° B for तज्ञात°. See above, note on 10, 47. **2.** Srautasīya and Hrādīya are in the commentary stated to be rivers situated in the country of the barbarians (बर्बरकूल). Other foreign countries mentioned in the present work are China, Burma, and Assam, etc. **5.** निस्तलं 'round' means 'so smooth as to roll away on a flat surface, and to which dust does not adhere, owing to its even surface' (Co So). **6.** तरलप्रतिबन्धं or °प्रतिबद्धं (B), 'provided with a central gem.' **II.** °चक्षुः BM for °चक्षाः Cf. अर्धगुच्छः in the singular, further on. **28.** मौलेयकः or मालेयकः 'that which is found in the western ghats' (Co). **32.** तीव्ररागः संस्थानवान् B Co 'of intense lustre and fit to be worn as an ornament' Co. **34.** च्छीरवकः BM. **35.** काचमणयः 'quart crystals' So. **36.** काश्मीर° M for काश्मक° or कान्तीर° B Sh.—°मिन्दूखानकं B, °मिन्दुपानकं M for °वानकं (a diamond). **38.** मूलाटी° seems to stand for मालती, 'jasmine flower' Sh. **40.** निरश्रि 'free from corners' Co. **41.** करटं 'worm-eaten' Co. **41.** गर्भिणिकावर्जम् BM for गर्भिका°. It means 'free from big impurities in the middle' (Co). **52.** कार्बं गोमूत्रगन्धिकाल° M. **54.** कोष्ठागार° BM for °कार° '(a

mountain) containing treasure.' **62.** असंप्लुतधूमं 'which gives out occasional smoke while burning' Co ('continuous smoke' Sh). **71.** सुवर्णभूमि 'gold-producing land,' *i. e.*, Burma. **76.** °लेखा° BM for °लेखि°, 'streaks.' **80.** दुहिलितिका may stand for द्विलतिका 'with two stripes' (So). **102.** कौचपकः or कौचलकः (M) 'a rug worn against the cold by inhabitants of the wood' (Co). **106.** वाङ्कं the famous Dacca muslin So. **108.** सूर्यवर्णे। B Co. A new sentence begins here, giving the three kinds of weaving processes So. **118.** माधुरं refers to Madura in the Dekhan (Co). **120.** °पस्करान् BM for °पस्करात्, 'their apparatus.' Sh omits this in translation.—हिंस्राणां च प्रतिक्रियाम्। 'remedies against vermin or insects' (So). Sh translates हिंस्र by 'inauspicious.'

12, 1. शुल्बधातुशास्त्र 'the science of the metal called śulba (copper).' Śulba in the sense of copper is a late term. रसपाक means chemistry, मणिराग the art of dyeing or testing gems (Co). These arts are also mentioned among the modes of livelihood for a banished prince, I, 18, where however मणिराग is taken to mean 'rubies' by Sh.—तज्ज्ञसखो Co and II, 24, 1. for °सङ्घो, 'aided by experts' Sh.—तज्जात° B for तज्ज्ञात°—भूमिप्रस्तररसधातुम् 'containing mineral ores on plains, on mountain slopes, or in liquids (such as water or mercury).' Sh has 'on plains or mountain-slopes possessing mineral ores.' **2.** पर्वतानभिमा° 'mountains well-known as to their situation, *i. e.*, either discovered by former kings, or recorded in trust-worthy writings' Co.—पकहरिद्राभेद 'a section of white turmeric' So. °मनःशिला° BM, om. Sh. **3.** पङ्कमलग्राहिणश्च 'which when thrown into water) attract dirt and fifth (so as to sink to the bottom of the water)' Co.—ताम्र°–°वेद्धारः 'transforming copper and silver into gold to the amount of

more than a hundred times their original weight' Co. See Ray's History of Hindu Chemistry for chemical texts on the transformation of base metals into gold, with increase of their weight. The belief in alchemy was widely current in India. **5.** °धातवः प्रभिन्ना BM for धातवो भिन्ना.—M inserts वा after °वर्णा.—प्रतीवाप, the addition of substances to medicines during decoction, here means the pulverisation of certain ores and their decoction with copper and silver, so as to convert them into gold (Co). **6.** साञ्जना 'in combination with antimony' ('lead' Sh).—मृदवो 'soft', om. in transl.—स्फुटन्ति 'splutter' So ('split' Sh). **8.** °करभ° M for °करट°, 'elephant' Sh. **16.** काकाण्ड° BM Co for काण्ड°, name of a plant.—वैकृन्तक is probably the same as वैक्रान्त, a gem said to resemble a diamond. **17.** शीत-स्तीव्र° BM 'cold and hard' for शीततीव्र ('very hard' Sh). **18.** 'He shall deliver the produce in metals to the fabrics requiring them.' तज्जात° BM for तज्ज्ञात°. **19.** अकृत° BM for कृत°. **22.** भाण्डोपकारिणश्च। Co, दण्डोपकारिणश्च। B, °कारिणं च। M for भाण्डोपकारिणं च. 'Likewise, those who assist such persons with mining implements.' Sh connects this clause with the following Sūtra. **25.** वृत्त may be a kind of steel, like वर्त-लोह. **27.** बीज (om. Sh in transl.) is an alloy. **40.** रूपिकम् and व्याजी are the names of certain taxes See II, 12; III, 17. **36.** पण्यव्यवहारं M is perhaps better than पणनव्यवहारं B Sh ('the commerce in such commodities' Sh). **39.** दद्यादष्टभागं वा M 'or an eighth.' **48-50.** 'Thus he shall raise from mines the twelve kinds of revenue, as the value (of the output), the king's share, the five percent premium, the testing charge of coins (or the gain derived from the manufacture of commodities from minerals), the fine (of 25 Paṇas), the toll, the compensation for interfering with

a royal monopoly, the special fines, the coinage, the eight percent premium, the metal or minerals, and the profit realised by trading. Thus he should establish the collection of the best part of all sorts of merchandise as taxes. From mines comes the treasury, from the treasury comes the army, the whole earth is gained by the treasury and the army, and it has the treasury for its ornament.' Sh has 'ten kinds of revenue' instead of twelve, and omits the last sentence.

13, 1. °मसंबन्धावेशन° 'each workshop being kept apart' (Co). **2.** M reads शीलवन्तं 'virtuous for शिल्पवन्तं 'skilful.' **3.** Of the 'eight kinds of gold enumerated in this passage, रसविद्धं corresponds to the रसवेधजम or रसेन्द्रवेधसंजातम् of works on minerelogy, and means gold produced by amalgamation of other metals with mercury. आकरोद्गतम् is mine gold. Co states that the three last kinds are concerned with the origin of the five first kinds. **5.** °मनादि Co M 'making no sound' for °मनुनादि B Sh 'making continuous sound.' **7.** श्रेष्ठानां 'among the best kinds,' not translated in Sh. **11.** The gold should in a hot state be beaten out into thin leaves (So). **18.** शुद्धस्यैको-सुवर्णो 'The one standard of pure gold is called suvarṇa' So. **21.** गैरिकेण 'with yellow ochre' So. **14.** °स्तापी BM for °स्थाली, 'glowing.' **29.** Read तापे for तापो 'when made hot.' Compare दाहे in an analogous medical text. **34.** उच्छेद्यः 'should be destroyed' ('should be stopped' So). See M. IX, 292, where capital punishment with torture is ordained for a dishonest goldsmith. **36.** BM here and elsewhere have पृषत 'spotted' for पृषित. चरक 'spies' (om. Sh in transl.) **37.** °मधिष्ठिताश्च M for °मनिष्ठिताश्च, 'the work undertaken by them.' **45.** Pure gold should be kept away from the मानम्, *i. e.*,

should not be used for setting a jewel. **47.** So refers this to gold plating. **48.** This seems to be gilding (So). **50.** सरागं B Co for शुरागं, 'glittering'. **51.** तीक्ष्णं चास्य is a separate clause. M adds here, प्रकृतिर्भवति. This is from Co.—पीतचूर्णितं BM Co for °पूर्णितं, 'rubbed with copper.' **55.** भवति M for करोति, 'becomes.' **61.** 'Before use, these special varieties of gold should be furnished with marks (indicating their standard of purity)' So.

14, 3. Read अनिर्दिष्टकालकार्यापदेशं as one word, 'under the excuse that time and nature of the work has not been prescribed' Sh. **6.** The owners shall recover their gold. **13.** सायसारश्चेत् । 'If he who caused the gold article or coin to be made can point out its owner or the way how he came by it.' Co. **14.** If he cannot point out the owner, he shall be taken into a criminal court. **22.** तात्त्रपुटकापसारितं 'That is called Triputaka removel', *i. e.*, replacing gold by an alloy of two parts silver and one part copper. **26.** जोङ्गनी is a small metal box or a small hollow reed used for hiding the stolen gold in it. So. **28.** पिण्डवालुका here seems to denote sand containing particles of the metal. So. **39.** साधयन्ति BM for साद‑यन्ति, 'find out' Sh. **40.** °मृन्मालुका° is evidently wrong for मृद्वालुका, which is identical in meaning with पिण्डवालुका. So. **41.** मिश्रजतु° BM for मिश्रं जतु° 'clay made of red lac and red lead, mixed with the particles of sand.' **60.** पिच्छः सूत्रं 'a feather mop used for cleaning the place and thread' So.—चेलमत्रोल्लनं or चेलं बोल्लनं or चेलनं जोलनं (Co) 'shaking of the balance, story-telling' (Co, 'folds of dress' Sh).—शिर 'the head', *i. e.* arranging the hair, scratching and the like. —मक्षिका 'flies', *i. e.* feigning to keep them off (Co).—

काचं 'an expedient for stealing crystal' (Co) or deception' (Sh).

15, 3. पिण्डकरः 'taxes raised as a lump sum'. पिण्ड in the sense of a lump sum occurs in the Kharoṣṭhī inscriptions from C. Asia (So).—बलिः ('taxes levied for religious purposes Sh) is the 'local tax of one tenth or one twentieth, other than the ordinary tax of a sixth' (Co). The lawbooks mention taxes of $^1/_{10}$ or $^1/_{20}$ on home and foreign goods, besides the king's sixth of grain. **25.** नवेन BM Co for नवे. **28.** °मर्धं° BM for °मष्ट°, 'by one half.' **30.** नवभाग°—कलाय° has been supplied from BM, transl. 'and a ninth in addition.' **31.** Udāraka grain is equal (*i. e.* wholly essential). **32.** Likewise, barley and wheat, after being pounded. **33.** Sesamum, barley, Mudga, and Māṣa, when ground. **34.** Wheat and the flour of barley show an increase of one fifth. **35.** Kalāya and Camasī lose 3 eighths.' **39.** पिष्टमामं BM for पिष्टमाम°, 'raw flour' (Sh). **53.** द्वादशाढकं BM for दशा°, 'twelve Āḍhakas'. **76.** कणकुण्डकं BM for आकण्ठकु°. See कणकु° in a previous rule. **79.** व्यालानां may mean tigers kept in the royal garden (So).

16, 2. °क्रयविक्रयप्रयोगकालान् 'the time for purchase, sale, and lending on interest.' **23.** °र्घं मूल्यं च BM for र्घमूल्यं च 'the price and value.' **30.** चरित्रतः 'from tradition, one. in transl. Sh.

17, 12. दारद° 'coming from Darada', a country above Peshawer. See So. **13.** The two groups of poison mentioned here are vegetable and animal poison. **14.** सृमरखड्ग° 'the fabulous animal Sárabha and the rhinoceros.' **17.** व्यालवाटाः BM for °व्याली°, 'exclosures for wild beasts, cattle, birds, and snakes.'

18. °जीविताम् BM for जीविना, 'for the superintendent of forest produce.'

18, 2. स्वभूमिषु BM for स्वभूमौ, 'in places suitably prepared for them' Sh. **3.** °पप्रवातप्रदानं B M for °पप्रदानं, 'they shall be exposed to the sun and to the air.' **6.** स्थिरयन्त्राणि M for स्थितयन्त्राणि, 'immovable machines' Sh. **7.** °शतघ्नी M for शतघ्नि. **15.** क्रकच° BM for चक्र°, 'a saw.' **16.** चारायुधानि BM for च आयुधानि, 'awl-like instruments.' **18.** °हस्तिकर्ण° BM Co for °हस्तिक°, 'a wooden board used to cover the body.' **21.** व्याजिमुभयम् B, व्याजिमुद्यमम् M, व्याजमुद्देयम् Sh. So proposes to read व्याजमुद्गमम्. The sense is not clear. व्याजी is the name of a tax.

19, 11. °प्रदेहाभ्यां BM Co for °प्रदोहाभ्यां, 'which neither increase in weight owing to absorption of water or an ointment, nor diminish in weight through heat.' **15.** विंशतिमिति पदानि BM for °तिरिति 'symbols such as 20 Palas shall be marked.' **37.** खारी BM for वारी. खारी is a well-known measure of grain.

20, 10. द्वादशाङ्गुला BM for °लो. The Vitasti of 12 Aṅgulas is called Chāyāpauruṣa here, because the gnomon of the sundial was regarded as a man (*puruṣa*). The Jains use the same term (*porisī*) to denote the shadow cast by a gnomon. See prof. Jacobi in ZDMG. LXXIV. **26.** द्विधनु° BM Co for धनु° 2000 Dhanus. Goruta is a distance as far as the lowing of a cow may be heard. **35.** नाडिका and द्विनाडिको BM. The Waterclock, like the beforementioned gnomon, is a contrivance for measuring time. The नालिका ('tube') is defined as the time taken for one Āḍhaka of water to pass from a large pot through a hole of certain dimensions into a smaller vessel, = $\frac{1}{2}$ Muhūrta.

37. तत्प्रमाण°—कालो S. **47.** त्रयोऽष्टभागा BM Co for अष्टभागाः, 'three eighths.' **64.** प्रौष्ठ° B Co for प्रोष्ठ.

21, 23. अन्यथावादिनः BM Co for °वाहिनः, 'those who utter a lie.' **24.** पण्यपुटम् BM Co for पुटम्, 'a bag containing merchandise.' **26.** यथावघुषितो 'as declared before', *i. e.* the highest fine. **28.** Sh has stop after गृह्णीयात् and no stop after °वहनस्य, which is erroneous.

22, 4. °वाल्लिक्य° BM for °पाल्लिक्य°, 'the fruit of creepers.' Read वाल्लिक्य, as in 24, 1. **6.** लोहवर्णधातुनां 'metals having the colour of iron' (Co) better than 'metals and colouring ingredients' (Sh).

23, 3. °दण्डप्रति° Co for °दण्डाप्रति°, 'a woman doing work instead of paying a fine.' See दण्डप्रतिकर्तृ° 24, 2. **6.** प्रतिपादनमानैश्च 'by paying them special rewards and showing them honours. **7.** B joins द्रव्यसारात् to the next sentence, which would mean 'Making due allowance for the value of the raw material, he may also cause the weaving to be done by partisans, regard being paid to the work turned out, the quantity, time, wages, profit, and the production. **12.** °नुसार्य or नुसाध्य (BM) 'having invited them to work.' **13-15.** Kāmas. p. 247. **18.** अङ्गुष्ठसंदंशं B Co for °संदंशनं, 'he shall lose the thumb and the tip of the middle finger of his right hand' (Co). **21.** रज्जुवर्तकैश्च वर्मकारैश्च Co for रज्जू पूर्वकारैश्च, 'with those who manufacture ropes and mail armour.'

24, 1. कृषितन्त्र is the science of agriculture as laid down by Vṛddha Parāśarsa and others वृक्षायुर्वेद is taught by Agniveśa and others (Co). वृक्षायुर्वेद is also the name of a treatise by Surapāla on the planting and cultivation of trees.—Read वाल्लिक्य (Co) for पा° See 22, 4. **2.** दण्डप्रतिकर्तृ ('prisoners' Sh) are 'labourers

doing work in lieu of a fine.' See 23, 3. **5.** कर्मफल-विनिपाते 'If there is a loss in the harvest through tardiness and the like' Co. **13.** कर्षांश्च BM for कर्षकांश्च. 'three turns of ploughing' Sh. **15.** Read प्रियङ्गुवारक° for प्रियङ्गु° (So).—°वराकाः BM for वरकाः **17.** Read कुलत्थ for कुलुत्थ. **19.** The Ardhasītikas or Ardhasīrins who cultivate for half of the produce, occur in the lawbooks as well. See Y. I, 166. **20.** B Co read स्वसेतुभ्यः and connect this word with the following Sūtra. **21.** Co here quotes a verse to the effect that both land and water belong to the king. This rule agrees with the theory of the Code of Manu, that the king is the owner of the soil (M. VIII, 39). **30.** °ह्रीवेर° or °ह्रिवेर° seems to stand for ह्रीवेर, a kind of perfume. **32.** त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा BM for त्रिरात्रं वा, 'for three or five nights.'—काले दौहृदं or दोहदं 'impregnation at suitable times', *i. e.* manuring them. **33.** वापयेत् or पाययेत् (BM) 'should be irrigated.' **34.** So here refers to the modern custom of burning old rags to keep off serpents. **37.** Sh in transl. has Channdavaṭa he, but the compound षण्डवाटगो° belongs to the next sentence, transl. 'Keepers of woods and parks, cowherds, slaves, and paid labourers shall be supplied with food according to the work turned out by them.' **38.** So proposes to read मास for मासं ('per mensem').

25, 4. कुडुम्बमर्धप्रस्थं प्रस्थं वेति ज्ञात° BM for कुडुम्बमर्धप्रस्थं वेदितज्ञात°, 'One Kuḍumba, half of a Prastha, or one Prastha, such (small quantities) shall be taken out by persons of known integrity.' **6.** °हतानाम् BM for °हतादीनाम्. The clause 'and the like' would have to be omitted with this reading. **8.** So reads °णाकालिकां, 'And no liquor is to be sold below its fixed price

or at improper times.' **16.** °गन्तूनां वास्तव्यानां च BM for गुन्तूनामना° च, 'foreign and local customers.' **17.** Foll. Kāmas. p. 53, 54. **21.** Ariṣṭas are medicated spirituous liquors from honey or treacle. See Dutt's Materia medica, p. 13. **23.** Triphalā is the name given to the three fragrant fruits (nutmeg, areca-nut, and cloves), or to the three sweet fruits (grape, pomegranate, date), or to the three myrobalans. So. **25.** Kāpiśāyana and Hārahūraka are the names of foreign wines, perhaps from Greece and Persia (So). **26.** मोरट is a species of sunflower.—किण्वबन्ध BM for किण्वा°, a kind of ferment. **27. 28.** मेदकस्य should be connected with the next sentence. 'In the manufacture of Medaka and Prasanna (Sh). Thus BM Co. **32.** °वत्तुर° or °पत्तूर° or °धत्कुर° seems to stand for °धत्तूर,° a narcotic plant or seed. **32.** राजपेयां 'fit for the king's drink' So ('payable by the king' Sh). **36.** तेष्वननु प्रवहणान्तं BM for तेष्वनु प्रह्वणान्तं, 'On the occasion of such festivals, daily fines shall be raised, towards the end of the celebration, from those who have not been authorized (to sell liquor)'.

26, 2. Householders or peasants (कुटुम्बिन्) are to pay less, perhaps because the deer are apt to trespass on their fields. **5.** अपरिगृहीत seems to refer to those beasts of prey that are not specially protected, because not kept in forest preserves. **5.** षड्भागं probably refers to the animals captured, or to a sixth of their value in money. **7.** जीवत् *i. e.* live animals seems to be animals captured alive, a sixth of which have to be let loose (So). **18.** व्याल seems to mean beasts of prey, or snakes. Sh takes it as elephants.

27, 2. Co reads कुटुम्बार्थेन for कुटुम्बार्धेन. This would mean that the प्रतिगणिका or substitute is to re-

ceive an allowance sufficient to maintain her family. The Gaṇikās are a female body-guard of the king (So). **13**. One not attending the king's court and resorting to a private harem instead shall lose her monthly salary and pay a fine of $1\frac{1}{2}$ Paṇas. **17**. **वा** has been supplied from BM. **23**. **व्रण**° B for **प्राण**°, 'laying open a sore' Sh. **33**. The Dharmaśāstra has the same rule. See Nār. VI, 18. **41**. These are the well known *kalās* or fine arts. **42**. **सर्वतालापचाराणां च** belongs to the following śloka, so there should be a stop before it. Co reads °**चारांश्च** (So).

28, 1. **स्थानीय** is the fortified capital. See II, 3. **3**. Fishermen shall pay one sixth of their gain for using royal boats (So). Co reads **नौविभागिकं**. **10**. **मूढवातहतानां** BM for °**हतां तां**, 'shipwrecked tailors.' **12**. **यथानिर्दिष्टाश्चैताः** BM for **तथा निर्दि**°, 'when the time for setting sail approaches' Sh. **16**. **दात्र** seems to denote a bilthook ('sickle' Sh). **25**. **प्रविशेयुः** BM for **विशेयुः**, 'shall be allowed to land' Sh. **38**. **चामुद्र-द्रव्यस्य** BM for **चामुद्रस्य**, 'one whose merchandise has not been stamped' ('the person travelling without a pass' Sh). **39**. °**संस्कृतायां** BM Co for °**सत्कृतायां**, 'unseaworthy' Sh. **40**. **तरन्** B for **तरः**, 'One sailing between Āṣāḍha and Kārttika is to produce the evidence of boatsmen (as a reason for doing so)'.

29, 5. One Vāraka holds 84 Kuḍumbas.—**पणिकं पुच्छं** 'the tail which is worth one Paṇa.' **5**. **वाहीकं** BM for **वार्षिकं**. **6**. **तज्जातिकं भागं** 'payment in kind,' 'consisting of butter and other dairy produce (Co). **12**. If the loss happens through negligence, they should pay compensation. (Co) **13**. Thus the value of cattle should be fixed. **16**. **पणितं** (**पणिकं** M) 'the

money value of the animal. **23.** पुच्छं चाहरेयुः 'the tait should be delivered.' वाल or बाल 'the hair' is referred to young animals by Sh. See M. VIII, 234. **27.** किलाट is inspissated milk, घाणपिण्याक oilcakes, *i. e.* the stuff, largely used as food for cattle in India, which remains from oil-seeds after extracting the oil. So. **42.** बलान्वयता BM Co for °ते, 'according to the protective strength of the cowherds.' **49.** शत्यं B Co, '100 heads' Sh.

30, 4. °यामी BM for °याम°, 'as long as the length of a horse.' **5.** अश्वायामचतुरश्र° 'square, having each side equal to the length of a horse' (So). **8.** घृतप्रस्थः for °प्रस्थ°. **38.** वृथाहस्तृतचाली or °रिक्तचचाली 'movement of only the front or only the hind portion of the body' Co. **54.** तदपराधेन B Co for तदपरोधेन or तदपरोधेन (m), 'owing to defects in medicine' (Sh). °साने BM for °याने, 'both at the commencement and close of journeys.'

31, 2. कुमारी is a sort of beam connected with the tying posts. **8.** विक्क or भिक्क is a young elephant captured for the mere purpose of sport. **20.** मृगसंकीर्णलिङ्गं 'elephants of mixed breeds and charachristics' Co.

32, 3. ऽवपात° BM for ऽपपात.—यूथगत 'attached to a herd', *i. e.* living with elephants already tamed who are used in taming the wild ones Co. **6.** वध्रावध्रो 'attacking with the trunk, teeth, and limbs horses, chariots, men and others.' So. **7.** यूथकर्म. They shall be kept in the hills with other elephants already tamed and training them (Co So). **8.** आचरणः 'keeping the back level, but binding the fore and hind limbs, while moving over uneven ground' So. **9.** शारदकर्म is treatment of autumnal sickness rather then 'autumnal work' (Sh). हीनकर्म is treatment of an elephant

suffering from want of exercise. **11.** 'After taming him with spells or medicines, or binding him, he shall be placed under the care of a single keeper.' Or 'punishment is the only means to control him' Co. **13.** सर्वदोष°. This kind has 19 vices of its own and 33 of the previous ones, 52 in all. So. **16.** कुथ is the felt covering put under the howdah. So.

33, 7. योग्यारक्षानुष्ठानमर्थमानकर्म च। BM Co, the supervision of, and rewards and distinctions for, qualified officials. **10.** निम्नस्थल 'in high and low grounds' So.—For the सेनापति see V.

34, 8. चोर° शोधयेत् 'Valleys and forests shall be cleared from the danger of robbers and beasts of prey.' **12.** शीघ्रवाहना वा 'or on quick riding-animals (let them make their escape).' **14.** वर्तनीं 'road cess.'

35, 8. Regarding प्रदेष्टारः, see III, 1. कार्यकरणं बलि° the extirpation of evildoers and the collection of texes. **14.** Regarding the taxes here mentioned, see 16, 23. **17.** The संस्थाः or stations of spies have been described in I, 11.

36, 5. पाषण्ड is referred to Buddhists and other mendicants (Co). Buddhists (Śākyas) are mentioned III, 20, 20. **7.** स्वप्रत्ययांश्च has been emended from °याश्च. **13.** 'Otherwise he is responsible for robbery or other offences committed that night by the strangers.' So. **15.** पथिकोत्पथिकाः 'those who pass to and from the city.' See 21, 21. **20.** पादः पञ्चघटीनां 'In the middlemost five Ghaṭikās (of the time mentioned), the fine is one quarter Paṇa.' So. A घटी or घटिका is a period of time = 24 minutes. A घटी may also be a water-pot, as Sh translates it, connecting it with what follows ('five water-pots').—the Kumbha and the Droṇī are to be full of water (So). **31.** पादः B.

33. पणोत्तरा: 'rising successively one Paṇa' **43.** सपादपणमक्षणताडनम् 'disregarding the prohibition to stir during the forbidden time entails a fine of $1\frac{1}{4}$ Paṇas.' **45.** देशे लिङ्ग BM for लिङ्ग, 'suspicious places or external evidence.' The examination of suspected criminals is described in IV, 8. **47.** °प्रदीपयान° BM for °प्रदीपायन°.—°नागरक—निमित्तं (निमित्त Sh) 'Those who go out) at the sound of a trumpet caused to be blown by the City Magistrate, or for witnessing a public performance, or on account of a fire' (Co). Sh connects तूर्य with प्रेक्षा. **48.** प्रव्रजिता ('though forbidden' Sh) are exiled persons (Co). **52.** कृतावरोधाम् BM for °पराधाम्, a woman belonging to the royal harem.' **56.** °भ्रम° BM for °भूमि°, 'a water course' (Co). **57.** च om. BM.

ADHIKARAṆA III.

I, 1. 'Three judges' are also mentioned by Bṛhaspati, I, 20.—°संधि° om M. **6.** परोक्षणाधिकर्णग्रहणम् 'contracting a heavy debt in secret.' See law, Studies in Ancient Hindu Polity, I, 149. Sh seems to deriue अधिकर्ण from कर्ण 'an ear' and translates 'agreements entered into within the hearing of others.' **7.** च मूढ°. with this reading, persons of unsound mind would be referred to. **17.** श्रद्धेयम् BM for श्रद्धेयु: 'Among these, however, a subsequent document may be held valid, unless it be an order or a hypothecation.' For करणम्, 'a document,' see M. VIII, 51. 52. 154. **19.** करणमधिकरणम् 'the document and the court of justice.' For documents executed in a court of justice, see Viṣṇu VII, 3. **22.** पूर्वोक्तं......नाभिसंधत्ते BM for नाभिसंबध्यते, 'He does not make his subsequent statements agree with his previous ones.' **24.** देश्य B for देशं. See M. VIII, 52. **25.** This is from BM. 'He in-

troduces a useless or irrelevant question.' **26.** °द्व्यं BM for द्व्य°. **33.** पुरुषभृति 'the wages of the court servant' ('fees for witnesses' Sh). The पुरुष is a regular member of a court of justice. See Bṛh. I, 4-8. **34.** पथि भक्तम् is the travelling provisions for the parties and witnesses. **46-49.** Amended from BM. **52.** तत्र सत्ये BM for अत्र सत्य°. **56.** विनिर्णयेत् BM for विनिश्चयेत्. **57.** पाठो हि नश्यति ॥ 'The text loses its applicability' ('is not available' Sh).

2, 1. The Arthaśāstra assigns to Marriage Laws the same prominent position which the Dharmaśāstra gives to the Law of Debt. **7.** शुल्का° B. **9.** सुप्तप्रमत्तादानात् BM for सुप्तादानात्. See M. III, 34. **14.** अद्वितीयं BM. **17.** परद्विसाहस्रा BM for °सहस्रा. The lawbooks have the same rule. **21.** मिथुनं ('a twin' Sh) may mean any pair or couple of children. **50.** °मर्धं or °मर्धं ('one half'). See Y. II, 148. **52.** स्त्रीधनायां त° BM for स्त्रीधनायास्त°. **54.** तीर्थ ('menses' Sh) must be an equivalent for ऋतु *i.e* the time favourable for procreation, or 16 days in each month. See 4, 42. **56.** निन्दुं BM for साधुं, 'one bringing forth only a dead child.'

3, 12. प्रसिद्धायामदोषायाम् BM, 'The same punishment is ordained for a woman thus acting towards her husband, if she is known to be innocent otherwise and is actuated by jealousy.'—ईर्ष्याया is wrong for ईर्ष्यया. **14.** सप्तार्तवान्यमण्डयमाना BM for °न्यं कामयमाना, 'one who (through hatred against her husband) fails to decorate herself during seven turns of the time favourable for procreation.' **15.** भिक्षुकयन्वाधि° BM for °न्वाधि°, 'In the house of a mendicant woman, or of a harmless or cognate family.' अन्वाधि is supposed to denote a lawful guardian (Sh). **16.** दुष्टलिङ्गे B, दृष्टलिङ्गे M for

दृष्टि°, 'In the case of intercourse proved by her contamination (or by eyesight).' Sh has 'an accusation which can only be proved by eyewitnesses. **27.** भर्तुरदाने BM for भर्तुरादाने, 'If she does not make way for her husband passing the door' ('if she drags her husband as far as the door of the house' Sh). **28.** निष्क्रसने B for निष्कासने, 'if a woman leaves her house at night' Sh. **29.** रहोऽश्लील BM for रहःशील°, 'If they carry on a coarse conversation in secret.' **42.** प्रतिषिद्ध° 'in the case of forbidden intercourse with them.' An apparent allusion to homosexuality. **49.** स्त्रीधनानीत° 'her Strīdhana and her dowry,' Sh in transl. has 'Strīdhana and āhita, compensation she may have obtained for allowing her husband to marry another woman.' This points to a reading स्त्रीधनाहित°.

4, 6. परगृहा° B for परिगृहा°, 'if she goes out into a stranger's house.' **7,** शत्यो BM, '100 paṇas' Sh. **8.** पति° BM for प्रति°, 'if her husband is wicked.' **9.** ग्रामिकान्वाग्नि° B. See above 3, 15. **12.** तन्निमित्तं BM for निमित्तं, 'under such circumstances' Sh. **22.** संग्रहणं is adultery rather than 'elopement' (Sh). See Nār. XII, 62, 69. **30.** प्रजाता BM twice for अजाताः. **41.** तबः परं BM for अन्ततः परं, 'then' Sh. **48.** कुल्यं BM for तुल्यं, 'a relative' Sh.

5, 7. स द्व्यंशं BM for स ऋद्धयंशं, 'two shares.' For the double share of the acquirer, see Vas. XVII, 11; Bṛh. XXV, 77. **21.** प्रादानिकं B for प्र°. **33.** तेषामंशान् B for तेषामंशं, 'proportional shares' Sh.

6, 3. काणलङ्गा° B for काणलिङ्गा°, 'one eyed or lame. **8.** ज्येष्ठांशः BM for ज्येष्ठः, 'the special share to the eldest' Sh. **11.** शेषाणां द्रव्याणामेकद्रव्यस्य वा BM, 'the rest of the property or single objects.' The lawbooks refer to single objects, such as the work of a single

slave, or the water of a well, as being indivisible. **14.** °न्यायवृत्तिः M.

7, 15. °मुक्तो BM for दत्तो, 'released or given up.' **17,** पुत्रत्वेनाङ्गीकृतः B for °त्वेऽधिकृतः, 'promised to become a son.' **31.** °शेषः BM for °शेषतः, 'are quite different' Sh. **33.** कुक्कुटः BM for कुटकः. **37.** चान्तराळा BM for ऽन्ये च°, 'Such are the mixed castes.' **40.** स्वधर्मं BM for स्वधर्मान्, 'he shall establish their traditional right.'

8, 2. सेतुबन्ध ('buildings of any kind' Sh) may denote irrigation works here, as it is followed by तटाक and आधार (lakes and tanks). **5.** परकुड्याद° BM for परकीयाद°, 'not encroaching upon a neighbour's house.' **6.** देशबन्धं M, दे...बन्धं B for पादे बन्धं, 'Foundation shall be' Sh.—तेनेन्धना°—व्याख्याताः BM for तेन बन्धना—व्याख्याताः, 'The same rule holds good with regard to the construction of a pit for fuel and of a water-course for rinsing the mouth on festive occasions.' **10.** °मध्यर्धम° BM. **12.** °पर्दी BM. **15.** °नीव्रान्तरं B. **18.** Has been supplied from BM, 'That (window) should be covered, if a (neighbouring) house is obstructed by it.' **20.** °मर्शभित्ति BM for °मञ्जक्ति, 'a mat in contact' (with the roof?). **24.** खातसोपान° BM for खातयोवान°, 'a pit, steps' Sh. **31.** भोगनिग्रहे BM for भोगं च ग्रहे, 'if he obstructs the enjoyment.'

9, 1. ज्ञाति° 'Kinsmen, neighbours, or rich men' ('Rich persons among kinsmen and neighbours' Sh). Law (loc. cit. 156) refers धनिकाः to the creditors of the seller. **3.** यथासेतुभोगं for °भागं, according to the reading in III, 8.—°वीत° om. BM. **4.** स्पर्धितयोर्वा or स्पर्धया वा is a conjectural emendation of the traditional reading स्वर्गवायोर्वा or स्वर्गवासोर्वा ('if the party be dead'). **12.** विपरीतवेषाः BM for °वेषां, 'Wearing un-

usual dress.' According to the lawbooks, they should wear red clothes and red garlands. **13.** सहस्रं दण्डः B. **28.** सहेत B. ⁰वर्जाः belongs to 29. **29.** केदारोपभोगैः BM for केदारोपस्वभोगैः, 'while making use of a field.' **32.** कारयेत् M for वारयेत्, 'he shall not cause the flow of water' ('he shall not stop' Sh). **41.** खातप्रावृत्तिमनदी BM for वातप्रवृत्तिमनन्दि⁰ नदी means irrigation by or damming a river. **42.** ⁰याधिभाग⁰ BM for ⁰यविभाग⁰, 'as a pledge or for a certain portion of the crops.' **44.** अपारे 'on the nearer bank,' पारे 'on the other bank.' **End.** क्षेत्रविवादः supplied from BM.

10, 2. सेतकूप⁰ M for ⁰रूप⁰, 'dikes and wells' ('buildings' Sh). **18.** ⁰दयिका, ⁰दायकेषु BM for ⁰दायिका, ⁰दायिकेषु. **27.** ⁰दारिकं BM for ⁰दारं, 'an adulterer' Sh. **37.** ⁰दण्ड्याः BM for ⁰दण्डाः, 'shall not be punished' Sh. **39.** ⁰अनिवेद्य BM, 'without intimating the owner' Sh. **51.** प्रवहणेषु BM for प्रहवणेषु, 'at wedding ceremonies' **59.** ⁰कामाः BM. Read ब्राह्मणा, 'Brahmans shall not act against their wish.'

11, 10. चिरप्रवासः B. **11.** साधयतो वर्धयतो वा BM, claiming interest or causing it to accumulate. **24.** नैकं BM for नैका, 'If there is more than one debt, the creditors shall simultaneously sue one debter, unless he be about to go abroad.' **25.** राजश्रोत्रियद्रव्यं (⁰दिव्यं) BM for राजश्रोत्राय द्रव्यं, 'his debts due to the king or to a learned Brahman' Sh. **28.** स्त्री चाप्रतिश्राविणी BM for स्त्री वा प्रतिश्राविणी, 'a wife who has not promised to pay her husband's debt.' **31.** B omits stop after प्रमाणं, perhaps better. **32.** ऽवरा अर्थ्याः emended from त्रयो ऽवराध्याः, 'three at least, wealthy persons.' **40.** चानिग्रहेण साद्यं BM for चानिग्रहणसाद्यं, 'they shall give evidence without being forced to it.' **46.** भिक्षार्थी for भित्वार्थी, 'a beggar.' See N. I, 201. **47.** शूद्रं

जन्म° B for शूद्रजन्म°, 'A Sūdra witness' Sh. **65.** ततो ऽर्धमब्रुवाणानाम् BM for ततोऽर्धमब्रुवाणाम् 'Half of the above fine, if they do not speak' ('if they have attested to a false case' Sh).

12, 7. प्रेतं BM for प्रेत°, 'dead or involved in calamities.' **9.** निष्पतने B for निष्पातने. See above, 12, 6. **11. 12.** वर्धेतान्यत्र निसर्गात् BM for वर्धेत। निरुप° चास्य वर्धेत, 'Nor shall interest be charged, unless it be bestowed as a gift.' This is perhaps better. See M. VIII, 143. **16.** धारणक° BM for धारण°, 'in presence of the debtor' Sh. **18.** °मूल्यं BM for मूल्य°, जीवं मू° for जीवमूल्य. **29.** विक्रीणानाः BM for °णानां, 'selling' Sh. **31.** मूल्यं BM for मौल्यं. **36.** शुद्धं M for शुद्ध°. **39.** एतेन BM for तेन. **44. 45.** करण twice for कारण. Documents (करण) may serve as evidence. **52.** प्रत्यानयेदेनं BM for प्रत्यानयने तं, 'or making use of a deposit provided with a secret mark, he shall find out the thief.' **54.** बन्धुनागारमतो B for बन्धना°, 'Having gone home, he asks that person for his deposit through a relation.'

13, 1. तरयतः BM for नयतः. **14.** ग्राहणम् BM for °ग्राहिणाम्, 'employing' Sh. **17.** हितकाम° B. **32.** स्वामिनोऽस्यां B for स्वामिनस्तस्यां. **39.** °वेतनः BM. See 40. **47.** °रुद्धः BM for °रुद्धं, 'one who is in danger' Sh.

14, 6. कारयितुं ना° B for कारयन्ना°.—इत्यविरोधे BM for इत्यपरे, 'Or the employer may cause the work to be done (by another), provided that there is no special agreement as to the former not employing other workmen, nor the latter going elsewhere for work.' **12. 13.** नासकामः...प्रयासं मोघं कुर्यात्। BM. The employer need not against his wish acknowledge the work done. The workman having turned out more work than

agreed upon, would have made a vain effort.' **25.** तृद्धृतपण्ये BM for तुधृत°, 'But when select goods have been manufactured.' **29.** °भयपूर्वं BM, 'shall be shown merey. **35.** °शं लभेत। BM. **40.** दीयन्ते B for दीयते, 'are given.' **47.** See M. XI, 14.

15, 15. °ग्रहणात्सिद्धम B for °ग्रहणात्सिद्धम् and **16.** प्रकर्मणः for प्रकर्मणाम्, 'Annulment may take place up to the clasping of hands. Likewise among Śūdras, up to the marriage ceremony.' **18.** 'But not for those who have issue, *i. e.* a bride deflowered may be rejected, but not one who has given birth to a child. Sh refers प्रजात to brides and bridegrooms of pure character and high lineage.

16, 2. दत्तमप्यपहार्यम् 'That which, though given, shall be taken away again.' **3.** वा from B. **5.** °दनर्श-भयाद्वा BM, 'from fear of punniary loss.' **6.** रोषदानं B for दोष°, 'showing anger.' Compare दर्पदानं in 7. **9.** See M. VIII, 159. The text has been emended. Bail, the balance of a fine or toll, the stakes of gambling, and obligations contracted under the influence of liquor or love.' **22.** °त्पन्नं तिष्ठेत् BM, 'stolen articles' Sh. **32.** यथास्वं BM for °स्व. **35.** मनवासितं BM for °नुवासितं, 'buildings left for twenty years, in the uninterrupted possession of others.' **39.** सहेरन् BM for संहरन्, 'Let them not mind slight inconvenience.' **46.** वृथाचारान् BM, 'he shall check improper proceedings.'

17, 2. °व्ययने BM for °व्यथने. See M. VIII, 332. **5.** यथापराधमिति BM for यथापाधः इति, 'proportional to the crime' Sh. **11.** द्विगुणं BM for गुणं, 'twice the value.'

18, 4. शोभनाद्विमन्त B for °दन्त, perhaps better. 'Fine teeth' are somewhat out of place here. **13.**

प्रकृत्युपचादे BM. **16.** प्राज्जूनक or प्राणक seems to be the name of a tribe. **18.** दण्डं from BM, 'he shall be fined 12 Paṇas' Sh.

19, 14. अवगूर्णं for °गूर्णा. स्पर्शेऽ from B. **18.** दुःखोत्पादनेन for मुखो।° See Y. II, 222. **20.** मुत्पादय-तश्च BM for °मुपादधतश्च. **24.** व्रण° B for प्राण°. **28.** पर्युषितः BM for °तं, 'quarrels or assaults of a remote date' Sh. **32.** वाभिगतस्य BM for वागतस्य. **45.** °ष्वेव स्थानेषु M 'in the same cases.' **46.** पुरोपवनवनस्प-तीनां BM 'trees in the parks near a city.'

20, 7. पराजितश्चेद् BM for °च, 'if the punishment for the vanquished were to be doubled' Sh. **9.** काकणीरक्षांश्च BM for °ण्यत्तांश्च, but see 10. **19.** °चरतश्च BM for °तरतश्च, 'causes hurt' Sh. **20.** °तिचरतः B for °भिचर-तः, 'violates' Sh.—शक्य° B for शाक्य°. It is clear that Buddhists are meant. The compound वृषलप्रव्रजितान् seems to denote ascetics of the Śūdra class (Śūdras and exiled persons' Sh). **21.** शपथ° B for शापथ°.— युक्तकर्म B for °कर्मणि. See Y. II, 235.

ADHIKARAṆA IV.

1, 1. वा om. BM. **2.** स्ववित्तकारवः BM for स्वचित्त°, 'artisans working with their own capital' ('who can plan artistic work after their own design' Sh). **12.** कम्बलतूलानां B for कम्बलदुकूलानां, 'blankets and clothes.' **17.** ऊर्णातूलायाः B for °तुलायाः, 'woolen or cotton threads.' **23.** °शुद्धं BM for °शुद्ध°. This is a separate clause, 'made clean on the surface of stones.'—प्रमृष्ट-श्वेतं B for श्वेततरं, 'made white by removing their dirt' ('made whiter' Sh). **29.** परार्घ्यानां B for परार्थ्यानां, 'the best garments' Sh. **57.** B inserts the following after पलवेतनम्.—कालायसपिण्डः पञ्चभागत्तयः । काकणीद्वयं चास्य पलवेतनम् । 'In the manufacture of articles from

iron, one fifth of the mass will be lost; and two Kākaṇis shall be the fee for manufacturing an article of a Pala in weight from it.' This text though not found elsewhere, may be authentic. **59.** After दण्डः ।, B inserts:— व्याजीपरिशुद्धो पणयात्रापणान्माषकमुजीवतो द्वादशपणो दण्डः । 'The five per cent tax on a coin of 1 Paṇa having been paid, the examiner who appropriates one Maṣa from a current coin of this kind shall be fined 12 Paṇas.' This text also may be genuine.—**अध्वरकपांसुधावकाः** BM, 'scavengers.' **66.** लभेत B for लभते. cf. लभेरत् and दद्यात्. **70.** पौर्वं° BM for पौर्वा°. **74.** कर्मापराधेन BM for °रोधेन, 'through false treatment' ('carelessness in the treatment' Sh). **75.** मर्मवध° BM for कर्म°, 'destruction of vital parts.' **80.** चारणाभिक्षुकाश्च BM for चारणादिभिक्षुकाश्च, 'and mendicants.' **81.** पणानभिवदेयुः M, °नभिभवेयुः B for °नभिदेयुः, 'as many Paṇas as are inflicted on them as a fine.'

2, 16. समुद्रपरिवर्तिमं M, सुमुद्रपरिवर्तिमं B for समुत्परिवर्तिमं, 'a sealed (or covered) casket substituted for another.' See Y. II, 247. **20.** क्रीणतां वा om. B. See Y. II, 250, where buying is likewise omitted. **25.** °दन्यद्भवति BM for °दन्यं भवति.

3, 15. वा from BM, *or* persons learned in the Veda.' **23.** दुर्गसेतुकर्म BM for दुर्गतकर्म, 'fortification and irrigation works.' ('such works as are usually resorted to in calamities' Sh). **14.** वाप्यपाश्रयेत BM for वा व्यापाश्रयेत. **30.** °त्सर्गः । BM. Nearly the same compound occurs in I, 20. **38,** विसृजेत् BM for प्रसृजेत्. **45.** मृगपशुपक्षि° B for मृगपक्षि°, 'deer, cattle, and birds.' **53.** चरुं वश्चरामीत्येवं सर्व° B. **55.** राज्ञः BM.

4, 5. विशङ्कत BM. **17.** कूटश्रावणकारका BM for कूटरणकारका, 'the suborners of false evidence' ('manu-

facturers of counterfeit coins' Sh). See the preceding rule. **24.** कर्तारं BM for वक्तारं, 'the preparer of of poisonous drink' ('by reason of his talking of it' Sh). **28.** °मुष्टिका° BM for °मूषिका°, 'handles' (?). —°बिम्बटङ्क° BM for °विटङ्क°, 'stamps, stamped coins.' **31.** त्रयोदश refers back to the thirteen kinds of rogues in this chapter, *viz.* dishonest villagers, heads of villages, judges, commissioners, false witnesses, the suborners of such, magicians, sorcerers, poisoners, persons using narcotic drugs, forgers of coins, forgers mixing gold with alloy, persons dealing with falsified coin.

5, 1. प्रस्वापना° BM for प्रस्थापना°, 'incantations to effect sleep.' See प्रस्वापनमन्त्रेण further on. **24.** पथ्यादनेन BM for °दानेन, 'by eating medicinal stuffs mixed with intoxicating ingredients.'—°लोप्त्र° BM for °लोप्तृ°.

6, 2. अभ्तर्गृहनित्यम् BM for °गृहं नित्यम्, 'who always hide themselves in the interior of their houses' Sh.—शस्त्रहस्तं मनुष्यसंपातत्रासिनं BM for शस्त्रहस्तमनुष्यसंपातं त्रासिनं, who carry weapons in their hands, or who are afraid of moving in a throng of men.' **12.** अयम°—°मूल्यं च इति (क्षणं मूल्यं च इति BM), 'such is its price, quantity, and momentary value.' **15.** चतुष्पदद्विपदा° BM for चतुष्पदा°, 'quadrupeds and bipeds' Sh. **25.** °प्रवेध° BM for °व्रवेध°, breaking through.—°निक्षेपण° BM for निक्षेप°, 'contrivances to hoard or seize the treasures secretly obtained.' **27.** °माविक्रान्त° om. BM.—°मनवस्थितम् BM for °मौपस्थितम, 'unsettled.'—°जातकिरण° BM for °किण°, 'dusty'.—°पूर्णकेशनखं BM for °नख°.—°निष्कसनयोर्वा BM for °निष्कासनयोर्वा, 'ingress or egress' Sh. **28.** चोरं (चारं) पारदारिकं BM for पौरं पार°, 'a thief or adulterer (may thus be konwn)'.

7, 7. °गात्रमवक्षिप्तं BM for °गात्रं विक्षिप्तं, 'thrown down' Sh. **12.** वयोभिः BM for पयोभिः, 'through

birds (in milk' Sh). This evidently refers to the symptoms observable in birds after eating poison. See I, 20. **14.** दण्डपारुष्यातिलब्धं मार्गेत BM, 'he shall examine the dead man's servants, causing them by torture to reveal their secret.' **19.** स्त्रीदायाद्यदोषः 'disturbances caused by women or by inheritance' ('offence to women or kinsmen, claiming inheritance' Sh). **18.** पण्यसंस्थ (०संस्था) समवायो 'the relation between partners in trade and commerce.' **23.** हतो from BM, 'by whom killed.' **29.** रज्जुना BM for रज्जता, 'by means of a rope' Sh.

8, 1. साक्षिणाम् BM for णम्, 'In the presence of the person robbed and of the witnesses, both external and internal.' **4.** तस्यापसार० BM 'If his explanatory statements are corroborated (by witnesses).' **5.** प्राप्तस्त्रि० B for ०प्राप्तः । त्रि०, 'Otherwise the suspected person is liable to torture, but he must not be arrested after the lapse of three days without examination.' **7.** अचोरं चोर BM, 'Persons charging a guiltless man with theft. **12.** ०द्रव्यदान० M for ०द्रव्या०, the gift of stolen articles. **15.** The history of the sage Māṇḍavya is told in the Mahābhārata where however Māṇḍavya does not admit the charge of theft, as here, but remains silent, in order not to break his vow of silence. **17.** मन्दापराधं BM for मन्दावधानं, 'one guilty of a slight offence' ('ignoramuses' Sh). **28.** अष्टौ em. from वेष्टौ, 'eight' Sh. **29.** ०पट्टादागमयेत् M, पट्टाभोगमयेत् B for पट्टादाह्मयेत, 'shall be paraded on the back of an ass' Sh.

9, 1. The compound समाहर्तृप्रदेष्टारः 'Commissioners appointed by the Collector-general' Sh denotes rather the Samāhartṛ (Collector) and the Pradeṣṭṛs (Commissioners), the latter being high officials like

the Collector, and identical with the Prādeśikas of Aśoka's Edicts. See a paper on the Prādeśika by Dr. F. W. Thomas, JRAS. 1914, 383–386. **11. कोष्ठपण्य-कुप्या°** BM for °कुल्या°, 'from a storehouse, warehouse, magazine of forest produce, or armoury' ('from courtyards, shops, or arsenals' Sh). **13. राजपरिग्रहेषु.** This refers to II, 5, 22. **15–18.** Thus according to BM, transl. 'When a person steals articles of $\frac{1}{4}$ to $\frac{1}{2}$ of a Paṇa in value, he shall be fined 6 Paṇas. Or his body being bedaubed with cowdung or ashes, he may be paraded through the streets. When a person steals articles of $\frac{1}{6}$ or $\frac{1}{3}$ of a Paṇa in value, the fine shall be 9 Paṇas. Or his body being bedauded with cowdung or ashes, he may be paraded through the streets.'— **Note 1** from M, 'When a person steals articles up to three Paṇas in value, the fine shall be 48 Paṇas, or his head may be shaved with a piece of brick, or he may be banished.' **43. मार्गापन्नं** BM for **मार्गापणं**, 'statements that lead to the settlement of a case' Sh. **45. °त्यर्थोत्पत्तिं वा** BM, 'or alters the upshot of a deposition.' **54. संरुद्धकमनाख्याय** BM for **संक्रुद्ध°**, 'without stating the reason for his incarceration' ('without declaring the grounds of provocation' Sh). **68. शुद्धार्थैं** B for **शुद्धास्ते**, 'with fines paid with money honestly acquired.' The fines should be paid out of honest acquisitions only.

10, 1. ग्रथिभेदोर्ध्वकराणां BM for **गन्थिभेदऽर्थचराणां.** **ऊर्ध्वकर** may denote another kind of pickpockets than **गन्थिभेद.** **अर्थचर** is supposed to mean Government servants (Sh). **8. °वपातेषु बद्धानां** BM, 'confined in snares, nets, traps, or pits.' **26. °रास्थित:** BM for **°रान्वित:**, 'drawing a line (between the several classes of offenders).'

11, 1. मोहेन द्विशतः । from BM, 'When he does so from ignorance, he shall be fined 200 Paṇas. **22.** पशुयूथाश्वस्तेये M, 'If he steals a herd of cattle or a horse.' **23.** दशावरं 'at least ten heads' ('not more than ten head's Sh). **27.** प्रवेशयेदगर्भिणाम् । गर्भिणीं B for प्रवेशयेत् । अगर्भिणीं गर्भिणीं, 'A woman who murders a man shall be killed, provided she is not pregnant.'

12, 7. परशुल्कावरुद्धायां BM for परशुल्कोपधायां, 'If he defiles a woman belonging to another man's harem, in consideration of a Śulka paid for her.' **8.** वरणादूर्ध्वमलभमानः BM for पराणामूर्ध्वमलभमानां, 'If after the betrothal the bride is not delivered to him.' **19.** °कर्मणी BM for कर्माणि, 'both the nuptial fee and the amount of expenditure (incurred by the bridegroom).' **23.** कर्मणी BM. **25.** द्वादशपणदण्डं B for द्वादशपणं, 'she shall pay 12 Paṇas as a fine.' **29.** मिथ्याभिशंसने B for °शंसिने, 'for spreading false report' Sh. **34.** शुल्कं BM for शुल्क°, 'The mother's perquisite shall amount to 16 times the daily income of her daughter.' **41.** अक्षमायाः स्त्रियाः B for अक्षमायां स्त्रियः, 'If there is no excuse for the wip.' ('If he raises any objection' Sh). **47.** कान्ताराान्नष्टां BM for कान्तारं नष्टां, 'If he rescues her from a forest or as one lost.' **49.** चानुरूपेण निष्क्रयेणापवाहयेत् ॥ BM for च न रूपेण निष्क्रयेणाप°, 'He shall allow a such to depart for an adequate ransom' ('no such woman shall be rescued either for ransom or for her person' Sh).

13, 1. ग्रासयत BM for संग्रासयत. **10.** विरात्राद् M for ऽपि रात्राद्, 'after midnight.' Sh. **13.** ग्रामेष्वन्यतः M for ग्रामेऽन्यतः, 'outside of the villages.' **16.** Regarding the officials called Corarajjuka, see II, 6. **17.** सीमावरोध° ('the people in the boundaries of the place' Sh) seems to denote the watchmen in a border

district who are responsible for robberies committed in their district. In default of such, the people of 5 or 10 villages shall be responsible. **18.** **असीमापराधे** B for °**वरोधे**, 'if the border district is innocent.' **30.** **प्रजननो**° BM for **प्रजनो**°, 'useful for breeding.' **33.** °**नस्यं भग्नयुगं** B for °**नस्यमभग्नयुगं**, 'when the yoke is broken' ('not well tamed' Sh). See M. VIII, 291; Y. II. 299. **40.** **दारार्थिना** BM. **42.** **वाधिचरतः** BM for **वाभिचरतः**, 'having intercourse' Sh. **48.** **कुम्भीपाकः** BM for °**पातः**, 'shall be burned alive in a vessel' Sh. **50.** °**श्वपाकस्यार्यागमनं** B for °**श्व**° **मार्यागमने**, 'A Śvapāka committing adultry with an Ārya woman (shall be put to death).' The severity of the punishment speaks for this reading.

ADHIKARAṆA V.

1, 4. **संहता** BM for °**त्या**, 'confederation of chiefs' Sh. **5.** **दूष्य** BM for **दूष्यं**, 'A spy may instigate the brother of a seditious minister, who has been slighted (and is discontented therefore).' The same compound recurs later. **15.** **पुत्रः पितुः पिता वा पुत्रस्य** BM for **पुत्रः पिता वा पुत्रस्य**, 'The son has had intercourse with the father's wife, the father with the son's wife.' **22.** **इत्याद्यः प्रयोगः ।** BM for **इत्याप्यप्रयोगं**, 'These and other measures should be resorted to' ('failing these measures' Sh). **23.** °**व्यवहिते** and °**वगृहीतुं** BM.—**फलगुबलं** BM for °**बल**°, 'with a small force.' **26.** **प्रविष्टा** BM for **प्रदिष्टा**, 'having entered the palace.' **33.** °**गतः** BM for °**गतं**, 'having gone out somewhere.' **34.** **रसद** em. from **रसाद**°, 'poisoners.' **35.** °**कूटानां** BM for **कुटानां**, 'a forged (alligator, tortoise or crab)'. Sh refers **कुट** to a pot containing them.—°**सीति** B for °**तीति**, 'Thou shall obtain.' **37.** **दौरात्मिक**° BM for **दौरामिक**° **52.** °**खल**° BM for °**फल**°, 'threshing-floors.'

See क्षेत्रखल below. **64.** राजा BM for राज°, 'Then the king shall send persons cowed down by a seditious enemy. **65.** °त्नियत्सु BM for °त्नपत्सु. 'thus reduced to a low condition.' **67.** आयत्यां BM, 'in the future' Sh.

2, 1. °कृच्छ्रः BM for कृच्छ्र, 'who finds himself in financial trouble' Sh. **9.** प्रमदावस्कन्न° (प्रमादा°) BM for प्रमदापन्न°, 'Saying that twice the amount spilled through negligence shall be exacted as a fine.' **10.** वारयेयुः BM for वरयेयुः. **13.** प्रतिपाता BM, 'fine' Sh. **18.** तदानिसृष्ट BM for आनसृष्ट, 'If these articles are sold without a license.' **43.** दग्धहृदयस्य BM for °गृहस्य, 'one whose heart is burnt.' See IV, 7, where an unburnt heart is mentioned. **45.** चापहरेत् B, चाव° M for चाहरेत्, 'shall carry away' Sh. **49.** °हारेण BM for °हरण. 'he shall show the serpent for money.' **50.** चैत्य° B for चैत्र°, 'in the hollow of a sacred tree.' **50.** °धानानां BM for °धानाना, 'he shall show the snake to the credulous.' **72.** पूर्वनिखातं B for पूर्वं नि°. **73. 74.** °हारिकं and स तेन BM for °चारिकं and तेन, 'rich offerings' and 'he may be caught' Sh. **75.** °कुपिता BM for °रूपिता. 'angry.' **76.** रात्रियागे B for °योगे, 'in a sacrificial performance at night.' See वनयागे ibid.—प्रवृत्तायां तीदणा BM, 'while sports are going on.'

3, 1. समुदयवादेन B for समुदाय°, 'in accordance with the reports regarding the amount of revenue.' Sh in transl. reads समुदायपादेन 'under one fourth of the total revenue.' **20.** कार्ययुक्ता° M for आर्ययुक्ता°, 'one entrusted with affairs' ('the honorable playmate of the king' Sh). **22.** दशोत्तरद्वि° M. **26.** °णोऽर्धतृतीयशताः BM, 'Servants leading the spies, 250' Sh. **36.** भृतानामभृतानां च BM for भृतानां च 'both the paid servants and the unpaid (or hired) labourers.'

47. पण्ययोगविक्रयो BM, 'fraudulent sale of the king's merchandise.'

4, 15. °मसभ्यमप्र° BM, 'vulgar speeches.' **19.** वर्जयेत् B for वर्णयेत्, 'He must not avoid enemies even' ('He should never describe what is hateful' Sh). **20.** दृष्टाश्चि° BM for दृष्ट्वा चि°. The meaning of 19-20 is that even clever persons may fall into disgrace if they do not humour the king, whereas even worthless persons may become his favourites by flattering him. Daś. VIII quotes this verse. **23.** °दर्धयेत वा BM for °द्वर्धयेत वा, 'may cause to prosper.'

5, 2. विशेषयेच्च BM for शेषयेच्च, 'he shall give the exact particulars' Sh. **3** चैवमनुवर्तयेच्च B 'he shall thus follow the king.' **30-52.** Kāmas. p. 328 ff. **40.** भूमिगात्रविलेखनं BM for °विलेपनं, 'scratching the ground with his feet.' Sh Nār. I, 149 (भूमिं लिखति पादाभ्यां). **48.** पृष्ठावधानम् B for प्रविष्टावधानः, 'attention to his back', *i. e.* 'not minding him' ('attention to whoever enters into the chamber' Sh). **53-58.** The strange sayings quoted here may be explained from the Jaina Tales regarding gracious and ungracious kings in Sh's second Preface (1919). श्रयमुच्चैः सि° 'This man showers his favours far and wide', from a tale regarding a gracious king. प्रवव्राज............'The heron has moved from right to left.' This is a mysterious warning uttered by the sons of a greedy king to caution their teacher against the evil designs of their own father. तृणमतिर्दीर्घं चारायणः em. from तृणमिति दीर्घश्चारायणः, 'The grass is very long', says Cārāyaṇa. This is another warning and refers to a long grass which the boys had put near the entrance. शीता शाटीति 'The cloth is wet.' This is a third warning

and refers to a bathing-dress required by the teacher, which the boys declared to be wet though it was dry. हस्ती प्र° 'The elephant has thrown out water' is from another tale, concerning a royal elephant. रथाश्वं प्रा° 'He eulogized him a chariot horse' is from a third tale. **59.** Emended from प्रतिवरणे शून्यमिति—परित्यागः, 'If the king chooses another counsellor, or if he loses his income and rank, he shall leave the king.'

6, 7. प्रकृतिकान्तं BM for प्रतिकान्तं 'He shall show either displeasure or merry to evil-doers, according to the wishes of his subjects' ('shall be shown only indirectiy' Sh). **8.** प्रसादमेवो° 'Favour only shall be shown to friends.' **10.** कुल्य° BM for तुल्य°, 'Cognates' Sh. **12.** बह्वाबाधां BM, 'an expedition full of troubles.' **37.** °कोपकमधर्मिष्ठम् B for °कोपकर्मा°, 'such an act would excite public fury and would be wicked.' **43.** क्रियताम् BM for क्रियाम्, 'How shall I act' Sh. **55.** ऋतौ BM for ऋतेन, 'He shall watch her at the time favourable for procreation' ('He shall justly protect her' Sh). **58.** यौवने ऽस्य च em. from यौवनं (स) or यौवनं (B), 'When the prince comes of age' Sh. **59.** गूढसारपरिग्रहान् BM 'After having delivered (to the queen) the secret hoards and the attendants required for protecting the prince.' **60.** इतिहास° BM for इतिवृत्त°. See I, 5.

ADHIKARAṆA VI.

1, 6. वाग्मी प्रगल्भः BM for प्रज्ञाप्रगल्भः, 'eloquent and energetic.'—ऽव्यसनो B for व्यसने, 'free from vice' Sh.—संवृतोऽदीना° B for संवृतादीन°, 'impenetrable.'—शुक्लस्मितो B for शक्यस्मितो, 'with a smiling face' Sh. **13.** अराजबीजी BM for अराजबीज°, 'Not born of a royal family' Sh.

2, 7. लोकं यापयति BM, लोकं पालयति M for लोकं पावति, 'maintains the world.' 9. 10. तस्मिन्निष्टेन—अनिष्टेनानयः BM for तस्मिन्नष्टेन फलेन योगोऽयः। 'Here, the attainment of a desired end is (termed) fortune. The attainment of an undesired end is (termed) misfortune.' ('Here, the attainment of that desired end which seemed almost lost is (termed) fortune' Sh. 17. भूम्यनन्तरा BM for भूम्यन्तरा, 'who occupies a territory close to that of the conqueror' Sh. 27. °संबद्धं BM for °संबन्धं, 'inherited from mother and father.' 29. °म्यनन्तरः BM for °म्यन्तराः. 50. °च्चितो BM for च्छितो. Cf. अपचितो ibid. 64. मेकान्तरान् राज्ञः B for राद्राज्ञः, 'making of the next but one kings the circumference of the whole wheel or circle of states, and of the immediate neighbours the spokes of that wheel, he shall constitute himself its nave.' 65. नेतुर्मित्रस्य BM for नेतुं मित्रस्य.—बलवानपि BM for बलवानिव. 'An enemy, though powerful, when placed between those two, the king and his ally, becomes conquerable or at least reducible.'

ADHIKARAṆA VII.

I, 17. °साध्ये BŚ °साध्य°. 20. This text is quoted, with some slight variations, by Mallinātha on Rghv. XIII, 61 and by me on M. VII, 160. 23. वा from M. 50. °मपाश्रितो BM for °मपाकृतो, 'having taken my stand in my impregnable fortress' Sh. 61. बलवन्तमाश्रितः M for बलवत्तमा°, 'a king of superior power.' Sh.

2, 9. °विगृहीतात् BM for गृहीतात्, 'unless one is actually attacked by one's enemy' Sh. 21. दुर्गापाश्रयो BM for दुर्गपालाश्रयो, 'relying upon a strong hold' ('having made an alliance with a chief in a

stronghold' Sh). **28.** न्यायवृत्तिमा॰ BM for ॰वृद्धिमा॰, 'He shall rely on the righteous conduct of kings.' **30.** प्रियो B for प्रिये, 'whom he likes' Sh.

3, 6. ॰कान्तसिद्धिं BM, 'decisive victory' Sh. **16.** ॰पद्येऽपि BM. **33.** शेष॰ BM for देश॰, 'the rest' Sh. **34.** तत्रष्टः BM for तत्रैव, 'it is termed' Sh. **35.** चक्रयः M Sh in transl. **35.** फलातिमुक्तो and परदूषणः B for ॰भुक्तो and परिभूषणः 'That which is concluded entirely without surrender of the land is called *paradūṣaṇa* (injurious to the enemy).' **36.** ॰वेत्तरां पूर्वौ BM the two first', meaning the peace called *ādiṣṭa* and the peace called *ucchinasaṃdhi*.

4, 5. स्ववृद्धिप्राप्त्यर्थमासनम्. **6.** उपायानामप्रयोग BM, 'Keeping quiet with a view to one's own interest is *āsanam*, not to employ the (four) means of success, is *upekṣaṇam*.' **7.** ॰रिविजिगीष्वोर् BM for ॰पि विजि॰ 'When the enemy and the would-be conqueror are desirous of peace' Sh. **24.** परवृद्ध्या M for B परि॰, 'through the growth of his enemy's power.' **27.** विगृह्यासनहेतु-प्रातिलोम्ये BM, 'when the policy of keeping quiet after proclaiming war is found production of unfavourable results' Sh. **29.** परस्पराद्वा B, '*or* disunited.'—॰निमित्तं BM for निमग्नः, owing to fire, floods etc.' **36.** ॰तमस्मा-न्निविष्टांशेन BM for ॰तस्मास्मिन्नि॰, 'He shall ask him for any such army with a fixed share of the spoil.'

5, 3. हि from BM, 'for' Sh. **8.** लब्ध्वापि—भवति। The readings in Sh are confirmed by a quotation of this text in the drama Mahāviracarita, Act IV. BM read लब्ध्वापि हि व्यसनमभियुक्तस्य तु ध्रुवं भवति।. **21.** प्रधा-नावग्रहसाध्याः B for प्रधाना अव॰, 'whose wrath can be pacified by punishing the chief men' Sh. **30.** प्र-गृह्णन्ति B. **31.** अवक्षेपेण BM for अप॰, 'by insulting'

Sh. **34.** मदण्ड्यानां च दण्डनैः BM for द° चण्डदण्डनैः, 'By not punishing the wicked and punishing the innocent' ('By not punishing the guilty and severely punishing the less guilty' Sh). **35.** स्वयं च BM for स्वानां च, 'by robbing them himself' ('by robbing them of their wealth' Sh). **38.** योगक्षेमवधेन वा B for °विधावपि, 'by destroying the welfare of his subjects.' **43.** सिद्धि Sh, संधिं BM, 'they are desirous of peace.' **48.** मुख्यायत्तः B, °यतः M for °युक्तः 'confined to the chiefs.' **52.** °ग्रहेण M, °ग्राहेण B. **58.** चोपगन्तुमिति B, 'suffer' Sh. **61.** तौ हि द्वि° BM, 'for the conqueror can depute them to carry out any two different works.' **62.** कृतार्था ज्यायसो seems to be wrong for कृतार्थज्यायसो 'the superior king having obtained his end.'—°स्रवेत BM for °सृजेत, 'will retire' Sh. **63.** पसरेद्यत्तः BM let him sally forth resolutely' **64.** समोऽपि परिकल्प्यते BM for समो वि°, 'even one of equal power is likely to change his attitude.' **65.** °दल्पमप्यंशं B, 'Having obtained even a small share in the spoils.' **66.** नैतान् B for नेता, 'He shall not dismiss those allies (without satisfying them).'

6, 11. अहमिदं कार्यं BM for अहमेतावत्कार्यं, 'this work' Sh. **13.** प्रवर्षो° BM for प्रहर्षो°, 'during the rainy, hot or cold season' Sh. **14.** प्रकृतिकोपकं B for °कोपं, 'which enrages his subjects' Sh.—मधर्म्यं BM, 'unrighteous' Sh. **19.** छित्वा पक्षं समन्ततः BM 'after having completely routed his followers' ('having conquered that enemy of equal power' Sh). **23.** °नुवर्तनं BM for वर्तनं, 'observed' Sh. **24.** °पसंधेयतां BM for °व°, 'treachery' Sh. **28.** गतागतो °नुसंधेयः B, 'is to be reconciled' Sh. **34.** °दाविघ्नः BM for °दाविघ्नं. It belongs to जनो. **43.** वधप्रेप्सुं B for °प्रेप्सुर्, 'Having observed him to plan a future attack, he shall at once

kill him.' **44.** आदितो BM for आरितो, 'from the beginning' Sh. **46.** निर्दिष्ट and विक्रमः BM for निर्दिष्टो and विभ्रमः, 'Open battle is a fight in a definite place and time.' **47.** योगगूढाप° (for °ढोप°) BM, 'attempt to win over the chief officers of the enemy by intrigue.' **End.** संधयः from B, 'Peace with Renegades' Sh.

7, 3. मे न em. from येन. **4.** पार्ष्णिग्राहं वा° from BM, 'He will restrain my enemy in the rear.' **8.** परस्य वारयिष्यति 'He will keep away the provisions and supplies of the enemy.' **9.** मे पथि BM for मे ऽवनि, 'He will destroy for me the thorns in a dangerous path', *i. e.* put down the internal enemies. **22.** सिद्धं वा BM for सिद्धिं, 'or abundant gain.' **24.** बुद्धिहीनं BM.

8, 1. ऽभियास्यमानः BM for हि यास्यमानः, 'who is in danger of being attacked' Sh. **5.** स्वारब्धां वा यात्रासिद्धिं BM, 'large profits from well-begun undertakings' Sh.—प्रतिहन्तु° BM for प्रतिहर्तु°, 'anxious to attack.' **16.** सुसहाय° B for ससहाय°, 'having good helpers.' **18.** प्रतिलोमेनानुग्राह्याः BM for° लोमे नानुग्राह्यः, 'they must be shown favour to by the enemy' ('friends of reverse character should never be helped' Sh). **23.** स्वनु° BM for चानु°. **30.** °मुपलब्ध° BM for °मलब्ध°, 'which has the experience of all sorts of grounds and of seasons' Sh. **35.** °स्रावयेत् B for °स्रापयेत्, 'he should try to get back the army' Sh.

9, 2. 3. This text has been corrected from a quotation in Ś, p. 147. Transl. 'For both an ally and gold may be obtained from the acquisition of gold. Or that acquisition is the best, which leads to the gain of either of the two other objects of acquisition.' **4. 5.** इत्येवमादिभिः and °मादिभिर् B, 'with such speeches

as these.' **36.** पुरुषभोगं मित्रं BM. **41.** हि from BM, 'for' Sh. **50.** षड्गुणमुच्यते BM, 'a perfect ally is said to have the six aforesaid characteristics.' **51.** यच्च BM for यश्च. It belongs to मित्रं. **53.** दुर्गाटव्यपसारि (°व्यवसायि M) 'possessed of forts, wild tribes, and other resources.' Cf. °व्यपसारवान् in VII, 13. **61.** कारणाकारण° B. **63.** °संवादकः B for सम्पादकः, 'An immediate small gain is better which is in accordance with the business in hand, with the place and time.' ('An immediate small gain is better) as it is useful to carry out immediate undertakings' Sh).

10, 2. °स्थितार्थः BM for °स्थितार्थं°, 'He who ready with his preparations acquires fertile land.' **5.** सौकर्यं भवति BM for सौन्दर्यं भ°, 'There is no difficulty in putting down a weak enemy.' **11.** °वच्छेदिनी च BM, 'has to be kept at the expense of both men and money.' **17.** नित्यामित्रलाभे B for °मित्रालाभे, 'If a constant enemy is acquired.' **37.** स्थालेयं B for स्थलीयं, 'a fort in a plain' Sh. **43.** भूमि° BM for भू°.

11, 13. धान्यमूलो M, °मूला B for मूल्या, 'the construction of forts and other buildings requires grain' Sh. **34.** सरन्ध्राभिः M.

12, 13. °मपाश्रयो B for °मपाश्रया, 'to serve' Sh. **24.** वणिक्पथा व्याख्याताः B, 'This explains the selection of trade-routes' Sh.

13, 3. °शक्तिरवध्यलाभ BM, 'not one who is poor in resources and who has not realised the desired profit' Sh. **17.** ऽमित्रा° em. from मित्रा°. Sh seems to have translated the former reading. **24.** शत्रुर् B शत्रोर्, 'the assailable enemy' Sh. **29.** °पसारवान् B for °वसारवान्, 'possessed of forts, wild tribes, and

other resources.' **38.** पातयेत् M. **44.** पार्ष्णिग्राहं B, his rear-enemy' Sh. **47.** भिन्नः स्रव B.

14, 20. प्रधानाभावे B for प्रधान°, 'in the absence of a leader' Sh.—संबन्धं BM. **21.** कन्यादानयौवनाभ्यां Sh ('by giving a daughter in marriage or by availing oneself of his youth') seems to be wrong for °यापनाभ्यां B ('bv granting a maintenance to him'). **31.** सद्यः श्रेयः प्राप्नोति BM for सच्छ्रेयः प्राप्नोति, 'he obtains instantaneous succes' ('he would attain his desired ends' Sh). **47.** परांगिश्रा° M, evidentty wrong for °मित्रा°, transl. 'Or he should adopt against his enemies the policy of non-resistance against friend or foe, or the policy of a weak towards a powerful king.'

15, 3. °सङ्घैर्वा B, 'He should in combining with the powerful either join his equals in power or an army of like strength as his own.' **10.** स्वयं च from BM, 'he would himself sustain a loss.' **14.** °ग्राहमासारं BM for °ग्राहासारं, 'the rear-enemy or the distant ally' ('his rear-enemy's ally' Sh). **23.** मूलं BM for मूल°, 'I shall beat his hereditary army when it is helpless.' **39.** त्वदर्पणाः BM for दर्पणाः, 'are at your disposal' Sh. **40.** समयाचारिक° BM. This reading is corroborated by the colophon.

16, 31. अनपाश्रयया BM for अनुपा°, 'land which affords no protection' Sh. **40.** यश्चास्या° B for यस्याश्चा°, 'He should proclaim the guilt of him who has offended him, and should cause him to be executed in public.' **47.** °यत्तास्ते BM for युक्तास्ते, 'residing in his own country.'

17, 15. दूष्यादूष्यामात्यं from BM. 'Seizure of a distinguished relation is receipt (of an hostage). In such cases, he gains superior advantages who delivers

as hostage a faithful or faithless minister, or a faithless son. He who acts to the contrary is deceived. For if a man relies on the receipt of hostages, his adversary will resolutely assail his weak points.' Sh in trans omits this passage. **19.** ह्यदायादा em. from ह्यादायादा BM, ह्यादाय Sh., 'A princess being no heiress will cause nothing but trouble and disturbance to the receiver.' **29.** जात्यः BM for जात्यकः. **35.** °संमोहैः BM for °संमोषैः, 'firm adherence to his policy' Sh. **38.** समफल° BM for सफल°, 'if they are both equally productive.' **43.** For °प्लवक° 'swimmers', BM have °पल्लवक° 'libertiness.'—°सौभिका em. from °सौह्रिका. **50.** पारचारकच्छद्मना B, परिचारकात्मच्छद्मना M, परिवारकात्मना Sh, 'disguised as a servant' Sh. **53.** °पानं रसं वा BM for °पानरसं, 'food and drink or liquids.' **56.** °खात° BM for °वात°, 'through a hole' ('a window' Sh). **61.** °मन्यतो यान्तमन्यतो ऽपदिशेयुः। BM for °मन्यता ऽपदिशेयुः। they shall point out another direction to his pursuers than that in which he is making his escape.'

18, 11. °वगृह्णीयात् BM for °प°, 'he should put down' Sh. **13.** कर्मसंधि BM for कर°. **19.** अमित्रं—संधिमुपेयात्। from BM, 'Or if the Madhyama king wishes to please his enemy, he shall make peace with him.' **30.** एवमुपबृह्य° BM, 'Having thus strengthened himself.' **31.** शत्रुसंहितः BM for °सहितः, 'in combination with a frontal enemy' Sh. **33.** °धिः प्रतिवेशो BM for °धिप्रतिवेशो, 'one situated between the conqueror and his enemy, or a neighbour.' **35.** परं BM for वरं, 'the enemy' Sh. **45.** मित्रव्यसनतो वा BM for अमित्रव्यसनो वा 'When the ally having met with a calamity, the enemy rises irresistibly, the latter should be put down by the ally alone keeping his own calamity concealed.' **46.** यद्रि° for सद्रि°, 'When a friend keeps quiet' Sh.

ADHIKARAṆA VIII.

1, 3. **प्रातिलोम्यभावः** Ś for °**लोम्यमभावः**, 'the condition of absence of virtue.'—**प्रसङ्गः पीडा** BM for **प्रसङ्गपीडा**, 'addiction to vice and troubles' ('occasional troubles' Sh). **20.** **कोशो दण्डः** BM for **कोशदण्डः**, 'finance, army' Sh. **28.** °**दण्डसेतु**° BM for °**दण्डाः सेतु**° 'forts, the treasury, the army, irrigational works.' **35.** **आसारप्रतिग्रहः । परचक्राटवीप्रतिषेधश्च । कोश**° M for **कोश**°, 'A distant ally may be supported, hostile powers and wild tribes may be repelled.' This may be a gloss taken from the following Sūtra. **38.** B reads **कोशः । परेषां दृश्यते**, connecting **परेषां** with the following sentence, 'On failure of a fort, the treasury is supreme. For enemies possessed of a fort are declared to be invincible.' **42.** **ध्रुवः** BM for **ध्रुवं**, 'The loss of the treasury is sure to follow.' **43-47.** **दण्डः—कोशाभावे** from BM, 'On failure of a treasury, it is possible to raise an army by procuring raw products or land or by seizing an enemy's territory. And one possessing an army may procure a treasury. The army resembles a minister in that it derives its living from the king. No, says Kauṭilya. For the army depends on the treasury. On failure of the treasury, the army might go to the enemy.' **53.** **लब्धपालनो** BM for **लम्भ**°, 'the means of securing the wealth acquired' Sh. **54.** **कोशस्य दण्डस्य** BM for **कोशदण्डस्य**, 'both the treasury and the army' Sh.

2, 7-9. **वैराज्यं तु—वर्तयेति (वर्तयति)** from BM, 'Foreign rule (Misrule), on the contrary, with a view to gaining the good opinion of the subjects, is enjoyed according to circumstances (or while it lasts) by others. This is what the teachers say. No, says Kauṭilya. Divided rule of father and son, or of two

brothers, effects equal prosperity for all and captivates the public mind.' It appears, therefore, that 'the teachers' extol misrule or foreign rule, whereas Kauṭilya points out the superior advantages of divided rule. **26.** प्रकृतिष्वरूढः BM for °गूढः, 'having no firm control over the elements of state' Sh.

3, 12. कोपेन BM for कोप°. **15.** दुःखासङ्गश्च कोपः B, अनर्थस्य संयोगः दुःखासंगतश्च कोपः M for दुःखसंगतश्च कोपः, 'causes loss and is fraught with pain.' **23. 24.** अनर्थ° M twice for अनर्थ्य°, 'meeting with pecuniary loss.' **32.** °मदानमादानं BM 'not making gifts.' **49.** द्यूतदोषाः BM for °दोषः, 'the evils of gambling' Sh.—स्थिते BM for स्थिरे. **50.** कोपभयस्थाने BM for कोपस्थाने, 'when afraid or provoked.' See Kālidāsa's भयकोपयोः Śakuntalā, Act II, where this text seems to be quoted. **58.** कार्यनिर्वेदः कालाति° BM, 'disregard of business and through waste of time pecuniary loss and violation of duty.' **69.** °त्परिग्रहः B for °त्प्रग्रहः, 'reception' Sh. See below, XV.

4, 3. सर्वदा हि च BM for सर्वं हि च, 'alleviation is possible in all cases.' **13. 14.** कर्मणामयोगक्षेमं करोति। मुख्यक्षयः from BM, 'Concerning the loss of eminent and of vulgar men, the loss of vulgar men causes the failure of one's undertakings. The loss of eminent men only has the effect of creating an impediment to the carrying out of one's intentions. Thus the teachers.' The sequel shows that Kauṭilya looks upon the loss of eminent men, as being particularly dangerous. **17.** °त्तदाश्रयत्वात् BM 'because he is possessed of superior value and insight, and because the vulgar men depend on him.' **18.** दण्डकराभ्यां BM for अपकाराभ्यां, 'He oppresses his own people by the imposition of excessive fines and taxes.' **50.** वैदेहकास्तु and प्रसा-

धयन्ति BM for °कस्तु and प्रसाधयति, 'Traders render the country prosperous.' **61.** रात्रिसत्त्वपराः BM for रात्रिस्त्रीपराः, 'bent on lurking in hiding places at night' ('bent on carrying off women at night' Sh). **62.** प्रधानकोपकाश्च व्यवहिताः BM 'living under a robber chief and lying concealed.' **65.** अल्पाः BM for कल्याः, 'few in numbers.' See प्रभूताः 'many' further on. **72.** °परतः B for °पहृतः.

5, 6. न परिक्षीणमन्यत्राहवे क्षीणयुग्यपुरुषं BM, 'not the reduced army, except one which has lost its leaders during battle.' **13.** पृथग्यानस्थानमतिसंध्याकारं BM, 'that which is taught a special kind of marching and encampment and violates the settled order in its appearance.' **27.** नियुक्तं वा भङ्क्त्वा BM, 'one heavily burdened with obligations, or who has broken the bond of friendship and resorted to the enemy.'

ADHIKARAṆA IX.

1, 12. °रिवोपहन्ति BM for °रिवोद्वमति, 'as drought destroys the seeds' ('as sprouts of seeds in drought vomit their sap' Sh). **19.** पार्वत BM for पात, 'mountainous' ('waterfalls' Sh). **21.** साधारणो B for साधारणं. It belongs to देशः. **34.** °भ्युच्चित° BM, 'favoured.' **43.** प्रायशश्चाचार्या Ś for प्रायशश्च इत्याचार्याः. The इति is superfluous. **48.** °वक्षाराचान्धीभवन्ति BM for °पक्षाराः चण्डीभवन्ति, 'they become blind through internal flowing down (of heat ?).'

2, 6. भृतानाम° B for भृतादीनाम°, 'hired soldiers' ('hired soldiers and other kinds of troops' Sh). **11.** अल्पपापं BM for °स्वापं, 'not much given to bad practices' ('little given to stupor' Sh).—°जापं विश्वस्तं BM for °जापमविश्वस्तं, 'reliable' Sh. **16.** °टवीं नगरस्थानम् B, 'the wild tribes and the sites of cities.' **28.** शत्रुमव°

BM for शत्रुमप°, 'one has to obstruct the enemy' Sh. **31.** वा वासयेत् B for वासयेत्, 'or cause him to delay the march.' **39.** मित्रबलममित्रबलाच्छ्रेयः BM for मित्र-बलाच्छ्रेयः, 'The army of an ally is better than the army of an enemy' ('better than the army of a friend' Sh). In this whole passage, each succession kind of army is inferior in quality to the one previously mentioned.

3, 5-7. एवंभूते-प्रयुञ्जीत BM for एवंभूते भृते भृत्य° प्रयुञ्जीत, 'under such circumstances, he should not mind the loss or the heavy expenses of his paid servants and ally, and should not march, considering that the effect of profit in the front amounts to one in the thousand only, whereas annoyance in the rear amounts to one in the hundred. For the proverb declares that troubles are needle—mouthed (*i. e.* hardly perceptible at first). Against troubles in the rear, he should make use of (the four methods of) conciliation, gifts, causing dissension, and force.' The reading in Sh is quite faulty. **37.** गच्छेति BM for गच्छेत् इति, 'or you must go to an offended (former) friend of your lord.' **38.** भदेयेद्सौ ते योगपुरुषः BM for भेदाऽसौ ते योगपुरुष°, 'He shall cause him to fall out with his protector by declaring the latter to be a servant in disguise (sent to decieve him).' **51.** °स्मिन्नपि शङ्कितो BM for °स्मिन् अविशङ्कितो 'or if he suspects some other person' ('fails to suspect any other person' Sh).

4, 4. प्रकोपकः BM for कोपकः See further on. **13.** परं BM for परः, 'however.' **15-17.** मित्रमवरुद्धं—ग्राहयिष्यामि supplied from BM, 'I shall set up against him his ally or a pretender put in prison. While residing in his country, I shall harass his ally or his own country through robbers and enemies. I shall cause trouble to his ally or to his protector.' **21.** प्रकोपक

BM for प्रकोप. **26.** प्रसादक° B for प्रसाद°. **35.** जवाजवौ M for जपाजपौ, 'quickness and slowness.' **35.** सारत्वसातत्ये B, सारत्वसारत्वासातत्ये M Sh seems to be wrong for सारत्वासारत्वसातत्ये 'its constant worth or worthlessness' Sh in transl. **36.** अत्यागित्वं M for अत्याहितत्वं, 'illiberality' ('deception' Sh).—°विश्वासो BM for °विश्वासे, 'want of faith' Sh.—भयमन्नितिकार° or °मणितिकार° is perhaps wrong for भयमतिविकार° 'fear, strong emotion.' **38.** प्रबाध्यन्ते B.

5, 4. °योगे BM for योग°, 'by the combination' Sh. **13.** राजाB M for राज°, 'this king.' **35.** गुर्वीं MB for शुद्धिं, 'or one caused by powerful persons should be considered grave, another light.'

6, 7. शत्रुः प्रधानः MB for शत्रुप्रधानः, 'because the enemy is the principal agent.' **24** विग्रहश्रान्तं MB for °श्रान्त°, 'or who has lost his enthusiastic spirits' Sh. **26.** Foll. Kāmas. 333. **27.** स्वद्रव्यदानपूर्वं MB for स्वद्रव्यदानं अपूर्वं, 'payment of one's own wealth' Sh. **58.** ततः B for तैः, 'then you will receive the balance of your reward.' **63.** तीक्ष्णमुत्साहिनं MB for तीक्ष्णं मुक्ता हीनं 'Secret spies may kill a murderous or energetic......enemy.'—°तमं B for °तमः. This would mean that any one of these enemies may be killed, who is easy to kill. **75.** संधि° BM for सिद्धि°, 'peace has been concluded' ('their success' Sh). **78.** वैरं BM for वैर°, 'enmity.' **83. 84.** राज्यान्निर्घातयेत् । सार्थव्रजा° for राज्यान्निघातयेत् । सार्थप्रजा°, 'may be expelled from the kingdom; through caravans, cow-pens...'

7, 6. °मप्राप्तः BM for °मवाप्त', 'Wealth which, when not obtained, increases the prosperity of the enemy.' **33.** मित्रविगृहीता BM for मित्रगृहीता, 'obstructed by an ally.' **37.** °पातिनमू° BM for °पातनमू°,

'unfailing' Sh. **42.** °पगच्छेत् B for °वगच्छेत्, 'he should run away' Sh. **51.** संशया व्याख्याताः B for °यो °ताः, 'doubtful situations are explained.' **63.** स्वभूमिष्ठस्य चिषह्यो BM for स्वभूमिषु ह्यवि°, 'are always tolerable for one remaining in his own state.' **64.** ऽर्थानर्थसंशयानाम् BM 'the situation of doubtful gain and loss.' Kāmas. p. 352. **65.** यात्रान्ते BM for यातृयात्रान्ते, 'But at the close of an expedition' Sh. **67.** °नुबन्धगामित्वात् BM for निबन्ध°, 'since he continues the expedition.' **97.** वृष्टिः em. from सृष्टिः. See for the former reading, Tantrākyāyika (ed. Hertel), 22. **99.** अवृष्टिरतिवृष्टिर्वा for असृष्टिरतिसृष्टिवी. See Hertel 790 S. LXIX, 297. वृष्टि° for सृष्टि°. 'Want of rain, excessive rain, demoniac rain.' Sh has 'demoniac troubles.'

ADHIKARAṆA X.

1, 1. °प्रशस्ते वास्तुनि B for °प्रशस्तवास्तुनि. See I, 20, 1. **2.** °संपन्नाभये स्थाने B, °संपन्नं भयस्थाने M for संपन्नं भये स्थाने, 'In a place rendered safe by ditches, parapets, walls, and doors.'—राजवास्तुनिवेशं कारयेत् Ś for राजवास्तुकं. **5.** मौलभृतानां BM for मूल°, 'the hereditary army and the hired soldiers.' **5-8.** सेनापतेश्च—महापथम् । from BM, 'Also of the commander-in-chief. In the third division, the elephants, the regiments, and their colonel. In the fourth division, the workmen, their leader, the allied, hostile, and forest troops, under the command of the king's officers, the traders and the prostitutes near the high road.' **11.** °मारक्षविपर्यासं BM for °मात्मरक्ष°, 'change of sentinels.'

2, 2. तत्प्रतीकारं BM, that may be required.' **4.** सैन्येष्वेव em. from सैन्येष्व...... **24.** प्रस्थिते विसन्नाहं M for प्रस्थितेऽपि सन्नाहं, 'when starting or without a coat of mail.' **26.** विश्वसेनानी° B for सेनानी°, 'the field-

marshal.'—°चारग्रासहार° BM for °चाहारग्रास°, their march, requirements, food-stuffs.'

3, 9-11. °तो—ततोऽभिहन्यात् from BM, 'Having attacked the enemy from behind and the enemy taking to flight, or showing his back, he should strike his front with the best part of his own army. This explains attacks on either side as well. Or let him strike, where the hostile army contains traitors or is feeble in troops.' This text supplements the preceding rule regarding frontal attacks. **19.** गोग्रहणेन् B for गोत्रग्रहणेन, 'by capturing the enemy's cattle.' **20.** रात्रावकस्कन्देन B.—°नपसृप्तान्वा B for °नतप्तस्तप्तान्वा, 'if they have made their escape. **23.** शुष्कचर्म°—हन्यात् from BM, 'Or with frightened herds of cattle, buffaloes or camels, enshrounded with a covering of dry skins or circular pebbles, he may strike an enemy having neither elephants nor horses ready, beaten, while he is unconquered himself, and showing his back.' **25.** धान्वनवनसंकट° BM, 'a desert, a defile in a wood.' **31.** मयाभिहतः। B for °हितः, 'the enemy struck by me' ('the enemy specified by me' Sh). **35.** पात्रचयैश्च B for °चयश्च, 'through piles of dishes' (used in a sacrifice). This verse occurs in Tantrākhyāyika, and the following verse in Bhāsa, see introduction. **45.** °मध्वजं BM, 'having no flags' Sh.—°नुबन्धो BM for °नुबन्धे, 'if the army consists mostly of horses' Sh. **54.** °नुलोमवातम् BM for °पातम्, 'sheltered against the wind.' **62.** व्यामिश्रायां विषम° from BM, 'On mixed ground, the array should be uneven.' This clause is necessary.

4, 5. ह्स्वलङ्घनीय° BM for स्वल°, 'that which contains none but little pits, that can be jumped over.' **10.** शराधानवती BM for शराश्रयवती, 'that which contains reeds.' **13.** °निवेशानि B for निवेशा, 'This ex-

plains the various modes of fighting fit for every kind of the army placed on such ground.'—विषमं संवाधः प्रवेशो BM for विषमसंबाधप्रवेशो, to read विषमसं° प्रवेशो 'blocking up impregnable places, or forced entrance.'

5, 15. रथव्यूहे M for व्यूहे. **20.** आ एकविंशति° BM for एकविंशति°, 'up to twenty-one.' **21.** सम° BM for विषम°, 'There are ten kinds of even array.' **22-24.** पक्ष° (पर°)—भवान्ति from BM, 'if there is an uneven number of chariots in the wings, flanks and front, it is called an uneven array. Here also the number of chariots may be successively increased by two and two, till it amounts to 21 chariots. Thus there will be ten odd varieties of uneven array.' **30.** °संवाधनं BM for संबाधं, 'confusion in fighting' Sh. **35.** परावापात् BM for परवापात्, 'the excess of the enemy's army. Sh. **40.** आवापवाह्यानां जघनं M, 'those not belonging to the surplus.' **46.** वर्ष्मजव° BM for वर्ष°, 'velocity of the body.' **51.** फल्गुफलमेवमेतत् B for °बलमेतत्, सहिष्णु भवति B for सहिष्णुर्भवति 'weak troops in the centre, thus this force will be able to offer resistance.' **52. 53.** प्रहरेत् । शेषैः om. BM. **54.** यत्परस्य B for यस्य परस्य. It corresponds to तत्. **64.** Me on M. VII, 291 reads भिन्नसंघातनार्थं तु न 'in order to collect beaten troops' for भिन्नसंघातनं तस्मान्न.

6, 1. 'According to Uśanas, the array should consist of two wings, one front, and one reserve.' ('Wings and front, capable to turn against an enemy, is what is called a make-like array' Sh. This rendering rests on the reading in the edition of 1909). **17.** BM read स्थूणा° and °स्थूणो for स्थूल. **20.** ऊर्ध्वरा° BM for ऊर्ध्वा रा°, 'The staff-like array in which one is made to stand behind the other' Sh. **26.** हस्त्यश्व°—पारिपतन्तक इति (वारि° इति Sh) 'The cart-like array

which consists of elephants, horses, and chariots jumbled together is called Pāripatantaka.' Patantaka is a certain kind of sacrifice performed in a hurried manner.' **32.** **कर्कटकशृङ्गी** B for **कर्का॰**, 'the claw of a crab.'

ADHIKARAṆA XI.

I, II. **विशिष्टानां चैक॰** B for **विशिष्टाश्चैक॰** and **पात्रविवाहं** BM for **॰पात्रं विवाह॰**, 'They may prevent the superiors from interdining and intermarriage with their inferiors.' **23.** **पुत्रे भ्रातरि वा** BM for **पुत्रे श्रोतरि वा**, 'the son or brother of the king' ('the son of such and such a king and the hearer of their complaints' Sh). **30.** **याचिते** BM for **यापिते**, 'when asked for' Sh,. **48.** **आढ्यविधवा** B for **अस्य विधवा**, 'a rich widow, perhaps better.—दायनिक्षेपार्थं (॰पार्था)** BM for **राजनिक्षेपार्थं**, 'quarrelling about an inheritance or a deposit' ('a deposit kept with the king' Sh). **54.** **॰मर्धमासानन्तरं** M for **॰मर्धमासान्तरं**, 'Half a month after' Sh.—**दूष्यः** B for **दूष्य॰**. **57.** **अनिगृहीते** BM for **अनिशं हि ते**, 'If he has not been punished.'—**॰व्यञ्जना** B for **॰व्यञ्जनं**. **58.** **ततस्तद्व्यञ्जनाः**, 'Thereupon the men thus disguised should proclaim.' **66.** **यौवनोत्सिक्ता** BM for **॰नोद्रिक्तो**, 'proud of his youth' Sh.

ADHIKARAṆA XII.

I, I. **सर्वत्रानुप्रणतो** BM for **सपुत्रानुप्रणतो**, 'he should surrender himself entirely' ('together with his sons' Sh). See below, 8.

2, 2. **शत्रुषड्वर्ग॰** BM for **षड्वर्ग॰**, 'the aggregate of the six enemies.' **16.** **यच्छेत्** B for **गच्छेत**, 'By such speeches he should try to check him.' **21.** **पराजितपक्षं** BM and **परश्राप॰** B for **ऽपराजित॰** and **परत्राव॰** 'In the affray that ensues they should prevail on the defeated

party to migrate elsewhere' Sh. **22.** कामवशाद्वा BM for कामवशान्वा 'under the pretext of giving them an aphrosidiac.' **23.** °व्यञ्जनो वा em. from °ना वा, 'A spy under the guise of a merchant' Sh. **24.** °दिष्टः सिद्ध-व्यञ्जन° B for °दिष्टव्यञ्जन°, 'an ascetic spy instructed by one disguised as an attendant.' **39.** कृच्छ्र° B for कृच्छ्रा°, 'The king is in danger.' **46.** हत्वा BM for गत्वा, Bravo shall kill the servants of the collector in the village at night and declare that the same fate shall befall all those who oppress the people.'

4, 5. पुत्रमभियुक्तं M 'a prince appointed for the purpose.'—ततो नै° M. **10.** कालिकं BM. **30.** °वना° BM for °पट° seems to be wrong for °वट°, 'a banian tree' Sh.

5, 5. °देहध्वजप्रहरणानि BM for °देहस्थप्रहरणानि, 'Emblems or weapons concealed in the body of an idol.' **6.** गन्धोदक° B for °शुद्धोदक°, 'scented water.' **21.** खाताभिज्ञानार्थं B for वाता°, 'in order to find out an excavation' ('in order to find out the direction of the wind' Sh). Tunnels and counter-tunnels are mentioned afterwards. **26.** परस्यामित्रैर् B for परस्यमित्रैर्, 'with the enemies of his adversary' ('with his enemy's treacherous friends' Sh). **36.** च प्रेषयस्व यस्यैनमर्पयेम B, 'send gold and a strong force to which we may hand him over.' **42. 43.** स्नेहत्तारो and तदमुष्मिन्दुर्गे बध्यं स्नेहत्तारो लत्रणं वा M. **71.** °वरां° em. from °परां°, 'eunuchs.'

ADHIKARAṆA XIII.

1, 4. °ज्ञानेन BM for °ज्ञाने, 'owing to his knowledge.' **6.** विज्ञाप्योपायनख्यापनमदृष्ट° BM for विज्ञाप्ये वा नयख्यापनमदृष्ट°. **10.** संभाषणं BM for संभाषा. 'Holding conversa tion' Sh. **19.** वायसाङ्गविद्याः स्वप्न° BM for वा

साङ्गविद्याः स्वपन॰ 'Those well versed in the science of birds and palmistry should proclaim his success in explaining dreams etc.' **22.** मुख्यान्मित्रत्वेनो॰ BM, addressing the high officials of the enemy in terms of friendship.' **23.** ॰धानं BM for ॰धारं.

2, 30. निरुद्धे BM for ऽनिरुद्धे, 'in a secluded spot' ('in an unguarded place' Sh). **31,** पण्योपयान॰ BM for पण्योपाय॰, 'in order to examine the vendible object.' **34.** तटाकमध्ये BM for तटाके मध्ये, 'in the middle of a lake.' **35.** शिवसृगाल॰ BM, 'jackals and foxes.' **39-42.** संग्रामे—यश्चात्र BM for ऽत्र, 'others, on account of the flow of divine blood, shall foretell a defeat in battle. Or they shall exhibit, during the nights of new and full moon, in a well-known cremation ground, a sanctuary with men devoured after their death. Then one disguised as a demon shall ask for a man (to be devoured). If then (a champion or other person comes forward to look, he shall be killed)'.

3, 3. कृतापसर्पोपचयो B, 'followed by a band of spies.' Sh. See अपसर्प॰ in the heading.—वीतहस्त्यश्वं BM, 'elephants and horses unfit for war.' **4.** सहायोपा॰ B 'in order to gain help' See 3. **10.** तमुपालभेत B. **19-22.** दण्ड॰—॰पकरोति BM for दण्डबलव्यवहारोऽपकरोति, 'Or after provoking the enemy to war by raising a powerful army, he may beat him. Or by rendering assistance to his own partisans, he may cause a king who is opposed to his enemy to rise against himself and attack him. Thereupon he may send to his enemy the message, 'This champion of yours is wronging me, (let us combine and put him down).' **28.** स चेद्दण्डं दद्यान्न BM for स चेद्यं न, 'If he surrenders his army and does not go in person, he may

be slain by his enemy. **30.** तद्राज्यैकदेशं B, 'a portion of his kingdom.' **36.** मित्रगतमति° BM, 'Then he shall overreach him when he arrives as a friend.' **56.** पूर्वप्रणिहिता BM for प्रणिहिता, 'previously stationed there.'

4, 1. पर्युपासनकर्म BM for, like the colophon. **2.** °ष्टमुदये स्थापयेत् BM for °ष्टमभयं स्थापयेत् 'He should cause the country to prosper, immediately after its occupation.' **19.** °सर्ज° B for °सज्ज°. **32.** °नो ऽवसंरुद्धेन BM for °नोपसंशुद्धेन, 'with the besieged' Sh. **46.** व्याधितः and °युक्तश्छिद्रम° for व्याधितं and युक्तच्छिद्रम°, 'This besieger being ill, has been attacked by his rear enemy and is anxious to move into another territory, where another difficulty has arisen. **57.** °मभ्याघात° BM for °मत्याघात°, 'disordered by an attack.' **65.** °मस्य BM for °मन्य°, his people.' **78.** शक्य° B for अशक्य°, 'a conquerable enemy' ('an almost invincible enemy' Sh).

5, 5. लाभं BM for लम्भं. **14.** सर्वदेवताश्रमपूजनं BM for सर्वत्राश्रम°, reverence to all deities and hermitages.' **15.** Foll. Analogous terms in Aśoka's Rock Edicts. ET. II, 453. **31.** पितुर्दो° B.

ADHIKARAṆA XIV.

1, 2. °ष्ववधातव्यः BM for °ष्वाधातव्यः, 'should be administered' Sh. **5.** भल्लातकं B, 'Bhallātaka mixed with the juice of Valgukā.' **14.** °फाणि° BM for °फण°. **15.** °संकुलेषु BM for °कालेषु, 'in battles.' **17.** यवकशालि° BM, 'barley and rice.' **18.** °गौतमवृक्ष° BM for गौमेवृत्त°. **21.** For कृतषण्ड° or कृतकण्ड° (BM), Sh in trans. has कृकण (a kind of partridge). **22.** °गौलिका° BM. **23.** प्रमोहम् B for प्रमेहम्, 'insensibility' ('gonorrhœa' Sh). **25.** दूषीविषम् in medical works is a dry vegitable poison which does not cause death, but

remains long in the system. **28.** भास° BM for भाज, 'vulture.' **31.** दिग्धो B for सिद्धो, 'smeared over' ('prepared from' Sh). **38.** कृष्णसर्पो BM. **42.** राजवृक्षस्य दारुभिः B.

2, 1. संहृत्या BM for °हृत्या, 'mixed' Sh. **8.** °चूर्ण° M 'ground' or 'powder.' **25.** All once more after 27. **29.** °सिद्धेन BM for °दिग्धेन, 'mixed' Sh. **36.** °पिचु° BM for °विचु°, 'cotton' Sh. **40.** °पर्शु° BM for °पशु°, 'rib' Sh. **43.** °वीर्चा° BM for °विचि°, Vīcīrallas' (a bird). **44.** सिंहव्याघ्र—°भिषूय BM for सात°—°भिष्टूय, 'The marrow or sperm of lions, tigers, leopards, crows or owls, and all sorts of abortions expressed on the remains of a dead camel.'—तत्समुत्थितं BM for °त°, 'the fat or serum from these.'

3, 1. °काकोलूकानाम् BM for °कोल्लूकानाम्, 'crows and owls' Sh. **3** ff. Kāmas. p. 300. **8.** शलाकामञ्जरीं BM, 'a pin and an Añjarī (?). **10.** ततो—कारयेत् from BM, 'Then having anointed his eyes with any sort of eye-powder, he will walk about invisible. Having fasted for three nights, on the day of Puṣya one should cause to be made an iron Añjari or pin.' **38.** सीमान्तः BM. **50.** पत्तपाट्टलिकं BM for पौत्रीपौट्टलिकां, a basket made of leaves' Sh. **59.** भग्नस्य पुरुषस्या° BM for पुरुषस्य, 'of a dead man.' **66.** तुवरीवा° B for व्रह्मीरावा°, 'with water mixed with Tuvarī lentils.' **79.** विद्युद्दग्धस्य BM for °द्रण्डस्य, 'burnt by lightning.' **81.** पदं नयेत् । BM for पदा नयेत् । 'is trodden down' Sh. **85.** पिष्टा BM for विष्टा, 'ground.' **93.** कालायसीं BM for कटलायसीं, 'an iron seal' Sh.

4, 1. °शिरीष° BM for °गीविष°, 'the flower of Acacia Sirisa.'—नेजनोदकं BM for तेजनोदकं, 'water used for washing' ('tepid water'). **4.** °चूर्णं BM for पूर्णं, 'powder.' **5.** °वरण° BM for °गरण°, 'Varaṇa.' **6.**

तिलतैल॰ BM, 'sesamum oil.' **9.** ॰द्रवन्तीविलङ्गचूर्णं B, 'a powder from Dravantī and Vilaṅga.' **13.** See I, 20, 9 **14.** पताकां B for पताकं. **15.** विषधूमाम्बुदूषणान् for ॰धूमानम्बु॰, 'poisonous smokes to vitiate water' Sh.

ADHIKARAṆA XV.

I, 6. प्रस्तावितानि B for प्रस्थापितानि. See I, 1. **8.** I, 1. **10.** I, 4. **13.** II, 9. **15.** I, 7. **17.** I, 6. **19.** I, 6. **21.** I, 7. **26.** I, 15. **28.** III, 16. **30.** VII, 14. **32.** II, 1. **34.** V, 4. **36.** VII, 5. **38.** I, 11. **40.** I, 16. **43.** VIII, 1. **45.** X, 6. **48.** ॰त्प्रतिग्रहः B for ॰त्प्रग्रहः॰ VIII, 3. **50.** VIII, 1. **52.** VII, 3. **54.** IX, 2. **55.** परैरनुमित M, परैरसंज्ञितः B for परैरसमितः. **56.** VI, 2. **58.** VIII, 1. **61.** VIII, 1. **63.** I, 19. **65.** II, 10. **67.** VI, 1. **69.** I, 17. **71.** III, 4. **73.** III, 7. **75.** III, 16.

END.

CORRIGENDA.

NOTES.

Page	Line	for	read	P.	L.	for	read
3	1	Title	Title	17	27	Artha—	Artha-
3	30	sutras	sūtras			śāstra	śāstra
4	14	Veds	Veda	18	30	.	.'
5	24	Jāmad-	Jamad-	19	25	रं *twice*	रे
5	33	Bhārdvāja	Bhāradvāja	19	26	रं	रे
6	1	Bhārad	Bharad	20	27	17.	17
8	14	12	.12	21	20	So.	So).
9	5	,.	.	,,	27	quart	quartz
10	4	rules	results	22	11	118	119
10	12	3	5	,,	32	*dele*)	
12	33	-वेरयां	वेरयां	,,	,,	fifth	filth
13	7	वाद्म	वाक्य	23	26	12	6
,,	13	Muller	Müller	24	14	minere-	minero-
,,	13	39	29			logy	logy
,,	14	1	stop	24	18	5	4
14	5	soon	never	25	13	साय	साप
14	18	.'	,	25	17	ता	तां
14	29	XXXI	XVI	25	18	removel	removal
15	14	dectivity	declivity	26	6	Sh	' Sh
,,	20	7.	.—	,,	26	one.	om.
16	3	bilge	bulge	,,	32	ex	en
16	18	कम	कम्	27	1	ताम्	नाम्
16	24	Kupye	Kupya	27	24	prof.	Prof.
16	35	Asvins	Aśvins	28	10	तुनां	तूनां
17	3-4	3.	3–4	,,	16	7	'7

P.	L.	for	read
28	19	partisans	artisans
,,	21	produc- tion.	produc- tion.’
,,	26	ज्जू	ज्जू०
,,	29	Parāśarsa	Parāśara
,,	29	others	others,
29	4	यङ्गु	यङ्गू
29	20	in	in first
29	25	मास	मासे
30	2-3	17. Foll.	17 foll.
30	3	Āriṣṭas	Ariṣṭas
30	18	नु *twice*	नु०
31	18	bilt	bill
31	29	*dele*	
32	2	tait	tail
,,	11	अम्व	अश्व
,,	13	हस्तृत	हस्तृत्र
,,	16	m	M
,,	21	20	19
,,	22	charachr	character
,,	32	then	than
33	18	texes	taxes
33	32	–the	–The
34	1	43	·43
,,	8	*dele*)	
,,	19	law	Law
,,	20	deriue	derive
,,	23	with	With
,,	32	श्य	श्यं
35	1	द्यं	न्यं
,,	2	व्यं	न्यं
,,	26	ष्य *twice*	ष्यां
,,	30	कय	क्य
36	17	7,	7.
36	29	one	one–
36	30	ष्टां	ष्ठां
37	6	ा	ाः
37	15	Sh.—	Sh. 9
38	12	सेत	सेतु
38	18	59	58
38	23	ter	tor
39	1	Śudra	Śūdra
40	2	तु	तू
40	4	merey	mercy
40	15	र्श	र्थ·
40	22	म	०म
42	5	द्धो	द्धौ
,,	8	Maṣa	Māṣa
,,	9	—	63.
,,	26	14.	24.
,,	28	38,	38.
43	2	*dele* of	
43	31	konwn	known
45	13	bedauded	bedaubed
45	27	ग्रथि	ग्रन्थि
,,	,,	गन्थि	ग्रन्थि.
45	28	र्ध्वे	र्ध्वं
46	1	1.	7.

P.	L.	for	read
46	5	head's	heads'
46	21	wip	wife
47	12	adultry	adultery
47	25	लगु	ल्गु
48	6	च्छ्रः	च्छ्रं
48	18	50	—
50	10	merry	mercy
51	3	न्न	न्नि
,,	7	Sh.	Sh.)
,,	24	me	Me
,,	31	strong	strong—
52	6	तत्र	तत्रे
,,	12	*na*	*nna*
,,	21	produc-tion	produc-tive
,,	24	ति	नि
53	15	let	' let
54	28	gold.	land...
55	10	)	.
55	26	बध्व	लब्ध
55	30	शत्रोर्	for शत्रोर्
,,	,,	29	28
56	9	succes	success
56	10	गिश्रा॰ M	मि(श्रा) Sh
,,	,,	evidentty	evidently
57	5	trans	transl.
57	11	libertiness	libertines
57	33	for	BM for
59	12	—	50.

P.	L.	for	read
59	13	50	—
61	6	succession	successive
,,	15	*c.*	*e.*
,,	24	decieve	deceive
62	17	26. Foll.	26 foll.
63	12	Tantrāky	Tantrākhy
63	12	790 S.	ZDM G.
63	19	and doors	doors and turrets
63	29	4.	3.
64	10	न्	न
64	15	enshrounded	enshroud-ed
65	29	make	snake
66	8	विं	वि
66	13	,.	.
67	8	Bravo	Bravos
67	12	वना	वन
67	13	seems	, which seems
68	14	Nights	nights
69	5	for	for °सनं कर्म
69	20	15. Foll.	15 foll.
69	21	ET EI	
69	32	vegitable	vegetable
70	21	Añjari	Añjarī
70	22	पत्त	पत्त्
71	14	10	13
71	15	4	5

CORRIGENDA IN THE FIRST VOLUME.

P.	L.	for	read	P.	L.	for	read
29	7	प्रकाम	पक्राम	197	20	गद्	गाद्
68	8	ताऽध्य	ताध्य	,,	,,	र्थ सं	र्थसं
78	13	रास्तं	रात्रं	199	7	ते	त
86	9	लिङ्गं	लिङ्गे	209	12	ङ्ग	ङ्ग
103	24	वा।	वा	222	10	तरो	तारो
133	20	परि	पार	229	11	त्याः	त्यः
142	20	मम	म	231	4	द्वि	वि
150	25	व्यस	ऽव्यस	236	26	भ	द्ध
159	16	द्येपि	द्येऽपि	238	20	कंस	कं स
170	16	कप	प	247	8	स्वया	स्वय
173	9	ता सा	तासा	254	6	म्ब	म्बी
177	15	य भ	यभ	262	25	पिष्टा	पिष्ठा
193	19	ईत	इति				

ॐ

कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्या

नयचन्द्रिका

वादिकविचूडामणिमहोपाध्याय-

श्रीमन्माधवयज्वमिश्रप्रणीता

सा चेयं

श्री विद्याभास्कर वेदरत्न पं० उदयवीर शास्त्रि-

न्याय-सांख्य-योगतीर्थ वेदान्त-

विशारदेन संस्कृता.

समुचितटिप्पण्यादिभिः समुपबृंहिता च.

मोतीलाल बनारसीदास इत्येतैः

पञ्जाब संस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षैः

प्रकाशिता—

लाहौर.

संवत् १९८१] [सन् १९२४

उपोद्घातः

कौटलीयमर्थशास्त्रं नामेदं संस्कृतवाङ्मयैकदेशभूतार्थशास्त्रमूर्द्धन्यभूतं बहोः कालादप्रकाशितं, नवाधिकैकोनविंशतिशततमे (१९०९) ख्रीष्टाब्दे मैसूरराजकीयग्रन्थशालाध्यक्षेण श्रीमता शामशास्त्रिणा प्रथममेव प्राकाश्यमनीयत। अथांग्लभाषाभिज्ञविदुषामुपकारायास्य महतो ग्रन्थस्यांग्लभाषानुवादोपि तूर्णं प्रकाशितस्तेनैव महाभागेन। ततः प्रभृत्येवास्य ग्रन्थरत्नस्याध्ययने समभूत्प्रवृत्तिर्विदुषाम्। परमभिरूपवाक्यरचनारुचिरेप्यस्मिन् ग्रन्थेऽर्थस्य दुरवगाहतया, तादृशनिगूढार्थावबोधप्रक्रियानभिज्ञतया, एतद्विषयकाध्ययनाध्यापनपरम्परायाश्चोच्छिन्नतया सा विदुषां प्रवृत्तिरद्यावधि सर्वथापि प्रायो नैष्फल्यमेवान्वभूत्। आंग्लभाषानुवादोपि न तथा निगूढार्थविस्फोटनायालं जातः। यतो हि मूलपुस्तकसंस्करणस्याप्येकहस्तलेखाश्रयेणैव निष्पन्नत्वात्पाठाशुद्धिबाहुल्यातिरिक्ततया पूर्वापरग्रन्थयोजनायामपि भूयान् विप्लवः समजायत। तत्र तत्र ग्रन्थिलग्रन्थेषु चार्थोऽन्यथात्वं गत इति स्वयमेवोरीकृतं महोदयेन शामशास्त्रिणा।

इत्थमध्येतॄणां सर्वथापि ललाटन्तपोऽयमर्थशास्त्रग्रन्थः कथमिव सुखावबोधतां यायादिति विद्वज्जनविचारे प्रसृते, सुतरां प्रवृत्ते चानुपलब्धग्रन्थान्वेषणतत्परे बुधजने, कालक्रमेण मद्रासराजकीयप्राच्यग्रन्थालयात् काचिदतिप्राचीना श्रीमन्माधवयज्वमिश्रप्रणीता नयचन्द्रिका नाम व्याख्या ख्यातिमूला लावण्यशब्दादियुता तात्पर्यार्थबोधिनी नीरवभारतीयभाग्यभासुरभूता समुपलम्भि। परमियमुपलभ्यमाना नयचन्द्रिका व्याख्या सप्तमाधिकरणीयसप्तमाध्यायादारभ्य द्वादशाधिकरणचतुर्थाध्यायस्थत्रयोदशसूत्रैकदेशपर्यन्ता एव। अन्यापि श्रीभट्टस्वामिप्रणीता प्रतिपद-

पञ्चिका नाम काचिद् व्याख्या द्वितीयाधिकरणस्याष्टमाध्यायादारभ्य तदधिकरणसमाप्त्यवसाना, तत एव ग्रन्थालयाल्लब्धा। नार्थशास्त्रस्याद्यावधि कश्चन सम्पूर्णो व्याख्याग्रन्थः समुपलब्ध इति कष्टकरमेव।

एतद् व्याख्याद्वयमन्याश्च काश्चित्सामग्रीं विचित्य तदाश्रयेणैव अनन्तशयनमधिवसता श्रीगणपतिशास्त्रिणा स्वयं श्रीमूलाभिधं नवीनं व्याख्यानमकारि कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्य। अस्य च व्याख्यानग्रन्थस्य सम्पुटद्वयं षाड्गुण्याभिधसप्तमाधिकरणपर्यन्तं अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिमध्यएव प्रकाशतां गतम्।

परं निपुणं प्राचीनतापक्षपातपरैः पुरातनसंस्कृतवाङ्मयप्रकाशनकृतव्रतैः पञ्जाबसंस्कृतपुस्तकालयाधिपतिभिर्लवपुरमधिवसद्भिः श्रीमोतीलालबनारसीदास इत्येतैर्यावत्समुपलभ्यमानाया एव नयचन्द्रिकाव्याख्यायाः प्रकाशने मतिर्व्यधायि। आनाय्य च ततस्तस्मादेव मद्रासराजकीयप्राच्यपुस्तकालयाद् नागराक्षरकृतप्रतिलिपिभूतो व्याख्याग्रन्थः प्रकाशतां नीतः। उक्तमद्रासपुस्तकालयाधिपतिभिः स. कुप्पू स्वामी शास्त्री एम्. ए. महोदयैः परममौदार्यं प्रकटयद्भिः पुस्तकप्रतिलिपिप्रेषणे महत्सौजन्यं विशदीकृतमिति तेषामत्यन्तं कृतज्ञाः स्मो वयम्। सुतरां साधुवादार्हाश्च ते महानुभावा इति।

आदर्शपुस्तकस्यैकमात्रतया तस्यापि चाशुद्धिबहुलतया पाठसंशोधनेऽत्यन्तं काठिन्यमस्माभिरन्वभावि। बहुत्र त्रुटिता अपि पाठा बहवः सन्ति। तत्र तत्र त्वस्माभिरशुद्धास्त्रुटिताश्च पाठा ग्रन्थे कथमप्यन्यथात्वं न स्यादिति विभाव्य पृथक् टिप्पनिकायामेव शुद्धतां पूर्णतां च यथामति नीताः। यत्र क्वचित्पुनरेकमेवाक्षरमन्यथा प्रतीतं, तत्र ( ) एतत्कोष्ठकमध्य एव पाठो धृतः। परमेतत्कोष्ठकान्तर्गतः पाठो द्विविधः—क्वचित् लेखकादिप्रमादवशादापतितो ग्रन्थानङ्गभूतोऽनावश्यकः। क्वचित्पुनः कोष्ठकाव्यवहितपूर्वनिविष्टाक्षरस्थानीयः शुद्धभूतः। विवेकस्त्वस्य तत्र तत्र प्रकरणवशात् सुधिय एव विभावयन्तु। व्याख्यायामधोरेखाङ्किताः पाठास्त एव, येषामर्थाः सर्वथाप्यस्माभिरवगन्तुं न पारिताः।

यथाकथमपि महता श्रमेण संशोधितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे भवेयुरेव बहुत्र स्खलनानीति तत्समाधाने विद्वांस एव प्रमाणम्।

व्याख्याकृतो नाम धाम च।

अस्या नयचन्द्रिकाभिधाया व्याख्यायाः कर्त्ता श्रीमान् सुगृहीतनामधेयो माधवयज्वा । अयं स्वजनुषा कं देशमलञ्चकार इति नास्माभिरद्यापि दृढं ज्ञायते। कालक्रमेणास्मत्पुरावृत्तावगमसाधनानां नष्टप्रायत्वात् भूमेरधो वा सुदूरं निगूढत्वादिति खेदावहमेव । परं माधवयज्वेति नामविधया वयमनुमिमीमहे–कदाचिदयं दाक्षिणात्य एव स्यादिति ।

व्याख्याकृत्समयः ।

अयञ्च कस्मिन्काले भारतभुवमलञ्चक्रे इति निश्चित्य वक्तुं न शक्यते । समुपलभ्यन्ते तु कानिचिदुद्धरणानि पूर्वाचार्याणामत्र व्याख्याग्रन्थे । तथाहि:—

(१) यथोक्तम्–"अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि" इति।

अधि. ८, अध्या. ३ सू. २८ ।

(२) उक्तञ्च–"हस्ताः सप्तोत्तमाः कुन्ताः षड्हस्तश्चैव मध्यमः।
कनिष्ठः पञ्चहस्तस्तु दण्डप्रासश्च त्र्यङ्गुलः ॥"

अधि. ६, अध्या. २, सू. ४६ ।

(३) उक्तंहि–"शतमवध्यं सहस्रात्मा दण्डः" इति ।

अधि. ९, अध्या. ६, सू. ३

(४) "कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पाञ्चालाञ्छूरसेनकान् ।
दीर्घांल्लघूंश्चैव नरान् नि (त्रि) कालेऽग्रेषु योजयेत् ॥"

अधि. १०, अध्या. ५, सू. ५० ।

(५) उक्तंञ्चः–"युद्धं सर्वात्मना त्याज्यं राज्यकामेन धीमता ।
उपायैस्त्रिभिरादानमर्थस्याह बृहस्पतिः ॥" इति.

एतानि वाक्यजातानि केषां केषामाचार्याणां कस्मिन् वा ग्रन्थे इति नास्माभिरद्यापि निश्चेतुं पारितम् । परमाद्यस्य 'अधिक्षेपाद्यसहनं' इत्यादेः पद्यार्धभागस्य विषये यत्किञ्चिदन्वेषितं विदुषां पुरः स्थाप्यते:—

अतिप्राचीने भरतनाट्यशास्त्रे द्वाविंशतितमेऽध्यायेऽयमेकोनचत्वारिंशत्तमः श्लोकः समुपलभ्यते:—

"अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत्।
प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्॥" इति.

अत्रोभयोरपि पद्ययोस्तेजःस्वरूपनिरूपण एव तात्पर्यम्। न केवलमत्रार्थभेद एवानयोरपितु शब्दक्रमोऽपि समतामेव बिभर्त्ति। वयं तु मन्यामहे-अत्र समुद्ध्रियमाणोऽयं पद्यभागो भरतनाट्यशास्त्रसमुपलभ्यस्य पद्यस्यात्मभूत एव। अविशेषतया दृश्यमानः पाठव्यतिक्रमस्तु-व्याख्याकृता भरताशयस्य स्वनिर्दिष्टानुपूर्वीकैरावश्यकैः संक्षिप्तैर्भरतवाक्यैरेव दर्शितत्वात्, कालान्तरसमुद्भूयमानपाठभेदकल्पनात्, किंवा कलितपाठसञ्चयसमये तथाजातत्वाद्वेत्यादिषु नानाहेतुषु सत्सु भेदसाधने ऽकिञ्चित्कर एव। एवञ्चास्य भरतवाक्यस्येव वाक्यान्तराण्यपि प्राचीनतमग्रन्थान्तर्निविष्टान्येव स्युरिति, तान समुद्धरन्नयं माधवयज्वा कश्चन सुतरां प्राचीन एवाचार्य इति संभावयामः।

'हस्ताः सप्तोत्तमाः कुन्ताः' इत्यादिद्वितीयाङ्कनिर्दिष्टोद्धरणस्यापि मूलमौशनसे धनुर्वेदसंकलने कुन्तलक्षणप्रकरणे ऽनया रीत्या दृश्यते:—

"तत्र दण्डः सप्तहस्तप्रमाणः श्रेष्ठः। षड्भिर्हस्तैर्मध्यमः।
पञ्चहस्तश्च निकृष्टो भवति॥" इति.

तथाच तत्रैव पूर्वाचार्याणामप्येतद्विषयकाः श्लोकाः प्रमाणत्वेन समुद्धृतास्तथाहि:—

"वेणवादिद्रुमजातीनां कार्यो दण्डः स च त्रिधा।
सप्तषट्पञ्चहस्तोऽसावुत्तमो मध्यमोऽधमः॥" इति.

परमयमेतदानुपूर्वीकः श्लोको नयचन्द्रिकाव्याख्यायां समुद्धृतः कस्य पूर्वाचार्यस्येति निश्चेतुं न शक्यते।

किञ्चास्य रचनाशैली सर्वथापि कौटलीयं मूलग्रन्थमनुवर्त्तत एव। यथा मूले स्वल्पैरेवाक्षरैर्बह्वर्थकथनम्, तथाऽत्रापि दृश्यते। व्याख्यामपि लिखन् माधवो विस्तरात्खरधनुष्काद्वायस इव बिभेतीति कारणमत्रान्वेष्यम्। तांस्तानर्थान् व्याकुर्वन्नपि भीत इवातिसंक्षिप्तैस्तत्सरणिमनुरुन्धानैरेव पदजातैर्विशदीकरोति। सा हि

सराणिरनुस्यूताऽनयोरुभयोरपि ग्रन्थयोः समैव दृश्यते । वयं तु जानीमः-मौर्ये राजनि दिवंगते सति तदनु सम्भवतः पञ्चशतवर्षेष्वतीतेषु अयं दक्षिणेषु जनिं लेभे इति ।

अन्यदप्यस्ति किञ्चिद्विचारणीयम्—

अस्त्यन्यतमदुद्धरणं 'युद्धं सर्वात्मना त्याज्यमि' त्यादि । अत्र हि कस्यचन बृहस्पतेराचार्यस्य मतं किञ्चित्प्रदर्शितम् । अयं हि कतमो बृहस्पतिराचार्य इति विचारस्तत्र सर्वथा काकदन्तपरीक्षायित एव स्यात् । परमेतत्सुनिश्चितम्-अस्त्ययमत्यन्तं प्रथितो मूलभूतस्य कस्यचनार्थशास्त्रस्य प्रणेता इति, यस्य पदे पद आचार्यः कौटल्योऽपि स्मरत्येव । नायं लोकायतमतप्रवर्त्तकत्वेन प्रसिद्धो बृहस्पतिराचार्यः ।

अयं हि सर्वार्थशास्त्रप्रसिद्धेष्वर्थसाधनभूतेषु चतुर्षूपायेषु सामदानदण्डभेदात्मकेषु सर्वैरपि पूर्वाचार्यैः सुनिपुणं व्यवस्थापितेष्वप्यन्यतमं दण्डं हेयमेव व्याजहार । दण्डातिरिक्तैः सामदानभेदैस्त्रिभिरेवोपायैरर्थस्यार्जनादिकं राज्यश्रियमभीप्सुना धीमता धरणीपतिना विधेयमिति च निरुक्तेन पद्येन स्वमतं स्थिरीचकार । पद्यमिदं कस्य पूर्वाचार्यस्य कतमस्मिन् ग्रन्थे इति तु नाद्याप्यस्माभिरन्वेष्टुं पारितम् । परमेतन्मतं बृहस्पतिप्रणीतेऽर्थशास्त्रे समुपलभ्यते नवेत्यस्ति विचारणा साम्प्रतम् ।

यद्यप्यधुना बृहस्पतिप्रणीतं नोपलभ्यते सकलमर्थशास्त्रम्, अन्यथा त्वस्माभिस्तत्र तत्र कौटलीये निविष्टानि सर्वाण्यपि बृहस्पतिमतानि सम्यगन्विष्यान्विष्यात्र समुपस्थाप्येरन् । तथाप्येकाऽतिलघ्वी षडध्यायात्मिका त्रिंशदुत्तरचतुःशत (४३०) सूत्रकलेवरा बार्हस्पत्यसूत्राभिधाना राजधर्मादिनिरूपणपरा बृहस्पतिप्रणीता पुस्तिका एतद्ग्रन्थप्रकाशकमहोदयैरेव [१६८१] खीष्टाब्दे मुद्रापिता । तत्र निरुक्तं बृहस्पतेर्मतं वर्त्तत एव । तथाहिः-पञ्चमाध्यायस्यादावेव, "चत्वार उपायाः । त्रयश्च" इति सूत्रद्वयमुपलभ्यते । अत्रहि प्रथमसूत्रेण पूर्वेषामाचार्याणां मतं प्रदर्श्य स्वाभिमतं द्वितीयसूत्रेण विशदीकरोति-त्रयश्चेति । अस्मन्मते त्रय एव उपाया इत्यर्थः । इतः परं बहुभिः सूत्रैः दण्डातिरिक्तसामादीनां त्रयाणामेव तत्र तत्रोपयोगं निरूपयति ।

अस्त्येवेदं बृहस्पतेः स्वमतमित्यत्र सन्ति प्रमाणभूतानि अन्यान्यपि वाक्यजातानि । तथाहिः-सोमदेवसूरिविरचितनीतिवाक्यामृतव्याख्यायां युद्धसमुद्देशे ऽष्टषष्टितमसूत्रव्याख्यानावसरे व्यख्याकृदाह–'तथा च भागुरिः—

सेमनापि न योद्धव्यमित्युवाच बृहस्पतिः ।
अन्योन्याहतिना भंगो घटाभ्यां जायते यतः ॥" इति ।

अत्र हि भागुरिरपि कश्चन पूर्वाचार्यः बृहस्पतेरिदमेव मतं स्वशब्दैरेव समुद्धरतीति ।

अस्माकन्त्विदमेवात्र रम्यं, प्राचीनाचार्यचरितिसमुद्धरणे सुचतुरोऽयं व्याख्याकृन्माधवयज्वाऽपि प्राचीन एव प्रतिभातीति ।

मद्रासराजकीयप्राच्यसंग्रहालयस्य ग्रन्थसूचीपुस्तके निर्दिष्टमेतत्—२७७२ अङ्कस्थस्य सेतुबन्धप्राकृतमहाकाव्यस्य व्याख्याकारोऽपि कश्चिन्माधवयज्वा एव । अथ च नामाप्यस्य 'वादिकविचूडामणि महोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वामिश्रे' त्यादि तुल्यमेवोभयोरपि व्याख्याग्रन्थयोर्दृश्यते । अतोऽनुमीयते, कदाचिदुभयोरप्यनयोर्व्याख्याग्रन्थयोर्निर्माता अयमेक एव माधवयज्वा स्यात् ।

१९२२ खीष्टाब्दे मुद्रितस्य कोशसूचीपत्रस्य २४०३ संख्यामिते निर्दिष्टस्य ग्रन्थस्य मूलभूतो ग्रन्थः कालीकटान्तर्गतचलपुरं स्थाननिवासिनः करुणाकरमेनन् बी. ए. बी. एल् महोदयस्य समीपे वर्त्तते, तत एव प्रतिलिपिभूतो ग्रन्थो मद्रासराजकीयप्राच्यसंग्रहालये समानीतः, ततस्त्वस्माभिरिति विदन्तु ।

माधवयज्वा स्वव्याख्यायां 'केचिदित्याहुः, अपरे तु इत्याहुः, केचिदेवं व्याख्याकर्त्तारस्तु' इत्येवं रूपेणान्यानपि बहून् पूर्वाचार्यान् कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्यातॄन् निर्दिशन्, स्वप्राङ्निर्मितान् बहून् व्याख्याग्रन्थानयं ददर्शेति स्पष्टयत्येव ।

अधिकं सुधीभिः स्वयमेवोह्यम् ।

अन्यैरस्य (विषयस्य) स्मरणम् ।

अर्थशास्त्रनाम्ना, चाणक्यनाम्ना, कौटल्यनाम्ना चाणक्यटीकाकृन्नाम्ना च बहुत्रायमर्थशास्त्रविषयः स्मर्यते पूर्वाचार्यैः । यद्यपि

शर्मण्य (जर्मनी) देशवासिना ऽध्यापकेन जौलीमहाभागेन कौट-लीयार्थशास्त्रसम्पादनावसरे तदुपोद्घाते, क्षीरस्वामिप्रभृतिनिर्मिते-भ्यो ग्रन्थेभ्योऽवचित्य तत्र तत्रोद्धृतानि कौटलीयवाक्यानि यथावसरं तेष्वेव स्थलेषु दर्शयिष्यन्त इति प्रतिजानतेव समुद्लेखि; परं क्वापि टिप्पनिकास्थले समुद्धृतमेकमपि वाक्यं महता परिश्रमेणान्वेष-यद्भिरप्यस्माभिरवलोकितुं न पारितम् । येषाञ्च सर्वानन्दप्रभृतीनां नामापि न स्मृतं स्वीये ग्रन्थे जौलीमहाशयेन, तद्ग्रन्थेभ्यो ऽपि कौटलीयवाक्यानि संचित्याध्येतॄणां सौकर्यायास्माभिरत्र निर्दिश्यन्ते ।

तत्र प्रथमं तान्येव वाक्यानि समुद्धरिष्यन्ते, यानि हि चाणक्य-नाम्ना कौटल्यनाम्ना वा तत्र निर्दिष्टानि । कौटलीये चार्थशास्त्रे क्व तेषां स्थानमिति तदधस्तादेव निरूपयिष्यते । तथाहि:—

(१) अमरनामलिङ्गानुशासनस्य द्वितीयकाण्डान्तर्गतप्रथम वर्गस्थितं "घण्टापथः संसरणं" इत्यष्टादशश्लोकमध्यगतं वाक्यं विवृण्वन् क्षीरस्वामी "चाणक्योक्तोऽष्टदण्डः" इति व्याजहार । चाणक्यस्येदं मतं स्वशब्दैरेव क्षीरस्वामिनाऽत्र निहितम् । चाणक्योपि अर्थशास्त्रस्य द्वितीयाधिकरणे दुर्गनिवेशनाम्नि प्रकरणे, 'राजमार्ग द्रोणमुख........................ग्रामपथाश्चाष्टदण्डाः' इत्यादिसूत्रेण घण्टापथाऽपरपर्यायस्य राजमार्गस्याष्टदण्डायतप्रमाणत्वं निरूप-यामासैव ।

(२) किञ्च द्वितीयकाण्डस्य पुरवर्गान्तर्गततृतीयपद्यस्थस्य 'रथ्या प्रतोली विशिखा' इति वाक्यस्य व्याख्यानावसरे क्षीरस्वामीः-

"यत् कौटल्यः-विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः"

अधि. २, अध्या. १४, प्रतीकसूत्रम् ।

(३) अत्रैव स्वटीकासर्वस्वे सर्वानन्दः—

"चाणक्ये तु रथ्याप्रतोल्योर्भेदः" इति

अत्रापि सर्वानन्देन स्वाक्षरैरेव चाणक्यस्य मतं प्रादर्शि । चाण-क्योऽपि स्वीयेऽर्थशास्त्रे, द्वितीयाधिकरणस्थितदुर्गविधानप्रकरणा-न्तर्गतेन, "द्वयोरट्टालकयोर्मध्ये सहर्म्यद्वितलामध्यर्धायामां प्रतोलीं कारयेत्' इत्यादिना वाक्येन गृहविशेषभूतामेव प्रतोलीं निरूपयन्;

दुर्गनिवेशप्रकरणे च 'चतुर्दण्डान्तरा रथ्याः' इत्यनेन वाक्येन रथ्यामल्पमार्गभूतामुपवीथीमेव प्रतिपादयन् स्फुटमेव रथ्याप्रतोल्योर्भेदमङ्गीचकार।

(४) किञ्च पुरवर्गस्थितद्वादशश्लोकस्य 'स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम्' इति वाक्यव्याख्यावसरे क्षीरस्वामी :—

"प्राकाराग्रे रणगृहम्, इति कौटल्यः"। इति।

परमेतदानुपूर्वीकं वाक्यं कौटलीयेऽर्थशास्त्रे क्वापि नोपलब्धमस्माभिः। सम्भाव्यते कदाचिदयमशुद्ध एव पाठो भवेत्। अथवा यथार्थ एव सर्वथाप्ययं पाठःस्यात्; परमयं न कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्येति सुनिश्चितम्। अट्टालकापरपर्यायस्याट्टशब्दस्य चाणक्येन योऽर्थोऽङ्गीकृतस्तमेवार्थं स्वाक्षरैरेव क्षीरस्वामी व्याचख्याविति भाति। अट्टालकस्वरूपञ्च चाणक्यो द्वितीयाधिकरणस्थदुर्गविधानप्रकरणे 'विष्कम्भचतुरश्रमट्टालकमुत्सेधसमावक्षेपसोपानं कारयेदि' त्यनेन विष्कम्भादिगुणयुक्तमट्टालकं नृपः कारयेदित्यर्थकेन वाक्येन निरूपयामास। वयन्तु 'प्राकाराग्रे रणगृहम्' इति वाक्यं कस्यचन कौटलीयार्थशास्त्रव्याख्याकृत एव, तेन हि अट्टालकशब्दव्याख्यानावसरे तथा निरूपितं स्यात्। गणपतिशास्त्रिणा तु यत्स्वव्याख्याने 'अट्टालकं प्राकाराग्रे रणगृहम्' इत्यानुपूर्वीक एव पाठो व्यलेखि, तत्क्षीरस्वामिपाठमवलोक्यैव वा नवेति निश्चेतुं न शक्नुमो वयम्। अस्त्ययमट्टालकशब्दोऽन्यत्रापि कौटलीये। साङ्ग्रामिके दशमेऽधिकरणे स्कन्धावारनिवेशप्रकरणे द्वितीयं सूत्रम्–'खातवप्रसालद्वाराट्टालकसम्पन्नाभये स्थाने चे'—त्यादि। अत्रहि अयमेव व्याख्याकृन्माधवयज्वा इममट्टालकशब्दमित्थं व्याचकार—'अट्टालकं प्राकाराद्बहिर्निर्गताः प्रदेशाः' इति। उभयोरपि व्याख्यानयोस्तुल्य एवाभिप्रायः। अत एव द्वितीयाधिकरणस्थिताट्टालकशब्दव्याख्यानावसरे ऽनेन केनाप्यन्येन वा टीकाकृता एतदानुपूर्वीकमेव व्याख्यानं कृतं स्यात्। तच्च मूलव्याख्यानयोरभेदमाकलयता क्षीरस्वामिना कौटल्यनाम्नैव समुद्धृतमिति मन्यामहे।

(५) किञ्च पुरवर्ग एव एकोनविंशतितमश्लोकस्थितस्य 'मुखं निस्सरणं' इत्यमरवाक्यस्य व्याख्यानावसरे पुनः क्षीरस्वामी :—

"यत्कौटल्यः—मुखसमः संक्रमः मुखानुसारेण निस्सारणविधिर्वा" इति।

अधि. २, अध्या. ३, सू. ३७।

अत्र हि 'मुखसमः संक्रमः' इत्येतावानेव सूत्रभागः। शिष्टस्तु तद्व्याख्यान रूप एवेति बोध्यम्।

(६) किञ्च द्वितीयकाण्डे क्षत्रियवर्गे 'उपधा धर्माद्यैर्यत् परीक्षणम्' इत्येकविंशतितमश्लोकान्तर्गतवाक्यव्याख्यानावसरे क्षीरस्वामी :—

"यत्कौटल्यः—उपधाभिः शौचाचारममात्यानाम्" इति।

अधि. १, अध्या. १०, प्रतीकसूत्रम्।

(७) अपि च क्षत्रियवर्ग एव 'स्यादासारः प्रसरणं' इति। पञ्चनवतितमश्लोकान्तगर्तवाक्यव्याख्यानावसरे क्षीरस्वामीः—

"प्रसारस्तु सैन्याद्बहिस्तृणजलाद्यर्थं प्रसरणमिति कौटल्यः" इति।

अयमपि पाठोऽत्र कौटलीये ऽर्थशास्त्रे क्वापि नोपलभ्यते। आसारप्रसारस्वरूपन्तु साङ्ग्रामिकदशमाधिकरणान्तर्गतद्वितीयाध्यायस्य नवमे दशमे च सूत्रे स्वयमित्थमाह चाणक्य :—

"सर्वतो वनाजीवः प्रसारः। स्वदेशादन्वायतिर्वीवधो मित्रबलमासारः" इति।

वस्तुतस्तु 'प्राकाराग्रे रणगृहमि' तिवदत्रापि समाधेयम्।

(८) इत्थमेव च शूद्रवर्गान्तर्गतसप्तविंशतितमश्लोकव्याख्यावसरे कौटल्यनाम्ना समुद्धृतानि 'ऊर्ध्वं हन्यतेऽनेन उद्घाटनम्' इत्यादीनि वाक्यान्यप्युन्नेयानि।

(९) अपि च शूद्रवर्ग एव 'नध्रीवर्ध्री वरत्रा स्यात्' इति द्वात्रिंशत्तमश्लोकान्तर्गतवाक्यव्याख्यावसरे क्षीरस्वामीः—

"वरत्रावैत्रवैणवीति तु चाणक्यः..............."

अधि. २, अध्या. २३, सू. २३।

एतान्येव वाक्यानि कौटल्यनाम्ना चाणक्यनाम्ना वा क्षीरस्वामिसर्वानन्दव्याख्यानयोः समुद्धृतानि ।

(१०) सन्त्येवं विधान्यपि बहूनि वाक्यानि, यानि कस्यचिन्नामनिर्देशमन्तरैव तदुक्तमित्युक्त्वा समुद्धृतानि । तेष्वेकं वाक्यमस्माभिरन्विष्टमध्येतृणां सौकर्याय इहैव समुपस्थाप्यते । नामलिङ्गानुशासन एव क्षत्रियवर्गान्तर्गतैकान्नविंशतितमश्लोकव्याख्यावसरे सर्वानन्दः—
"तदुक्तं-

परकर्मोदयेनेतुः क्षयो वृद्धिर्विपर्यये ।
तुल्यकर्मफले स्थानं कर्मसु ज्ञेयमात्मनः ॥" इति ।

कौटलीयस्यार्थशास्त्रस्य षाड्गुण्यसप्तमाधिकरणान्तर्गत द्वादशाध्याये:—

"परकर्मोदयो नेतुः क्षयो वृद्धिर्विपर्यये ।
तुल्ये कर्मपथे स्थानं ज्ञेयं स्वं विजिगीषुणा ॥
अल्पागमातिव्ययता क्षयो वृद्धिर्विपर्यये ।
समायव्ययता स्थानं कर्मसु ज्ञेयमात्मनः ॥" इति ।

सर्वानन्दसमुद्धृतपद्ये चतुर्थचरणस्तु इहत्यद्वितीयपद्यस्थचतुर्थचरणः । तृतीयचरणे त्वर्थाभेदे सति पाठभेदोऽकिञ्चित्कर एवेति सर्वं सुस्थम् ।

अथेदानीं तानि वाक्यानि लिख्यन्ते, यानि अर्थशास्त्रनाम्ना चाणक्यटीकाकृन्नाम्ना वा निर्दिष्टानि । कौटलीयेऽर्थशास्त्रे समुपलभ्यमानायां वा तट्टीकायां तानि समुपलभ्यन्ते नवेति तत्र तत्र निर्दिश्यते ।

(११) "द्वीपिव्याघ्रयोरल्पमहत्तया भेदः, इति चाणक्यटीकाकृतोक्तम् ।"

अमर. सर्वा. टी. काण्ड २, वर्ग. ५, श्लो. १ ।

(१२) "योतुः शोधनं, तदर्थतया तस्येदं यौतवं तुलादिशोधनोपाय इति यौतवाध्यक्ष इत्यध्याये चाणक्यटीकाकृतोक्तम्" ।

अमर. सर्वा. टी. काण्ड २, वर्ग ६, श्लो. ८५ ।

योतुः शब्दे यौतवशब्दे वा साम्प्रतं समुपलभ्यमानेषु कौटली-

यार्थशास्त्रपुस्तकेषु सर्वत्रापि पकारघटित एव पाठः। सम्भाव्यते प्राचीनादर्श पुस्तकेष्वेवम्भूत एव पाठः स्यात्।

(१३) "तथाहि—कुप्याध्यक्षप्रचारे लोहवर्गश्चर्मवर्गो विषादिवर्गश्च दर्शितः। 'कुप्यमसारं द्रव्य' मिति तट्टीकाकृतश्च"।

अमर. सर्वा. टी. काण्ड २ वर्ग ६ श्लो. ६२।

सर्वाण्यप्येतानि वाक्यानि समुपलभ्यमानायां नयचन्द्रिकाव्याख्यायां न दृश्यन्त एव। अन्तिममुद्धरणद्वयं तु यस्मिन्नधिकरणे सम्भवि, तस्य नयचन्द्रिका व्याख्या नोपलभ्यते। कदाचिदयं पाठो भट्टस्वामिप्रणीते व्याख्याने स्यादिति येषामन्तिके ऽस्ति तद् व्याख्यानं ते सुनिपुणं निभालयन्तु।

(१४) "तथा चार्थशास्त्रम्—परिखोद्धृतया मृत्तिकया वप्रं कारयेत्, तस्योपरि प्राकारम्" इति।

अमर. सर्वा. टी., काण्ड २, वर्ग २, श्लो. ३।

सर्वथाप्येतदानुपूर्वीकमेव वाक्यन्तु कौटलीये ऽर्थशास्त्रे नास्ति। परमस्त्येवायमर्थः कौटलीयेप्येभिरेव शब्दैर्बोधितः। तथाहि—द्वितीयाधिकरणस्य दुर्गविधानप्रकरणे:—

"परिखायाः.........खाताद् वप्रं कारयेत्......।
वप्रस्योपरि प्राकारम्......"। इति

अत्र शब्दभेदं विद्वांसः स्वयमेव विभावयन्तु।

(१५) अपि च—

"तदुक्तमर्थशास्त्रे—

सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः।
जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः॥
अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम्।
तथारिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोः पुरः स्थिताः॥
पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरः।
आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः॥
अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यन तरः॥
अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे॥
मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः।
अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां निग्रहे प्रभुः॥"

अमर. सर्वा. टी., काण्ड २, वर्ग ८, श्लो. १०।

(१६) अत्रैव श्लोकव्याख्यायां क्षीरस्वामी :—

"अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रामित्रमतः परम्।
तथारिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोः पुरः स्थिताः ॥
पार्ष्णिग्राहस्तथाक्रन्द आसारौ च तयोः पृथक् ।
मध्यमो ऽथाप्युदासीन इति द्वादशराजकम् ॥"

सर्वेऽपीमे श्लोकाः कामन्दकीये नीतिसारे ऽष्टमवर्गे द्वादशप्रकरणे वर्त्तन्त इति। एतानेव च श्लोकान् नानामहाकाव्यव्याख्याकारो मल्लिनाथोऽपि माघकाव्यस्य द्वितीयसर्गस्थितैकाशीतितमश्लोकव्याख्यावसरे समुदाजहार । अरिर्मित्रमित्यादिपद्ये 'तथारिमित्रम्' इत्यग्निपुराणादिगतः पाठः। कामन्दकीये तु (अनन्तशयनसंस्कृते प्रथमसंस्करणे १०६ पृष्ठे) 'मित्रारिमित्रम्' इत्येव पाठः। क्षीरस्वामिसमुद्धृतः 'पार्ष्णिग्राहः' इत्यादिश्लोक एतदानुपूर्वीकः कामन्दकीये नोपलभ्यते । कदाचिदयं प्राचीनकामन्दकीयहस्तलेखानुरोधिपुराणादित एव समुद्धृतः स्यादिति सम्भावयामः ।

(१७) अपि च—

"राजग्राह्यः षड्भागादिः भागः । प्रत्येकं स्थावरजङ्गमादादेयः करः । नियोज्योपजीव्यो बलि, रित्यवान्तरभेदोऽर्थशास्त्रोक्तो नाश्रितः।"

अमर. क्षीर. टी॰, काण्ड २, वर्ग २ श्लो. २७ ।

अयमपीदमाकारः पाठोऽर्थशास्त्रे कौटलीये क्वापि नोपलभ्यते। कुत्रत्योयं पाठः, अन्यच्चात्र विषये यत्किञ्चित् शिष्टं विशिष्टं स्यात्, तत्सर्वं सुधीभिः स्वयमेवोहनीयम् ।

एतदर्थशास्त्रप्रणेताचाणक्यः

आचार्यचाणक्यो ह्ययं मगधेषु कुसुमपुरे निजतिरस्कारासहिष्णुस्तदधिपतीन् नवनन्दान्तसमूलमुन्मूलय तदीयराज्यासने मौर्यं चन्द्रगुप्तमभिषिषेचेति पुरातत्त्वविदः । चन्द्रगुप्तश्च खीष्टाब्दाच्चतुःशतवर्षपूर्वं भारतभुवं शशासेति न तिरोहितं विदुषाम्। तत्समकालिकः कौटल्याचार्योपि खीस्ताब्दात्प्राक् चतुर्थशताब्द्यां ग्रन्थममुं निर्ममे इति नास्ति सन्देहलवोऽपि ।

आधुनिकाः केचन विद्वांसो यूरोपभुवं सनाथयन्तो भारतीयभारतीवैभवकृतनिजाभिभवामर्षिणः प्राक्तनसंस्कृतवाङ्मयस्यापेक्षिकमधुनातनत्वं बलात्कर्त्तुं प्रयतमाना बहुधा जल्पन्ते। विशेषतस्त्वसाम्प्रतिकः साम्प्रतिको जर्मनिदेशवासी जौली महाशयः प्रमाणविकलांस्तांस्तान्निजापराभिप्रायान् सर्वथापि विशकलितान् स्वसम्पादितार्थशास्त्रपुस्तकोपोद्घाते स्वैरं न्यरूपयत्। तच्च श्रीमूलाभिधव्याख्यानोपोद्घातावसरे श्रीमता गणपतिशास्त्रिणा सर्वमपि प्रमाणपरिपाट्या लीलयेव कर्पूरायितमिति कृतमत्र पिष्टपेषणेन। जिज्ञासुभिस्तत्रैव सर्वमवलोकनीयम्।

यत्तु जौलीमहाशयः स्वकीयोपोद्घातस्यैकादशे पृष्ठे--"मनुस्मृतिव्याख्याकारो मेधातिथिः सप्तमाध्यायान्तर्गतैकनवत्युत्तरशततम (१९१) श्लोकव्याख्यावसरे समानतन्त्रशब्देन कौटलीयमर्थशास्त्रमुदाजहार। तथाहि-'समानतन्त्रेणोक्तम्—

द्वे शते धनुषां गत्वा राजा तिष्ठेत्प्रतिग्रहः।
भिन्नसंघातनार्थं तु न युध्येताप्रतिग्रहः॥ इति

कौ. अ., अधि. १०, अध्या. ५. सू. ६४।

किञ्च सप्तमाध्यायस्यैव पञ्चाधिकद्विशततम (२०५) श्लोकव्याख्यायामपि 'समानतन्त्रेऽपि:—दैवं मानुषं०'।

कौ. अ., अधि. ६, अध्या. २, सू. ७।

इत्यात्मकेन ग्रन्थेनापि समानतन्त्रशब्दं कौटलीयर्थशास्त्रकृत एव प्रयुङ्क्ते। एवञ्च कौटलीयेऽर्थशास्त्रे समानतन्त्रशब्दप्रयोगस्य किं प्रयोजकमिति विचार्य्यमाणेऽस्माकमत्र निश्चयः;—कौटल्यो हि स्वीयेऽर्थशास्त्रे 'समानं पूर्वेण—समानं पूर्वेण' इत्यसकृदुपन्यस्यति। तमेव विशेषं समानशब्दमधिकृत्य मेधातिथिः समानतन्त्रशब्देनैव तस्य सस्मार" इति न्यरूपयत्, तत्सर्वथाप्यविचारितरमणीयमेव। सम्भावयामो वयं यत् समानतन्त्रशब्दस्य कस्मिन्नर्थे शक्तिरस्तीति नैव विज्ञातं जौलीमहाशयेन। अन्यथा त्वियमश्रुतपूर्वा पाण्डिती न विशदीकृता स्यात्। वयन्तु मन्यामहे—समानार्थप्रतिपादकशास्त्र एव समानतन्त्रशब्दः प्रयुज्यते। अयं हि क्रमः संस्कृतवाङ्मये प्राचु-

र्येण दृश्यते । अत एव मानवधर्मशास्त्रस्य सप्तमाध्यायं राजनीति-निरूपणपरं विवृण्वन् मेधातिथिर्यत् तत्समानार्थप्रतिपादकं कौटलीय-मर्थशास्त्रं समानतन्त्रशब्देन समुदाजहार, तत्सर्वतोभावेन युज्यत एव।

बहुत्र चैवंविधाः प्रयोगा दृश्यन्ते। कानिचित्तु स्थलानि ततः समाहृत्य विदुषां सौकर्यायात्र समुपस्थाप्यन्ते । तथाहि :—

सांख्यसप्ततिव्याख्याकारो नारायणतीर्थः स्वव्याख्यायां चन्द्रिकाभिधायां 'इत्येषप्रकृतिकृत' इत्यादिषट्पञ्चाशत्तमकारिकाव्याख्यानावसरे आह :—

"आह चैवं समानतन्त्रे भगवान् पतञ्जलिः—
तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा । कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ।" इति

(योग०, २ । २१-२२ ।)

किञ्चायमेव व्याख्याकारः षट्षष्टितमकारिकाव्याख्यायामपिः-
"यथाह समानतन्त्रे भगवान् पतञ्जलिः—
'ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा । श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया-विशेषार्थत्वात्" इति ।

(योग० १ । ४८-४९)

सुस्पष्टमेव समानतन्त्रशब्दं कापिलसांख्यशास्त्रसमानार्थप्रतिपादनपरे पातञ्जले योगदर्शने प्रायुङ्क्त । सम्भावयामः कदाचिदयं जौलीमहाशयस्तु पातञ्जले योगदर्शनेऽप्यत्र समानतन्त्रशब्दप्रयोजकं बहुत्रप्रयुक्तं समानशब्दमन्विष्येत् ।

किञ्च ऋषिप्रवरो गोतमोऽपि स्वीये न्यायशास्त्रे एतदर्थपरमेव समानतन्त्रशब्दं प्रायुङ्क्त । तथाहि :—

"समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः" इति।

(न्याय०, अध्या. १, आ. १, सू. २९)

कदाचिद् वैशेषिकादावपि न्यायसमानतन्त्रे समानशब्दमार्गणायैव जौलीमहाशयो नितरां प्रयस्येत् । अधिकन्त्वत्र यतस्ततो विद्वद्भिः स्वयमनुसन्धेयमित्यलं परदोषाविष्कृति पल्लवितेनेति ।

कौटलीये स्मृताः पूर्वाचार्य्याः.

१ आचार्याः=स्वपूज्यगुरवः ।

२ औशनसाः=शुक्रानुयायिनः, शुक्रो वा ।

३ कौणपदन्तः=भीष्मः ।

४ खरपट्टः=

५ पाराशराः=पराशरशिष्याः ।

६ पिशुनः=नारदः

७ बार्हस्पत्याः=बृहस्पत्यनुयायिनो बृहस्पतिर्वा ।

८ बाहुदन्तीपुत्रः=इन्द्रः ।

९ भारद्वाजः=द्रोणाचार्यः ।

१० मानवाः=मनुशिष्याः, मनुर्वा ।

११ वातव्याधिः=उद्धवः ।

१२ विशालाक्षः=

इत्येते द्वादश । अत्र पर्यायशब्दास्त्वस्माभिर्नयचन्द्रिकाव्याख्यानुसारमेव निवेशिताः ।

प्रसङ्गवशाद्देशनाम्ना निजनाम्ना वा

कौटलीये स्मृताः पूर्वे राजानोऽन्ये आचार्या वा

१	भद्रसेनः=	१२	नल =
२	कारूशः=	१३	युधिष्ठिरः=
३	काशिराजः=	१४	माण्डव्यः
४	वैरन्त्यः=	१५	कात्यायनः=
५	सौवीरः=	१६	कणिङ्को भारद्वाजः
६	जालूथः=	१७	दीर्घश्चारायणः=
७	विडूरथः=	१८	घोटमुखः=
८	सुयात्रः=नलः	१९	किञ्जल्कः=
९	उदयनः=वत्सराजः	२०	पिशुनः=
१०	जयत्सेनः=	२१	पिशुनपुत्रः=
११	दुर्योधनः=		

अत्रापि पर्यायपदनिर्देशो नयचन्द्रिकानुसारमेव बोध्यः। यद्यस्तत्प्रमादनात्र पठिताः पूर्वाचार्या राजानो वा केचन न परिगणिताः स्युस्तान् विद्वांसः स्वयमेव सुस्थापयन्तु ।

नवमाधिकरणीयप्रथमाध्यायान्तर्गताष्टादशसूत्रव्याख्यानावसरे नयचन्द्रिकायामपि राज्ञः पृथोर्नाम स्वतन्त्रतया स्मर्यते।

कौटलीयेऽन्येषामुद्धरणानि ।

सन्ति बहूनि वाक्यानि परतो ग्रन्थेभ्यः समुद्धृतानि कौटलीयेऽप्यर्थशास्त्रे। दशमाधिकरणान्तर्गततृतीयाध्यायस्य 'नवं शरावं' इत्यादि पद्यं भासप्रणीतस्य प्रतिज्ञायौगन्धरायणनाम्नो नाटकस्यात्र कौटल्येन समुद्धृतमिति न तिरोहितं विदुषाम्। एवमन्यदप्येकं पद्यं भारतीयमिहावलोक्यते सह किञ्चित्पाठभेदेन । तथाहि–दशमाधिकरणान्तर्गतषष्ठाध्यायस्यान्तिमः श्लोकः—

"एकं हन्यान्नवा हन्यादिषुः क्षिप्ता धनुष्मता ।
प्राज्ञेन तु मतिः क्षिप्ता हन्याद्गर्भगतानपि ॥" इति ।

अथ महाभारते उद्योगपर्वान्तर्गतप्रजागरपर्वणि त्रयस्त्रिंशत्तमाध्यायेऽष्टाचत्वारिंशत्तमः श्लोकः—

"एकं हन्यान्नवा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥" इति

अत्र सत्यप्यल्पीयसि शब्दभेदे ऽर्थभेदो नितरां नास्त्येव। अन्यद्विशिष्टन्त्वत्र विद्वांसः स्वयमेव निभालयन्तु ।

कृतज्ञताप्रकाशनम् ।

स्निग्धप्रवरस्य विद्वद्वरस्य पण्डित भगवद्दत्त महाभागस्यात्यन्तं कृतज्ञोऽस्मि। यत्साहाय्येन प्रकृतोपोद्घातसामग्रीं सञ्चेतुमपारिषम्। सुतरां साधुवादार्होऽयं महानुभावः । अन्येऽपि दृष्टादृष्टविधयाऽस्मत्सहायाः सर्वेऽपि विद्वांसः सबहुमानं प्रणम्याः ।

लवपुरम्
मार्गशीर्ष कृष्णा ५
सं० १९८१ वि०

विनम्रो विदुषां विधेयः

उदयवीरशास्त्री

* श्रीः *

अर्थशास्त्रव्याख्या नयचन्द्रिका

षाड्गुण्ये सप्तमो ऽध्यायः ।

११३ प्रक. द्वैधीभाविकाः सन्धिविक्रमाः ।

तदेवं परिपणितादिभेदसन्धिमुक्त्वा सम्प्रति तेषामेव द्वैधीभावितानां समहीनांशलाभदैरपेक्षाभ्युपगमादिकारणप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—द्वैधीभाविकाः सन्धिविक्रमा इति—सन्धिविग्रहोपादानं हि द्वैधीभावः तन्निविष्टाः सन्धिविग्रहभेदाः कारणादिभेदा उच्यन्त इत्यर्थः ॥ सन्धिविग्रहयोरन्विष्टत्वात् प्रतियोगिद्वयं तावदाह—

*[1]विजिगीषुरित्यादि—द्वितीया§त्प्रकृतिमिति । भूम्यनन्तरं शत्रुमुपगृह्णीयादिति सहकारितया स्वीकुर्यादित्यर्थः ॥ [2]अत्र साहाय्यार्थमित्यत्राह—सामन्तं सामन्तेनेति ॥ सामन्तमिति यातव्यम् । सामन्तेनेति पश्चाद्वापार्श्वयोर्वा भूम्यनन्तरेण । संभूयेति एकार्थतापादनेन यातव्यं यायादित्यर्थः । अनेन चास्य संभूय प्रयाणाङ्गत्वमुक्तमितिग्राह्यम्॥ [3]यातव्यमभियास्यतः सामन्तान्तरोपग्रहः किमित्यत्राह पार्ष्णिमित्यादि—॥ विजिगीषोरस्वयं पार्ष्णिग्रहणाकरणार्थम् अपेक्ष्यर्थः ॥ [4]पार्ष्णि गृह्णतोऽन्यस्य वारणार्थं वेत्याह—पार्ष्णिग्राहं वा वारयिष्यति । विजिगीषोर्यो यातव्यः तदभिसरणं तत्यक्ता..........नुत्यर्थं वेव्यमित्यादिमद्बलं तद्बलेन सहितं द्विगुणं स्यात् तदिति तदर्थं वेत्यर्थः

[6]बलद्वैगुण्यमित्यादि—॥ [7]वीवधासारप्रवर्तनार्थं वेत्याह वीवधेत्यादि–स्वदेशादन्वायतिर्वीवधः मित्रबलमासारः तयोरनिवारणार्थः ॥

---

* एताः संख्याः डा॰ जौलीमहोदयेन संस्कृतस्य अर्थशास्त्रस्य मूलसूत्रानुसारेण बोध्याः ।

§ द्वितीयां प्रकृतिमिति मूले पाठः समुपलभ्यते ।

[८]प्रस्थितस्य मे मार्गं प्रतिबन्धका..............त्वमर्दयितुं वेत्याह बलान्वाय* इत्यादि—॥ [१०]शैलादिदुर्गेषु चारण्येषु च यात्राभङ्गादौ बलस्य सरणस्थानानि तेषूपदेशेषु कलहावस्कन्दपरिहारार्थं सन्नद्धबलः सर्वतश्चारिष्यतीति तदर्थं वेत्याह दुर्गाटवीत्यादि—॥ यात्वरिहार्येणार्थं वा सन्धौ वा स्थापयितुं वेत्याह यातव्यमित्यादि—॥ [१२]मत्प्रयाणसाध्यर्थे † अयमप्यङ्गहानिर्भूत्वा मय्यविश्वस्तानन्यान्विश्वासयिष्यतीत्येतदर्थं वेत्याह लब्धलाभांशे वेत्यादि—। एभिः प्रयोजनैः सामन्तान्तरं न सहायीकुर्यादित्यर्थः ॥

[१३]एवं यातव्याभियाने पार्ष्णिशुद्ध्यादिभिः प्रयोजनैः संभूययानार्थं सन्धिमुक्त्वा तदविस्रंभणे तेन सह संभूतये द्वैधीभूत इत्यनुवादः। कोशदण्डानपेक्षया सन्धानस्यापि द्वैधीभावे अन्तर्भावज्ञापनार्थम् सामन्तादीनामपि सामन्तो भूम्यनन्तरः। आदिशब्दान्मध्यमादिस्वीकारः। सामन्तादीनामित्यत्रादिशब्दं विना पाठे पृष्ठ पार्श्वयोश्चावस्थितानां समभिन्नज्यायसामन्यतमादित्यर्थः ॥ [१४]सामन्तेन संभूययानस्यांशादिलाभस्य च सन्ध्यधीनत्वाद्द्वैधीभाविकान् सन्धिभेदानाह—तेषामित्यादिना ॥ तेषामिति—समहीनज्यायसाम्। अत्र समसन्धयः त्रयः कण्ठोक्ता विषमसन्धयस्तु षडित्युभये संभूय नव, अतिसन्धयोपि तेषामेव विशेषलाभरूपत्वात् नव वेत्यष्टादश सन्धयः॥

अन्येत्वाहुः—समसन्धयस्त्रयः, विषमसन्धयोपि त्रय एव, न तु षट्। विपर्यये विषमसन्धिरित्यत्र विपर्ययपदेन हीनेत्वस्यैव‡ विवक्षितत्वात्। अन्यथा तयोर्विषयलाभात् अतिसन्धिरित्यन्यस्यानुपपत्तेः। हीनत्रयवदधिकत्रयस्यापि विषमसन्धित्वे सन्धिस्तत्र न स्यात्,

---

* अस्य प्रतीकस्य मूलं 'बलान्वाय' इत्याद्यर्थशास्त्रे नोपलभ्यते। 'बद्धाबाधे' इति वा स्यात्।

† अयमेव आदर्शपुस्तके पाठः, परं 'साध्येऽर्थे' 'साध्यार्थे' इति वा पाठः स्यादित्यनुमीयते। एवमग्रे 'अङ्गहानिर्भूत्वा' इत्यस्य मूलानुगामी स्फुटोर्थः कश्चिन्नावगम्यते। 'लब्धलाभांशे वेत्यादि' इति प्रतीकग्रहणे च 'लब्धलाभांशो वा' इति पाठः स्यादित्यनुमीयते।

‡ 'हीनेत्वस्यैव' इति आदर्शपुस्तके पाठः 'हीनत्वस्यैव' इति पाठः स्यात्।

विशेषलाभासंभवात्। अतो विशेषलाभपदसामर्थ्यादेवाधिकत्रयं हीनत्रयञ्च षडेवातिसन्धयः। एवञ्च विषमसन्धयो ज्यायसः समः समाद्धीनेन हीनाद्धीनतरेणेति त्रय एव॥

अतिसन्धयस्तु हीनात्समेन समादधिकेन ज्यायसोऽधिकतरेणेत्येवं समसन्धौ विशेषलाभः। विषमसन्धावपि ज्यायः* समेन समाद्धीनेन हीनाद्धीनतरेणेत्येवं विशेषलाभ इति षट्॥ तथा च संभूयपञ्चदशेति॥

तत्र विशेषलाभपदस्यान्यथैवार्थोपपत्तेः। वक्ष्यति हि मित्रहिरण्यभूमिलाभानामुत्तरोत्तरो लाभः श्रेयानित्युक्त्वा त्वञ्चाहञ्च मित्रं लभाव इत्यादिः समसन्धिः। त्वं मित्रमहं हिरण्यमित्यादिर्विषमसन्धिः। तयोर्विशेषलाभादतिसन्धिरित्युक्तम्॥

समसन्धौ तु यः सम्पन्नं मित्रकृच्छ्रे वा मित्रमाप्नोति। सन्धत्ते इत्यत्र सन्धिश्चोक्तः। तदिदं तदा दुर्घटम्, तत्र हि त्वं मित्रमहं हिरण्यमित्यत्र सन्धिः स्यात्, न तु विषमसन्धिः सम्पन्नमित्रलाभे हि सन्धिरित्यवि§रुध्येत। विषमसन्धेरेवातिस्तयोक्तत्वात्। ज्यायसोधिकांशेन समसन्धिरित्यनेन च विरोधः स्यात्, तस्याधिकफलेनातिसन्धित्वापत्तेः। बलसमादधिकत्वं तत्र विवक्षितम्॥

अतिसन्धौ तु ततोप्यधिकत्वमितिचेत् अनधिकत्वस्यावधिभेदनियमाभिधानात्। तस्माद्धीनाधिकसाधारण्येन प्रसरतो विपर्ययपदस्याधिकं विहाय हीन एव व्यवस्थानस्याशक्यत्वाद्विशेषलाभपदस्य अन्यथैवोपपन्नत्वाच्च हीनत्वेनाधिकत्वेन च षडपि विक्रमसन्धय एव। अतिसन्धयस्तु विषमसन्धिषु न वि··············पणनीयम् द्रव्यस्वरूपगतविशेषोपाधिकमतिसन्धित्वमस्त्येवेति संभूयाष्टादशैवेत्यलम्॥

---

* अत्रापि 'ज्यायसः' इति पाठः स्यात्।

§ अत्र 'संधिरिति विरुध्येत' 'संधिरित्यवरुध्येत' इति वा पाठो ऽर्थानुसारी प्रतीयते, एवमग्रे 'अतिस्तयोक्तत्वा'दित्यत्र 'अतितयोक्तत्वात्' इति च।

‡सदाग्रहेणेति—॥ एवं द्वैधीभाविकाः सन्धिभेदास्त्रिधा विभज्य सम्प्रति विजिगीषोस्समहीनज्यायोभिः सन्धिकरणे द्वयोर्ज्यायस्त्वं हीनत्वं वा अन्योन्योपेक्षया न संभवति द्वयोरपि ज्यायस्त्वे हीनत्वे वा समत्वापत्तेः । तेन विजिगीषोर्ज्यायस्त्वं हीनापेक्षं हीनत्वमपि च ज्यायस्त्वापेक्षम् । अतो हीनस्य ज्यायसा वा समस्य समेन वा ज्यायसो हीनेन वा त्रिभिर्विज्यैः सन्धिर्वाच्यः । तत्र लाभभेदात् हीनः सन्धिभेदः ॥

लाभश्च त्रिविध एव सम्भवी । बलसमः बलसमादधिकः बलसमहीनश्चेति । एवं लाभत्रैविध्यात् प्रत्येकं त्रिधा भूत्वा नवधा स्युरिति आशयवान् प्रथमं हीनस्य ज्यायसा सन्धिभेदान् त्रिविधलाभोपाधिना त्रिधैव दर्शयति व्यसनिनमित्यादि—। नाव्यसनं गुणप्रातिलोम्यादिकं अपायः शरीरनाशादिः अनर्थ एकतो अनर्थाभयतः अनर्थादिः संयुक्तमित्यर्थः* ॥

एवंभूतं ज्यायांसं बलसमेन दण्डानुरूपेण "§अंशो दण्डसमः पूर्वे" इति प्रागुक्तेन लाभेन पणेतेत्ययं विषमसन्धिः ज्यायसोऽधिकेनांशेन समसन्धिरित्युक्तत्वात् । एवं पणमानस्याभिप्रायमुक्त्वा पणितस्याप्याह—पणित इति । तस्यापकारसमर्थ इति–बलसमाल्लाभ इति केन हि ज्यायान् पणनीयः तथापि हीनेन राज्ञा तस्य व्यसनाद्युपगतत्वबुद्ध्या तथा न पणितम् । अतस्तत्रापचिकीर्षा स्यादेव । तथा च अपकारं क्षमयेत् तदा व्यसनादिप्रशमनेन विगृह्णीयादित्यर्थः॥हीनस्यैवाधिकलाभेन ज्यायसा सह समसन्धिमाह–एवंभूत इति । एवंभूतः व्यसनित्वादियुक्तः । हीनानां शक्तीनां प्रतापस्य ज्यायसा सह सन्धिना पूरणं स्यादिति वा संभाव्यस्य निश्चितप्रायस्यार्थस्य प्राप्त्यर्थं वा मूलस्य स्थानियस्य¶

‡ अस्य प्रतीकस्यार्थशास्त्रे मूलं नोपलभ्यते ।

* इदं वाक्यं व्यत्यस्तमात्रावर्णविन्यासमनन्वितमिव प्रतिभाति यादृशमादर्शपुस्तके दृष्टं तादृशमेवास्माभिर्निबद्धम् ॥

§ अर्थशास्त्रे ७ अधि. ४ अध्या. सू. सं. ३६ ।

¶ अत्र कश्चिन्मात्रांशस्त्रुटित इव । 'स्थानीयस्य' इति वा पाठः स्यात् । अग्रे पृ. ६ मूलपदस्य स्थानीयपदेन व्याख्यानं दृश्यते ।

पार्ष्णेः पश्चाद्विषयस्य त्राणार्थी वा हीनो व्यसनादिमत्तया बलसमाम्ना-भाद्विशिष्टेनाधिकेन लाभेन पणेतेत्ययं समसन्धिः। ज्यायसाधिकांश-स्यानुरूपतया समसन्धित्वेनोक्तत्वात् ॥

[21]पणितस्य राज्ञो विधिमाह पणित इति—अत्राधिकांशपणनेन ज्यायसो नापचिकीर्षेत्यनुगृह्णीयादित्युक्तम्॥ हीन[22]स्यैव ज्यायसा हीनेन लाभेन पणनमाह—जातव्यसनेत्यादि। व्यसनं मृगयादि बलव्यसनं वा। प्रकृतिरन्ध्रं क्रुद्धहिताभिप्रायम्। अनर्थ एकतो ऽनर्थोभयतो ऽनर्थादि* तद्युक्तं ज्यायांसं स्वदुर्गमित्राभ्यां उद्धतो वा मार्गमदीर्घं यियासुर्वा शत्रुं युद्धेनापि ‡लैवगृहीतुकामो वा निश्चितासिद्धिकं लाभमादातुकामो वेत्यर्थः ॥

दुर्गमित्रादिदर्पाद्वा कार्यादितो वा हीनो ज्यायांसमपि समबल-समालाभात् हीनलाभेन पणेतेत्यर्थः। तथापणितस्य ज्यायसो विधि-माह—पणित इत्यादिना ॥

अपकारसमर्थ इति—॥ हीनलाभेन पणनाव्यसनिनोपि ज्याय-सोपचिकीर्षा न्याय्येतिभावः॥ [24]व्यसनिनो ज्यायसो हीनलाभपणने विक्रममुक्त्वा व्यसनभावेपि तस्य तथापणितस्यापि हीनात् कार्यान्त-रैरपि हीनलाभः प्रतिग्राह्य इत्याह—अरन्ध्रव्यसनो वेत्यादिना। रन्ध्रं प्रकृ-तिभेदादिव्यसनं मृगयादि बलव्यसनं वा §तद्गृहीत इत्यर्थः। दुरारम्भो देशकालादिविरुद्धत्वं तयोर्युग्यपुरुषापचयः॥प्रवृत्तितसैन्यभक्तोपकरण दानादि भूयस्ताभ्यां योक्तुकाम इति। सहायतया ज्यायसः प्रवृत्तो दुरा-रम्भो+ हीनविश्रम्येदितिभावः। दूष्यदण्डमिति स्वदूष्यबलं प्रवासयि-तुकामः नाशयितुमन्यत्र नमयितुं वेत्यर्थः। आवाहयितुकामो वेति परदूष्यबलमानयितुकामो वा। पीडनीयमिति उभयतःपीडनीयं वोन्मू-

* 'अनर्थ एकतोनर्थ उभयतोनर्थादि' इति पाठः स्यात्।

‡ अत्रापि पदे कश्चिन्मात्रांशस्त्रुटित इव।

§ अत्र 'तदगृहीत' इति पाठः अर्थानुविधायी प्रतिभाति।

|| 'प्रवृत्तिते' त्यत्रापि कश्चिन्मात्रावर्णांशस्त्रुटित इव।

+ हीनविश्रम्येदिति आदर्शपुस्तके पाठः हि न विश्रम्येदिति हीने विश्रम्येदिति वा पाठः स्यादिति प्रतिभाति।

लनीयं वा।स्वशत्रुमनेनं सहायभूतेन हीनेन तथा कर्तुकामः।सति*प्रधान घेति। विग्रहस्य क्षयव्ययप्राणसंशयादिदोषदर्शीत्यर्थः। कल्याणबुद्धि रित्यादिना अनर्थान्तरजना‡नार्थीत्यर्थः॥[२५]कल्याणबुद्धिनेति। हीनांशत्रो पि अदुष्टबुद्धिश्चेत्तत्साहाय्यं कुर्यादित्यर्थः॥

[२७]एवं हीनस्य ज्यायसा सह सन्धित्रिकमभिधाय समस्य समे सन्धित्रिकेपि तमेव प्रकारं सामान्यतोऽतिदिशति—एवं समनुत्यादि§ना—॥तथा हीनस्य ज्यायान् सन्धिप्रार्थनायां तस्य दुष्टबुद्धित्वेऽतिसन्धानं विशेषलाभप्रकारः। कल्याणबुद्धित्वे तस्यानुग्रहश्च प्रतिपादितां स्वीकारश्चाक्तोः✳॥

[२८]तथा समस्य ×समेवसिद्धिप्रार्थने पणितेनातिसन्ध्यनुग्रहौ कार्यावित्यतिदेशार्थः। अत्रापि लाभत्रैविध्येन त्रीन् प्रकारान् विशेषेतो दर्शयेत्¶—॥प्रथमं ||बलसमालाभेन पणनमाह—परानीकस्येत्यादि।परबलस्य परिमितादपि........प्रत्यनीकमवस्कन्दक्षमं शत्रोर्या विभूमयः शैलगुहा✳ नादयस्तद्देशिकस्तत्प्रचाराभिज्ञं मूलस्य स्थानीयस्य पश्चाद्विषयस्य च रक्षार्थं वेत्यर्थः॥

॥ [२९]पणितस्य विधिमाह—पणित इति ॥

[३१]हीनलाभपणनमाह—जातव्यसनेत्यादि। व्यस्तैदैवकृतभयादिकं ऽकृतिरन्ध्रं तस्याः क्रुद्धभीतादिभूयिष्ठत्वम्। अनेकमविरुद्धमिति+ अनेकशत्रुकं एवंभूतं सममित्यर्थः। अन्यतो लभमानो वेति। एवं विना सामन्तान्तरं सहायं लभमानमित्यर्थः=। सम्बन्धादिति लाभादि

---

* 'सतिप्रधान' इत्येवादर्शपुस्तके पाठः सन्धिप्रधान इति प्रतिभाति मूलानुरोधात्

§ अत्र 'एवं सम इत्यादिना' इति पाठः स्यात्।

‡ अत्रापि मात्रावर्णांशस्त्रुटित इव। अनर्थान्तरजननार्थीति वा स्यात्।

✳ अत्रोभयत्रापि पदवर्णविपर्यास इव प्रतिभाति।

× अत्र 'समेन सिद्धिप्रार्थने' इति पाठः स्यादिति प्रतिभाति।

¶ अत्र 'दर्शयति' इति पाठः प्रतिभाति।

|| अत्र 'बलसमलाभेन' इति पाठः मूलार्थानुविधायी।

\+ 'अनेकावरुद्धमिति' इति पाठः मूलार्थानुविधायी।

= अत्र 'लभमान इत्यर्थं' इति पाठः स्यात्।

विशेषः ॥ पणि[32]तस्य विधिमाह—पणित इति। अपकारसमर्थ इति। हीनलाभपणनादपचिकीर्षुरितिभावः ॥ [34]अधिकलाभपणनमाह—एवंभूतो वेति। एवंभूतः व्यसनप्रकृतिरन्ध्रादियुक्तम्*। सामन्तायत्त-कार्य इति व्यसनादिमत्वे §भावम्। कर्तव्यबलो वेति अशिक्षितहस्त्यश्व इति वा संपाद्यबलो वेत्यर्थः। बलसमार्थिनो वेति — बलसमादंशात् न्यूनो वेत्यर्थः। बलसमाद्धीनेनेति — बलसमादंशान्न्यूनो वेत्यर्थः॥

[37]समस्य समेन सन्धित्रिकमुक्त्वा समहीनज्यायस्त्वाविभागेन पण्यमानस्यैव भूयो याचनं विशेषणलाभरूपत्वेनातिसन्धिमाह—जातव्यसनप्रकृतिरन्ध्रमिति—॥ ज्यायांसं समं हीनं वेत्यप्रभाविना सम्बन्धः। ||अभिहर्तुकामः संशयितुकामः। स्वारब्धमिति—देशकाला-द्युचितमित्यर्थः। अत एवैकान्ते सिद्धनिश्चितसिद्धिकामस्य कर्म विहन्तुकामो वेत्यन्वयः। मूले स्थानीये यात्रायामवगमनदशायां वा प्रहर्तुकामः। विजिगीषोर्यो यातव्यः तस्मादेतद्देयात् बहुतरं लभमानो ¶न्वाज्यायस्त्वान्यविभागेन बहुतरमेव याचेत ॥

[+[38]एवं वश्यमानस्य विधिमुक्त्वा पणमानस्याप्याह याचित इति —॥ तस्य यावदन्याश्रितदाने कारणान्याह स्वबलरक्षार्थमिति। कारणान्तरमाह दुर्धर्षमित्यादि—। अन्यदुर्गमिति—शत्रुदुर्गमासारं दुर्ग-बलं अटवीं आटविकम्। अन्यस्य स्वशत्रोर्दुर्गादिकम् परस्य प्रमाणस्य बलेनावमर्दयितुकामो वा। प्रकृष्टे दूरतरे अन्यवनि चिरतरे काले च। परत् अन्यं पणमानस्य बलं क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकाम इति। स्वयाहार्य-विश्वासे पणमानो दूरोत्सवगमनचिरप्रवृत्त्यादिषु वारप्स्येत तत्क्षय-व्ययौ चाप्स्यतीति भावः।] परदण्डेनेति—परस्य यातव्यस्य दण्डेन

* 'युक्त' इति पाठः प्रतिभाति।

§ अत्र 'भावः' इति पाठः स्यात्।

|| अत्र 'अभिहन्तुकामः' इति डा० जोली महोदयेन संशोधितस्यार्थशास्त्रस्य मूलपाठः।

¶ अत्र 'न्वाज्यायस्त्वान्यविभागेन' इत्यत्र कश्चिन्मात्रांशो विपर्यस्त इव। 'वा ज्यायस्त्वाद्यविभागेन' इत्यादिर्मूलानुसारी पाठः कल्पनीयः।

+ [ ] एतत्कोष्ठकगतो व्याख्यांशः लेखनपरम्परया प्रमादाद्वा त्रुटितोऽपूर्णोऽविस्पष्टः प्रतीयते।

बलेन ततो गृहीतगजाश्वादिना। वृद्धौ भूत्वा पुनः पूर्वदत्तमस्य लाभातिशयं= माच्छेत्स्यामीति बुद्धत्वादेवेत्यर्थः। परदण्डमित्यादि- परस्य यातव्यस्य दण्डमनेन सहायेन गृहीतुकामो वेत्यर्थः॥ एतानि कारणानि बुद्ध्वा बहुतरमभिलाभांशं दद्यादित्यर्थः। ज्यायांसं हीनं समं वेति हीनो ज्यायान् समो वेति शेषः॥

[४१]एवं समहीनज्यायस्त्वाविभागेन भूयो याचनतत्प्रसादनाभ्यां अतिसन्धिमुक्त्वा ज्यायसो हीनेन सह सन्धित्रिकं दर्शयति *ज्यायान्वेत्यादिना-॥ यातव्योच्छेदमपदिश्य सर्वबलसन्दोहेन कृतसन्नाहो हीनमेव जिघृक्षुर्वा यातव्योच्छेदानन्तरं हीनमप्युच्छेत्तुकामो वा ज्यायान् हीनं बलसमूहादधिकलाभेन पणेतेत्यर्थः॥ [४२]यातव्येनैव सन्धिं कृत्वा स्थानं स्वीकुर्याद्वा॥ [४३]अस्मै ज्यायसे सन्ध्यर्थं दण्डं दद्यात्। दूष्यामित्राटाविकबलं वा दद्यात्। तेषामात्मनैव वध्यत्वादित्याशयः॥

[४४]एवं हीनेन सहाधिकलाभेन सन्धिमुक्त्वा समबललाभेन सन्धिमाह-जातव्यसनेत्यादि—। ज्यायानपि व्यसनादिमत्तया हीनेन सह समबलेन लाभेन पणेतेत्यर्थः॥ पणि[४५]तस्य विधिमाह—पणित इति। अपकारसमर्थ इति—हीनोऽप्यस्य ज्यायसो दुष्टबुद्धित्वं ज्ञात्वापचिकीर्षुरितिभावः॥

[४६]हीनलाभेन सन्धिमाह—एवंभूतमिति। पूर्वं यथा ज्यायान् व्यसनादिमान् तथेदानीं हीनो व्यसनादिमानित्यर्थः। बलसमादिति लाभादिति शेषः॥ एवं §ज्यायस्याहितेन सन्धित्रयमुक्तम्॥

[४८]एवं समहीनादिषु पणितपणमानयोः अधिकलाभपणनस्य तत्स्वीकारयोश्च कारणान्युक्त्वा इदानीं तान्येवालोच्य तदनुगुणं सन्धौ वा विग्रहो¶ वा तिष्ठेदित्याह॥ +अत इत्यादि—॥ यत एव समबलादि-

= अत्रानुस्वारोऽधिक इव, लाभातिशयमाच्छेत्स्यामीति पाठः सुष्ठु प्रतिभाति।

* ज्यायांसं वेत्यादिना इति पाठः स्यात् मूलानुरोधात्।

§ अत्र कश्चिन्मात्रावर्णांशस्त्रुटित इव।

¶ अत्र 'सन्धौ वा विग्रहे वा' इति पाठोऽर्थानुसारी प्रतीयते।

+ अत्र आदौ इत्यादीति पाठः स्यात् यतो मूले अतः इति पदमेव नास्ति।

लाभपणनतदभ्युपगमानां कारणानि बहूनि च। अतो यथोक्तानि विचार्य निश्चिनुयात्। निश्चित्य चोभयतः सन्धिविग्रहयोः द्वयोर्यतः श्रेयः स्यात् तमेव स्वीकुर्यादित्यर्थः। अत्र च सर्वत्र पणितत्वं पणमानत्वञ्चोभयमेव विजिगीषोरेवावस्थाभेदेनेति द्रष्टव्यम्॥

इति श्रीवादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वविरचितायां कौटिलीयटीकायां नयचन्द्रिकायां षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे सप्तमो ऽध्यायः॥

७ अधि. ८ अध्या. ११४–११५ प्रकरणम्॥

सू. यातव्यवृत्तिरनुग्राह्यमित्रविशेषाश्च॥

यातव्याभिधानार्थं समवायिनां भूयः प्रमाणं* मिथः संन्धिविक्रमाश्चोक्ताः। संप्रति यातव्यस्य कथं तेषु वृत्तिः, तेषां यातव्ये च कथमित्येतद्विचारार्थं सूत्र–यातव्यवृत्तिरिति। यातव्यस्य समा सामवायिकेषु तेषां यातव्येषु च वृत्तिरुच्यत इत्यर्थः॥

तदेवाह–यातव्यो ऽभियास्यमान इत्यादिना–॥ अत्र विजिगीषुरेव यातव्यस्तदवस्थापन्नः। स च सामवायिकानामन्यतमं सन्धिकारणं सन्धिनिमित्तं स्वीकर्तुकामो वा परसन्धित एवैनं विहर्तुकामो वा तत्र †यास्य लाभांशतया व्यवस्थापितः ततो द्विगुणेन लाभेन पणेतेत्यर्थः॥

सामवायिकतया लाभग्रहणे क्षयादयः सन्ति नत्विहेति च वर्णयेदित्याह—पणमान‡ इति। युग्मपुरुषापचयः क्षयः। व्ययः सैन्यप्रवर्तने अर्थदानम्। प्रवासो दीर्घाध्वगमनम्। प्रत्यवायः संभूयावृत्तौ संविल्लङ्घनदोषः। वधादिर्वा। परोपकारः शत्रोरेव कार्यकरणं तत्सहकारितयानुप्रवेशादिति भावः। एतानि अनुवर्णयेत् पुनः +पुनर्भूयादित्यर्थः॥

---

* अत्र भूयः प्रमाणमित्यस्य प्रकरणानुसारी स्फुटोऽर्थः कश्चिन्नावगम्यते, 'संभूयप्रमाणम्' इति वा स्यात्।

† अत्र 'यास्य' इत्यस्य स्थाने 'योऽस्य' इति पाठोऽर्थानुसारी प्रतीयते।

‡ अस्य प्रतीकस्य मूलं 'पणमानः' इत्येतत् डा. जौली महोदयेन संस्कृते ऽर्थशास्त्रे नोपलभ्यते। 'प्रपणित' इति वा स्यात्।

+ 'भूयादित्यर्थ' इति मूल पुस्तके पाठः, 'त्र्यगादिति' तु स्यात्।

प्रतिपन्नमिति । अभ्युपगतवन्तं पणितार्थेन योजयेदित्यर्थः ॥

एवमादातुकामो वेति पक्षमुक्त्वा विहन्तुकामो वेति पक्षमाह—वैरं वेति । परैः सामवायिकान्तरैः सह मिथः कलहोत्पादेन भेदयित्वा । विसंवादयेत् सन्धिं शिथिलयेदित्यर्थः ॥

एवं यातव्यस्य सामवायिकेषु अन्यतमेन पणनमुक्त्वा सामवायिकानामेवान्योन्यतः पणनप्रकारमुक्ताशयमाह–दुरारब्धेत्यादि–॥

अत्र हि चत्वारः पक्षाः संभविनः । तत्र नित्यापिकार्यस्य* विश्वास्ये वा शत्रौ सन्धिच्छद्मनापि सर्वथापकर्तव्यम् । न च प्रभूतार्थग्रहणे पुनरपकारो युक्तः । अतः तदात्वे अल्पमादायायत्यां प्रभूतमेष्टव्यमित्याद्यपेक्षम्† । मित्रस्योपकारं वा शत्रोः पीडनं वा लाभान्तरानुबद्धं पश्यन् तादात्विकं प्रभूतमप्युपेक्ष्यायत्यां चाल्पमेवेच्छेदिति द्वितीयः । ‡[बलवताक्रान्तं बद्धमनेन सन्धिकारणादविघ्नितव्यापारं यं रक्षितुं वान्येन मित्रादिना रक्षितुं वा नेतयौ न संबन्धार्थी वा न किञ्चिदपीति तृतीयः] ॥ परेण स्वीकृतं सन्धिं विघटयितुकामो वा मित्राभ्यां लघ्वर्थदानेन कृतं सन्धिं विश्लेषयितुकामो वा पराभियोगं वाशङ्कमानः प्रभूतार्थप्रार्थनेन तद्विहतिं चिकीर्षुर्वा तदात्व एवाप्राप्तमधिकं वा लाभमिच्छेदिति चतुर्थः ॥

एवं चतुष्पक्षमभिधाय+ आद्यं तावदाह । दुरारब्धेत्यादि–॥ दुरारब्धत्वमनुचितदेशकालाद्युपक्रमसन्देशकालाद्यनुचितकर्मप्रवृत्तं, भूयः

---

* यद्येष एव पाठः साधुस्तदेत्थं योज्यः--नित्यमाप्तुं शीलमस्य तन्नित्यापि, नित्यापि च तत्कार्यमिति नित्यापिकार्यं तस्य । सार्वदिकस्य कार्यस्येत्यर्थः ।

† अत्र 'प्रभूतमेष्टव्यमित्यायपक्षः' इति पाठः प्रतिभाति ।

‡[ ] एतत्कोष्टकगतो व्याख्यांशो विभ्रष्टपदवर्णन्यास इव अस्फुटार्थः प्रतिभाति । अथवा इत्थं योज्यः--अन्येन बलवता क्रान्तं, अथान्येनैव वा बद्धं, सन्धिकारणाद्वाऽविघ्नितव्यापारं--न विघ्नितो व्यापारः स्वप्रसरो येन तम्, अथवा यं कमपि स्वयं रक्षितु मिच्छेत् ; उत मित्रादिना स्वसहायीभूतेन रक्षितुमिच्छेत्; यो वा स्वेच्छया एतयोः स्वस्वामित्रयोरवश्यं सम्बन्धार्थी स्यात्, (नकारद्वयादवश्यार्थलाभः) तस्मान्न किञ्चिदप्येष्टव्यमित्यर्थः । अत्र यत्तदोरिच्छतिक्रियायाश्चाध्याहार इति ।

+ अत्र 'अभिध्याय' इति पाठो भाति ।

क्षयव्ययाभ्यां योक्तुकामो* वा, क्षेपो† युग्य(योग्य)पुरुषापचयः, व्यस्ये‡ न्यसत्काराद्यर्थं दानम्। क्षयव्ययादौ व्यर्थे जातेऽपि पुनस्तदनुवर्तनमनर्थायैवेति तद्योजनार्थं वेत्यर्थः ॥ स्वारब्धायामिति+—॥ सुष्ठु देशकालाद्यौचित्येन आरब्धायामपि यात्रायां तद्विघटनार्थं वेत्यर्थः । मूल इत्यादि—मूलं स्थानीयं यात्रा यातव्याभिधानं तयोः प्रहर्तुं वा । यातव्येत्यादि प्रथममल्पं लाभमादाय पुनर्यातव्येन सन्धिं कुर्यात् । बहु त्वां याचितुं लेवेत्यर्थम्§ । प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छ्र इति सहसैवापतितार्थक्षयः । तस्मिन्नविश्वस्तो वेति तस्मिन्पण्यमाने विश्वासाभावात् बहुतरं दास्यामीत्युक्त्वा तदप्रदानस्य शङ्कितत्वादिति । एवमेतेषु कारणेषु सत्सु तदा.........ल्पमायत्यां ¶प्रभूताञ्चेच्छेदिति प्रथमः ॥

॥आशाम्यापकारापेक्षणारूपं द्वितीयमाह–मित्रेत्यादिना–॥ स्वमित्रस्योपकारं स्वशत्रोः पीडनमपि पालान्तरानुबन्धमवश्यं○ तदाप्रभूतमपि लाभमुपेक्ष्यायत्यामविकल्पमपि लाभमिच्छेदित्यर्थः । पूर्वं कृतमुपकारं तेनैव भूयःकारयितुकामो वेति । अस्मासु तदा......... किञ्चिदप्यनपेक्ष्यायत्यामल्पञ्चेच्छेत् । प्राग्वदुपकरिष्यतीति मत्वा वेति ॥

एवमप्रतिग्रहपक्षमाह—दूष्येत्यादि—॥ ✳राजा तमेव गृह्यवरमुख्या दूष्यः । अमित्रः शत्रुः, मूलहरोच्छेदकारी । दूष्यामित्राभ्यां वा मूलहरेण ज्यायसा वा विगृहीतं बन्धुः स्वयमेव वा त्रातुं वा

---

* अत्र 'योक्तुकामः' इति डा. जौली–मू. पाठः।

† 'क्षेपो' इत्येवादर्शपुस्तके पाठः 'क्षयो' इति तु अर्थानुविधायी।

‡ अत्र 'व्यस्ये' इत्यस्य स्थाने 'व्ययो' इति पाठः अर्थानुसारी।

+ अत्र 'स्वारब्धा' मिति डा. जौली मू. पाठः।

§ अत्र स्फुटः कश्चिदर्थो नावगम्यते।

¶ अत्र० 'ल्पमायत्यां प्रभूतञ्चेति' पाठः प्रतिभाति।

|| अत्र 'आगाम्युपकारापेक्षणरूपं' इति अर्थानुगतः पाठः।

○ अत्र 'कालान्तरानुबन्धमिति' स्यात्।

✳ अत्र राजेत्यादि दूष्यः इत्यन्तस्य स्फुटोऽर्थः कश्चिन्नावगम्यते, अग्रे च रक्षयितुं वेच्छतीत्यत्रसम्बन्धापेक्षि इत्यत्र कश्चिन्मात्रावर्णांशस्त्रुटित इव । एवं न किञ्चिदपि नेच्छेदित्यत्र एकोनञ् अधिकः प्रतिभाति।

मित्रादिना रक्षयितुं वेच्छत्यौतत्संबधापेक्षि वा न किञ्चिदपि नेच्छे-दित्यर्थः ॥

[८]प्रभूतयाच्ञापेक्षं चतुर्थमाह—कृतसन्धिरित्यादिना—॥ प्रागेव कृतसन्धिस्तदतिक्रमार्थी वा। मम प्रभूतदानार्थं परस्वप्रकृतिं कामये दिति परप्रकृतिकर्शनार्थी वा।*[अनेन लघ्वर्थदानेन कृतसन्धिं प्रभूतार्थं कृतमुत्संबान्धि दृष्ट्वा मित्रः शिथिली श्रयिष्यत इति संविशेषयितुं वा। परो मामभियोक्ष्यते मम प्रभूतार्थता नैतदशक्यकरणस्याद्यानेन सन्धि रेव नस्यादित्यभिसन्धाय वा। लाभप्राप्तं दानेनाधिकमिति] प्रभूतं वार्थमिच्छेदिति चतुर्थः पक्षः ॥

[९]एवं प्रभूतयाच्ञाकरणे द्वितीयं कुर्यादित्यत्राह—तमितर इति। इतरः याच्यमानः। तं क्रमं प्रकारमपेक्षेत निरूपयेत्। अस्य प्रभूतप्रार्थना-कारणादिदम्। अत्र दानमादानं वा युक्तमिति विचार्य तत्कुर्यादित्यर्थः॥

[१०]याच्यमानस्य चतुर्थपक्षोक्तं प्रकारं पूर्वेषु त्रिष्वप्यतिदिशति-तेनेति। तेनाप्राप्ताधिकयोर्याच्ञायां याच्यमानो यथा तत्कारणं विचार्य दानमदानं वा करोति तदाल्पप्रभूतयोः प्रार्थने अल्पमात्रस्य प्रार्थने च त्रिष्वपि पक्षेषु याच्यमाना अन्ये च तद्याच्ञायाच्ञयोः कारणानि विचार्य तदप्यदानं दानं वा कुर्यादित्यर्थः ॥

एवं द्वैधीभाविकसन्धिषु समहीनाधिकलाभनिमित्तस्समाधि-सन्धिभेद इत्युक्तम्। लाभाश्च मित्रहिरण्यभूमय एव। तत्र हिरण्य-भूम्योः सुज्ञानत्वात् पश्चाद्वक्ष्यमाणत्वाच्च, मित्रत्वस्य गुणसम्प-द्व्यवस्थाप्यत्वात् तद्व्यवस्थापनार्थं सूत्रम्—अनुग्राह्यमित्रविशेषा इति ॥

अथवा भूम्यनन्तराः सामन्ता इति तेषु सन्ध्यादय उक्ताः। भूम्येकान्तरं मित्र मित्री†चोक्तम्। तत्र सन्ध्याद्यनपेक्षणादनु-ग्राह्यत्वमेव वाच्यमितिबुध्या कानि मित्राण्यनुग्राह्याणि कानि नेति विचारार्थं सूत्रं—अनुग्राह्यमित्रविशेषा इतीति। अनुग्राह्याणां तत्स-

* [ ] एतत्कोष्ठकगतो व्याख्यांशो विभ्रष्टपदवर्णन्यासः अस्फुटार्थः प्रतिभाति।

† अत्र 'मित्रमित्रं चोक्त'मिति पाठः प्रतिभाति। एवमग्रे सन्ध्याद्यननुपेक्षणा-दित्यस्य सन्ध्याद्यनपेक्षणादित्यर्थः।

हकार्येषु साहाय्यदानेन उपकार्याणां मित्राणां भूम्येकान्तराणां विशेषा उच्यन्त इत्यर्थः ॥

[११]तद्विशेषानेवाह—अरिविजिगीषोर्वारीत्यादिना*—॥ स्वस्वमिति--अरिविजिगीष्वो† वारेकमित्रस्येतरशत्रुत्वेन भिन्नत्वादिति भावः। शक्येत्यादि‡रशक्यारम्भी कल्यारम्भी भव्यारम्भी स्थिरकर्मानुरक्तं +प्रकृति एभ्यः पञ्चभ्योऽनुग्राह्यत्वे विशेषः स्यादित्यर्थः ॥

[१२]स्वयमेवैषां अर्थं विवृण्वन् भेदमुन्मदति—शक्यारम्भीत्यादिना—॥ विषह्यमिति शक्यनिर्माणम्। [१३]कल्यारम्भी दोषरहितं कर्मारभत इति । [१४]स्थिरकर्मा प्रारब्धं समापयति। [१६]अलेनाप्यनुग्रहेणेति । साहाय्यार्थमल्पसैन्यदानेत्यर्थः§ ।

एते [१७]कृतार्था इति-अनुगृहीततया कृतकार्याः । सुखेनेति-अक्लेशेन। प्रभूतश्चेति-बहुफलश्चेत्यर्थः ।

[१८]अतः प्रतिलोमा¶ इति,एभ्यो विपरीतः अशक्यारम्भिप्रभृतयः ॥

[१९]एवमभिन्नयोः स्वस्वमित्रयोरनुग्रहे विशेषलाभमुक्त्वा यदैकमेव पुरुषमुभावप्यनुगृह्णीतः, तत्रापि विशेषलाभमाह-तयोरिति। विजिगीषोर्वा एतस्य पुरुषस्यानुग्रहे कार्ये यो मित्रं मित्रतरं वानुगृह्णाति सोऽतिसन्धत्ते विशेषं लभत इत्यर्थः । मित्रतरमिति अतिशयेनमित्रसंपद्युक्तमित्यर्थः । उभाभ्यामप्येकमित्रानुग्रहे अतिशयेन मित्रभूतमनुगृह्णन् विशेषं लभतइत्यर्थः ॥ विपरीत इति‖—अमित्रानुग्राही मित्रमात्रानुग्राही वेत्यर्थः ॥

[२०]अत्र हेतुमाह-मित्रादिति । अनुगृहीतादिति शेषः ॥

---

* अरिविजिगीष्वोस्तु इति डा. जौली. मू. पाठः ।

† अत्र 'विजिगीष्वोरेकमित्रस्य' इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ अत्र 'शक्येत्यादिः--शक्यारम्भी' इत्यादिपाठः प्रकरणानुगतः ।

+ अत्र 'अनुरक्तप्रकृतिः' इति पाठः स्यात् ।

§ अत्र 'सैन्यदानेनेत्यर्थः' इति पाठः स्यात् ।

¶ 'अतः प्रतिलोमेन' इति डा. जौली. मू. पाठः ।

‖ 'विपरीत इति'. इत्यस्य प्रतीकस्य मूलं डा. जौलीमहाशयस्यार्थशास्त्रे नोपलभ्यते ।

[२१]इतर इति—अमित्रः । तत्साहाय्यकरणे क्षयादयोऽन्ततः प्रकारश्च फलं स्युरित्यर्थः ॥

[२२]शत्रुरप्युपकृतो मित्रमेव स्यादित्यत्राह—कृतार्थ इति । कृतकार्यदशायां शत्रुर्वैगुण्यं अपकारकत्वमेव भजत इत्यर्थः ॥

[२३]एवं मित्रामित्रयोरनुग्रहमुक्त्वा मध्यमेऽप्याह—मध्यमं त्विति । मित्रं भित्रतरं वेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

[२४]मध्यमानुग्रहे विशेषमाह—मध्यममन्वेति* । उभाभ्यामप्यनुगृहीतो मध्यमो यदि विगुणो विरुद्धः स्यात् तदा तस्यामित्रभूतोऽयं स तन्मित्रभूतमितरमतिसन्धत्ते ॥

[२६]तत्र हेतुमाह—कृतप्रयासं हीति । मध्यमेन सह क्लेशेन कृतमैत्रं तस्य यन्मित्रं तदिदानीं अमित्र एव, अरिमित्रन्यायेन तुल्ययोगक्षेमं लभत इत्यर्थः॥ पूर्वं ह्येको मध्यमस्यामित्रम् । इदानीं तु †भावमपि तस्यामित्रौ । एवं चारिविजिगीष्वोरेको मध्यमामित्रात् प्रच्युतमन्यतस्तु अन्यतरं मित्रमेकार्थतया लब्धवानिति मित्रलाभालाभाभ्यां उभयोरन्यतरस्य विशेषलाभ इति हृदयम् ॥

[२७]मध्यमेऽनुग्रहमुक्तमुदासीनेऽप्यतिदिशति—तेनेति । उदासीनानुग्रहेऽपि मित्रामित्रकरानुग्राहकोऽतिसन्धत्ते । तद्वैगुण्ये चामित्रोऽतिसन्धत्त इत्यतिदेशार्थः ॥

[२८]तयोर्दण्डानुग्रहे विशेषान्तरमाह—मध्यमेत्यादिना—॥ मित्रानुग्रहे शौर्यादिमद्बलमपि देयमित्यभिप्रायेण मध्यमोदासीनग्रहणम् । सोऽतिसन्धीयत इति । आत्मवद्रक्षणीयस्य बलस्य बहिः प्रेक्षणमयुक्तमित्याशयः । (बलादेशान) बलांशदान इति साकल्यदानमयुक्तमित्याशयः ॥ विपरीतमिति‡ दूष्यादिप्रदम्॥

[३०]शूरादिबलं क्वचिदपि न प्रदेयमेव नेत्याह—यत्र त्विति । तद्वदर्थे यातव्यौ जनमन्यांश्च जनपदलुण्टकाटविकमार्ग-

---

* अत्र 'मध्यमश्चेदनुगृहीत' इत्यादि डा. जौली. मू. पाठः। अत्रापि 'मध्यममन्विति' स्यात्।

† अत्र 'इदानीं तूभावपि' इति पाठः प्रतिभाति ।

‡ 'विपरीतः' इति डा. जौली. मू. पाठः ।

प्रतिरोधकादीनपि साधयति,--तत्रान्तरं मौलादिबलानामन्यतमं न तु सकलम् । उपलब्धदेशकालमिति । यत्रारण्यादिदेशे शिशिरवर्षादिकाले वा योद्धव्यम् । तत्र प्रागपि परिचयवन्तमित्यर्थः ॥

[31] तत्रापवादमाह—अमित्राटवीति । अटवि--आटविकाः तद्बलम् । व्यवहितदेशकालमिति-व्यवहितौ निष्प्रकृष्टौ दूरदीर्घौ आयोधनदेशकालौ यस्य तत् तथा । दूरदेशचिरकालसाध्यायोधनामित्राटविकबलमेव दद्यादित्यर्थः ॥

[32] मध्यमोदासीनयोर्यः (यत्) कनीयः हृदयं तदर्धं (र्थं) दण्डं न प्रेषयेदित्यर्थ (मा)ह-यन्तु मन्येतेत्यादिना । एवं कुर्यादिति । यन्तु मन्येत एतन्नानुगृह्णीयादिति वाक्यार्थः । कृतार्थ इति मद्दण्डेन । शत्रून्निगृह्य पुनरेनमपि निगृह्णीयादिति वा । अपाय्यबहुलां(लं)रतिमित्राटविकभूमिषु अनु-वर्षु.........युद्धायोग्येषु प्रावृडादिकालेषु च दण्डं वासयेद्धा* । शत्रुभङ्गप्राप्तफलभाविनं कुर्यादित्यर्थः ॥ द्वैत्येवं यं मन्येत तं दण्डेनानुगृह्णीयादित्यर्थः । व्यासङ्गोपदेशेनेति†—प्रागेवान्यत्रव्यासक्तं तदवसाने प्रेषयिष्यामीति व्याजोक्त्येत्यर्थः ।

[33] अनुग्रहवश्यकार्यत्वेत्याह‡-अवश्यन्त्वित्यादि । तत्कालसहमिति-यस्तदानीमाकुर्वत्तत्र (त्र) तदायोधनक्षममित्यर्थः ।

[34] एनमिति-दण्डं वासयेदित्यर्थः । कार्यभूमाविति शेषः । योधयेच्चेति-युद्धमपि कारयेच्चेत्यर्थः । बलव्यसनेभ्यश्चेति—क्षीणास्त्रत्वमपि सन्नाहादिभ्यः ।

[35] कृतार्थश्चेति-कृतकार्यश्च दण्ड.........व सन्निधानादिव्याजेनापवाहयेदित्यर्थः ॥

[36] एवं रक्षणीयं दण्डदाने विधिमुक्त्वा स्वविनाशय एव दण्डो +वापादेय इत्याह-दूष्येत्यादि—॥

---

* विग्रहं नानुतिष्ठेदित्यर्थः । वासयेदिति निवासार्थकस्य वस धातोर्ण्यन्तस्य लिङि रूपम् ।

† 'व्यासङ्गापदेशेन' इति डा० जौली मू पाठः । एष एव पाठो ऽर्थानुसारी ।

‡ अत्र 'अनुग्रहावश्यकार्यतेत्याह' इति पाठो ऽर्थानुसारी भाति ।

+ अत्र कश्चिद्वर्णांशस्त्रुटित इव, 'दण्डो वा प्रदेय इत्याहेति' वा पाठः स्यात् ।

पदान्तरमाह–यातव्येनेति । अनुग्राह्यस्य यो यातव्यः तन सहितः तमतिसन्दध्यात् तद्देयादधिकं लाभं गृह्णीयादित्यर्थः ॥

एवं सामवायिकानां लाभपणने तत्र सन्धिकरणे प्रभूता प्रार्थना । प्रार्थनातः दानादीनि दण्डदानप्रकारांश्चोक्त्वा सामान्यतः सन्धिविक्रमयोर्निदानं वा·········साम्यवैषम्ये इत्याह—सामे ही*त्यादिना । दण्डादितः समे लाभे मित्रभूम्यादौ सति समहीनज्यायसां समवायिनां सन्धिः स्यात् । तस्मिंस्तु विषमे क्रमः स्यादिति । द्वैधीभाविकाः सन्धिविक्रमाः अशेषेण सामान्यत उक्ता इत्यर्थः ॥

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां कौटिलीयटीकायां नयचन्द्रिकायां षाड्गुण्ये सप्तमे ऽधिकरणे अष्टमो ऽध्यायः ॥

(७ अधि, ९ अध्याय,) ११६ प्रक. ॥

सू० मित्रसन्धिः हिरण्यसन्धिश्च ॥

यातव्यवृत्तिरनुग्राह्यमित्राविशेषाः । उत्तमादिलाभानां प्रार्थनप्रदानयोः कारणादिचिन्तां कृत्वा लाभानामेव उत्तमादित्वनिश्चयो न कृत इति तदर्थं सूत्रम्–मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धयः † इति ॥ तत्र मित्रं नित्यत्ववश्यत्वादिषड्गुणयुक्तमित्यग्रे वक्ष्यते । हिरण्यं हेमादि भूमिर्नित्यामित्रादिका । कर्म दुर्गादिकम् । एभिः सन्धयः पणबन्धाः वक्ष्यन्त इत्यर्थः ॥

लाभानामुत्तमादिभावमाह—संहितप्रयाण इत्यादिना–॥ मित्रादीनां प्रतिलोमक्रमेण श्रैष्ठ्यमित्यर्थः । इतरस्य तत्साध्यत्वं श्रेष्ठमित्याशयेनाह–मित्रहिरण्यभूमीति ॥

हिरण्यस्य मित्रैकसाधनत्वमित्याह--मित्रमिति ॥

मित्रदेशकालावस्थादिभिर्नायमेकान्त इत्याशयवान् प्रयोजकमाह–यो वा लाभ इति ॥

---

* अत्र 'समे हि' इति डॉ० जौली मू० पाठः ।

† 'मित्रसन्धिर्हिरण्यसंधिश्च' इति डा. जौली. मू. सूत्रपाठः ।

[४] एवं लाभानामुत्तमादित्वं व्यवस्थाप्य तन्निमित्तात् (न) समविषमातिसन्धिभेदानाह–त्वञ्चाहञ्चेत्यादिना– ॥ हिरण्यं लभावहे भूमिं लभावह इत्यादिरेवमेव शब्दार्थः ॥

[५] विषमेत्यादि– ॥ त्वं मित्रमहं भूमिः* । त्वं हिरण्यमहं भूमि*रित्यादिः ॥

[६] तयोरिति–। समविषमसन्ध्योर्द्वयोरप्यतिसन्धिः स्यादेव विशेषलाभादित्यर्थः ॥

[७] तत्र समसन्धावतिसन्धिमाह–समसन्धौ त्विति। सम्पन्नमिति। मित्रत्वादिषड्गुणयुक्तम् । मित्रकृच्छ्रे वेति। विपदवस्थापन्ने मित्र इत्यर्थः । मित्रस्य गुणवत्ता दौर्गत्यञ्च विशेषलाभोऽतिसन्धिनिमित्तमिति भावः ॥

[८] ननु मित्रकृच्छ्रं विशेषायेत्यत्राह–आपद्धीति। सा हि मिथः स्नेहं द्रढयतीत्यर्थः ॥

[९] कृच्छ्रेऽपि तुल्ये मित्रस्य विशेषान्तरं विमृशति–मित्रकृच्छ्रेऽपीत्यादि ॥

[१०] अवधारयति–नित्यमवश्यमिति। नित्य † त्वावश्यत्वञ्चाग्रे वक्ष्यत इत्याशयः ॥

[११] हेतुमाह–तद्धीति । अवश्यानुपकर्तृत्वे व्यभिचारित्वेनापकाराभावनिश्चयादिति भावः ॥

[१३] स्वमतमाह—वश्यमनित्यमिति। वश्यत्वं हि सर्वचित्रमहाभोगत्वं, तेनानित्यत्वे व्यवहारदशायां मित्रमेवेत्यर्थः‡ ॥

[१५] एवं नित्यत्ववश्यत्वयोर्वश्यत्वाख्यं महाभोगत्वमनित्यं श्रेय इति स्वमतमुक्तम् । वश्यत्वतारतम्यस्यानित्यत्वनित्यत्वाभ्यां योगे किं श्रेय इति विमृशति–वश्ययोरपीत्यादिना– ॥

[१६] अत्राचार्यदेश+ ······ वधारयति–महाभोगत्व§मनित्यं श्रेय

---

* 'भूमिरित्ये'वादर्शपुस्तके पाठः । भूमिमिति तु स्यात् ।

† अत्र 'नित्यत्वञ्चेति पाठोऽर्थानुगतः ।

‡ अयमेवार्थश्चतुर्दशसूत्रेण स्पष्टीकृतः–यावदुपकरोति तावन्मित्रं भवति, नातः परम्, उपकारलक्षणं हि नाम मित्रमितीति ।

+ अत्र 'अत्राचार्यदेशीयोऽवधारयति' इति पाठः प्रतीयते ऽर्थानुगतत्वात् ।

§ 'महाभोगमनित्यमि'ति डा. जौली. मू. पाठः ।

इति। महाभोगमिति वश्यमुच्यते महोपकारजननात्* ॥

ननु व्याहतमेतत्। वश्यमनित्यं श्रेय इति स्वमततया प्रागुक्तम्। आचार्यैश्चान्यथोक्तस्त्वं † प्रति स्वमतमाचार्यैरुक्तमित्युच्यते। वश्यत्वं हि महाभोगत्वमेवेष्टमिति चेत्। नैवम्। पूर्वं हि नित्यादवश्याद्वा स्वमनित्यं श्रेय इत्युक्तम्। इदानीमत्रत्यान्महाभोगान्नित्यमल्पभोगमिति प्रतियोगिभेदादुभयोर्न्न व्याघातगन्धोपीति ग्राह्यम् ॥

[४०] आचार्यमते दोषमाह—महाभोगमनित्यादि‡। अपक्रामतीति। अपकारोऽवश्यकार्य इति भयान्मैत्राच्च्यवत इत्यर्थः ॥

[४१] अपेक्षितजातं सर्वमपि हिरण्येन सुसाधमित्याह—हिरण्ये दण्ड्यश्चेति+ ॥

[४२] हिरण्यभूम्युपकारयोर्मित्रयोः श्रेयो विमृशति—हिरण्यभोगं भूमिभोगं वेति ॥

[४३] आचार्यमतमाह—हिरण्यभोगमिति। हिरण्योपकारकं मित्रं श्रेयः। हिरण्यस्य गतिमत्त्वात्। गतिर्नयनानयनयोग्यत्वम्। तद्वत्त्वात् सर्वव्ययप्रतीकारकमिति। § सर्वे धर्मकामाद(द्य)र्था व्या(व्य)याः गुरुलघुव्यसनप्रतीकारांश्च हिरण्यवत् भूत्यः कर्तुं न शक्याः। हिरण्यस्यैवंभूतत्वात् मित्रमपि य(त)थोच्यत इति ग्राह्यम् ॥

[४५] स्वमतमाह——मित्रहिरण्ये इति। लाभगुरुलघुत्वचिन्तायां भूमिलाभस्य शेषयोः करण¶त्वमुक्तवेत्यर्थः ॥

---

* अमुमेवार्थं सप्तदशसूत्रे सुस्पष्टं प्रादर्शयन्मुनिः—तथाहि—महाभोगमनित्यं अल्पकालेन महदुपकुर्वन् महान्ति व्ययस्थानानि प्रतिकरोति, तस्मात्तदेव श्रेय इत्याचार्या इति।

† अत्र 'क्तस्त्वंप्रति' इत्यस्य स्थाने 'क्तम्, सम्प्रति' इति पाठोऽर्थानुगतो भाति।

‡ अत्र '०मनित्यमित्यादि' '०मनित्यमिति,' इति वा पाठः स्यात्।

\+ यद्यप्यनयैवानुपूर्व्या, अस्य प्रतीकस्य मूलं डॉ० जौलीसम्पादिते ऽर्थशास्त्रे नोपलभ्यते, तथापि तत्रैकचत्वारिंशत्तमे (४१) सूत्रे 'दण्डश्च हिरण्येन' इति पाठो दृश्यते। तत्साम्यादेव त्वस्माभिस्तत्सूत्रनिर्दिष्टो ऽङ्कोऽत्रापि व्याख्यायां धृत इति।

§ एतद्वाक्यं विभ्रष्टपदवर्णमविस्पष्टार्थमिव प्रतिभाति।

¶ अत्र 'कारणत्वमुक्तमित्यर्थः' इति पाठो ऽर्थानुगतः।

[४६]उपसंहरति—तस्मादिति। भूमेर्मित्रादिकारणत्वाद्भूम्युपकारं श्रेय इत्यर्थः ॥

[४७]एवं पुरुषहिरण्यभूमिभोगानां वैषम्यमुक्त्वा पुरुषभेदस्यैवावान्तरभेदे वैषम्यमाह—तुल्यपुरुषभोग*इति। विक्रमः शौर्यम्। क्लेशसहत्वमायाभिरुता† । अनुरागः स्नेहः। सर्वबललाभो—मौलभृतादिषड्विधबललाभ इत्येभिः गुणैः शेषात् पुरुषभोगामित्रकुलाद्विशेषः स्यात्। मित्रस्येति शेषः ॥

[४८]हिरण्यभोगेपि अवान्तरतारतम्ये विशेषमाह—तुल्ये हिरण्यभोगे इति। प्रार्थितार्थतेति। यदा यदपेक्ष्येत तदा तद्दायित्वम्। प्राभूत्यमिति-विभावयोगित्वम्। अल्पप्रयासतेति अक्लेशता, कार्यकरणत्वम्। सातत्यमिति पुनः पुनरुपकारकरणम्। एभिर्हिरण्यभोगान्तरेभ्यः मित्रस्य विशेषः। एवं त्वमित्रलाभसन्धौ ईदृशं मित्रं लभमानोऽतिसन्धत्ते इत्यर्थः। भूमेरवान्तरविशेषस्त्वग्रे वक्ष्यमाणत्वान्ते‡भोक्त इति ग्राह्यम्॥

[४९]एवं मित्रलाभे तज्जन्यो+रुपकारविशेषैः अतिसन्धानमुक्त्वा सम्प्रति गुणभेदैः तद्भेदनिरूपणमवतारयति—तत्रैतदिति। तत्र—मित्रलाभसन्धौ। एतत् वक्ष्यमाणम्। मित्र........यंरूपणं भवतीत्यर्थः ॥

[५०]तत्र मित्रगुणानाह—मित्र§मित्यादि—॥

[५१]तस्य मित्रत्वादीन् षड्गुणानुक्तानात् ‖क्रमेण दर्शयति--ऋते यदर्थेत्यादि—। अर्थप्रमाणयोरर्थसंबन्धः,तस्मादृते रक्ष्यं रक्षकत्वं च ययोस्तयोर्मिथो मित्रमिति। किं निमित्तं तर्हि तदित्याह--पूर्वोपचितेति। अर्थदानादानाभ्यां विना पूर्वपूर्वजनितयौवनादिसंबन्धितया यद्रक्ष्यं यच्च रक्षकं तन्मित्रं नित्यमित्युच्यत इत्यर्थः ॥

[५२]वश्यं लक्षयति--सर्वचित्रेत्यादि—॥ उपकारो हि द्विविधः। अर्थप्राप्तिरनर्थपरिहारश्च। तत्रान्यवश्यस्यैवाद्यभेदनिमित्तान् संज्ञाभेदानाह—सर्वेत्यादि। सर्वभोगं चित्रभोगं महाभोगमिति वश्यं द्विवि-

* अत्र 'तुल्ये पुरुषभोगे' इति डा. जौली. मू. पाठः।

† अत्र 'आयाभिरुता' इत्यस्य स्फुटो ऽर्थो नावगम्यते। 'आयासाभीरुता' इति वा पाठ

‡ अत्र '०त्वान्नेहोक्त' इति पाठो भाति। [स्यात्।

+ 'तज्जन्यै' रिति पाठो भवेत्।

§ अत्र 'नित्यं वश्य' मित्यादि डॉ० जौली मूल पाठः।

‖ 'षड्गुणानुक्तान् क्रमेण' इति पाठो ऽत्र शोभनः।

धमिति* । द्वितीयप्रकारेणापि तस्य त्रैविध्यमाह—एकतोभोगीत्यादि—। एकतोभोगि उभयतोभोगि सर्वतोभोगीति च त्रिविधमित्यर्थः ॥ वक्ष्यन्ति तेषां वश्यपत्तनग्रामखनिसञ्जातेन रत्नसारफल्गुतुल्यद्रव्यहस्तिवनव्रजसमर्थेन यानवाहनेन यावद्बहुश उपकरोति तच्चित्रभोगम् । यद्दण्डेन कोशेन वा महदुपकरोति तन्महाभोगम् । यद्दण्डकोशभूमीरुपकरोति तत्सर्वभोगमिति ॥ अर्थप्राप्तिमुक्त्वा अनर्थपरिहारमाह–यदि मित्रमेकतः प्रतिकरोति तदेकतोभोगि। यदमित्रमासारञ्चोभयतः प्रतिकरोति तदुभयतोभोगि । यदमित्रासारप्रवेशाट्टविकान्, सर्वतः प्रतिकरोति तत्सर्वतोभोगीति ॥

४३ एवं नित्यत्ववश्यत्वे लक्षयित्वा वश्यभेदांश्च प्रदर्श्य वश्यचरहित्यत्वरहितं† वश्यञ्च दर्शयति—आदातृ वेत्यादिना श्लोकद्वयेन । तत्रावश्यनित्य‡त्वमाह–आदातृ वेत्यादिना–। हिंसायाभाहविलोपा-+दिद्वारा शत्रुष्वेव दानादानादिकं कुर्वद्यज्जीवति तद्विजिगीषोरनुपकारकं, अरिहिंसनेपि तदनुच्छेद्यश्च । हेतुमाह–दुर्गाटव्यपसारव-§दिति । अव(प)सारो हन्तस्यापसुणस्थानम्॥ । दुर्गादिमत्वात् तदनुच्छेद्यमित्यर्थः ॥

---

* अत्र 'त्रिविधमिती' ति पाठो ऽर्थतः प्रक्रियातश्च गम्यते ।

† अत्र 'वश्यभेदांश्च प्रदर्श्य' इत्यतो ऽग्रे 'वश्यत्वरहितं नित्यं, नित्यत्वरहितं वश्यञ्च दर्शयति' इति पाठो ऽर्थानुसारी भाति ।

‡ 'नित्यमाह' इति पाठोऽर्थानुगतः प्रतीयते ।

\+ अत्र 'हिंसया–अभयविलोपादिद्वारा' इति पाठो भाति । अयंभावः–'हिंसया' इति मूलश्लोकप्रतीकपदम्, तस्यैव विवृतिमाह–'अभयविलोपादिद्वारा' इति ।

§ अत्र 'दुर्गाटव्यपसारि' इति डॉ० जौली सम्पादिते ऽर्थशास्त्रे मूलपाठः ।

॥ बहूनत्र पाठभेदान् कल्पयति । तथाहि–'अपसारो–हतस्यापसरणस्थानम्' हतस्य हन्यमानस्येत्यर्थः । यो हि परैर्हन्यते, आत्मविनाशमाशङ्कमानः स स्वापसरणस्थानं क्वचिदन्विष्य निश्चिनोति, तदेवापसार इत्युच्यते । अथवा ह्यन्त्यस्यापसरणस्थानम्' इति पाठो भवेत् । तत्र अन्ते–मध्ये तिष्ठतीति अन्त्यः, तस्य मध्यस्थितस्यापसरणस्थानमित्यर्थः स्यात् । अथवा–'हन्तास्यापसरणस्थानम्' एवं पाठः स्यात् । हन्त इति भावप्रकाशे; अन्यः स्पष्टोऽर्थः । अथवा 'हन्तुरस्यापसरणस्थानं' इति स्यात् ।

४४ वश्यमनित्यमाह–अन्यत इति । वश्यमुपकारमपि स शत्रुणा- श्यन्तु..................यच्छायान्तु क्षुद्रव्यसनसंयुक्तं यदपि विजिगीषुणा सहोपकारार्थं स लभते तदुपकारनिमित्तं मित्रमित्यर्थः । अत्यु *पमिति अनित्यम् ॥

४५ एवं नित्यवश्यभेदान् प्रदर्श्य वयू †त्थानपितृपैतामहत्वानां स्फुटत्वात्तल्लङ्घनेनाद्वै(वि?)ध्यं लक्षयति–एकार्थेनेत्यादि–। अर्थानर्थाभ्यां सम्बन्धः एक अभियानस्य तत्तथा । यत एवं तस्माद्वश्यत्वनित्यत्वयुक्तमापाद्य द्वै(वि?)ध्यत्वादेकत्वमित्रभाविसंज्ञमेकान्तमित्रमित्यर्थः ॥

४६ एवं समसुखदुःखत्वान्मित्रभाविसंज्ञमेकान्तामित्रमुक्त्वा तद्विपर्ययरूपमुभयभावित्वमाह–मित्रभावादित्यादि–। उभा......‡त्वं हि त्रिविधम् । उभयोरप्याकिञ्चित्करतया वा । उभयोरपि सम्यगनुग्राह्यतया वा । दौर्बल्येनोभयानुवर्तित्वाद्वेति । मित्राद्यमिदम् । मित्रभावादिति, असाधारणादिति शेषः । असाधारणान्मित्रभावाद्धि मित्रमनित्यं स्यात् । शत्रुसाधारणात्तु मित्र एव मित्रं चलमनित्यं स्यात् । विजिगीषोरसाधारणस्य शत्रुसाधारणस्य वोपकारस्य करणात् हि नित्यत्वे स्याताम् । उभयत्राकिञ्चित्करणत्वे चोदासीनत्वात् उभयभावि स्यादित्यर्थः ॥

४७ औदासीन्यादुभयोरनुपकारकमुभयभावीत्युक्त्वा यदशक्ततयानुपकारकं तदाह—विजिगीषोरित्यादि—। विजिगीषोरसाधारणस्य शत्रुसाधारणस्य वोपकारकस्य मित्रस्य यदाकिञ्चित्करं तदुदासीनतया उभयभावीत्यर्थः ॥

+ [औदासीन्यादुभयोरनुपकारकमपि उभयोर्विशिष्टत्वादुभयभावीत्युक्त्वा यदशक्ततयानुपकारकं तदाह--विजिगीषोरित्यादि—

---

* अत्र 'अभ्रममिति' पाठो ऽर्थानुगतः ।

† अत्र 'लघूत्थान' इति पाठो ऽर्थानुगतः ।

‡ अत्र 'उभयभावित्वं हि त्रिविधम्' इति पाठो भवेत् ।

+[ ] एतत्कोष्ठकान्तर्गते पाठे पूर्वोक्तात्पाठात्, प्रथमपंक्तौ 'अपि उभयोर्विशिष्टत्वात्' इत्यधिकपाठरूपं, अग्रेच 'साधारणस्य' इति शब्दस्थाने 'साधारण्यस्य' इति पाठवैलक्षण्यरूपं विशेषं पश्यामः । अर्थभेदन्तु न कश्चित्प्रतीमः । एष पाठो लेखकप्रमादवशादादर्शपुस्तके ऽतक्लिखित इति सम्भावयामः ।

विजिगीषोरसाधारणस्य शत्रुसाधारणस्य वा उपकारकस्य मित्रस्य यदकिञ्चित्करं तदुदासीनतया उभयभावीत्यर्थः ॥]

औदासीन्यादुभयोरनुपकारकमपि उभयोर्विशिष्टत्वादुभयभावीत्युक्त्वा यदशितो*नुपकारकं तदाह—विजिगीषोरित्यादिना—।विजिगीषोर्भूम्यानन्तर्येणामित्रभूतं शत्रोरन्तर्द्धितानि†वारतां प्राप्तम्। अत एव मित्रं सद्दौर्बल्यादुपकारासक्तं वास्तु सर्वथानुपकारकम् । न चोदासीनम्। अतोनुपकारकं मित्रमेवोच्यत इत्यर्थः ॥

५८ उभयानुग्राहकमुभयभाव्याह—प्रियं परस्येत्यादि— । परस्य यदिष्टं यच्च रक्ष्यं स्वपूज्येन गुर्वादिना सम्बन्धवच्च यत्तच्छत्रुसाधारणं तदुभयभावीत्यर्थः ।

५९ उभयोरुदासीनमुभयभावीत्युक्तम् । तत्रौदासीन्यस्य किं निमित्तमित्यपेक्षायां तद्भेदानाह—प्रकृष्टभौममित्यादि—। प्रकृष्टभौमं विप्रकृष्टदर्श‡सम्बन्धि। सन्तुष्टं प्राप्तांशेन सन्तुष्टम्। बलवन्महाबलतया सिंहहिरण्यन्यायेन+विद्वेषम्। अलसं, व्यसने अवमानितं उपेक्षितम् एतानि मित्राण्युदासीनानि स्युः ॥

६० दौर्बल्यादुभयानुकृत्योभयभाव्याह—अरेर्नेतुश्चेत्यादि-। अरेर्विजिगीषोश्च बुद्धिदौर्बल्याद्यदुभयाविद्विष्टत्वं§ भूत्वानुवर्तते तदुभयानुवृत्योभयभावीत्यर्थः ॥

६१ एवं मित्रभेदानुक्त्वा चलबुद्धिरसन्धेय इति प्रागेवोक्तम्। तत्र तस्यासन्धेयत्वमर्थप्राप्त्यभावादनर्थापत्तिभयाद्वा, पूर्वत्रार्थप्राप्तिसन्देहेपि सन्धेयता स्यादिति मन्वानोऽनर्थप्राप्तिनिश्चयादित्याह-कारणाकारणध्वस्तमित्यादि-। कारणात्तद्दोषाद्वा । अकारणात्स्वदोषाद्वा । ध्वस्तमपगमितम्। कारणाकारणगतमिति—कारणात् परगतदोषाद्वा। अकारणात् स्वदोषाद्वा पुनरागतम् । एवंभूतं मित्रं यः स्वीकरोति स मृत्युं स्वयमाश्लिष्यतीत्यर्थः

---

* अत्र 'यदशक्तितोनुपकारकं' इति पाठः स्यात् ।

† अत्र 'शत्रोरन्तर्द्धितां निवारणतां (निवार्यतां वा)' इति पाठः स्यात् ।

‡ अत्र 'दर्श' इत्यस्य स्थाने 'देश' इति स्यात् ।

\+ अत्र 'सिंहहरिणन्यायेन' इति पाठः स्यात् ।

§ अत्र 'उभयाविद्विष्टत्वं' इति पाठोऽर्थानुसारी भाति ।

[६२]एवं मित्रलाभप्रसङ्गान् मित्रभेदाननुक्त्वा सामान्यत एव लाभस्य कालस्वरूपभेदाद्वैषम्यं विमृशति-क्षिप्रमित्यादिना।

[६३]अत्राचार्यमतमाह—क्षिप्रमिति। कार्यदेशकालसंपादक* इति-कार्यसिद्ध्यविषयदेशकालयोः सन्निकर्षविप्रकर्षादिविषयश्च निश्चयं यथासमर्थितमेव दर्शयन् अल्पोपि लाभः श्रेयानित्यर्थः॥

[६४]स्वमतमाह-चिरादित्यादि—॥ अविनिपातीति। विनिपातः प्रतिबन्धः तद्रहिततया निश्चितः। ‡विजयसधर्मेति। यथा शाल्यादिः। निश्चिता............रथफलगौरवं निश्चितावग्रहादिप्रतिबन्धाभावश्च तयेत्यर्थः। तत्किं नदीजलाद्यभावनिश्चये अवग्रहादिसंभावनायाश्च शालिबीजान्यु §च्यन्ते इत्यत्राह-विपर्यय इति। कार्यदेशकालसम्पादकाल्पलाभ इत्यर्थः॥

[६६]उक्तं सर्वं संक्षिप्योपसंहरति-एवमित्यादिना--॥अयमर्थः। प्रथमत एव कार्यस्य लाभस्तावन्निश्चयः,ततो मित्रभूमिहिरण्यात्मनः तस्य गुणोदयो विशेषरूपो निश्चयः तेष्वन्यतमः श्रेय (श्रेयान्) इति। ततश्च मित्रादन्यतमेपि षड्गुणसंपन्नत्वादिरूपमविशेषं दृष्ट्वा निश्चित्य स्वार्थस्य सिद्धौ तत्परस्तदनुगुणसाधनानुष्ठानपरः सामवायिकैः कृतसन्धिः यातव्यं प्रति यायादित्यर्थः॥

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां कौटिलीयटीकायां नयचन्द्रिकायां षाड्गुण्ये नवमोऽध्यायः॥

---

७ अधि. १० अध्या.

११६ प्रक. ॥ भूमिसन्धिः॥

[१]तदेवं मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धय इति सूत्रे मित्रहिरण्यसन्ध्योर्विशेषान् प्रदर्श्य क्रमाद्भूमिसन्धिविशेषानाह-त्वञ्चाहञ्चेत्यादिना-॥

[२]उभाभ्यामपि भूमेरेव लाभात् समसन्धिरित्याशयवान् छत्राद-

---

* अत्र 'संवादक' इति डॉ० जौलीमूलपाठः।

‡ 'बीजसधर्मा' इति डॉ० जौलीमूलपाठः।

§ अत्र 'उप्यन्ते' इति पाठो ऽर्थानुगतः प्रतीयते।

तिसन्धिमाह–तयोरित्यादि–। तयोरिरिविजिगीष्वोः। प्रत्यवसि*तार्थ इति–सेतुबन्धादिकर्मव्ययेष्वविडम्बिन्येन सन्निहितार्थोऽस्येति। तथा गुणवत् भृत्यतादिर्वा ऽर्थशब्दार्थः । सम्पन्नामिति, या भूमेः संपदुक्ता अनित्यामित्रत्वादिका तद्व..........†मितीत्यर्थः ।

[३] सम्पन्नभूमिलाभे विशेषमाह–तुल्य इति । बलवन्तमाक्रम्येति भङ्क्त्वेत्यर्थः ।

[४] बलवत्या‡क्रान्ते कथमतिसन्धानमित्यत्राह–भूमिलाभमित्यादि । भूमिहरणाच्छत्रोः कर्शनमात्मनः प्रतापञ्चाप्नोति यत इत्यर्थः ।

[५] ननु दुर्बलाद्भूमिलाभेऽपि शत्रुकर्शनमस्त्येव सौकर्यन्त्वधिकमित्यत्रा×ह–दुर्बलादिति ।

[६] सत्यं दुर्बलाद्भूमिलाभे सौकर्य्यमस्त्येव, किन्तु भूमिलाभ एव दुर्बलः स्यात् । दौर्बल्यं हि नाम-लाभाद्धीनत्वम् । यथोक्तं पुरस्तात्–"मित्र§लाभानां उत्तरोत्तरो लाभः श्रेयान्" [प्रक. ११६, अधि. ७, अध्या. ६, सूत्र १] इत्युक्त्वा "यो वा लाभः सिद्धः शेषयोरन्यतरं साधयति" [प्रक. ११६, अधि. ७, अध्या. ६, सूत्र २] इति। तेनैव द्वयोर्वा लाभयोरन्यतरं भावयन्ति। स हीन इत्यपि लभ्यते। लाभस्य च दौर्बल्यं हीनत्वमेवेति । भूमिलाभो हीनः स्यात्, तथा च कथमतिसन्धानवार्त्तेत्यर्थः ।

ननु कोऽसौ लाभः ? यमयं भावयेदित्यत्राह–सा‖मन्तश्चेति । तस्य दुर्बलस्य राज्ञः सामन्तो भूम्यनन्तरः, सोऽपि विजिगीषोर्मित्रभूतः । तमेव दुर्बलं मित्रं गच्छे¶त् अभिसरेदित्यर्थः । तेनैकीभावादित्यर्थः ।

---

* 'प्रत्युपस्थितार्थः' इति डॉ० जौलीमूलपाठः ।

† अत्र कदाचित् 'तद्वर्बीं भूमिमितीत्यर्थः' इति पाठः स्यात् ।

‡ 'बलवताक्रान्ते' इति वा पाठो भवेत् । बलवता परेणाक्रमणे कृते सतीत्यर्थः । यथाश्रुतपाठे तु बलवति–सुमहति–घोरे आक्रमणे सतीत्यर्थः स्यात् ।

× '०मित्याह' इति पाठो ऽत्र शोभनः स्यात् ।

§ डॉ० जौली सम्पादिते ऽर्थशास्त्रे 'मित्रहिरण्यभूमिलाभानां उत्तरोत्तरो लाभः श्रेयान्' इति मूलपाठो दृश्यते । युक्तश्चैष पाठः, तथार्था ऽनुगमात् ।

‖ अत्र 'तत्सामन्तश्च' इति डॉ० जौलीमूलपाठः ।

¶ 'गच्छति' इति डॉ. जौलीमूलपाठः ।

अयमाशयः-दुर्बलस्य हि कर्शनमुच्छेदनं वा क्रियेत, उभयथापि तत्सामन्तो बिभ्येत्, एनमुच्छिद्य मामप्युच्छिन्द्यादिति। ततश्च तत्साहाय्यदानेनास्य सोऽप्यमित्र एव स्यात्। एवं तदुच्छेदने ऽपि स एव भूम्यनन्तरतया शत्रुः स्यात्। ततो हीनो भूमिलाभो नातिसन्धाय स्यात् सौकर्यमात्रेण; अपि तु मित्रभूतस्यैकस्यामित्रा*र्थापत्तौ तत आरभ्य मित्रपरम्पराया अपि तथात्वापत्त्या मण्डलप्रद्वेष एव स्यादितिहृदयम्। धार्मिकदुर्बलोच्छेदे चैतदिति द्रष्टव्यम्।

उभयोरपि बलवच्छत्रूत्सादनेन तद्भूमिलाभयोर्दुर्गादिमत्तया स्थिरमविचाल्यं शत्रुमुत्साद्य भूमिं लभेत, सोऽतिसन्धत्ते इत्याह-तुल्ये बलीयस्त्व इति।

कुत एवमित्यत्राह—दुर्गादिप्रा†प्तिर्हीति। तद्दुर्गलाभात् स्वभूमिं रक्षति, शत्रनाटविकांश्च प्रतिहन्तीत्यर्थः।

दुर्गादिरहितात् भूमिलाभेऽप्यसन्धानमाह—तुल्ये‡ चलामित्रादिति। शक्य सामन्तत इति-दुर्बलात्सामन्तादनन्तराद्विशेष इति॥ दुर्बलसामन्तां भूमिं गृह्ण+त्, प्रबलसामन्तां गृह्णन्तमतिसन्धत्त इत्यर्थः।

तत्र हेतुमाह—दुर्बलेति। क्षिप्राप्यायनयोगक्षेमेति-अचिरेणाप्यायनौ वृद्धिकारणयोगक्षेमौ यस्यास्सा तथा। योगोऽपूर्वकर्मप्रवर्त्तनम्, क्षेमः पूर्वक (र्म) रक्षणम्। सद्यो वृद्धिकरयोगक्षेमः स्यादित्यर्थः।

विपरीतेति। चिराप्यायित योगक्षेमा। अत एव राज्ञो न कोशदण्डक्षयाय स्यादित्यर्थः।

---

* अत्र 'अमित्रत्वापत्तौ' इति पाठो ऽर्थानुसारी भाति। यथाश्रुतपाठे तु अमित्ररूपो योऽर्थः, तस्यापत्तौ-प्राप्तौ सत्यामिति तदनुगत एवार्थः स्यात्।

† अत्र 'दुर्गावाप्तिर्हि' इति इति डॉ० जौलीसम्पादितेऽर्थशास्त्रे मूलपाठः।

‡ 'तुल्ये' इत्यंशः डॉ० जौलीसम्पादितमूलपुस्तके नोपलभ्यते। अर्थानुगतश्चाप्ययं पाठः। क्वचिल्लेखकप्रमादवशात् पूर्वसूत्राद्वाप्यपतितमिदं पदमिति सम्भावयामः।

\+ अत्र 'गृह्णीयादि' ति 'गृह्णाति' इति वा पाठः शोभो भाति।

[12] सम्पन्नेऽरिमित्रविरहस्य च द्वयोः कतरच्छ्रेय इति विमृशति-सम्पन्नेत्यादिना। नित्यमित्र*त्वाश्चाग्रे वक्ष्यति।

[13] अत्राचार्यमतमाह—सम्पन्नेत्यादिना।

[14] अत्रैव युक्तिमाह—सम्पन्ना हीति। सम्पन्ना-कोशदण्डसम्पादनद्वारा शत्रुप्रतिघातिनीत्यर्थः।

[17] स्वमतमाह—नित्यामित्रेति। एकामित्रां भूमिमाप्नुवतो बहुमित्रापत्तिः स्यादित्यर्थः।

[18] [19] यतश्चानित्यशत्रोर्भूमिं लभते। सद्यापका†राभ्यां शाम्यति। न तु नित्याः शत्रवः, सा भूमिर्हेयेत्यर्थः।

[20] कां पुनर्नित्यामित्रा नाम, या एवंभूता? इत्यत्राह-यस्या हि भूमेरित्यादि। यस्याः प्रत्यन्ता-विषयान्ताः, बहुभिः शैलवनदुर्गादिपङ्क्तैर्युक्ताश्चौरैः गूढचारिभिः लण्कैः‡ म्लेच्छैः शवरपुलिन्दादिभिराटविकैश्चाक्रान्ता,+ सा नित्यामित्रेत्यर्थः।

[21] भूमेः प्रत्यासन्नमहत्त्वयोः किं श्रेय इति विमृशति-अल्पेत्यादिना।

[22] अवतारयति§-अल्पेत्यादि।

[23] हेतुमाह-सुखा हीति। अयत्नसाध्यप्राप्त्यादिकेत्यर्थः। अभिसारयितुश्चेति--पराभियोगादौ स्वदेशं नेतुमित्यर्थः।

[24] व्यवहिता दूरस्था, सा तु न सुखेत्याह-विपरीतेति।

[25] व्यवहिताव्यवहितयोरपि भूम्योः दण्डसाधारणत्वमात्मसा-

---

* 'नित्यामित्रत्वश्च' इति पाठोऽत्रार्थानुगतः प्रतीयते।

† अत्र 'सद्योपकारानपकाराभ्यां' इति पाठोऽर्थानुसारी, मूलसूत्रानुरोधीच। यदि 'सद्युपकारानपकाराभ्यां' इति पाठः स्यात्तदाऽतीव शोभनः। एवं सति स हि—अनित्यशत्रुर्हि उपकारानपकाराभ्यां (कृतेन उपकारेण, अकृतेन वा ऽपकारेण, इत्यर्थः, ताभ्यां) शाम्यति इत्यनुगत एवार्थः स्यात्। अथवा 'सद्य एवोपकारानपकाराभ्यां' इति पाठोऽपि शोभनः। तदा सद्यएवेत्यस्य शाम्यतीत्यनेन योगं कृत्वा सद्यएव शाम्यतीत्यर्थः स्यात्। नित्यास्तु शत्रवो न शमतां यान्तीति शेषः। अतः सा भूमिर्हेया एवेत्यर्थः।

‡ अत्र 'लुब्धकैः' इति 'लोलुपैः' इति वा पाठः सम्भाव्यते।

\+ 'आक्रान्ता' इति पाठः स्यात्।

§ 'अवधारयति' इति पाठोऽत्र शोभनो भाति।

धारणात्वं* वा श्रेय इति विमृशति–तयोरपीति† । भूमिरिति‡ ।

[२६]श्रेयसीत्यवधारयति–आत्मधारणेति ।

[२७]हेतुमाह–सा हीति । रक्षणपर्यायाभिधारणा कोशदण्डाभ्यां साध्या । तौ च स्वयमर्थौ । अतोऽन्यानपेक्षत्वात् सैव श्रेयसीत्यर्थः ।

[२८]विपरीतेति । न स्वसमुत्थकोशदण्डासाधा+रणेति । दण्डेनान्य समुत्थेन धारणं रक्षणं यस्याः सा तथा । दण्डस्थानमिति–अन्यतः समुत्थस्य दण्डस्य स्थानम् । स्वरक्षणार्थमन्योऽर्थदण्डसापेक्ष§ इत्यर्थः ।

[२९]शत्रोरज्ञत्वप्राज्ञत्वयोः किं श्रेय इति विमृशति–बालिशादित्यादि ।

[३०]अवधारयति–बालिशादित्यादि ।

[३१]सुप्रापा‖–सुखेनोच्छेत्तुं शक्येत्यर्थः । स्वनुपाला¶–सुखेनानुपाल्या । पुनः प्रत्यादानभयरहिता च भूमिः स्यादित्यर्थः ।

[३२]विपरीतेति । प्राज्ञाल्लब्धा भूमिः दुष्प्रापत्वादिमतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह–अनुरक्तेति-शत्रावनुरक्तत्वात् ।

[३३]पीडनीयेत्यादि । विजिगीषुणा मित्रेण चोभयतः पीडनीयो नियन्त्रणीयः । उच्छेदनीयः–स्थानीयात् भ्रंशयितव्यः । तयोर्मध्ये

---

* अत्र 'दण्डधारणात्मधारणा वा भूमिः' इति डॉ० जौली. मूलपाठः ।

† 'तयोरपि' इत्यस्य प्रतीकस्य मूलं डॉ० जौली सम्पादिते ऽर्थशास्त्रे नोपलभ्यते । वस्तुतस्त्वत्र 'व्यवहिताव्यवहितयोरपीति' इति प्रतीकं सूत्रानुसारि स्यात् । लेखकप्रमादवशात्तु क्वचिद् 'व्यवहिताव्यवहि.' इत्यंशः प्रतीकस्य भ्रष्टः प्रतीयते ।

‡ 'भूमिरिति' पदं पञ्चविंशतितमसूत्रमध्यगतस्य प्रतीकं प्रतीयते । परमस्य कामपि विवृतिमत्र नोपलभामहे, तेन सन्दिह्यते–भूमिरिति प्रतीकं स्यात् ? षड्विंशतितम सूत्रस्यावतरणिकांशो वा ? तत्र विवृतेरसत्त्वेन प्रतीकप्रयोजनाभावान्न प्रतीकम्; अवतरणिकांशत्वे तु 'भूमिरिति श्रेयसीत्यवधारयति' इत्यानुपूर्वीकः पाठः स्यात् तस्य च, इति शब्दस्य स्वरूपपरत्वेन–भूम्योः दण्डधारणात्मधारणरूपयोर्मध्ये कतरा श्रेयसीत्यवधारयति, इत्यर्थो भवेत् । अथवा 'अवधारयति' एतावन्मात्रं प्रतीकम् । 'भूमिरिति' अस्याग्रे 'श्रेयसीति' योज्यम् ।

\+ अत्र 'दण्डधारणा' इति पाठः स्यात् ।

§ अत्र 'अन्यार्थदण्डसापेक्षा' इति पाठो भाति । भूमिरिति शेषः ।

‖ 'सुप्राप्या' इति डॉ जौली. मूलपाठः ।

¶ 'अनुपाल्या' इति डॉ० जौली. मूलपाठः ।

उच्छेदनीयाद् भूमिलाभः श्रेयानित्यर्थः। उच्छेदनीयत्वञ्च दुर्गमित्रादीत्यप्रति*स्तब्धत्वं तदधारितत्वम्।

[३४]तच्छेद्यस्त्वमुपपादयति—उच्छेदनीयो हीति। अपाश्रयो धारकः, तस्य दौर्बल्येन भावे वा दौर्बल्यादव(प)सरन् धारकहितोऽयमिति बुद्ध्वा† प्रकृतिभिस्त्यज्यत इत्यर्थः।

[३५]प्रतिस्तब्ध‡ इति। गच्छतो धारणं प्रतिस्तम्भनम्। दुर्गमिति श·········त्प्राशितात् पीडनीयः। तेन प्रकृतिभिस्त्यज्यत इत्याह—पीडनीय इति।

[३६]द्वयोरपि दुर्गप्रतिस्तब्धके विशेषमाह—दुर्गेत्यादि। द्वयोरपि दुर्गवतोः स्थलनदीदुर्गीयाभ्यां भूमिलाभविमर्शे स्थलदुर्गीयात् लाभः श्रेयान् इत्यर्थः।

[३७]हेतुमाह—स्थालेयं हीति। स्थले भवं दुर्गं सुखेनायत्ते न साध्यम्। अवरोधो+ निरोधनम्। अवमर्दनं भञ्जनम्। अवस्कन्दः§ अविज्ञातैः प्रविश्य ग्रहणं यस्य तत्तथा। अनिस्राविशत्रु चेति—शत्रोरपसरापेतायामशक्यनिस्सरणं चेत्यर्थः।

[३८]एवं स्थलदुर्गोच्छेदादौ कार्यं प्रदर्श्य नदीदुर्गस्य दुश्छेद्यत्वमाह—नदीदुर्गन्त्विति। द्विगुणक्लेशकरमिति, स्थलदुर्गादिति शेषः। क्लेशकरत्वेहतुः दुर्गवतः शत्रोरशितवतनिष्पादकतया दुरुच्छेद्यत्वमित्याह—उदकञ्चेत्यादि। पातव्यं-पानयोग्यञ्च, फलवृद्ध्यौषध्यादिहेतुश्चेत्यर्थः। ततश्च नदीदुर्गीयाद् भूमिलाभो न श्रेयानित्यर्थः।

[३९]विशेषान्तरमाह—नदीपर्वतेत्यादि। नदीपर्वतदुर्गीयाभ्यां भूमिलाभविमर्शे सतीति योज्यम्।

---

* अत्र 'मित्राद्यप्रतिस्तब्धत्वं' इति पाठः स्यात्।

† अत्र 'बुद्ध्या' इति पाठो वा स्यात।

‡ इदं सूत्रस्यादिप्रतीकं नास्ति, अपितु मध्यप्रतीकम्। डॉ० जौलीसम्पादितेऽर्थशास्त्रे मूलपाठस्तु 'न पीडनीयो दुर्गमित्रप्रतिस्तब्ध इति' एवं रूपो वर्त्तते।

+ अत्र 'सुरोध' इति डॉ० जौली. मूलपाठः।

§ 'आस्कन्द' इति डॉ० जौली. मूलपाठः।

[४०]........*त्वमाह—नदीदुर्गञ्चेति†। हस्तिभिश्च, स्तम्भः धारकः, धृतैः‡, संक्रमैश्च सेतुबन्धैश्च नौभिश्च सुतरम्। अनित्यं+ गाम्भीर्यमिति, जलपूरस्य कादाचित्कत्वादिति भावः। अव (प) स्राव्युदकञ्चेति, तदभेदादपसृतजलन्त्वस्यामित्यर्थः।

[४१]पर्वतदुर्गस्य दुस्साधत्वादाह—पावकन्त्विति§। स्वारक्षमित-नक|| भेदनादिप्रवृत्ता (त्त) शिलावर्षादिना सुखप्रतीकारमित्यर्थः। दुरुपरोधीति¶, अशक्योपरोधम्, शिखरस्थैरुपरोधकानां, निद्रादि-रन्ध्रापेक्षणेन सुखावस्कन्दनत्वादिति भावः। कृच्छ्रारोहणमिति, कण्टकिगुल्मविषमशिलाभिरिति शेषः। शरादिभिः कतिपयघातेपि न सर्ववधः शक्य इत्याह-भग्ने चेति।

[४२]शिलेत्यादि। बद्धवैरतया प्राणनिरपेक्षाणामप्यारुरुक्षूणां महापकारिणां शत्र्वादिक्षयन्ते तच्छिलावृक्षादिप्रमोक्षश्च प्रतीकारः शक्य इत्यर्थः।

[४४]निम्नयोधिन इति। नावादिभिरुदके स्थित्वा योद्धारः।

[४७]खनकादीनामवच्छिन्नदेशकालत्वं कथमित्यत्राह—खनकादीति✳। तेषां शस्त्रवत् खातस्यापि उपकरणतयाऽपेक्षितत्वात् तस्य च सर्वत्राभावात् ते सुसाधाः। आकाशयोधिनस्तु सर्वदेशकालयोधित्वाद्दुस्साधाः। तथा च खनकेभ्यो लाभः श्रेयानित्यर्थः।

[४९]एवमुक्तप्रकारेभ्यो भूमिलाभे विजिगीषुः सर्वतो विशेषभागी स्यादित्याह—एवंविधेभ्य इत्यादिना। एवंविधेभ्य इति—ये बलबदुप-

---

* अत्र 'नदीदुर्गस्य सुसाध्यत्वमाह' इति पाठः सम्भाव्यते।

† 'नदीदुर्गं हि' इति डॉ॰ जौली. मूलपाठः।

‡ धारकैः स्तम्भैरित्यर्थः।

+ अत्र 'अनित्यगाम्भीर्यम् इति डॉ॰ जौली. मूलपाठः।

§ 'पार्वतन्त्विति' इति पाठो भवेत्।

|| अत्र 'स्वारक्षमित्यनेक.' इति पाठः सम्भाव्यते। 'स्वारक्षमिति' मूलसूत्र प्रतीकम्, तदनु 'अनेकभेदनादि.' इति तदर्थनिरूपणम्।

¶ अत्र 'दुरवरोधि' इति डॉ॰ जौली. मूलपाठः।

✳ 'खनका हि' इति डॉ॰ जौली. मूलपाठः।

क्रमेण खनकान्ता उक्तास्तेभ्यः, भूमिलाभैः, संहितेभ्यः सामवायिकेभ्यः, यातव्यादिभिश्च विजिगीषुरतिशयं गच्छेदित्यर्थः ।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वविरचितायां कौटिलीयटीकायां नयचन्द्रिकायां षाड्गुण्ये दशमोऽध्यायः ।

७ अधि. ११ अध्या. ११६ प्रक.

सू.—अनवसितसन्धिः ।

'मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धौ भूमिसन्धिः, तदेवं 'मित्रहिरण्यभूमिकर्मसन्धय' इतिसूत्रेण सामवायिकैः सह सन्धिभूमिविशेषानुक्त्वा भूमेः शून्यनिवेशने कर्मविशेषे अनवसितसन्धीनाह—त्वश्चाहश्च शून्यमित्यादिना । अनवसितसन्धिरिति, जनपदखनिद्रव्यहस्तिनखान*नानां शून्यनिवेशनस्य फलसिद्ध्याऽत्रापि निश्चयाभावात् कालनियमाभावाच्च नावसितसन्धित्वमस्येति केचिद् व्याचक्षते । तदसत् । सर्वेषामपि दुष्कर्मणां फलसन्देहस्याविशिष्टत्वात्तदन्तरा प्रतिबन्धादिसम्भवात् ।

ननु भूमिसन्ध्यनन्तरं कर्मसन्धौ वक्तव्ये कोयमन्तराऽनवसितसन्धि†मत्रवाच्यं शून्यनिवेशनस्य कर्मत्वात् कर्मसन्धावेवास्यान्तर्भाव इति । "उक्ताः कर्मसन्धय" (७ अधि., १२ अध्या., ४२ सूत्र) इति उत्तरार्धतया कर्मसन्धीनामुपसंहारात् एषामपि कर्मत्वे वा तत्रैवाभिधेयत्वाच्चेत् ‡; सत्यम् । शून्यनिवेशनं तावत् कर्मैवेत्यभिहितम् । तत्र सामान्यतो निवेश्यमानोऽध्यवसायवत्, यथा तत्र सामान्यतो वृक्षविशेषसंज्ञा स्फुरणेऽपि धवखदिरादिरूपेणानुल्लेखः; तथा सामान्यतो निवेशनीयानां शून्यानां स्फुरणेऽपि धान्यवापद्रव्यहस्तिवनादिरूपेणानुल्लेख एवेत्यनवसितत्वं शून्यनिवेशनकर्मणामिति भावः ।

---

* अत्र 'हस्तिकानननानाम्' इति वा पाठो भवेत् ।

† अत्र 'अनवसित सन्धिः ? न वाच्यं, शून्यनिवेशनस्य' इत्येवंरूपः पाठोऽर्थानुगतो भाति ।

‡ 'अभिधेयत्वाच्चेति चेत्' इति पाठोऽत्र शोभनो भाति ।

¹शून्यनिवेशनस्य चोभयोस्तुल्यत्वात् समसन्धिरयम्। अत्रै-वातिसन्धिमाह—तयोर्य इत्यादि। प्रत्युपस्थितार्थ इति-प्रत्यग्रसन्नि-हिततत्सामग्रीक इत्यर्थः। यथोक्तगुण(णा)मिति-जनपदनिवेशोक्त-गुणवतीम्। अतिसन्धत्त इति-विशेषं न लभते।

³यथोक्तगुणभूमावपि तद्विशेषद्वारा विमृशति-तत्रापीत्यादि। स्थलमिति-वर्षमात्रलभ्योदकम्। औदकमिति-अधोजलवननदीमातृ-कञ्च।

⁴अवधारयति-महत इत्यादि। हेतुमाह-सातत्यादिति। औदक-भावानां धान्यादीनां सार्वकालिकत्त्वादनपायितया निश्चितत्वाच्चे-त्यर्थः।

⁵स्थलत्वेऽपि विशेषमाह-स्थलयोरपीति। अरि विजिगीषु-प्राप्ययोरिति शेषः। प्रभूतपूर्वापरसस्यमिति, पूर्वं शारदं अपरं ग्रैष्मिकं ते प्रभूते अक्षुद्रफले यस्य तत्तथा। अल्पवर्षेणैव पाको यस्येति तथा। असक्तारम्भमिति, निम्नोत्तप्तशिलाभूयिष्ठत्वा*दिर-शक्यकर्षणन्नेत्यर्थः।

⁶औदकत्वेपि विशेषमाह-औदकयोरपीति। अत्रापि अरिविजि-गीषुप्राप्ययोरिति ग्राह्यम्।

⁷तयोरल्पबहुत्वे इति। धान्यकान्ताधान्यकान्तयोरल्पबहुत्व† मविमर्श इत्यर्थः।

⁸महतः श्रेयस्त्वे युक्तिमाह-महतीत्यादि। तुल्या‡इति-स्थलभवाः। आनूप्या इति, जल प्रायत्वदेश भा(भ)वाः षष्टिकादयः।

⁹महति देशे दुर्गादिक्रियापि शक्येत्याह-प्राभूत्येनेति। महते-त्यर्थः।

¹⁰तथापि धान्यकान्तत्वं नान्यत्रेत्याह-कृत्रिमा हीति। उदकेर्क-वाद्यगुणैवेत्यर्थः।

---

* 'अत्र भूयिष्ठत्वादेः' इति वा पाठः स्यात्।

† 'अत्र 'बहुत्वविमर्श इत्यर्थः' इत्येव पाठो ऽर्थानुगतो भाति। वस्तुतस्तु 'इत्यर्थ' इति विहाय अल्पबहुत्वविमर्शे प्रस्तुते सतीति शेषो योज्यः, तथैव सूत्रार्था-ऽनुगमात्।

‡ 'तुल्या' इत्यस्यस्थाने 'स्थाल्या' इति डॉ. जौलीमूलपुस्तके पाठो दृश्यते।

[11]खनिभोगाद्धान्यभोगस्य श्रेयस्त्वमाह-खनीत्यादि । कोशकर इति, कोशमात्रकर इत्यर्थः ।

[12]कोष्ठागारं-धान्यादिनिधानस्थानम् । उभयकरत्वात्तस्य श्रेयस्त्वमित्यर्थः ।

[13]सर्वकर्मोपयोगमप्याह-धान्येत्यादि । दुर्गादीनामिति, यानि दुर्गसेतुवणिक्पथशून्यनिवेशनादिकर्माणि तदारम्भा इत्यर्थः ।

[14]एतत्पक्षायं विकल्पेनाह-महाविषयो* वेति । महान्तो ऽनेकक्रेतारो विक्रयविषयोऽस्येति तथा । यथा लवणमिति भावः ।

[15]आचार्यमतमाह-द्रव्यहस्तिवनयो†रिति । द्रव्यं-सारदार्वादि, तद्वनभोगो हस्तिवनभोगाद्धस्तिलाभरूपाच्छ्रेयानित्यर्थः । सर्वकर्मणां-दुर्गादीनां ‡सर्वापेक्षत्वादित्यर्थः । प्रभूतनिधानक्षमश्चेति, संहतानां गुरुतरगोपुरखरादिधारणक्षमत्वादिति भावः ।

[15]स्वमते शक्तिमाह-शक्यं द्रव्यवनमिति । न हा(ह)स्तिवनमिति, सर्वत्र हस्त्यनुवादादिति भावः ।

[16]तथापि दारुवनहस्तिनामुपयोग इत्यत्राह-+ । हस्तिप्रधान इत्यर्थः ।

[20]वारिपथभोगः,-नौयानादिसाध्यः । स्थलपथभोगो.......... गर्भादिसाध्यः । अनित्य इति-कादाचित्कः ।

[21]निवासपुरुषभेदात् श्रेयस्त्वं भूमेर्विमृशति-अन्न§मनुष्येत्यादि । मिथोऽसंहता मनुष्या यस्यां सा तथा । श्रेणीमनुष्येति-श्रेणीत्वेन संहतमनुष्येत्यर्थः ।

---

* डॉ.जौलीसम्पादितमूलपुस्तके त्वत्र 'महाविषयविक्रयो वा' इति पाठो दृश्यते ।

† 'द्रव्यहस्तिवनभोगयोः' इति डॉ. जौली. मूलपाठः । युक्तश्चैष पाठः, आदर्श पुस्तके तु लेखकप्रमादवशाद् भ्रष्ट इति प्रतीयते ।

‡ अत्र 'दार्वपेक्षत्वात्' इति 'सारदार्वपेक्षत्वात्' इति वा पाठः शोभनो भवेत् । तथार्थानुगमात्, दुर्गादीनां सारदार्वपेक्षत्वात् द्रव्यवनभोगस्तद्योनिः--कारणमित्यर्थः । यथाश्रुतपाठे तु-सर्वैरपेक्षत्वादत्यावश्यकानां दुर्गादीनां कर्मणां द्रव्यवनभोगो योनिः कारणमित्यर्थो बोध्यः ।

\+ अत्र 'हस्तिप्रधानो हीति' इति प्रतीकं ज्ञेयम् ।

§ 'भिन्नमनुष्या' इति डॉ.जौली. मूलपाठः ।

[२२] अवधारयति--*मनुष्येति ।

[२३] भोग्येति–स्वविधेयेत्यर्थः । अन्येषामनुपजाप्या-अभेद्या चेत्यर्थः ।

[२४] तत्र दोषांशमप्याह–अनापत्सहेति । मिथः सङ्घातभावात् एकस्य धारकस्याभावात् परावस्कन्दादिभयेषु सीदतीत्यर्थः । विपरीतेति, पूर्वोक्तगुणदोषरहितेत्यर्थः। दोषान्तरमप्याह–कोपे इति । महादोषे†ति, राज्ञोऽपि विनाशकरीत्यर्थः ।

[२५] तस्या(¹) भूमेश्चातुर्वर्ण्यनिवेशनाविमर्शे शूद्रप्रायमनुष्या श्रेयसी, तत्र भोगः; सर्वभोगसहत्वादिति । भोगः–कर्षणभारवहनदुर्गकरणादिविनियोगः, तद्योग्यत्वादित्यर्थः । कृषि(²)गोरद्य (क्ष) वाणिज्यवतीति क्रमेण सयुक्तिकमाह–‡बाहुल्यादित्यादि । बाहुल्यादिति, कृषिरहिता प्रायः क्वचिदपि नास्तीति भावः । ध्रुवत्वादिति–निश्चितफलत्वादित्यर्थः । अतः कर्ष(ण)वती श्रेयसीत्यर्थः ।

---

* 'भिन्नमनुष्या' इति डॉ० जौली. मूलपाठः ।

† डॉ० जौली. मूलपुस्तके तु 'महादोषः' इत्येव पाठः । तथासति 'महादोषेति' इति प्रतीकं न स्यात् । अतएव टीकासम्मतः 'महादोषा' इत्येव पाठः । अर्थानुगतश्चायं प्रतीयते ।

‡ इत आरभ्य त्रयाणां सूत्राणां क्रमनिर्देशस्तत्तत्सूत्रप्रतीकनिर्देशश्च व्याख्यामूलपुस्तकयोर्मिथो व्याकुल इवाभाति । तथाहि–मूलपुस्तकानुरोधादेष पाठक्रमः–"तस्यां चातु......श्रेयसी बाहुल्याद् ध्रुवत्वाच्च[२५] । कृष्याः कर्षणवतीः कृष्या चान्येषां चारम्भाणां प्रयोजकत्त्वात्[२६] । गोरक्षवती पण्यनिचयर्णानुग्रहादाढ्यवणिग्वती भूमिगुणानामपाश्रयः श्रेयान्[२७] ।" इति । व्याख्यानुरोधात्त्वेतत्सूत्रत्रयस्थाने पञ्चसूत्राणि प्रतीमः । तथाहि–"तस्यां चातु......श्रेयसी[1] । बाहुल्याद् ध्रुवत्वाच्च कृष्याः कर्षणवतीः[2] । कृष्या चा (श्चा) न्येषां चारम्भाणां प्रयोजकत्वाद् गोरक्षवती[3] । पण्यनिचयर्णानुग्रहादाढ्यवणिग्वती[4] । भूमिगुणानामपाश्रयः श्रेयान्[5]" इति । अत्र सत्यामपि तुल्यायां शब्दानुपूर्व्यां सूत्रभेदकृत एव भेदो मिथः साम्यमाकुलयति । अर्थानुगमात्तु मूलपाठापेक्षया व्याख्यासम्मतः पाठः साधीयान् भाति । अर्थानुगमस्तु सुकुमारमतीनामपि ललाटन्तपो मा भूदिति तदवगमाय तत्तत्सूत्रावतरणिकामुख एवास्माभिरित्थंभूत ( ) कोष्टकान्तर्निविष्टैकत्वादिसंख्यानिर्देशो व्यधायि । मुख्यसंख्यानिर्देशस्तु मूलपाठानुकूल एवेति बोध्यम् ।

[२६]गोरक्ष(³)(क्ष)श्रेयस्त्वमाह—कृष्या*श्चेत्यादि। कृष्याश्च† फलकर्मणोऽन्येषां भारवहनादीनाञ्च कर्मणां तदधीनत्वाद्गोरक्ष (क्ष) वती श्रेयसीत्यर्थः।

[२७]वाणि(⁴)ज्यवृत्तिमाह—पण्येत्यादि। पण्यानि—पणनार्हद्रव्याणि। निचयः—धान्यादिसञ्चयः। ऋणानि, वृद्ध्यर्थं हिरण्यादीनाम्। एभिरनुग्रहात् वाणिज्यवती श्रेयसीत्यर्थः। एव(⁵)मुदकस्यानिवासिपुरुषकर्मविशेषैः भूमेः श्रेयस्त्वं प्रदर्श्य भूमिगुणेषु रत्नावत्वं प्रधानमित्याशयः पा‡नवाश्रयवती श्रेयसीत्याह—भूमिगुणानामित्यादि। अनित्यामित्रसंपन्नेत्यादीनामुक्तगुणानां सर्वेषां मध्ये रत्नावत्ता श्रेयसीत्यर्थः।

[२८]एवमनपाश्रयाया भूमेः अपाश्रयवती श्रेयसीत्युक्त्वाऽपाश्रयत्वेपि तद्विशेषश्रेयस्त्वे विमृशति—दुर्गापाश्रया पुरुषापाश्रया चेत्यादि।

[२९]अवधारयति—पुरुषेत्यादि।

[३०]हेतुमाह—पुरुषर्द्धीति+। पुरुषवत्त्वं राज्यस्य प्रधानाङ्गमित्यर्थः।

§[३१]अपुरुषा गौर्भूमिर्वन्ध्यैवानुपजीव्यैव वन्ध्या गौरिवेत्यर्थः।

[३२]अरिविजिगीष्वोर्भूमिनिवेशनेऽतिसन्ध्यन्तरमाह—महाक्षयव्ययेत्यादि। महाक्षयव्ययो निवेशोऽस्या इति तथा महता क्षयेण व्ययेन च निवेशनीयां भूमिमवाप्तुकामो विजिगीषुः प्राक्तः प्रागेव क्रेतारं पणेत। ताम........हि भूमिं दुर्बलादिभिः क्षयव्ययादिभिः प्रयत्नेन निवेशिता(तां)पुनरप्यचिरेणात्मन्येव सङ्क्रामेदिति हृदयम्।

[३३]के ते क्रेतारो ये पणनीया इत्यत्राह—दुर्बलमराजबीजिनमित्यादि। अत्र शत्रोः क्रेतरि प्रबले विजिगीषुर्दुर्बलं, शत्रोर्दुर्बले विजि-

---

* अत्र 'कृष्या च' इति डॉ॰ जौली. मूलपाठः।

† अयमर्थः—कृष्याः—कृषिकर्मणः—फलकर्मणः, (फलपदमत्र लोहमयहलमुखपरम्, भाषायां—'फाली' 'कुश' इति वा प्रसिद्धम्) तदधीनत्वाद्—गोरक्षाधीनत्वादित्यर्थः।

‡ वाक्यभेदं कृत्वा 'पा···वा' इत्येतयोः स्थानव्यतिक्रमः समजनि। वस्तुतस्तु 'प्रधानमित्याशयवानपाश्रयवती श्रेयसीत्याह' इति पाठोऽर्थानुगतो भाति।

+ अत्र 'पुरुषवद्धी'ति डॉ॰ जौली॰ मूलपाठः। स एव साधीयान्। अत्र तु लेखकप्रमादवशात्पाठो भ्रष्ट इति प्रतीयते।

§ अत्र 'अपुरुषा गौरिति' इति प्रतीकं स्यात्।

गीषुरराजविजनमिति, एवं शत्रोः पूर्वपूर्वकेतृषु विजिगीषुरुत्तरोत्तरान् केतॄन् कुर्यादिति व्याचक्षते ऽतिसन्धिसिद्ध्यर्थम् । तदसत्, अन्यथैवातिसन्धिसिद्धेः । उक्तादिशातिसन्ध्यसिद्धेश्च । तथाहि, यथा महार्थव्ययनिवेशां भूमिं शत्रुर्युक्त(क्ति)तो निवेश्य भुङ्क्ते तदा विजिगीषोर्महाव्ययादिनाऽन्यैर्निवेशितां भूमिं तेभ्योऽचिरेणैव प्राप्नुवतो ऽतिसन्धिः सिद्ध्यत्येव । पक्षान्तरे च दुर्बलादिषु केतृषु सर्वेषु च भूमेः प्रत्यादानाविशेषात् कथं विशेषलाभरूपोऽतिसन्धिः स्यात् । किञ्च तेषामलाभे पार्ष्णिग्रहोपग्रहोक्तविधिनाऽन्यत्र भूमिमवस्थापयेदित्युक्तम् ।

ननु शत्रुणाप्येवं कृत इति शत्रूणामपि पार्ष्णिग्राहोक्तविध्याचरणे विजिगीषोः कथमतिसन्धिः स्यात् । तस्माच्छत्रोः भूमिनिवेशने महान् क्लेशः । विजिगीषोस्तु तदा निम्रेष......मुख्यलाभ......

(इतः परमियं व्याख्या पञ्चदशाध्यायस्यैकोनत्रिंशत्तमसूत्रस्य)

२६ *निवेशक्लेशविधानेनाचिरात् भूमिपा† परेषामत्रपरिचितानां, अतिव्याधिप्रायः सर्वत्र महारोगजनकः । सैन्यस्य व्यायामायु...... व्यापाराः, तेषामलब्धयोग्यभूमिश्च, तमेनमापद्गतः परः प्रवेदयति । प्रवेशं विना कार्यनिर्वहणमेवापद्गतः प्रवेदयति ततो न भविष्यति चेत्यभिप्रायाद्वेत्यर्थः । एभिः कारणैर्दुर्गमाश्रयेतेति सम्बन्धः ।

---

* अत्र 'मुख्यलाभ' इत्यन्ता 'निवेशक्लेशविधानेनाचिरात्' इत्यन्ता वा व्याख्या सप्तमाधिकरणान्तर्गतैकादशाध्यायनिविष्टत्रयस्त्रिंशत्तमसूत्रस्य दुर्वतमराजवीजिनमित्यादेरस्ति, इतःपरमवशिष्टस्यैकादशाध्यायस्य सम्पूर्णस्याचतुर्दशमध्यायत्रयस्य पञ्चदशाध्यायस्य प्रथमसन्निविष्टानामष्टाविंशतिसूत्राणाञ्च व्याख्या नोपलभ्यते । अत एव निवेशक्लेशेत्यादिव्याख्यायां ततः परसूत्राणां 'परेषांव्याधी' त्यादीनामेव प्रतीकान्यन्वेष्टव्यानि । व्याख्याग्रन्थभागस्त्वयं क्वचिल्लेखकप्रमादवशात्, तावद्ग्रन्थलोपादेव वा भ्रष्ट इति प्रतीयते ।

† भूमिं पातीति, रक्षणार्थकात्पाधातोः 'आतोऽनुपसर्गे' इति कं बाधित्वा 'आतोमनिन्' इति चकारेण 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्यनेन वा विच् । 'भूमिपः' इति वा पाठे तु स्पष्टमेवेति ।

[३१]उक्तकारणाभावे परस्य महाबलत्वे च दुर्गमविमुक्त्वा*वव-गच्छेदित्याचार्यमतमाह–कारणाभाव इति ।

[३२][३३]आचार्यमतेनैव पक्षान्तरमाह—अग्निपतङ्गवदिति । पतङ्गः शलभः, तस्मिन् प्रदीपं प्रविष्टे प्रदीपोऽपि निर्वाणः स्यात् । स्वयं वा ......दित्यन्यतरासिद्धिनियमस्येदमुदाहरणम् ।

[३४]स्वमतमाह–सन्धेयतामिति । उभयोः सन्धानयोग्यतां तप्ततालक्षणामुपलभ्य सन्दध्यात् ।

[३६]विपर्यय इति । परस्य तापाभावे इत्यर्थः । विक्रमेण परं भङ्क्त्वा सन्धिं कुर्यात्; तथापि परस्यासन्धित्सायां दुर्गा (द)पसारमिच्छेत् ।

[३७]एवं बलवता विगृह्योपरोधहेतव इति प्रकरणमुक्त्वा सन्ध्यन्तरानभ्युपगमे आत्मार्पणेन सन्ध्यभिधानार्थं सूत्रं दण्डेनोपनतवृत्तमिति दण्डोपनतवृत्तमुच्यत इत्यर्थः । तत्र......माह–सन्धेयस्य चेति ।

तेन[३८] वा प्रेषितमिति । दूतमित्येवमुपचारः ।

[३९]वचनप्रकारमाह–इदं राज्ञ इत्यादि । पण्यागारं प्राभृतं राज्ञः संज्ञे यस्येति भावः । देवीकुमाराणामिदं प्रणुतमिति । अत्र विजिगीषुणा स्वयमेव देवी † परस्य देवीकुमाराणां प्राभृतप्रेषणं शङ्काजनकत्वादनुचितमित्यत आह–देवीकुमारवचनादिति । विजिगीषोः देवीकुमाराणां वचनादिति, तैः प्रेषितमिति वाच्यमित्यर्थः । तदर्पण‡मिति, त्वय्यर्पणं यस्य तत्तथा, त्वदायत्तं द्वयमित्यर्थः । एवं तस्मिन् वक्तव्यं ब्रूयादिति योज्यम् ।

[४०]लब्धसंश्रय इति । लब्धत्वं श्रयणाभ्युपगमः । समयाचारिकवदिति, समयाः (यः) सेवकधर्मव्यवस्था तमाचरतीति यथोक्तः । भर्त्तरि–स्वामिनि सेवकवद्वर्त्तेतेत्यर्थः ।

---

* 'दुर्गमुन्मुच्यापगच्छेत्' इत्येवार्थानुगतः पाठो भाति, सूत्रानुसारी च ।

† अत्र 'देवी' इति पाठोऽधिको भाति ।

‡ 'त्वदर्पण इति' इति डॉ॰ जौली॰ मूलपाठः ।

४१ अनुक्तान् धर्मविशेषानाह–दुर्गादीनि चेत्यादि । दुर्गादीनि कर्माणि प्रागुक्तानि । आवाह……,……* कन्यादानम्, अत्र †…भिषेको यौवराज्यदानम्, ‡अश्वपण्यं-अश्वक्रयः, हस्तिग्रहणं हस्तिबन्धनम्, हस्तिबन्धनस्य दुर्गाद्यन्तर्गतत्वेपि पुनर्वचनमादरार्थं ग्राह्यम् । + सूत्रं-विचारसाध्यो योगः, यात्रा-परानभियोक्तुं गमनम्, देवोत्सवगमनं वा, विहारश्चिरमुद्यानादिक्रीडा, एतान्यनुज्ञातः कुर्यादित्यर्थः ।

४२ एवं सन्धेयविषयस्य विधिमुक्त्वा स्वभूमावेव तदाश्रयेण स्थितस्य विधिमाह–§ स्वामीत्यादि । यदा स्वभूमावेव न वर्त्तेत तदा स्वप्रकृतिभूतैरमात्यादिभिर्विशिष्टैः सह सन्धिम्, एवमेव (प) स्वेतेषु तेषु पुनरागतेषु ||उपागतमुपांशुवधादिकं वानुज्ञातः कुर्वीतेत्यर्थः ।

४३ यदा त्वात्मनो न्यायवृत्तित्वेपि पौरादयो दुष्टतया विरुन्धते तदा कुलक्रमागतामपि स्वभूमिमुपेक्ष्य अन्यां याचेतेत्याह–दुष्टेत्यादि।

४४ भूम्यन्तरयाच्ञां विनैवोपायान्तरमाह—दूष्यवदिति ।

४५ स्वमित्रेण दीयमानां योग्यामपि भूमिं नाददीतेत्याह–उचितां वेति ।

४६ स्वमन्त्र्यादीनामन्यतमं भर्त्तुस्सन्निधौ न पश्येदित्याह–मन्त्रीत्यादि ।

४७ दैवतेत्यादि । दैवतेषु गम्यमानेषु स्वस्तिव (वा) चनेषु क्रियमाणेषु चेत्यर्थः । भर्त्तुरिति सन्धेयः ।

---

* अत्र 'विवाहः' इति पाठः स्यात् । कन्यादानमित्यत्र च कन्याया दानमादानञ्चेत्युभययपि युज्यते, तेन पुत्रविवाहस्यापि संग्रहः ।

† अत्र हि 'पुत्राभिषेको' इति पाठः स्यात् । अर्थानुगमात्सूत्रानुसाराच्च ।

‡ अत्र डॉ० जौलीसम्पादिते मूलपुस्तके 'दुर्गादीनि ……०भिषेकांश्च पण्यहस्तिग्रहण०' इत्यादिसूत्रपाठः । व्याख्यानुरोधात्तु 'दुर्गादीनि……०भिषेकाश्च' इत्यादिपाठः प्रतीयते ।

+ अत्र 'सत्र' इति डॉ० जौली० मूलपाठः ।

§ इदं प्रतीकं डॉ० जौलीसम्पादिते मूलपुस्तके नोपलभ्यते, वस्तुतस्त्वत्रैव 'स्वभूमीत्यादि' इति पाठो भवेत् ।

|| अत्र 'उपघातम्' इति पाठो भाति, सूत्रानुसारित्वात् ।

[४]सर्वत्र चेति । सर्वत्र पुरुषेषु भर्त्तुः स्वामिनि (नः) स्नेहं तस्य *सौजन्यादीनाञ्च प्रकार (श) येदित्यर्थः ।

[५]शङ्कितत्वे द्वेषादिसंसर्गञ्च परिहरेदित्युपसंहरति—संयुक्तेत्यादि । येऽस्य संश्लिष्टा बलवन्तश्च महामात्राः† तैः संसृष्टः, येऽस्य संसर्गतया शङ्किताः तैर्विरुद्धनियमेन संसृष्टः, दण्डेन-बलेन, उपनतः संश्रितः, भर्त्तर्येवं वर्त्तेत । अवस्थितः-नियतो वा ।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां
कौटिलीयटीकायां नयचन्द्रिकायां षाड्गुण्ये
पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः

७ अधि., १६ अध्या., १२१ प्रक.

सू—दण्डोपनायिवृत्तम् ।

एवं दण्डोपनतावस्थस्य विजिगीषोर्वृत्तमुक्त्वा दण्डोपनाय्यवस्थस्याभिधातुं सूत्रं–दण्डोपनायिवृत्तमिति । दण्डेन बलेनात्मनः समीपं नयन्तीति श्रुतस्य‡वृत्तमुच्यत इत्यर्थः ।

यद्यप्यत्र दण्डोपनायीति वाच्यः (च्यम्), तथा चाग्रे वक्ष्यति-"सामदानाभ्यां दुर्बलानुपनमयेत्" (७ अधि., १६ अध्या., ३ सूत्रं) 'भेददण्डाभ्यां बलवतः" (७ अधि., १६ अध्या., ४ सूत्रं) इति । तथाप्युपग (न) मनस्याप्यर्थः स्वसमीपनयनमिति दण्डोपनायीत्युक्तमिति+ग्राह्यम्, तथैव पाठो ऽस्त्विवति ।

अत्र दण्डेन बलवादान्युपगमनस्य अभियोगसाध्यत्वादभियोगप्रकारमाह—अननुज्ञाते§त्यादि । अननुज्ञातसंन्धिपण्ये द्विगकरामिति

* 'सौजन्यादींश्च' इति पाठो भाति । सौजन्यादींश्च गुणान् प्रकाशयेदित्यर्थः ।

† 'महामात्याः' इति वा पाठः स्यात् ।

‡ अत्र 'नयतीति तस्य वृत्तमुच्यत इत्यर्थः' इति पाठः शोभनो भाति ।

+ अत्र पूर्वोत्तरपक्षयोः पाठे न कञ्चिद्भेदं पश्यामः । अयुक्तश्च भेदादर्शनम् । तस्मात् पूर्वापरपर्यालोचनेन पूर्वपक्ष एव 'यद्यप्यत्र दण्डोपनामीति वाच्यम्' इति पाठः सम्भाव्यते । लेखकस्य तु कस्यापि मकारस्थाने यकारभ्रमः समजनीति तथा पाठो लिपिकृतः ।

§ 'अनुज्ञातः' इति डॉ० जौली० मूलपाठः ।

पाठः। अनभ्युपगतं सन्धौ पण्यं पणनीयं भूमिहिरण्यादि येन स तथा। अत एव वा जनपददाहविलोपादेर्वोद्वेगकरममर्षकरम्, विजिगीषमाणो–विजिगीषुः, तत्र यायादिति वाक्यार्थः। अननुज्ञात-स्तद्धिरण्योद्वेगकरमिति* त्वपपाठः। तद्व्याख्यातारस्तु अनुकम्प-नीया इत्यलम्। कुत्र यायादित्यत आह–यत इत्यादि। (+सुखातस्थ-लाकाशप्रकाशतमादियोगिधिष्ठरथगजादिषु चान्यतमभूयिष्ठानां स्वबलानां यत्र तत्तद्विधानुगुणा स्व‡भूमिः तत्तदनुगुणश्च) तथा वृत्तिभङ्गादि च, शत्रुश्चादुर्गापसारः–दुर्गं पार्वतादि, अपसारो भयो-पाहत्यवापसरणमार्गः तद्रहितः। एवमपार्ष्णिः–पार्ष्णिविरुद्ध-लक्षणया पार्ष्णिग्रहणप्रतीकारः तद्रहितः। अनासारः+ मित्रबलरहि-तश्च तयोर्यायादित्यर्थः§।

|| [3]विपर्यये-स्वबलानां स्व(सु)भूम्याद्यलाभे शत्रोः दुर्गादिसत्त्वे च तत्तत् प्रतीकारं कृत्वैव यायादित्यर्थः।

[3]दण्डोपनायीत्यत्र दण्डोप......¶मुपायमात्रोपलक्षणमित्याशयवान् विषयभेदेन उपायान् व्यवस्थापयति—सामदानाभ्यामित्यादि। दुर्ब-लनिति अनुद्धतानिति यावत्।

[4]बलवत इति। उद्धतानाम्।

[5]एवं विषयनियममुक्त्वा उपायानां प्रयोगप्रकारमाह—नियोगे-त्यादि। साम्नैव दानेनैवेत्यादिनियोगः, साम्ना वा दानेन वेत्यादि विकल्पः, साम्ना च दानेन चेत्यादिः समुच्चयः, इत्येवं प्रयुक्तैरुपायैर-मित्ररूपां प्रकृतिं विधेयीकुर्यादित्यर्थः। अनन्तरैकान्तरा इति, भूम्य-नन्तरा शत्रुमित्रप्रकृतिरित्यर्थः।

---

* डॉ० जौलीसम्पादिते मूलपुस्तकेत्वेष एव पाठः। केवलं 'अननुज्ञात' इति स्थाने 'अनुज्ञात' इति वर्त्तते। स्वाभिमतस्तु पाठष्टीकाकृता पुरस्तादेव निर्दिष्टः।

+ एष कोष्ठकान्तर्गतः पाठोऽस्फुटार्थो विभ्रष्टवर्णमात्र इवाभाति।

‡ 'सुभूमिः' इति डॉ० जौलीसम्पादितमूलानुसारी पाठः।

+ अत्र 'अनपसारः' इति डॉ० जौली० मूलपाठः।

§ अत्र 'ततो यायात्' इति मूलानुसारी पाठो भाति।

|| अत्र 'विपर्यय इति।' इति प्रतीकं स्यात्।

¶ अत्र 'दण्डोपनयनमुपाय०' इति पाठः स्यात्।

[६]दुर्बलेषु सामप्रकारं दर्शयति—ग्रामारण्येत्यादि । प्रयोगा महिष्यादि, वणिक्पथो वारिस्थलपथो वा तेषामनुपालनम्, उज्झितपरचक्रादि भयात् त्यक्त (म ?) गोमहिषादि, अपसृ(सृ)तं स्वयमेव प्रणष्टं दासदास्यादि, अपकारिणो दुर्बलस्य राज्ञो ऽपकृत्यागताः, एषाञ्च प्रदानमित्येवं साम कुर्यादित्यर्थः ।

[७]दुर्बलस्यैव दानमाह—भूमीत्यादि । भूमिः कृष्यादिका, द्रव्यं हिरण्यादिका(कम्), कन्या (न्या) दद्याः*.........एषाञ्च राजान्तराद् भयशङ्कायामभयस्य चेत्येवं प्रकारं दानं कुर्यादित्यर्थः ।

[८]बलवत्सु भेदमाह—सामन्तेत्यादि । सामन्ता भूम्यनन्तराः, आटविका राजसधर्माणः, तत्कुलीनाः शत्रुकुलीनाः, अवरुद्धा नियन्त्रिताः, तस्य शत्रादयः, तेषां शत्रूणामन्यतममक्षिकारेण† क्रमात् कोशाभि (दि) याचनं, सामन्ताय कोशमाटविकाय बलं तत्कुलीनाय भूमिमवरुद्धाय दायमंशमित्यर्थः ।

[९]बलवत्स्वेव दण्डमाह—प्रकाशेत्यादि । निर्दिष्टदेशकालं प्रकाशयुद्धं विपरीतं कृतं तूष्णीं युद्धं.........दिभिर्घातनं, दुर्गालम्भोपायः संवननादिव्याजेन महिष्यादिना राज्ञि रसदानादि, शत्रोः प्रग्रहणं प्रतिबन्धनमित्येवं दण्डामित्यर्थः ।

[१०]एषामुपनतानां शक्त्यनुरूपं स्वकार्येषु प्रयोगमाह—एवमित्यादि। एवमिति, दुर्बलादौ सामादिनियमनवच्छक्ति(क्ते)रप्येषां स्वकार्येषु नियमं कुर्यादित्यर्थः । उत्साहवत इति, विक्रमशीलान् स्वसैन्यसहायतयोपयुञ्जीतेत्यर्थः ।

[११]प्रभाववत‡ इति । कोशादिसम्पन्नान् कोशापकारिणः+ कोशक्षयादौ तत्कस्याप्यपकारितयोपयुञ्जीतेत्यर्थः । प्रज्ञावत इति, मन्त्र-

---

* अत्रादर्शपुस्तके त्रुटितः खण्डितश्च कियानपि पाठः । सम्भाव्यते 'कन्यादानं' इति सूत्रपदस्य तद्व्याख्यानं स्यात् ।

† डॉ. जौलीसम्पादिते मूलपुस्तके तु 'अन्यतमोपग्रहेण' इति पाठः ।

‡ अत्र 'स्वप्रभाववत' इति डॉ. जौली. मूलपाठः ।

+ डॉ. जौलीसम्पादिते मूलपुस्तके तु 'कोशोपकारिणः' इति पाठः समुपलभ्यते ।

शक्तिमतः। भूम्युपकारिण इति, भूमेः सगुणत्वनिर्गुणत्वादिनिश्चये शून्यनिवेशनादौ चोपयुञ्जीतेति।

[12]उपनतानां मित्रभूतानां राज्ञामात्मनोऽर्थप्राप्तावनर्थपरिहारे च प्रकारभेदेनोपयोगमाह–तेषां पण्यपत्तनेत्र*त्यादि। तेषां मित्राणां पण्यपत्तनं पणनीयद्रव्याणां क्रयविक्रयादिस्थानं पण्यवतामित्यर्थ-जातेन, रत्नं वज्रादि, सारं चन्दनादि, फल्गु† शङ्खादि, कुप्यं वस्त्रा-स्तरणादि, एभिश्च द्रव्यवनहस्तिवनाभ्यां प्रजा चोत्पन्नेन यानेन रथशिबिकादिना वाहनेनाश्वादिना च यन्मन्त्रं बहुश उपकुर्यात् चित्रभोगाख्यमित्यर्थः।

[13]महदिति–प्रभूतम्।

[14]दण्डादिभिर्भोगैः सर्वै (र्वो) भोगोऽस्येति सर्वभोगमित्याह–दण्डेत्यादि।

[15]अनर्थप्रतीकारोपयोगभेदानाह—यदमित्रमिति। एकत इति, अमित्रमेकमेवेत्यर्थः।

[17]यदमित्रासारेत्यादि। अमित्रमसारं‡तन्मित्रं, प्रतिवेशौ पार्श्व-योर्भूम्यनन्तराः +पटव्यधिपतिश्चेत्यर्थः।

[20]प्रतिबद्धयेति§। व्यवहितयेत्यर्थः। दुर्गस्थस्य बहिर्विप्रकृष्टोप-जीवनानुपपत्तिरत्र प्रयोजनमिति भावः।

[21]निरुपजीव्ययेति। सस्य वापेति........रिक्तोपजीव्यरहित-याटविकं ततश्च तद्वृद्धिः स्यादिति भावः।

[22]प्रत्यादेययेति। तत्कार्यावसाने ग्रहीतुं शक्यया, ||तुल्यमुपग्रा-हयेत् सतुल्यस्य भूमौ, प्रतिष्ठापनायोगादिति भावः।

---

* अत्र डॉ० जौलीसम्पादिते मूलपुस्तके 'तेषां पण्यपत्तनग्राम.' इत्यादिपाठः। व्याख्यासम्मतो ऽर्थानुगतश्चाप्ययं पाठः।

† 'फल्गु' इति पाठो डॉ० जौली सम्पादिते मूलपुस्तके नोपलभ्यते।

‡ इत्थं योज्यः–अमित्रम् शत्रुरित्यर्थः, असारं–तन्मित्रं अमित्रमित्रमित्यर्थः।

+ अत्र 'प्रतिवेशाटविकौ पार्श्वयोर्भूम्यनन्तरोऽटव्यधिपतिश्चेत्यर्थः' इति पाठः समीचीन इव भाति।

§ 'अप्रतिसंबद्धया' इति डॉ० जौली. मूलपाठः। चिन्त्य इवायं पाठो भाति।

|| अत्र 'तत्कुलीनं' इति डॉ० जौली. मूलपाठः। तथासतीत्थं व्याख्यापाठः स्यात्–'तत्कुलीनमुपग्राहयेत्, तत्कुलीनस्य भूमौ प्रतिष्ठापनायोगादिति भावः' इति।

*[23]अवच्छिन्नयेत्यादि (भिः ?)। शत्रोः सकाशादवच्छिन्नया बलात् स्वीकृतया, †अवरुद्धं पुत्रादिकम्।

[24]नित्यामित्रयेति। सङ्घातजीवितश्रेणि तद्बलम् नित्यामित्रया चोरगणम्लेच्छाटविकादिनित्योपप्लुतया भूम्येत्यर्थः। एवं हि सति श्रेणीबलस्य चोरादिभिर्वा, तेन चोरादीनां वा विनाशः स्यात्, उभयमपीष्टमिति भावः।

[25]बलवत्सामन्तयेति। बलवान् भूम्यनन्तरः स्यादिति, तथा ‡सङ्घाचलमुपग्राहयेत्। मिथः संहतः समप्रधानतोजन श्रेणी, एकप्रधानः सङ्घ इत्यनयोर्भेदः।

[26]उभाभ्यामित्यादि। (न ?) युद्धे प्रतिलोमं प्राबल्याद् भञ्जक-मिति, अमित्राय+ बलवत्सामन्ता§वा च भूम्येत्यर्थः

[27]अलब्धव्यायामयेति। उत्सादनं‖ व्यापारशीलम्, व्यापारविषयभूतया असाध्य इत्यर्थः।

[28]शून्ययेति। अनिष्टजनकत्वेन फलसंभवहीनयेत्यर्थः।

[29]कर्शितयेत्यादि। अपवाहितम्, प्रथमं संहितं पश्चात् संधेर्भ्रंशितं दण्डपरकरपरचक्राटविकादिभिः, कर्शितया, पूर्वदत्ताया एव दानेऽपि फलभा (भो) गार्थं कर्शितयेत्युक्तम्।

[30]महाक्षयव्ययनिवेशितयेति¶। प्रभूतौ क्षयव्ययौ ऽस्या निवेशये तया गतप्रत्यागतं यथास्य भाविभवक्षयः स्यादिति भावः।

[31]अनपाश्रययेति। प्रत्यपसृतम् शत्रुभयेन स्थानाच्च्युतम्, अनपाश्रयया दुर्गरहितयेत्यर्थः।

---

* अत्र ‘उपच्छिन्नया’ इति डॉ॰ जौली. मूलपाठः।

† डॉ॰ जौलीसम्पादिते मूलपुस्तके ‘उपरुद्धं’ इति पाठः।

‡ अत्र ‘संहतबलमुपग्राहयेत्’ इति पाठो जौलीसम्पादितमूलपुस्तकानुगतो ऽर्था-नुसारी च भाति।

\+ ‘अमित्रया’ इति पाठो ऽर्थानुसारी भाति।

§ ‘बलवत्सामन्तया च’ इति पाठोऽत्र भवेत्।

‖ अत्र ‘उत्साहिनं’ इति युक्तः पाठो भवेत्।

¶ डॉ॰ जौलीसम्पादिते मूलपुस्तके तु ‘महाक्षयव्ययनिवेशया’ इत्येव पाठः।

[32]परेणानधिवास्येयति । स्वयमेव भर्त्तारं-पूर्वस्वामिनमेव, परेण ततोऽन्येन, अधिवास्यया-अनिर्वर्ण्यया, पूर्वस्वामिनोऽन्येन केनाचिदपि-दुर्निर्वाहया भूम्या तमेवोपग्राहयेत् विधेयतामापादयेदित्यर्थः ।

[33]तेषामित्यादि । भूमिदानविषयभूतानां दुर्गस्थादीनां मध्ये यो महोपकारं दण्डकोशाभ्यां महदुपकरोति, यन्निर्विकारं, एकरूपमेवानुधावति तं न विच्छेदयेदित्यर्थः ।

*[34]प्रतिलोमं-प्रतिकूलकारिणम्, उपांशुदण्डेन साधयेत्, अन्येषामनुद्वेगार्थमिति भावः ।

[35]उपकारशक्त्येति, यावत्युपकारशक्तिस्तावत्या............तेनोपकारेण तोषयेदित्यर्थः ।

[36]न केवलं फलमात्रानुगुणो किन्तु................बाहुल्याद्यपेक्षितविभवसत्कारौ कुर्यादित्याह-प्रयासतश्चेति ।

[37]अत्र मरणादिषु......................सनादिना भूतानामपि स्वयमेवागतानां स्वदर्शनन्तु व्यसनपरिहारश्च दद्यादित्याह-स्वयमित्यादि† ।

[38]परिभवेत्यादि । परिभवस्तुल्येभ्यो हीनदानसत्कारादिः, उपपातो‡-दोषख्यापनं, कुत्सा-तदाचारादिनिन्दा, अतिवादः-तद्वृत्तीनामतिस्तुतिः, एतानिच, एषु न कुर्यादित्यर्थः ।

[39]सर्वतोऽप्यभयमेभ्यो दत्त्वा पितृवदनुगृह्णीयादित्याह-दत्त्वा चेत्यादि ।

[40]यश्चास्येति । अस्य विजिगीषोरपराधेषु यत्कुरुते तद (त्) प्रकाशयेदित्यर्थः । एतद्वधादन्येषामागतानां शंका मा भूदिति दाण्डकर्मिच्छि+वदुपांशुवधं वा कुर्यादित्यर्थः ।

[41]दाण्डकर्मिकेह्युपांशुदण्डवधप्रकार उक्ता............ ।

---

* कदाचिदत्र 'प्रतिलोममिति' इति प्रतीकमपि स्यात् ।

† इदमादिप्रतीकं नास्ति, अपि तु मध्यगतम् । सूत्रं तु 'व्यसनेषु चानुग्रहं स्वयमागतानां' इत्यादि वर्त्तते ।

‡ 'अपघात' इति डॉ० जौली. मूलपाठः । 'उपघात' इति वा पाठो भवेत् ।

\+ अत्र 'दाण्डकर्मिकवत्' इति पाठो ऽर्थानुगतो भाति ।

[४२]...........*तस्येत्यादि । प्रकाशमुपांशु वा हतस्य भूम्यादना† अभिमन्येत, तेषु ममकारं न कुर्यात्, न स्वीकुर्यादिति भावः । यावदत्र‡पदं कन्यानामप्युपलक्षणं ग्राह्यम् ।

[४३]कुल्यानपीत्यादि । अस्येति, मृतकुल्यानपि स्वेष्वधिकारेषु स्थापयेत्, किन्तु तेषु पात्रेषु सत्सु, यथापूर्वं स्वस्वाधिकारेषु विभवेषु चास्य कुल्यानपि स्थापयेत् यदि ते योगा (ग्या) इत्यर्थः ।

[४४]कर्मणीत्यादि । विजिगीषोरर्थं युद्धादौ मृतस्योपन (र) तस्य पुत्रं तद्राज्ये स्थापयेदित्यर्थ उक्तः ।

[४५]प्रकारान्तरेण फलमाह-एवमिति । अस्य विजिगीषोः पुत्रपौत्रानप्यनुवर्त्तते दण्डोपनतम्, अनुरक्ता भवन्तीत्यर्थः ।

[४६]विपर्यये तु नानुरागाभावमात्रमपितु विनाशायैव स्यादित्याह–यस्त्विति । सर्वता(था)स्वेच्छयाऽतिक्रमन् मण्डलातिक्रमणं शक्यं तथा च मण्डलमेवास्य कुपितमभावायैव स्यात्, (न) सहेतेत्यर्थः+।

[४७]न केवलं मण्डलस्यैव कोपः, अपि तु स्वामात्या अपि स्वभूमिष्वसिना अप्येनमाहार्यादिकमण्डलमाश्रयेरन्, अस्मिन्नविश्वासादित्यर्थः । अस्योद्विग्ना(ग्ना) इत्यत्र अस्येति पञ्चम्यर्थे षष्ठी, अस्य ......मिमण्डलमिति......नीयम् ।

[४८]स्वयंवे§त्यादि । एनं बद्ध्वा स्वयमेव राज्यं निर्वहेयुर्विघातयेयुर्वैनमित्यर्थः ।

[४९]उक्तमेवार्थमुपसंहरति—स्वभू(मि)षु चेति । न केवलमागता एव किन्तु स्वस्वभूमिस्थिता अपि राजानः साम्नैवानुपालिता यावत्पुत्रपौ-

---

* अत्र 'न च हतस्येत्यादि' इति पाठः स्यात् ।

† 'भूम्यादीन् नाभिमन्येत' इति पाठो ऽत्रार्थानुगतो भाति ।

‡ 'यावदिति पदं' इति पाठः स्यात् । डॉ० जौली सम्पादिमूलसूत्रे तु 'यावत्' इति पदं न दृश्यते ।

+ दण्डोपनतान्हत्वा बद्ध्वा वा तद्भूम्यादीनभिमन्तुः स्वैरमतिक्रमणं न सहेतेत्यर्थः । मण्डलमिति शेषः ।

§ अत्र 'स्वयं राज्यं' इत्यादि डॉ० जौली. मूलपाठः । तत्र मध्ये 'वा' इति नास्तीत्यर्थः ।

त्रमस्यानुगुणाः स्युः। अन्यो* दण्डादीन् विहाय साम्नैवानुपाल(न) मित्यर्थः।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वविरचितायां कौटिलीयटीकायां नयचन्द्रिकायां षाड्गुण्ये षोडशो ऽध्यायः।

७ अधि. १७ अध्या. १२२–१२३ प्रक.

सू.—सन्धिकर्म सन्धिमोक्षश्च।

भिन्नयोर्घटनमेव हि सन्धिर्नाम, तस्य द्रव्यदेशकालादिनियमरूपं पणबन्धं कारणमप्युपचारात् सन्धिरुक्तः, तस्य च प्रकाराः सामवायिकादीनां दण्डोपनतपर्यन्तादीनां† दर्शिताः, इदानीं तस्य तात्त्विकत्त्व ‡श्चयं विना वस्तुतोऽपि असङ्कल्पत्वात् तदभिधानार्थं सूत्रं सन्धिकर्मेति। सन्धेः पणबन्धस्य यद्विश्वासोप……+नं कर्म तत्क्रिया तदुच्यत इत्यर्थः।

तदेवावतारयति—समसन्धिरित्यादिना§। समः सन्धिकरीत्येषां|| त्रयाणां शब्दानामप्येक एवार्थ इति ग्राह्यम्। शास्त्रप्रदेशेष्वभिव्यवहारेषु एक एवार्थो बोद्धव्य इति भावः।

कस्तेषामेकार्थ इत्यत्राह—राज्ञां विश्वासोपगम इत्यादि। अत्र राज्ञामित्युपलक्षणं प्रकृतपणबन्धात्मकसन्धेः निश्चयहेतुर्विश्वासोपगम(मः)प्रत्यक्षोऽर्थ इतिवन्निश्चेयस्यापि निश्चायके सामानाधिकरण्यं तत्प्राधान्यविवक्षयेत्याशयवता उक्तविश्वासोपगमः सन्धिः समाधिरिति, विश्वासोपगमक्रिया युक्तः पणबन्धः शमादित्रयवाच्य इत्यर्थः।

---

* अत्र 'अतो' दण्डादीन्' इति 'अन्यान् दण्डादीन्' इति वा पाठः समीचीनो भाति।

† अत्र 'दी' इत्यधिकमिवाभाति। 'पर्यन्तानां' इत्येव पाठो भवेत्।

‡ अत्र हि 'तात्विकत्वनिश्चयं विना' इति पाठः सम्भाव्यते।

+ अत्र 'विश्वासोपगमनं कर्म' इति पाठो भवेत्।

§ डॉ॰ जौलीसम्पादिते मूलपुस्तके तु 'शमः सन्धिः समाधिः' इत्येवंरूपः पाठ उपलभ्यते। युक्तश्चैष एव पाठः।

|| मूलपुस्तकानुरोधात्तु 'शमः सन्धिः समाधिरित्येषां त्रयाणां' इति पाठोऽत्र भवेत्। त्रयोऽप्येते पर्याया इति समस्तार्थः।

[३]विश्वासोपगमस्य कारणभेदात् सन्धिभेदमाचार्यमतेन तावदाह—सत्यमित्यादिना। सत्यमिति, सत्यमिदमित्यर्थकथनम्। शपथ इति, स्वर्णादिस्पर्शनार्थकथनम्। आभ्यां कृतःसन्धिश्चलः अव्यवस्थितः अविश्वनीय इत्यर्थः।

[४]प्रभुरिति*। प्रमाणीकृतः मुख्यादिकृतः। प्रतिग्रहः, अनतिक्रमणार्थमर्पितः पुत्रादिः। आभ्यां कृतः स्थावरो विश्वास्य इत्यर्थः।

[६]आचार्योक्तिविचरितं† युक्तिगर्भं स्वमतमाह—सत्यमित्यादि। सत्यादयश्चत्वारोऽपि स्थावरा एव। किञ्च दीर्घदर्शितया पारलौकिकैहिकयोरनर्थयोः प्रत्यवेक्षणात् पूर्वपूर्वातिक्रमे सत्युत्तरापेक्षा सत्यशपथयोरातिक्रमे परलोकभयं तावदङ्गादिकम्, इहचासत्यश्चादैष्टिकश्चेत्यविश्वास्यता, इत्युभयतो भयं सत्यशपथयोरातिक्रमे। प्रतिभूप्रतिग्रहयोस्तु दृष्टभयमेव, तदपि बलापेक्षम्, बलाभावेऽभिबल(व)ताऽवध्यतिक्रमे दुर्बलः प्रतिभूः किं कुर्यात्। एवं सन्ध्यर्थमर्पितो मत्पुत्रो मुच्यतामिति बलवतोक्तेर्दुर्बलस्य तन्मोचनमेव कार्यमिति व्यवस्थितेरित्याशयः। परत्रेह चेति, उभयत्रानर्थभयादिति शेषः।

[७]इहार्थ इति। इहलोकभयार्थावेव प्रतिभूप्रतिग्रहौ बलापेक्षौ चेत्यर्थः।

[८]कालदोषादिना पूर्वपूर्वातिक्रमात् उत्तरोत्तरापेक्षां दर्शयति—संहिताः स्म इत्यादिना। सत्यसन्धा इति, अपिमथा‡ सन्धा प्रतिज्ञा येषान्ते य (त) था।

+ [६]यदा तु सत्यमेवैवं कुर्यादित्युक्त्वापि तथा नाचरन्ति तथा (दा)शपथेन अग्न्यादि स्पृशन्ति। अत्राग्निरिति तेजोमात्रोपलक्षणम्। सीतेति लाङ्गलपद्धत्या भूमिर्लक्ष्यते। रसः सर्पिरादि। सुवर्णं काञ्चनं हिरण्यम्, आलेभिरे अस्पृशन्। अग्निमुदकं सितां प्रकारलोष्टं हस्तिस्कन्धं अश्वपृष्ठं रथोपस्थं शस्त्ररत्नं शाल्यादिबीजं गन्धद्रव्यं चन्दना-

---

* 'प्रतिभूः' इति डॉ० जौली. मूलपाठः।

† विचरितं—विरुद्धं चरितं गतमस्येति तथा। आचार्योक्तिप्रतिकूलमित्यर्थः।

‡ अत्र 'अवितथा' इति पाठो ऽर्थानुगतो भाति।

+ अत्र 'तस्यातिक्रम इति।' इति नवमसूत्रस्य प्रतीकं स्यात्।

दिकं रसं सुवर्णं हिरण्यञ्च शपथेन स्पृष्टवन्त इत्यर्थः । ... येषां स्पर्शने*.........

[18] अपत्यसमाधाविति । अपत्य प्रग्रहणबन्धावित्यर्थः ।

[19] कथमित्यत्राह–कन्या हीति । कन्यायाभ्यु (अभ्यु) पघातन(नं) सर्वदा पुत्रोदयात् प्रच्यावनं वा स्वयमेव वरेण भार्यात्वेन स्वीकरणं वा कशाप्रहारादिभिः क्लेशनं वा ? तत्राद्ये तावदाह–आ(अ) दायादिति । कन्यायां दायाभोगित्वादेव दायाच्च्यवनं नानिष्टमित्याशयः । द्वितीयेत्वाह–परेषामेवार्था † येति । कन्यायाः परेणैव केनचिदवश्यं स्वीकार्यत्वात् तत्स्वीकारोऽपि नानिष्ट इति भावः । तृतीयेप्याह–अक्लेश्या‡ चेति । स्त्रियो हि कदाचिदवरोधवत्योप्यक्लेश्या इति स्थितेरिति हृदयम् । विपरीतः पुत्र इति । तस्मिन् दायादत्वादेः सत्वादिति भावः ।

[20] द्वयोरपि राज्ञोः सन्ध्यर्थमन्योन्यपुत्रार्पणे विशेषमाह–पुत्रयोरपीति । जात्यत्वादिषु पञ्चस्वेकैकरहितं पुत्रं तत्तद्विपरीतमतिसन्धत्त इत्यर्थः ।

[22] एतदेव क्रमाद्दर्शयति-जात्यादित्यादि । जात्यो राजबीजी, अजात्यो विपरीतः । लुप्तदायादसन्तानत्वादिति, दायादो दायभागी सन्तानो लुप्तो यस्य तथा तस्य भावः तत्वम्, आधातुं श्रेयानिति-विश्वासार्थमाधीयमान आधातुः शुभावह इत्यर्थः ।

[23] प्राज्ञादप्राज्ञ इति । आधातुः श्रेयानिति । अत्र हेतुमाह-मन्त्र शक्तिलोपादिति, ततश्च मन्त्रशक्तिरहितस्य त्यागे तत्सहितस्य गवन्न हानिरित्यर्थः ।

[24] उत्साहशक्तिलोपादिति, विक्रमणादिव्यापारविरहादित्यर्थः ।

[25] कृतास्त्रादिति । शिक्षितास्त्रादित्यर्थः । प्रहर्त्तव्यसंपल्लोपादिति, प्रहरणमेव प्रहर्त्तव्यं तत्संपदस्तत्प्रकर्षस्याभावादित्यर्थः ।

---

* 'येषां स्पर्शने' इत्यस्याग्रे भूयान् खण्डितः पाठः, अत्रेदं निश्चेतुं न शक्यते यदिदं पदद्वयं पूर्वसूत्रव्याख्यायामेव योज्यम्, उतापत्येत्याद्यष्टादशसूत्रावतरणिकायाम्, अस्माभिः पूर्वव्याख्यायामेव धृतम्, विद्वद्भिस्तु यथामति विवेचनीयम् ।

† 'परेषामेवानर्थाय' इति डॉ. जौली. मूलपाठः । परमेष पाठो न युक्त इव भाति ।

‡ 'क्लेशाय च' इति डॉ. जौली. मूलपाठः ।

[२६]निरपेक्षत्वादिति, अत्रान्तरसत्वेन स्वविषयपित्रपेक्षारहितत्वादित्यर्थः। पितुस्तदपेक्षारहितत्वादितित्वर्थो न युक्तः; आधातुं श्रेयानित्यनेनानन्वयात्।

[२७]एवं जात्यादीनां प्रत्येकं स्वस्वभावैस्सह सम्बन्धविशेषमुक्त्वा तेषामेव पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरतः प्रकृष्टमित्याह-जात्यप्राज्ञयोरपीत्यादिना। ऐश्वर्यप्रकृतिरिति, प्रभुत्वं स्वराज्ययोग्यतेति यावत्।

[२८]मन्त्राधिकारमिति*, मन्त्रशक्तिरित्यर्थः।

[२९]तत्र जात्ये विशेषमाह–मन्त्राधिकारेऽपीति। राज्य †प्राज्ञयोरन्योन्यगुणरहितत्वेपि राज्ययोग्यता दुस्संपादा, मन्त्रशक्तिव्याधिसंयोगात् शक्यसम्पादेनेति सारम्।

[३०]जात्यमुक्त्वा तदुत्तरयोर्गुणद्वयं तावद्दर्शयति—प्राज्ञशूरयोरित्यादिना।

[३१]प्राज्ञे विशेषमाह—विक्रमाधिकारेऽपीति। बलवत्तरं हस्तिनं व्याधो बुद्धियोगादेवाक्रमतीति तथेत्यर्थः।

[३३]जात्यप्राज्ञौमु‡क्त्वा तदुत्तरयोर्गुणमाह––शूरकृतास्त्रयोरिति। विक्रमव्यवसायो विक्रमोद्योगः।

[३४]लक्षलम्भाधिकारो लक्षघातित्वापादनशक्तिः।

[३५]कृतास्त्रस्यास्त्रशिक्षागुणेऽपि स्थैर्यादिभिर्गुणैः शूरो विशिष्यत इत्याह–लक्षलम्भाधिकारेऽपीति। स्थैर्यान्निर्भयतयानालत्वम्+, प्रतिपत्तिः–संशयेषु तदुत्तरक्रियाशैघ्र्यम्, असम्मोहः–स्वरक्षणावधानम्, एभिः शूरः कृतास्त्रमतिशेत इत्यर्थः।

[३६]बह्वेकपुत्रयोरित्यादि। न कृतास्त्रैकपुत्रयोः, विपुत्रत्वमवका(धा)र्थ विचारोऽसङ्गतः एकपुत्रत्वानेकपुत्रत्वयोः प्रागेव विचारितत्वेन पौनरुक्त्यं चेति चेत्, सत्यम्, एकपुत्रस्य उत्तरत्वेपि पूर्वस्मादपि कृतास्त्रत्वात् प्रकर्षस्येष्टतया पूर्वपूर्वप्रकर्षनियमस्य भानत्वेन तयोर्विशे-

* 'मन्त्राधिकारः' इति डॉ. जौली. मूलपाठः। युक्तश्चैष पाठः प्रतीयते।

† अत्र कदाचित् 'जात्यप्राज्ञयो' रिति वा पाठो भवेत्।

‡ अत्र 'जात्यप्राज्ञावुक्त्वा' इति पाठो युक्तः।

+ 'स्थैर्यं निर्भयतयाना (?) लम्भत्वम्' इति पाठोऽत्र समीचीनो भाति।

षाविचारणात् एतदेव द्वैभावः(द्विभावे) चतुःसद्भावे चैकाभाव इति त्रयश्चेति संकलय्य त्रयोविंशतिभेदाः, तत्रोक्तादिशैवानुक्ता अपि विशेषाः स्वयमूह्या इत्यभिप्राय इति* ।

यत्तु पूर्वोक्तस्यैव एकपुत्रस्य पुनर्वचनात् पौनरुक्त्यमिति, तत्र पूर्वं ह्यनेकः पुत्र आधातुं श्रेयान् न विकुर्वन्नात्यपेक्षितत्वादित्युक्तम्। इदानीन्तु बहुपुत्रो राजैकपुत्रमतिसन्धत्ते इत्युच्यते इति त्वपौनरुक्त्य-गन्धोऽपि तुल्यम् ।

शेषप्रतिस्तब्ध इति† । बहुपुत्रेणैकस्यादानेऽपि विशेषपुत्रैरवलम्बितः सन्धिमतिक्रामतीत्यत्रापि बहुपुत्रस्य पूर्वत्वात्प्रकर्ष उत्तरत एकपुत्रादी(दि)ति न प्रकारभेदोपीति ग्राह्यम् ।

[३७]द्वयोरप्येकपुत्रस्यैवान्योन्यदानेपि विशेषमाह—पुत्रसर्वस्वदान इति। एकोहि पुत्रः पुत्रसर्वस्वं तद्दाने पुत्रफलत (तो) स्येत्यपीत्यादिना साहाय्यदानाद्विशेष इत्यर्थः।

[३८]उभयोरप्येकयोग्यपुत्रत्वे तुल्ये विशेषमाह—शक्तप्रजननत इति । अलुप्तप्रजननशक्तिबलात्, विशेष इति पुनः पुत्रान्तरोत्पादसम्भवादिति भावः ।

[३९]उपस्थितप्रजननत इति । पुनरासन्नपुत्रप्रसूतित्वादित्यर्थः ।

[४०]राज्यनिर्वहणशक्त्येकपुत्रे सति लुप्तपुनःप्रजननशक्तिश्चेत् राजा स्वात्मानमेवादध्यात् नत्वेकपुत्रमित्याह—शक्तिमतीति ।

इति सन्धिप्रकरणम् ।

[४१]एवं सन्धौ विश्वासोपगमार्थं स्वपुत्रादिप्रतिग्रहेऽभिहिते तन्मोचनविसंवादे सति तदुपधायनार्थं‡ सूत्रं समाधिमोक्ष+ इति । सम्भूयोभयसंवादेनाधीयते विश्वासार्थमाप्यत इति समाधिः पुत्रादिरर्पितः, तस्य मोक्षोमोचनोपायः स उच्यत इत्यर्थस्तमापादयति—

---

* एतदेवेत्यादिः स्वयमूह्या इत्यभिप्राय इत्यन्तः पाठो ऽस्फुटार्थः क्वचिद् विकृतवर्णत्वादिवेति प्रतीयते । अस्यार्थविवेके विद्वांस एव प्रमाणम् ।

† षट्त्रिंशत्तमसूत्रस्य मध्यप्रतीकमिदम्, नत्वादि प्रतीकम् ।

‡ अत्र 'तदुपपादनार्थं' इति वा पाठो भवेत् ।

+ अध्यायादौ तु 'सन्धिमोक्षः' इत्येवसूत्रं दृश्यते, नतु 'समाधिमोक्ष' इति ।

अभ्युच्चीयमान इति। अभ्युच्चयः शक्तिसिद्ध्युपचयः, तद्वदन्यथानुष्ठा-नाशक्तेरिति भावः।

४२ अहितपुत्राद्यपारपायमाह*—कुमारासन्ना इत्यादि। सत्रिणः गूढपुरुषा उक्तलक्षणाः, कारवः स्थूलकर्मकृतस्तुषा†दयः, शिल्पिनः सूक्ष्मकर्मकृतः स्वर्णकारादयः, एतद्व्यञ्जना भूत्वा कुमारस्य शिबि-काभरणादिनिर्वाणः सुरु(र)ङ्गया रात्रौ तमपहरेयुः, उपखानयित्वा-कुमारगृहसमीपं यावत् सुरु(र)ङ्गां खानयित्वेत्यर्थः।

४३ अपहरणे तस्योपायान्तरमाह—नटेत्यादि। नटा–अभिनयज्ञाः, नर्त्तकाः–शोभार्थं भा(व)विक्षेपविदः, गायनाः–गीतिविदः, वादकाः–वाद्यविदः, वाग्जीविनः–सूतादयः, कुशीलवाः–काव्यादिपाठकाः, प्लवकाः‡–परत्राकृतः, सौभिकाः, क्वचित् सौभिकशब्दो न दृश्यते, एते विजिगीषुणा प्रणिहिताः परं सेवेरन्।

४४ +ततो महामात्रान् § ततः क्रमात् कुमारम्, परप्रयुक्तशङ्का निवृत्त्यर्थमित्याशयः।

४५ तेषामित्यादि। नगा(टा)दीनां विशेषविचारे क्रमप्राप्ते शक्ये चे(दि?)ति क्रमेणाप्रस्तुतं बहुवशं ‖ स्थाननिर्गमनञ्च स्वेच्छाधीनानि व्यवस्थापयेदित्यर्थः।

४६ क्रमत इत्यत्राह–तत इत्यादि। तद्व्यञ्जन इति, नटाद्यन्यतमवेशः।

४७ उक्तप्रकारं गणिकादिव्यञ्जनासु स्त्रीष्वप्यतिदिशति—तेनेति। नटादिना व्याख्यातानुपतिष्ठेदित्यर्थः।

४८ नटादिव्यञ्जनतया कुमारस्य निर्गमनमुक्त्वा तेषामुपकारग्राह-कतया तैः सह निर्गमनं वा स्यादित्याह—तेषामित्यादि। तूर्णा

---

* अत्र 'आहितपुत्रादेरपरमुपायमाह' इति पाठः शोभन इवाभाति।

† अत्र 'तुन्नवायादयः' इति पाठो युक्तः। तुन्नवायः–सौचिकः।

‡ प्लवश्चाण्डाल उच्यते, ततः स्वार्थे कनि प्लवकाश्चाण्डाला इत्यर्थः।

\+ अत्र कश्चन व्याख्याभागस्त्रुटित इति प्रतीयते।

§ 'महामात्यान्' इति पाठो ऽर्थानुसारी स्यात्।

‖ अत्र 'क्रमेणाप्रस्तुतप्रवेशस्थानं' इति 'क्रमेणाप्रस्तुतप्रवेशं' इति पाठः शोभनो भाति, अर्थानुगतत्वात्।

भाण्डं*–तूर्यसंस्थानं तस्य ·············· पात्रीम्, केचिद् भाण्डवे† प्रसाधन पे ·············· मित्याहुः ।

४९ प्रकारमाह––सूदेत्यादि । सूदः सूपकारः, आरालिको भक्ष्यकारः, स्नापकः मज्जनादि‡ ······ ,प्रवाहकोऽङ्गमर्दकः, आस्तरकः शय्याधिकृतः, कल्पकः चण्डिलः, प्रसाधकः परिकर्मकृत्, उदकपरिचारकः पानीयाधिकृतः, एभिर्दिव्या+दिभिः सह कुमारो निर्ह्रियेतेति वाक्यार्थः। तत्र द्रव्यं निहतच्छागादिः, ·········· भरणसमुद्गः, शयनं शय्या, आसनं मसूरकादिः, येषां सम्भोगैः स्रवभङ्गादिसमभुक्तैरेभिः सह रजकार्पण्याद्यर्थं नियामनैः (कैः) सह कुमारो निर्ह्रियेतेत्यर्थः।

५० प्रकारान्तरमाह–परिचारकेत्यादि। अरूपवेलायामिति, रूपम(व)न्मिथो व्यावृत्तं स्वरूपं यस्यां न ज्ञायते तस्याम्, अन्धकारे हि निरूपयेयुः, अतस्तस्यां वेलायां यत्किञ्चिद् द्रव्यमादाय कुमारो निर्गच्छेदित्यर्थः।

५१ निशायां भूतबलिदानव्याजेन विजनीकृत्य सुरु (र) ङ्गामुखेन वा निर्गच्छेदित्याह–सुरु (र) ङ्गामुखेनेति । प्रकारान्तरमाह–तोयाशयेत्यादि, वारुणं योगमिति, वक्ष्यति दुर्गलम्भोपाये वस्तिना जरायुणा वा सशिरोवगूढनासापृषता कुलीन(र)नक्रशिशुमारवसाभिर्वेत्याद्युक्त्वा केन रात्रिंगणशश्चरतीति तज्जलान्तश्चारोपायं कुर्याद्वेत्यर्थः।

५२ प्रकारान्तरमाह–वैदेहकव्यञ्जना वेत्यादि । गूढकुमारगृहतः फलपत्वा§न्नादि भक्ष्यविक्रयवृत्तयो विश्वास्यतामागता आरक्षिणः पुरुषान् विषयुक्तान्नफलाद्युपचारयेयुः‖ खादयेयुः । ततः कुमारोऽपयायादित्यर्थः ।

५३ प्रकारान्तरमाह–देवते¶त्यादि । दुर्गादिदेवताबल्यर्थं वा श्राद्धकर्मणि यद् भोजनं प्रवहणं निमित्तं वाऽन्नपानशेषं व्याजीकृत्या-

* अत्र 'तूर्यभाण्ड' इति डॉ॰ जौली. मूलपाठः ।

† कदाचिदत्र 'भाण्डेन' इति पाठः स्यात्, तथार्थानुगमात् ।

‡ अत्र 'मज्जनादिकारः' इति पाठो भवेत् ।

\+ 'एभिर्द्रव्यादिभिः' इति पाठो ऽर्थानुगतत्वाद्युक्तः ।

§ अत्र 'फलपक्वान्नादि' इति पाठो मूलानुसारी भाति ।

‖ 'समवचारयेयुः' इति डॉ॰ जौली. मूलपाठः ।

¶ अत्र 'दैवत' इति डॉ॰ जौली. मूलपाठः ।

रक्षिषु उन्मादकेनामारकेण द्रव्येण वा युक्तमन्नपानमुपयोग(गं)प्रयुज्यापगच्छेदित्यर्थः ।

५४ उपायान्तरमाह–आरक्षकेति । प्रोत्साहनेन वा, अत्र यः* क्षुद्रो लाभः, मदपनयने तु सर्वस्वं दास्यामीति विश्वासकारणेन वेत्यर्थः । उपायान्तरमाह–नागरकेति, पुरे रात्रावप्यनिषिद्धसञ्चारनागरिकव्यञ्जनादयः समृद्धानां महामात्रा(त्या)दीनां गृहाणि दहेयुः, तत्सङ्कुलादपगच्छेदित्यर्थः ।

५५ प्रकारान्तरमाह–वैदेहकेत्यादि †। पण्यसंस्थां-पणनीयद्रव्यशालायां‡ तद्विधिं वा दहेयुः, तत्सङ्कुले वा ऽपगच्छेत् ।

५६ प्रकारान्तरमाह–अन्यद्वेति । स्वगृहमेवान्तः शवं निक्षिप्य दहेत् । शवनिक्षेपोपयोगमाह–अनुपातभयादिति, अनुपतन्तीत्यनुपाता अद्वेष्टारः, गृहान्तस्थकुमारो दग्ध इति नापतेयुः, ततो निर्भयमपगमनं स्यादिति भावः । स्वगृहे दह्यमाने कथमात्मनोऽपगमनमित्यत्राह–ततः सन्धिच्छेदेति, सन्धिच्छेदेन कपाटार्गलादिभञ्जनादिना वा निद्या(खा)तेन निषूदपुष्कारिण्या भूमेरन्तरं कृतया सुरङ्गया वा गच्छेदित्यर्थः ।

५७ काचेत्यादि । काचहराश्च·········काष्ठादिवाहिनः, कुम्भहरा जलवाहिनः, तैः समं वा प्रातिष्ठेतेत्यर्थः ।

५८ मुण्डजटिलप्रवासादिति+ । (प्रवासतो मुण्डजटिलप्रवासादिति ।§) प्रवसतो मुण्डजटिला··········‖ननुप्राविष्टः, तैः समं वा

* 'अत्रत्यः' इति पाठोऽत्र समीचीनः स्यात्, तथार्थानुगमात् ।

† डा० जौली. सम्पादितमूलपुस्तके तु 'आरक्षिणां वैदेहक.' इत्यादिपाठः । तत्र 'वैदेहक' इत्यस्मात् पूर्वं 'आरक्षिणां' इत्यपि वर्त्तत इत्यर्थः । तथासति 'वैदेहकेत्यादि' इति मध्यप्रतीकं स्यात् ।

‡ अत्र 'पणनीयद्रव्यशालां' इत्येव युक्तः पाठः ।

\+ डॉ० जौली. सम्पादितमूलपुस्तके तु 'मुण्डजटिलानां प्रवासनानि.' इत्यादि पाठो वर्त्तते ।

§ अयं कोष्ठान्तर्गतः पाठोऽसकृल्लिपिकृतो लेखकेनादर्शपुस्तक इति प्रतीयते ।

‖ अत्र 'प्रवसतां मुण्डजटिलानामनुवासनान्यनुप्रविष्टः' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् ।

रात्रौ यायात्।

५९ प्रकारान्तरमाह–विरूपेत्यादि । स्वाभाविकाद् रूपाद्वैरूप्यमेव विरूपं तत्करणेन वा, व्य(व्या)धिकरणेन, व्याधितवेषकरणेन, अरण्यचराणां व्याधादीनां छद्म व्याजं तेन वा प्रतिष्ठेतेत्यर्थः । उपायान्तरमाह–प्रेतव्यञ्जनो वेति, शववेषं कृत्वा शिबिकागतो गूढैर्निर्हार्यो वेत्यर्थः ।

६० प्रेतं वेत्यादि । सत्यशवं वा नीयमानं स्त्रीवेषो भूत्वाऽनुगच्छेद्वेत्यर्थः ।

६१ गच्छन्तं त्वेनमनुपातयेत्(युः)अनुगच्छेयुः, त्वं(क)गच्छसीति पृच्छेयुश्च, तदाप्युपायमाह–वनचरेति । वनचरव्यञ्जना गूढा येन पथाऽयं गतस्ततोऽन्यद् व्यपदिशेयुः ।

६२ ततो व्यपदिष्टादन्यतोऽन्येन पथा गच्छेदित्यर्थः ।

६३ उपायान्तरमाह–चक्रचराणामित्यादि । चक्रैः शकटाद्यैश्चरन्तीति चक्रचराः शाकटिकास्तेषाम् , शकटसंघातैः सहापगत्येत्यर्थः* ।

६४ आसन्नेऽन्वेष्टृगणे प्रतिविधानमाह–आसन्न इति । अनुपात इति, अन्वेष्टृवर्गे । सत्रं †गृह्णीयादिति, निग्रहणस्थानं गृह्णीयादित्यर्थः ।

६५ सत्राभावे विधिमाह–सत्राभाव इति । हिरण्यं पणादिकम् । उभयतः पन्थानमिति मार्गपार्श्वयोः । पणादिकं वा रसविद्धमपूपादिकं वा विसृजेत् ।

६६ तद्ग्रहणपरेष्वेतेषु मार्गान्तरेण गच्छेदित्याह—ततोऽन्यत इति ।

६७ ग्रहणे सति कृत्यमाह—गृहीतो वेति । अनुपातमिति अन्वेष्टृगणम्, सामादिभिरतिसन्दध्यात्, उपायैस्तद्वशीकृत्य कथमप्यु(प्य)पसरेदित्यर्थः ।

६८ उपायान्तरमाह—पात्रेत्यादि‡ । रात्रौ दृगगृहीतशस्त्रकुमारो

---

* 'सहापगच्छेदित्यर्थः' इति पाठोऽत्र युक्ततरो भाति ।

† अत्र 'सत्रं वा गृह्णीयात्' इति डॉ० जौली. मूलपाठः ।

‡ इदं प्रतीकं डॉ० जौलीसम्पादिते मूलपुस्तके सर्वथा नोपलभ्यते । वस्तुतस्त्वयुक्तमेवेदमत्र प्रतीकं भाति । इतः परं रात्रौ दृगेत्यादिपाठोऽप्यत्रासंगत एव प्रतीयते।

निश्शङ्केषु सर*स्विद्धेन वेति विषमिश्रेण पाथेयेन वेति। अतिसन्दध्यादित्येव† शवं कञ्चिन्निक्षिप्य स्वगृहदाहेन वाग्भिर‡ (?) पुष्करिण्यादिप्रवेशेन वारुणयोगेन वा कुमारे क्वचिन्निलीने स्थिते ग्रहणभयादपसरणे वा शक्ये विजिगीषोर्विधिमाह—वारुणेत्यादि, एवञ्च कुमारमरणनिश्चयाद् विश्वस्तेषु निश्शङ्ककुमारस्यापसरणमसुकरं+ स्यादित्याशयः।

६९ अपसरणोपायान्तरमाह—उपात्तेत्यादि। रात्रौ गूढगृहीतशस्त्रो निश्शङ्केषु रक्षिषु विक्रणान्निहतेषु वेगवद्भिरश्वैरपसरेत्, प्रागेव प्रणिहितैर्गूढैस्तीक्ष्णादिभिः सहायवानित्यर्थः॥

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां कौटिलीयटीकायां नयचन्द्रिकायां षाड्गुण्ये सप्तदशोऽध्यायः॥

७ अधि. १८ अध्या. १२४–१२६ प्रक.

सू.—मध्यमोदासीनमण्डलचरितानि।

एवं शत्रो§र्मित्रे च विजिगीषोर्वृत्तिर्बहुप्रकारोक्ता, इदानीं मध्यमोदासीनयोर्मण्डले च वृत्तिर्वाच्या। अत्र मध्यमे वृत्तिमभिधातुं

* वस्तुस्थित्याऽत्र 'रसविद्धेन वेति' इति मूलसूत्रप्रतीकं स्यात्। इतः पूर्वं पठितः पात्रेत्यादिर्निश्शङ्केष्वित्यन्तः पाठस्त्वेकोनसप्ततितसूत्रस्य व्याख्याभागो विभ्रष्टविपर्यस्तपदवर्णः संल्लेखकप्रमादवशादत्रापतित इति प्रतीयते। तथाहि—तत्र 'उपात्तेत्यादि' प्रतीकम्, अत्रोकारं निरस्य 'त्ते' स्थाने 'त्रे' इति विपर्यस्य 'पात्रेत्यादि' प्रतीकं धृत्वा 'रात्रौ गूढे, त्यादिपाठो वर्णादिव्यत्यासेन सन्निवेशितः। एवञ्च सति द्व्यूनसप्ततितमसूत्रव्याख्या 'उपायान्तरमाह—रसविद्धेन वेति। विषमिश्रेण पाथेयेनवेति' इत्याद्यानुपूर्वीका स्यात्। एकोनसप्ततितमसूत्रव्याख्यायां तु उपात्तेत्यादि प्रतीकानन्तरं 'रात्रौ गूढगृहीतशस्त्रकुमारो निश्शङ्केषु' इति 'रात्रौ गूढगृहीतशस्त्रो निश्शङ्केषु' इति वा पाठः स्यात्, उभयथापि साधुरिति सर्वं सुस्थम्॥

† अत्र–'अतिसन्दध्यादिति, एवं शवं' इति पाठो भवेत्।

‡ अत्र 'स्वगृहदाहेन वाग्निना' इति पाठः समीचीनो भाति।

\+ 'निश्शङ्कं कुमारस्यापसरणं सुकरं स्यात्' इति वा पाठो भवेत्।

§ अत्र 'शत्रौ मित्रे च' इत्यर्थानुसारी पाठो भाति।

सूत्रं—मध्यमचरितमिति, मध्यमे विजिगीषोश्चरितं वृत्तिरुच्यत इत्यर्थः।

[1]मध्यमे वृत्तिप्रदर्शनार्थं तत्प्रकृत्यादिकं तावद्दर्शयति—मध्यमस्येत्यादिना। आत्मेति, * एका प्रकृतिरिति शेषः। तृतीया पञ्चमी च प्रकृति†रिति, मित्रं ‡मित्रश्चेति प्रकृती द्वे इत्यर्थः। प्रकृतय इति, तिस्र इति बहुवचनार्थः। अत्र प्रकृष्टकरणादेषां प्रकृतित्वं, विरुद्धकरणाद्विकृतित्वम्। अथवा स्वाभाविकानुग्रहविषयत्वं विकृतित्वमिति ग्राह्यम्, तदुभयमनुगृह्णीयादित्यभिधानात्।

[2]एवं प्रकृतित्रिकमुक्त्वा विकृतित्रिकमाह—द्वितीयेत्यादि। अरिररिमित्रं अरिमित्रश्चेति+ विकृतय इत्यर्थः।

[3]एवं स्थिते यद्येतदनुकूलः स्यात् विजिगीषुरपि मध्यमानुकूलः स्यात्, अन्यथा तत्प्रकृतिविकृत्यनुकूलः स्यादित्याह–तच्चे§त्यादिना। तदिति त्रिकद्वयमित्यर्थः।

[4]विजिगीषोर्मित्रं मध्यमो यद्यादातुमिच्छेत् तदा विजिगीषो(षु)र्मध्यमेन विगृह्य मित्रं त्रायेतेत्याह–मध्यमश्चेदिति। मित्रभाविमित्रमिति‖, यथोक्तं प्राक्:—

एकार्था¶नर्थसम्बन्धमुपकार्यविकारि च।
मित्रभावि भवत्येतन्मित्रद्वैविध्यमापदि॥ इति।

[अधि. ७, अध्या. ६, सू. ५५]

---

* डॉ० जौलीसम्पादितमूलपुस्तके 'आत्मतृतीया' इति समस्तःपाठो वर्त्तते। व्याख्यानुरोधात्तु 'आत्मा' इति पृथगेव स्यात्।

† डॉ० जौलीसम्पादितमूलपुस्तके 'प्रकृती' इति द्विवचनान्तः पाठः। युक्तश्च स एव।

‡ अत्र 'मित्रं मित्रमित्रञ्चेति' इति पाठो ऽर्थानुगतो भाति।

+ अत्रापि 'अरिमित्रमित्रञ्चेति' इति पाठो ऽर्थानुसारी भाति।

§ अत्र 'तच्चेदित्यादिना' इति वा पाठः शोभनो भवेत्

‖ 'मित्रं मित्रभावि' इति डॉ० जौली. मूलपाठः।

¶ सप्तमाधिकरणान्तर्गतनवमाध्याये तु 'एकार्थेनार्थसम्बन्धम्' इति पाठो दृश्यते। एवं चतुर्थचरणेपि 'मित्रमद्वैध्यमापदि' इति पाठो वर्त्तते। अनयोः कतरः साधुरिति सुधिय एव विवेचयन्तु।

मित्रमिति, भूम्येकान्तरम्। मित्रस्यात्मनश्चेति, स्वमित्रस्यात्मनश्च यानि मित्राणि तानि सर्वाण्युपस्थाप्य मध्यममित्राणि च मध्यमाद् भेदयित्वा तदनुगृहीतं स्वमित्रं त्रायेतेत्यर्थः।

[६]मण्डलं वेति। प्रकृतिमण्डलमपि मध्यमकर्शनादौ प्रोत्साहयेदुद्योजयेत्।

[७]प्रोत्साहनप्रकारमाह—अतिप्रवृद्धोयमिति। अभ्युत्थित इति, विनाशं कर्त्तुमुत्साहवान्।

[८]तच्चेन्मण्डलमिति। प्रोत्साहितं तन्मण्डलं यदि विजिगीषोस्सहकुर्यात्, तथा(दा)मध्यममवगाह्य* कर्शयित्वा आत्मानं वर्धयेदित्यर्थः।

[९]यदि मण्डलं मध्यमकर्शनादौ विजिगीषोर्न सहकुर्यात् तदा विधिमाह—न चेत्यादिना†। स्वमित्रत्राणार्थं मध्यममवजिघृक्षोर्विजिगीषोर्मण्डलं यदि न सहकुर्यात् तदा मध्यमादिभिर्युक्तस्य स्वमित्रस्य कोशेन वा दण्डेन वा साहाय्यं कृत्वा मध्यमद्वेषिणां राज्ञामन्यतमं स्वीकुर्यादिति वाक्यार्थः। परस्परानुगृहीता चेति‡, बहवोऽन्योन्यसहकारिणो वा स्युः, एकस्योपग्रहे सर्वेऽप्युपगृह्येरन्। अथवा मद्वेषे+ सक्तोऽप्यन्योन्यस्वभेदशङ्कया मध्यमावग्रहार्थं नोत्सहेरन्, सर्वथा तेषां प्रधानं वा निर्वाणकं स्वभूमेरासन्नं लघुसमुत्थमेकं वा साम्ना दानेन वा स्वकीयं कुर्यात्।

[१०]तस्मिन्नात्मनो द्वितीये स्वीकृते पूर्वतो द्विगुणबलः स्यात्, ततस्तृतीयस्वीकारे त्रिगुणबलः स्यादिति।

[११]एवं शक्त्यधिको भूत्वा विजिगीषुः पश्चान्मध्यमं कर्शयेदित्यर्थः।

---

* 'मध्यमावग्रहेण' इति डॉ० जौली. मूलपाठः। तदनुकूलतयाऽत्र 'अवग्राह्य' इति पाठो भवेत्। उत्तरत्राप्येवंभूत एव पाठो दृश्यते।

† अत्र 'न चेदित्यादिना' इति वा पाठः समीचनो भाति।

‡ 'परस्परानुगृहीता वा' इति डॉ० जौली. मूलपाठः। अर्थानुसारी चैष पाठः।

+ अत्र 'अथवा मध्यमद्वेषे सक्ता अपि यद्यन्योन्यस्वभेदशङ्कया' इत्यानुपूर्वीकः पाठः शोभनो भाति, तथैवार्थानुगमादिति।

[१३] अस्य महतः संविधानस्य करणात् प्रागेव स्वमित्रं मध्यमश्चेद्वगृह्णीयात् तदा विधिमाह–देशकालेत्यादि। मध्यमेन सह स्वयं सन्धाय स्वमित्रस्य गूढं कोशदण्डाभ्यां साहाय्यं कुर्यादित्यर्थः।

पक्षान्तरमाह–दूष्येषु वेति। ये मध्यं* द्विष्टा मुख्यास्तैर्दूष्यैः सममहत् (हं) पुरस्ताद् योत्स्यामि युष्माभिर्वीवधप्रतिबन्धो जनपदविलोपादिकं वा कार्यमित्यादिरूपं कर्मसन्धिं वा कुर्यादित्यर्थः। एवमनुकूलानां मित्राणां मध्यमात् त्राणमुक्त्वा भूम्येकान्तरत्वेऽपि विरुद्धकरणाद्यः कर्शनीयः स्यात् उच्छेद्यो वा तयोर्मध्यमेन लिप्सायां विधानमाह–कर्शनीयमित्यादि, अस्य विजिगीषोः कर्शनीयं यन्मित्रं ....† वध्यश्चेत् लिप्सेत तदा तत्प्रतिस्तम्भयेत् निर्भयीकुर्यात् ‡कस्य दर्शनीयत्वात् यावत् कर्शनं स्यात् तावत् त्रायेयेत्याश्वासयेत्।

[१४] अर्थ जाते कर्शने पश्चात् कि (त्रा) येतेति कर्शनीयं मित्रं वदयतिः–

"प्रसाध्यं+ शत्रुं यन्मित्रं वृद्धं गच्छेदवश्यताम्" इत्यारभ्य
"यथा वानुग्रहापेक्षं पश्यन् तिष्ठेत्तथा चरेत्" इति।

(अधि० ७, अध्या० १८, सू० ३६–३७)

[१५] मध्यमेन विजिगीषोरुच्छेदनीयमित्रलिप्सायामाह—उच्छेदनीयं वेति।

[१६] उच्छेद्यमपि कर्शयित्वा पुनस्त्रायेतेत्यर्थः। उच्छेदनीयस्य त्राणमयुक्तमित्यत्राह—मध्यमवृत्ति§भयादिति, मध्यमादभियुक्तो‖सुखो-

* अत्र 'मध्यमद्विष्टा' इति पाठो ऽर्थानुसारी भाति। एवमग्रेपि 'दूष्यैः सममहं पुरस्ताद्' इति युक्तः पाठः।

† अत्र कदाचित् 'यन्मित्रं तन्मध्यमश्चेत्' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत्।

‡ अत्र'–कुर्यादस्य कर्शनीयत्वात्' इति पाठो भाति, तथाऽर्थानुगमात्। 'द' क'योर्विपर्यासात्तु तथा पाठो जातः।

+ डॉ० जौलीसम्पादितमूलपुस्तके तु 'प्रसाध्य' इत्येव पाठः। एवमग्रेऽपि सप्तत्रिंशत्तमसूत्रस्य चतुर्थचरणे 'पश्यन्' इत्यस्य स्थाने 'वश्यं' इति पाठो वर्त्तते।

§ 'मध्यमवृद्धिभयादिति' डॉ. जौली. मूलपाठः।

‖ अत्रैवंभूत एवादर्शपुस्तके पाठो दृश्यते, वस्तुतस्त्वर्थानुसारित्वात् 'मध्यमादभियुक्ते सुखोच्छेद्ये विजिगीषुर्यदि' इत्यादिपाठो भवेत्।

च्छेद्यो विजिगीषुर्यदि नानुग्रहं कुर्यात् मध्यमः स्यात्, तेनोच्छेद्य-स्यापि त्राणमित्यर्थः। वक्ष्यति वो (चो) च्छेद्यामित्रम्:—

"अतिसाधारणं मित्रं तिष्ठेद्यदरितः शठम् *।
भेदयेद्भिन्नमुच्छिन्द्यात्ततः शत्रुमनन्तरम्॥" इति।

(अधि० ७, अध्या० १८, सू० ४०)

बलवता मध्यमेन तासिन्नुच्छिन्ने विधिमाह—उच्छिन्नं वेति, मध्यमोच्छिन्नं त्व (तं) स्वविषये भूमिदानेनानुगृह्य स्वहस्तगतं कुर्यात्। किमर्थमित्यत्राह-अन्यत्रेति, अन्यत्र शत्रावपसारः तदेकीभावः तद्भयादित्यर्थः।

†[१७]कर्शनीयोच्छेदनीययोः स्वमित्रयोर्यानि मित्राणि तान्यपि यदि मध्यमस्य तदभियोक्तुः साहाय्यं कुर्युः तदा विजिगीषुरपि तस्य साहाय्यं कुर्यात्। कथमित्यत्राह-पुरुषान्तरेणेति, स्वयन्तेन सहायस्तु तत्सन्धि‡ कुर्यात् विशिष्टबलसमागमस्य भयहेतुत्वात्, अपितु सेनापत्यादिपुरुषान्तरप्रेरणेन। उक्तं हि प्राक्:—

'सेनापतिकुमाराभ्यामुपस्थातव्यमित्ययम्।
पुरुषान्तरसन्धिः स्यान्नात्मनेत्यात्मरक्षणम् +॥" इति।

(अधि० ७, अध्या० ३, सू० २५)

[१८]अथ विजिगीषोः (ष्वोः) कर्शनीयादित्वेन विरुद्धयोर्मित्राण्यपि विजिगीषो (ष्वो) रवग्रहसमर्थानि यदि न स्युः तानि विजिगीषु (षू) कर्शनादौ मध्यम (मं) विप्रोत्साह्य..............तत्र यदि चेष्टरन् तत्राह-विजिगीषो (ष्वो) र्वेति§। तयोरिति, कर्शनी-

---

* डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके तु 'अरिसाधारणं यद्वा तिष्ठेत्तदरितः शठम्' इत्येव पाठो दृश्यते।

† अत्र कदाचित् 'कर्शनीयेति।' इति प्रतीकं भवेत्।

‡ पूर्वापरपर्यालोचनेन अत्र कदाचित् 'न' कारः स्यादिति सम्भाव्यते।

+ अत्र 'आत्मरक्षणः' इति डॉ. जौलीमूलपाठः।

§ 'विजिगीष्वोस्तयो'रित्येव डॉ. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके पाठो दृश्यते। तत्र 'वा' नास्तीत्यर्थः।

योच्छेदनीययोः । सन्धिमुपेयादिति, मध्यमेनेति शेषः । तैरेव सन्धिमिति केचित्, तत्र मध्यमचरितस्य प्रकृतत्वादसङ्गतिदोषः ।

[१९] एवं विजिगीषोरनुकूलप्रतिकूलरूपाणां मित्राणामभियोगोद्यते मध्यमे वाऽस्य वृत्तिमुक्त्वा तदमित्राभियोगेऽप्याह–अमित्रं…*स्येति । विजिगीषोरमित्रं यदि लिप्सेत, मित्रं यद्यादातुमिच्छेदित्यर्थः । सन्धिमुपेयादिति, अत्रापि मध्यमेनेति शेषः ।

[२०] तत्सन्धिकरणे फलं द्वैगुण्यमाह–†स्वार्थश्चेति ।

[२१] एवं विजिगीषोर्मित्राणाममित्राणाञ्च मध्यमेनाभियोगे विधिमुक्त्वा मध्यमस्यैव यानि मित्राण्यमित्राणि च तदादित्सायां विजिगीषोर्विधानमाह–मध्यमश्चेदिति । मित्राभावमिति,‡ अनुकूलमपि भूम्येकान्तरं तद्भूमिजिघृक्षयेत्याशयः । तदभियोक्तुं मध्यमसाहाय्यं सेनापत्यादिप्रेषण+ सन्धिकरणेन कुर्यादित्यर्थः ।

[२२] पक्षान्तरमाह–सापेक्षं वेति । अनुच्छेदरुचिं मध्यममभियोगाद् वारयेदित्यर्थः । मित्रविशेषणत्वे अनुकूलं मित्रमुच्छेत्तुं नार्हसीत्यर्थमाहुः । परशब्दान्तरितत्वं तत्र दोषः । पक्षान्तरमाह–उपेक्षेत वेति ।

[२४] कोशेति । कोशेन वा दण्डेन वा यथा मध्यमो न जानीयात् तथा गूढमनुगृह्णीयादित्यर्थः ।

[२५] उदासीनलिप्सायामाह—उदासीनं वेति ।

[२६] अस्मै (इति?) मध्यमायासहायादानं तदनुग्रहेण, किन्तु तस्योदासीनाद् भेदोऽस्त्वित्याह–§उदासीनादिति ।

---

* अत्र ‘अमित्रं वास्येति’ इति पाठो भवेत् । मूलसूत्रानुसारात् ।

† डॉ. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके त्वत्र ‘एवं स्वार्थश्च’ इति पाठो दृश्यते ।

‡ अत्र ‘मित्रभावि’ इति डॉ. जौली. मूलपाठः ।

+ ‘सेनापत्यादिप्रेषणेन’ इति ‘सेनापत्यादिप्रेरणेन’ इति वा पाठोऽत्र भवेत् ।

§ अयंभावः—अस्मै मध्यमायोदासीनानुग्रहेणावश्यं साहाय्यदानं भवेत्, परं विजिगीषुस्तस्य मध्यमस्योदासीनादवश्यं भेदं कारयेत् । ‘तदनुग्रहेण’ इत्यस्य विजिगीष्वनुग्रहेण इति वार्थो भवेत्, तथासति विजिगीषुर्मध्यमे कामप्यनुग्रहमात्रां विधाय तमुदासीनाद् भेदयेदित्यर्थः स्यात् ।

२७तर्हि किं मध्यमाश्रयणमेव कार्यं, नेत्याह–मध्यमोदासीनयोरिति। मण्डलस्य बलवत्त्वेन तदनुगुणमाश्रयीतेत्यर्थः।

२८मध्यमानन्तरं क्रमादुदासीने वृत्तिमभिधातुं सूत्रम्–उदासीनचरितमिति, उदासीने विजिगीषोर्वृत्तिरुच्यतइत्यर्थः। विजिगीषोर्मध्यमे ऽभिहितां वृत्तिमुदासीनेप्यतिदिशति-मध्यमचरितेनेति। व्याख्यातयोर्विजिगीषो (ष्वो) रिति, यथा मध्यमः स्यात्......*मा तृतीया पञ्चमी चेति प्रकृत्यादिकं विजिगीषोस्तत्र वृत्तिश्चोक्ता, नित्या†न्युदासीनेपि तुल्यादित्यर्थः।

२९विशेषमाह—यत इत्यादि‡। यदि विजिगीषोः शत्रुं (त्रुः) मध्यमेन पूर्वं (र्वं) संहितः तदा स विजिगीषोरपि सन्धावसत्कल्पः स्यात् (तदा संहितः?) तदा मध्यमसहायो विजिगीषुः शत्रुमुच्छिन्द्यात्, एवन्त्व (श्च) विजिगीषुमित्रस्याप्ययमुपकारानुस्तु+ल्यः स्यात्। अथोदासीनः सर्वाधिकबलस्तदा तस्यापि प्रकृष्टतया विजिगीषोर्दण्डे तत्साहाय्यदानमेवोपकार इत्याशयवानाह-उदासीनं वेति। दण्डोपकारिणमिति, दण्डेन बलेनोपकर्त्तारं लभेतेत्यर्थः। ततः परिणमेदिति§, अस्मिन्नेव पक्षे क्रमेण प्रविशेदित्यर्थः।

३०एवमुदासीने वृत्तिमुक्त्वा मण्डले वृत्तिमभिधातुं सूत्रं–मण्डलचरितमिति। अरिमित्ररूपं मण्डलं तस्मिन् वृत्तिरुच्यत इत्यर्थः। ननु षाड्गुण्ये शत्रुमित्रादौ विजिगीषोश्चरितमेवेति चेत्, सत्यम्, शत्रुमित्रादिभेदास्तारतम्यादिकं तद्वृत्ति (वि) शेषाश्चोक्ता इति तदर्थम् नह्यरिभाविभृत्यभावित्वा..................विजिगीषोस्तत्रोक्ता इत्याशयः। मण्डलचिन्तामुपक्षिपति–एवमुपगृह्येति‖। मध्यमोदा-

---

* अत्र 'मध्यमस्यात्मा तृतीया' इत्यादि पाठोर्थानुसारी भवेत्।

† 'तान्युदासीनेऽपि तुल्यानीत्यर्थः' इतिपाठोऽत्र शोभनो भाति, तथार्थानुगमात्।

‡ इदं मध्यप्रतीकं नत्वादिप्रतीकम्।

+ 'उपकारस्तुल्यः स्यात्' इति पाठोऽत्र युक्तो भाति। 'अनु' इत्यधिकमत्रापतितमिति प्रतीयते।

§ अत्र 'परिणमेत' इति डॉ. जौली. मूलपाठः।

‖ अत्र 'उपबृह्य' इति डा. जौली. मूलपाठः।

सीनावग्रहेणात्मानमुपबृंहयेदिति प्रोक्तं तत्कृत्वेत्यर्थः । अरिकर्शनं मित्रोपग्रहश्च कुर्यादित्याह–रिपुकृतमि*त्यादिना। कर्शयेदिति, सिद्धिभिर्वियोजयेत् । उपगृह्णीयादिति, स्वीकुर्यादित्यर्थः । सामन्ता अरयो भूम्येकान्तराणि मित्राणीति प्रागुक्तम्, तत (त्र) सामन्तास्त्रिविधा अरिमित्रभृत्यभावित्वेनेति विभागमभिसन्धायारिभाविनस्तावदाह–सत्यप्यमित्रभाव इत्यादि† ।

‡[31]तस्य विजिगीषोरेषाममित्रभावे साधारणेऽपि विशेषा अनात्मवत्त्वादय इत्यर्थः । तत्रा [ना] त्मवान्–अजितेन्द्रियः, नित्यापकारी–कलहशीलः, शत्रुः–अनिमित्तद्वेषी, +शत्रुणा कृतसन्धिः, पार्ष्णिग्राहो–यातस्य पश्चात्कोपकरः, व्यसनी–मृगयादि......मृगयासक्तस्या§त्मवत्त्वेनैव सिद्धत्वात्, मित्रमरणादिव्यसनपातीति केचित्, यातव्यः––अभियोज्यः, व्यसने विजिगीषोरभियोक्तेति, व्यसनं बलादिव्यसनं तत्राभियोक्तेत्यष्टाप (व)रिभाविन इत्यर्थः ।

अनात्मवानिति च यातव्य इति च पदाभ्यामेव व्यसनित्वं सिद्ध्यत्येव, अनात्मवत्वानान्तरीयत्वात्, व्यसनित्वान्यरिसंपद्युक्तः‖ शत्रुः व्यसनी यातव्य इति चाभिधानात् तथापि प्राधान्यख्यापनार्थं तस्य पृथग्ग्रहणमिति ग्राह्यम् ।

---

* अत्र 'अरिप्रकृतिं' इति मूलानुसारी पाठः । युक्तश्चैष पाठः, अस्यैव भ्रष्टविपर्यस्तवर्णादित्वेन 'रिपुकृतं' इति पाठान्तरमजनि ।

† 'सत्यप्यमित्रभावे' इति सूत्रांशस्त्रिंशत्तमसूत्रस्य एवमुपबृंहयेत्यादेरवयवो व्याख्यानुरोधान्न प्रतीयते, तथासति 'सामन्ता अरय' इत्यारभ्यैकत्रिंशत्तमसूत्रस्यैव व्याख्याभागः सर्वोऽपीति बोध्यम् । अस्माभिस्तु मूलसूत्रानुरोधात्तथा प्रतीकनिर्देशो व्यधायि इति ।

‡ अत्र कदाचित् 'तस्येति' इति प्रतीकमपि स्यात् ।

+ अत्र व्याख्येयं 'शत्रुसंहितः' इति पदमवश्यं भवेत् ।

§ 'मृगयासक्तस्यानात्मवत्त्वेनैव' इत्याद्यानुपूर्वीकः पाठोऽत्र समीचीनो भाति ।

‖ अत्र कश्चिद् व्याख्याभागस्त्रुटितो विपर्यासं वा गत इत्यस्पष्टार्थ इव सर्वोऽप्ययं पाठः ।

[32]अथ मित्रभाविनोऽरिभेदानाह—एकार्थाभिप्राय* इत्यादिना । विजिगीषुणा सहैकं प्रयोजनमुद्दिश्य याता(तः), यथा विजिगीषुः भूमिमुद्दिश्य (वेद्यः?), अरिः भूमिमुद्दिश्य यातः, दिगादिभेदेनेति भावः । पृथगर्थाभिप्रायत† इति, विजिगीषुः भूमिञ्चेत्युद्दिश्य, अयन्तु हिरण्यमित्यर्थः । सम्भूययात्रिक इति, लाभं बलादिमात्रया समं विभज्य सामवायिकतयैवोक्तं(क्त)शिबिरनिवेशेन यात इत्यर्थः । संहितप्रयाणादिक‡ इति, येन पार्ष्णिग्राहेण सन्धाय विजिगीषुर्यातव्यमभियाति स पार्ष्णिग्राहस्तथोक्तः संहितप्रयाणविषयभूत इत्यर्थः । स्वार्थाभियात+ इति, स्वशब्देन विजिगीषुरुच्यते, विजिगीषोः प्रयोजनोद्देशेनैव यातो न तु स्वार्थोद्देशेनेत्यर्थः । सामुत्थायिक इति, समुत्थानं कर्मानुष्ठानं तत्र कृतसन्धिः, यथा त्वञ्चाहञ्च शून्यं निवेशयावह इत्यादिरूपेणेत्यर्थः । कोशदण्डयोरन्यतरस्य क्रेता विक्रेता वे§ति, सामवायिकतयैव कोशेन दण्डं दण्डेन कोशं वा यः क्रीणाति विक्रीणाति वा स इत्यर्थः । द्वैधीभाविक इति, द्वैधीभावगुणविषयभूतः पार्ष्णिग्राहेण सन्धानं यातव्येन विग्रहश्चेति हि द्वैधीभावोऽपि हि मतः, तत्रैव संहितः पार्ष्णिग्राह इत्यर्थः । एते मित्रभाविनोऽप्यष्टावेवेति भावः ।

[33]भृत्यभाविनन्त्वाह--सामन्त इत्यादि । यद्यपि सामन्ता इति सर्वार्थतया समाप्तौ वक्ष्यति तथाप्यस्य सामन्तस्य ग्रहणमर्थभेदस्य विवक्षितत्वात्, समाप्तिगतसाम(न्त)पदस्य विजिगीषोर्भूम्यानन्तर्यमर्थः, अत्र बहु(ब)लवतो राजान्तरस्येत्यर्थभेदः । बलवतो राजान्तरस्य प्रतिहन्ता दुर्बला भूम्यनन्तरोऽन्तर्द्धिरिति । केचित्तु प्रतिघातोऽन्तर्द्धिर्द्वावपीत्याहुः, प्रतिघातो बलवतो दुर्गाटव्यपसारपातीति, पूर्वत्राप्यन्तर्द्धिप्रतिघातौ द्वाविति, तत्र युक्तिमाह—निर्भूमिकोऽन्तर्द्धिः, अरेर्नेतुश्च मध्यस्थो दुर्बलोऽन्तर्द्धिरुच्यत इत्यस्वतन्त्रतयैवाभिधानात्,

* 'एकार्थाभिप्रयातः' इति डॉ. जौली. मूलपाठः ।

† अत्र 'पृथगर्थाभिप्रयात' इति डॉ. जौली. मूलपाठः ।

‡ अत्रापि 'संहितप्रयाणिकः' इति डॉ. जौली. मूलपाठः ।

+ डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके तु 'स्वार्थाभिप्रयातः' इति पाठो दृश्यते ।

§ डा. जौलीसम्पादिते मूलपुस्तकेऽत्र 'वा' इति नास्ति ।

अत्र सामन्तो बलवतः प्रतिघात इति वचनादिति। तदसत्। अन्तर्द्धिरिति वचनेऽपि सामन्तप्रकरणे वचनात् सामन्तत्वापातो दुर्वार एवेति। प्रतिवेशो वा बलवतः पार्ष्णिग्राह इति, पार्श्वयोर्भूम्य(न)न्तरो हि प्रतिवेशः स च यातव्याभिसारी मूलबाधकश्चे(श्चे)त्युभयधा(था)बाधकतयोक्तः, स च विजिगीषोर्भृत्यभावी, बलवतो ऽन्यस्य राज्ञो भूम्यनन्तरतया पार्ष्णिग्राहो * न विरोधः। स्वयमित्यादि, स्वयमेव वा संश्रयणार्थं प्रतापतश्चलाक्रान्तत्वेन वेत्युभयप्रकारोऽपि दण्डोपनत इत्येते भूम्यनन्तरा अपि भृत्यभाविन इत्याशयः। एते ऽपि त्रय इति केचिद् सामन्ता अप्युक्तास्त्रिविधा अप्येते भूम्यनन्तरा इत्यर्थः।

[34] सत्यप्यमित्रभाव इति सामन्त इति चामित्रेषूक्तं त्रैविध्यमेष्वप्यतिदिशति—तैर्भूम्येकान्तरा इति। सत्यप्यमित्र इत्यारभ्य विशेषा द्रष्टव्या इत्यर्थः।

[35] अरिषु विकृतेषु तत्प्रकाराः प्रागेवोक्ता मित्रेषु नोक्तास्ते चावश्यं वक्तव्यास्तेषामप्यपरिभावित्वं (त्व) सम्भवादित्याशयवानाह—तेषामित्यादिना। तत्र मित्रस्य शत्रुणाभिभवे तत्साहाय्यदानं तावदाह—तेषामिति। तेषां मित्राणां मध्ये शत्रुणा विरोधे ऽभिभवे सति यन्मित्रमेकार्थतां विजिगीषुणा सहैकत्र प्रयोजनतां गच्छेत्, तुल्ययोगक्षेमः स्यादित्याशङ्क्याह-शक्त्येति, कोशदण्डादिरूपयानुगृह्णीयात् सहायीभवेत् यथाशक्त्या(क्ति)शत्रुमाक्रामेदित्यर्थः।

[36] यत्तु शत्रुः स्वयमभिभूय वृद्धं सद्विजिगीषोरविधेयं स्यात् तत्र विधानमाह-प्रसाध्येत्यादि। शत्रुः स्वयमेवाक्रम्य वृद्धं यद्विजिगीषोरविधेयतां गच्छेत् तन्मित्रं तद्भूम्यनन्त राः तन्मित्राश्च(णि च)तदा

---

* अत्र 'पार्ष्णिग्राह इति न विरोधः' इत्यानुपूर्वीकः पाठोऽर्थानुसारित्वात्समीचीनो भाति।

तदमात्यादिभिश्च भेदनेन विरोधयेदित्यर्थः । प्रकृतिभ्य* इत्यत्र चकारोऽध्याहार्यः, ततश्च प्रकृतिभेदात्सापेक्षमेव तत्स्यादिति भावः ।

[३७] तस्यैव वश्यत्वापादने प्रकारान्तरमाह—तत्कुलीनेत्यादि । तत्कुलीनः कुल्योऽवरुद्धो नियन्त्रितः पुत्रादिस्ताभ्यां भूमिं वा तस्य हारयेत्, स्वावष्टम्भगृहीताभ्यामित्यर्थः । आत्मनः सहकारापेक्षया आत्मनो वश्यं यथा वर्त्तेत तथा कुर्यादित्यर्थः ।

[३८] यद् वृद्धौ विजिगीषोर्नोपकुर्यादिति हानौ च तदभिसरेत् तन्मित्रमहीनं वृद्धं च स्थापयेदित्याह--नोपकुर्यादिति । अर्थविदिति, स्वप्रयोजनोपायविदित्यर्थः ।

[३९] ....निश्चलीकरणोपायमाह—अर्थयुक्ते†त्यादि । अर्थयुक्ते†ति, प्रयोजनसिद्ध्यनुगुणत्वं यदप्यवस्थितं कदाचित्सन्धि‡र्विजिगीषुणा करोति तदैवास्य चलनहेतुमर्थलिप्सादिकं स्वयं प्रदानादिनापि हन्यात्, यथा पुनर्न चलेदित्यर्थः । अचलनमपि सिद्धिस्वरूपे निवेश्येति+ हृदयम् ।

[४०] यत्तु अरिविजिगीष्वोर्द्वयोरपि साधारणीभूतैवातिशठमश्व......तदरिस्तावद्भेद§......भिन्नश्चोच्छिन्द्यात्, स ह्यसभूते|| तास्मिन्नुच्छिन्ने पुनः शत्रुमुपच्छिन्द्यादित्याह--अरिसाधारणमित्यादिना ।

[४१] आत्मनि परे च यदुदासीनं तत्र विधिमाह—उदासीनश्चेति । यत्स्वपरयोरुदासीनं तद्भूम्यनन्तरैर्विरुद्धं कुर्यात्, ततस्तद्विग्रहेणो(णा)पकारेण पीडितमुपकारेण स्वजन्ये निवेशयेत् सापेक्षं कुर्यादित्यर्थः ।

---

* 'प्रकृतिभ्यां' इति डॉ. जौली. मूलपाठः । व्याख्यानुरोधात्तु पूर्वत्रापि 'सामन्तैकान्तरेभ्यस्तत्' इत्यादि बहुवचनान्तः पाठो भवेत् । परं मूलपाठः स्वारसिको भाति ।

† 'अर्थयुक्त्या' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

‡ अत्र 'यदप्यनवस्थितं कदाचित्सन्धिं विजिगीषुणा' इति पाठो युक्तो भाति ।

+ 'निवेश्यमिति हृदयम्' इति वाऽत्र पाठो भवेत् ।

§ अत्र कदाचित् 'तदरितस्तावद् भेदयेत् भिन्नश्च' इत्याद्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् ।

|| 'स ह्यसम्भूते' इति पाठोऽत्र भाति ।

[42] पूर्वमुभयानपेक्षतया उभयसाधारणे विधिरुक्तः, इदानीन्तु दुर्बलतयोभयसापेक्षत्वे विधिमाह—अमित्रमित्यादिना। यद्दौर्बल्या(द्)बलार्थमुभावालम्बेत तद्दण्डेन बलेनानुगृह्णीयात्, यथा विमुखं न स्यादित्यर्थः।

[43] उभयापेक्षस्य दुर्बलस्यैव प्रकारान्तरविकल्पानाह—अपनीयेत्यादि। पूर्वस्या भूमेरपनीय भूम्य(न ?)न्तरे पार्थत्वापयेत्* येन परापेक्षा न स्यात्। किं कृते (त्वे) त्याह-निवेश्येत्यादि, पूर्वमयन्त्र† भूमौ स्थितः, तत्रान्यं स्थापयित्वा। किमत्रान्यत् स्थापनमित्यत्राह-दण्डानुग्रहहेतुनेति, दण्डेन साहाय्यकरणार्थमेको दण्डेन साहाय्यदायितया तत्रान्यः प्रथममेव स्थापनीय इत्यर्थः।

‡[44] यस्तु समर्थ सत् विजिगीषोरपकुर्यात् तस्यापदि न वोपकुर्यात् परिहारार्थं न चेष्टेत, तन्मित्रं प्रथमं विश्वस्तं कृत्वा उच्छेदसौकर्यदशायामुच्छिन्द्यादेव न विचारयेदित्येवकारार्थः। अङ्कमुपागतम्+ –स्वगोचरतापन्नमित्यर्थः।

[45] विजिगीषुः स्वमित्रस्य प्रकृत्यादिव्यसनेन कर्मसु व्यापृतः स्वशत्रुं स्वयं च (?) साधयेदपि कुत §तत्साहाय्यार्थं गूढप्रतिहतदण्डः पराविज्ञेयबलादिव्यसनेन मित्रेणैवेत्यर्थः। उपग्रह|| इति निष्प्रतिबन्धः।

[46] मित्रेऽभिह (हि)तो न्यायः शत्रावपि तुल्य इत्याह–अमित्रव्यसनादित्यादि। अरेर्बलादिव्यसनस्य दैवतसिद्ध्या यन्मित्रममित्रा(त्र) व्यसनादुत्थित (तं) व्यसनं विसृज्य स्वकर्मसिद्धियुक्तं विजि-

---

* अत्र कदाचित् 'पार्श्वं स्थापयेत्' इति पाठो भवेत्।

† अत्र 'पूर्वमन्यत्र भूमौ' इत्यादिपाठः शोभनो भाति।

‡ अत्र 'अपकुर्यादित्यादि' इति सूत्रप्रतीकं भवेत्।

+ अत्र हि 'अङ्कमुपस्थितम्' इति डा. जौली. मूलपाठः।

§ अत्र 'अयं न साधयेदपितु तत्साहाय्यार्थं (स्वमित्रसाहाय्यार्थमित्यर्थः) गूढप्रहितदण्डः' इत्यादिपाठो भवेत्। गूढप्रहितदण्डइत्यस्य गूढं शत्रुणाऽविज्ञातं यथा स्यात्तथा प्रहितः प्रेषितो दण्डः सेनादिबलं येन एवंभूतो विजिगीषुरित्यर्थः।

|| अत्र 'अनवग्रहः' इति डॉ. जौली. मूलपाठः। युक्तश्चैष एव पाठः।

गीषावनपेक्षं भवति तच्छत्रुणैव साधनीयं न तु स्वयमिति, स्वस्यानृशंस्यार्थं, शत्रुणैव प्रसिध्यतीति, शत्रुणैव साधितं भवतीत्यर्थः ।

एवं षाड्गुण्यप्रयोगं प्रपञ्चेनोक्त्वा तदर्थं समासेनोपसंहरति-वृद्धिः* क्षयश्चेत्यादि । अरिविजिगीषुता†बुद्धय व्यवस्था षाड्गुण्यस्य-निमित्ततया ऽनुसन्धेयाः, अरिषु कर्शनोच्छेदने कार्यतया, सामादयः सर्वेऽप्युपायाः साधनतया वेत्यर्थः । एतानिति, अनुक्रान्तानुपायान् समादध्यात् । तत्राधिकारिविशेषमाह-यश्चार्थशास्त्रविदिति । शास्त्रशिक्षित एवाधिकारी नान्य इत्याशयः ।

सम्यक् प्रयुक्तस्यास्य फलमाह—एवमित्यादिना । अन्योन्यसञ्चारमिति, षडपि गुणानन्योन्यस्मिन् सञ्चार्य बन्धेन तया‡तद्विचार्यते तत्र विग्रहादीन् यच्च विग्रहादौ स्थानतया विचार्यते तत्र सन्धिमपि सञ्चार्य; अत्र विग्रहादौ कृते किं स्यादितीति वा, अत्र सन्ध्यादिकरणे किं स्यादिति......................+र्य योऽनुप (दि ?) श्यति अनुबन्धेन कार्यतयाऽध्यवस्यति । स बुद्धीति गलै§ बुध्यत (न्त) इति बुद्धयः उपायाः त एव निगलाः अशक्यमोचनत्वात् तैर्बन्धैः (द्धैः) परतन्त्रीकृतैः पार्थिवैरिष्टैः (ष्टं) यथेच्छं वृद्धानां हीनतां हीनानां वृद्धताञ्चापादयत् (न्) क्रीडति विनोदमिव करोतीत्यर्थः ।

इति श्रीवादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवमिश्रयज्वविरचितायां नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां षाड्गुण्ये सप्तमेऽधिकरणे अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ।

समाप्तश्च षाड्गुण्यमधिकरणम् ।

---

* 'वृद्धिं' इति डॉ. जौली. मूलपाठः । युक्तश्च ।

† अत्र कदाचित् 'अरिविजिगीषूणां वृद्धयाद्यवस्थाः' इत्येवंभूतो ऽर्थानुसारी पाठो भवेत् ।

‡ अत्र 'बन्धनतया, तद्यत्संध्यादौ स्थानतया विचार्यते तत्र विग्रहादीन्, यच्च विग्रहादौ' इत्यादिपाठः कदाचित् भवेत् । पूर्वापरपर्यालोचनेनैवमेवार्थानुगमात् ।

+ अत्र कदाचिद् 'किं स्यादिति इति वा, एवं षडपि गुणानन्योन्यत्र सञ्चार्य यो ऽनुपश्यति' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् ।

§ अत्र 'स बुद्धीति' इत्येतावन्मात्रं यदि प्रतीकं स्यात्, तदा 'गलैः' इतिपदमत्र सर्वथापि व्यर्थम् । अथ 'गलैः' इति पदमप्यत्र प्रतीकांशत्वेनेष्यते, तदा तु 'स बुद्धिनिगलैरिति' इत्यानुपूर्वीकं मूलानुसारि प्रतीकं भवेत् ॥

व्यसनाधिकारिकम् ।

८ अधि. १ अध्या. १२७ प्रक.

सू. प्रकृतिव्यसनवर्गः ।

अरिसम्पद्युक्तः शत्रु (त्रुः) व्यसनी यातव्यः अभ्युच्चीयमानो विगृह्णीयादिति यातव्यस्य अरेर्यातुश्च विजिगीषोर्व्यसनभावौ याव-ङ्गतयोक्तौ, तत्र व्यसनस्य कारणस्वरूपाश्रयगौरवलाघवादिकं नोक्तम अतस्तद्वचनार्थं व्यसनाधिकरणेनं प्रवृत्तं व्यसनाधिकारिकं प्रकरण-मारम्भणीयमिति प्राप्ते तस्याश्रयाद्यभिधानार्थं सूत्रं–प्रकृतिव्यसनवर्ग इति । स्वाम्यादिप्रकृतिसप्त*काश्रयः कामक्रोधादिकारणभेदजन्यो व्यसनवर्गश्चिन्त्यत इत्यर्थः ।

तत्राचार्य एवाधिकरणसङ्गतिं दर्शयति—व्यसनेत्यादिना । अरेर्व्यसने सति आत्मनश्चासति यातव्यमित्युक्तम्, तदुच्छेदसौकर्या-र्थम्, तत्रोभयोस्तुल्ये व्यसने कथं कर्त्तव्यः (व्यम्), यथा ह्यरेर्व्यसनि-त्वाद्यानं सुकरं तथात्मनो व्यसनित्वेप्यात्मरक्षणं यानात्सुकरमेवेति उभयतः सौकर्यमपि तुल्यम्, अतो व्यसनस्यारेर्विजिगीषोश्च युगप-द्भावे सौकर्यस्य च यानरक्षणयोर्द्वयोरपि तुल्यत्वे यानं वा कार्यं रक्षणं वेति चिन्ता क्रियत इत्यर्थः । अत्र यानमेव यातव्यं रक्षणमेव रक्षितव्यमिति शब्दमागति† । व्यसनचिन्ता–व्यसनस्य गौरवलाघ-वादिचिन्ता, यदा शास्त्रा....................तत्र व्यसनं स्वयं लघु व्यसनः तदा यानम्, विपर्यये तु स्वरक्षणमेव कार्यमित्याशयः ।

तत्र व्यसनस्य विभागपूर्वकं कारणमाह–दैवमित्यादिना । दैव-मिति सामान्यतः प्राक्तनकर्मजम्, मानुषमिति सामान्यतः पुरुष-बुद्धिजम् । (अनयोश्शू दैव भवश्यरुदकादिभयं अपनय सन्ध्यादी-नामयथोद्देशावस्थापनवन प्रभवं परचक्रादि पीडितं अत्र दैवम-

---

* इदं स्वाम्यादिप्रकृतिसप्तकं पञ्चमसूत्रे ऽनुपदमेव वक्ष्यते ।

† अत्र 'शब्दभागिति' इत्यर्थानुसारी पाठो भाति ।

नय(............सम्भवतीत्यादौ सामान्यस्य विशेषावच्छेद्याक्रान्ता-त्माश्रयत्वदोषः*)· शेषस्य सामान्यकारणकत्वाच्चेति ।

कारणमभिधाय विभागमाह–गुणप्रातिलोम्यमित्यादि । गुणानां महाकुलीनत्वादीनां दैवप्रतिबन्धादिना स्वकार्यकरणं प्रातिलोम्यं तच्चैनं हितप्राप्तेरहितपरिहाराद्वा श्रेयसोऽप्यस्याति†व्यसनमित्यर्थः । अभाव इति, तेषामेव गुणानामसत्वम्, वक्ष्यति–अन्धश्चलितशास्त्रो वेत्यादि (८ अधि., २ अध्या., १३ सू.) । अथवा गुणप्रातिलोम्यं परगुणेभ्यो······नाम सन्ध्यादीनां गुणानामसम्यक्करणं वा, यथा परो विशेषभागी तथैनमतिसन्दध्यात् तथाकरणम्‡ । अभावस्तु सन्ध्यादीनामन्यतमे कार्ये तदकरणम् । अन्धश्चलित शास्त्र इत्यत्र अन्धत्वं ज्ञानाभावादकरणं, चलितशास्त्रत्वञ्च (चा) सम्यक्करणं ज्ञानादन्यथाकरणमित्युभयोदाहरणं द्रष्टव्यम् । प्रदोष इति, प्रकृष्टदोषो गुणानप्यतिशय्याशुभजनकः कोपादिः, वक्ष्यति हि–'कोपजस्त्रिवर्ग' इति (८ अधि., ३ अध्या., ४ सू.) । प्रसङ्ग इत्यादि, विषयेष्वतिसङ्गः, वक्ष्यति हि–'कामजस्त्रिवर्ग'+ इति (८ अधि., ३ अध्या., ५ सू.) । पीडा–परचक्रादिनिमित्ता बाधा; वक्ष्यति हि–'अन्यादि(नि)परचक्रादि भवानि व्यसनानि'

एवं व्यसनानि पञ्चधा विभज्य एषां व्यसनसंज्ञान्वर्थेत्याह—व्यसनीत्यादिना§ । श्रेयसो हिताहितप्राप्तिपरिहारात्मनोऽप्य(व्य)स्यति भ्रंशयतीति व्यसनमित्यर्थः ।

एवं व्यसनस्य कारणादि व्यवस्थाप्य यातव्या हि यानात्मरक्षणयोरन्यतरपरिग्रहणेनोपयोगिनी, तस्य‖ गौरवलाघवे निरूपयन्

---

* ( ) एतत्कोष्ठान्तर्गतः पाठो विभ्रष्टपदवर्णत्वादविस्पष्टार्थः । कदाचिदत्र 'अनयोस्तु दैवं वर्षादिजन्योदकादिभयं अनयः सन्ध्यादीनामयथोद्देशावस्था, अपनयप्रभवं परचक्रादिपीडितं, अत्र दैवमनयापनयाभ्यां सम्भवतीत्यादौ सामान्यस्य विशेषावच्छेद्याक्रान्तत्वान्नात्माश्रयत्वदोषः, इत्यानुपूर्वीको वा पाठो भवेत् ।

† अत्र 'श्रेयसो व्यस्यतीति व्यसनमित्यर्थः' इति पाठो भाति ।

‡ अत्र 'तथाकरणम्, इत्यधिक इवाभाति पाठः ।

+ डा. जौली. मूलपुस्तके तु (८, ३, ५, इत्यत्र) 'कामजश्चतुर्वर्गः' इति युक्तः सूत्रपाठः । अत्र तु लेखकप्रमादवशात्तथा जात इति प्रतीयते ।

§ अत्र व्यस्यतीत्यादिना' इति युक्तः पाठः। डॉ. जौली. मूलपुस्तकेप्येष एव पाठः ।

‖ तस्य–एवंभूतस्य व्यसनस्येत्यर्थः ।

स्वाभिमतस्याचार्यमतस्तावदाह–स्वाम्यमात्येत्यादि । आचार्या इति स्वपूज्यगुरवोऽत्र विवक्षिताः, तन्मतस्यानिरासेनेतरेषां निरासात् । अत्र स्वाम्यादीनां सप्तानां निर्देशक्रमेण पूर्वपूर्वं गरीय इति मित्राद्दण्डो गरीयान् दण्डात्कोश इत्यादिक्रमेण स्वामिपर्यन्तं नेयम् । स्वाम्यादिसप्तकस्य स्वसंज्ञाभिरुपादानं तत्क्रमप्रदर्शनार्थम्, अत्र स्वाम्यादिमित्रान्तासु सप्तप्रकृतिषु स्वाम्यमात्यारनुपा* द्विकादारभ्य पुनः स्वामिनः प्रभृत्येकैकं त्यक्त्वा उत्तरोत्तरोपादानेन च प्राप्तेषु षट्सु द्विकेषु उत्तरं गरीय†स्त्वं तदुक्तोपपत्तिश्च ।

तत्तदेकदेशिमतत्वेनोपन्यस्य दूषयति—नेति भारद्वाज इत्यादिना । भारद्वाजो द्रोणाचार्यः । अत्र स्वाम्यमात्ययोरिति (वि) शेषोपादानाच्छेषाणां पूर्वपूर्वगरीयस्त्वं तस्येष्टमेवेति ग्राह्यम् ।

स एव स्वमतमाह—स्वाम्यमात्ययोरिति । अनयोरुत्तरमेव गरीय इत्यर्थः ।

इतरं दुष्करं कार्यकर्त्तृत्वमेवात्रोपपत्तिरपीत्याह—मन्त्र इत्यादि । मन्त्रः कार्यविचारणा, मन्त्रफलावाप्तिः-कार्यनिश्चय‡..............., कर्मानुष्ठानं निश्चितानां कार्याणामाचरणम् । आयव्ययकर्मेति, आयः कर्मफलोत्पादः, व्ययः तस्य स्थानेषु विनियोगः, तयोः प्रवर्त्तनम्, दण्डप्रणयनं बलस्य सङ्ग्रहप्रेषणादि । (अ)मित्राटविकं(क)प्रतिषेध इति+, शत्रूणामाटविकानान्तु अस्य विषपीडनादेर्वारणम् । राज्यरक्षणमिति, पौरजानपदानां स्वपरचक्रादिपीडनाद्रक्षणम् । व्यसनप्रतीकारमिति§ दैवमानुषव्यसनानां प्रशमनम् । कुमाररक्षणमिति पुत्रेभ्यो राज्ञो रक्षणम् । अभिषेकश्च कुमाराणामिति, यौवराज्यादौ

* कदाचिदत्र 'स्वाम्यमात्यद्वयुपादानाद् द्विकादारभ्य' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् । स्वाम्यमात्ययोर्द्वयोरुपादानं यत्रद्विके तस्मादित्यर्थः ।

† अत्र 'उत्तरोत्तरगरीयस्त्वं तदुक्तोपपत्तेश्च' इति पाठोऽर्थानुसारी भाति ।

‡ कदाचिदत्र 'कार्यनिश्चयकरणम्' इति पाठो भवेत् ।

+ डॉ. जौली. सम्पादितमूलपुस्तके 'अमित्राटवीप्रतीषेधः' इति पाठ उपलभ्यते ।

§ अत्र 'व्यसनप्रतीकारः' इति डॉ. जौली. मूलपाठः ।

वा राजमरणे स्वराज्ये वा योग्यतानुगुणमभिषेचनमित्येतत्सर्वममात्यायत्तम्, अतस्तद्व्यसनं स्वामिव्यसनादपि गरीय इत्यर्थः ।

[९] एवम्भूतानाममात्यानामभावो वा व्यसनं वा द्वै(वै)गुण्यं वा सम्भवेत्, तत्राद्येऽनिष्टमाह—तेषामभाव इति । तेषामिति–अमात्यानां, तदभावा*न्मन्त्राद्यभावाच्छिन्नपक्षस्येव स्यादित्यर्थः ।

[१०] तृतीयेऽप्याह–वैगुण्ये चेति । प्राणबाध इति, राज्ञ इति शेषः । तत्रोपपत्तिमाह—प्राणान्तिकचरत्वादिति, प्राणानामासन्नवृत्तित्वाच्च पूज्यपूजनादिकारयितृत्वं तेन राज्ञः प्राणरक्षणादिकं तद्दर्शन†मित्यर्थः । अमात्यानामितरदुष्करकार्यकर्तृत्वाद् गरीयस्त्वमिति पूर्वपक्षिणो ऽभिसन्धिः ।

[११] एतद् भारद्वाजमतं निषेध(य?)ति—नेति कौटिल्य इति ।

[१२] अन्यदुष्करकार्यत्वमपि सिद्धमित्याशयवानमात्याभावे राज्ञश्चेष्टानाशः स्यादिति यदुक्तं‡ तन्न, स्वयमेव राज्ञः कार्यनिर्वहणधुर्यत्वादित्याह–मन्त्रीत्यादि । भृत्यवर्गमिति, भरणीयान्यष्टादशतीर्थान्यपि स्वयमेव सम्पाद्य राजा मन्त्रमपि कर्तुं शक्त एवेत्यर्थः । अध्यक्षप्रचारमिति, तत्तदधिकारिप्रवर्त्तनं, पुरुषप्रकृतीनाममात्यदण्डादीनां द्रव्यप्रकृतीनां जनपददुर्गकोषादीनां व्यसनप्रतीकारं तद्वर्द्धनञ्च राजैव करोति ।

[१३] यत्तु व्यसनिषु तेषु परोपजापापत्तिरुक्ता तत्परिहारमाह–व्यसनिषु चेत्यादि+ । व्यसनरहितानन्यानमात्यानपि करोतीत्यर्थः ।

[१४] वैगुण्ये चेत्यादेरपि परिहारमाह—पूज्यपूजनमि§त्यादि । पूज्यापूजननिमित्तो हि प्राणबाधः, तत्परिहारे‖ स्यादिति भावः । दूष्यो-

---

* अत्र 'तदभावः' इति डॉ. जौली. मूलपाठः । व्याख्यानुसारिपाठस्तु स्वारसिको भाति ।

† अत्र 'तद्वर्धनमित्यर्थः' इत्यर्थानुसारी पाठो भाति ।

‡ अत्र 'यदुक्तवान्' इति युक्तः पाठो भवेत् ।

\+ 'व्यसनिषु वा' इत्यादि डॉ. जौली. मूलपाठः ।

§ 'पूज्यपूजने' इति डॉ. जौली. मूलपाठः ।

‖ अत्र 'तत्परिहारे न स्यादिति' इति पाठो ऽर्थानुसारी भाति ।

पग्रह* इति, राजानमपगृह्य चरतो मुख्यान् दूष्या(न्)……तेषां निरसने चावधत्ते।

[१५] प्रकृतिविनयमपि स्वयमेव करोतीत्याह—स्वामी चेति। सम्पादयतीति, सम्पन्नाः करोतीत्यर्थः। सम्पन्नं यदि करसम्पादकं स्यात् तदा तद्वरीय इत्यनेनोक्तं भवति।

[१६] स्वयं यच्छील इति। स स्वामी यच्छीलो यत्स्वभावः प्रकृतयोऽपि तथा स्युरित्यर्थः।

[१७] यदायत्तत्वादिति†। स्वाम्यायत्तत्वात् स्वामीत्यर्थः।

[१८] प्रकृतीनां स्वाम्यायत्तत्वे तासां तत्स्वभावतापत्तिः कथमित्यत्राह—कूटेत्यादि‡। कूटं प्रधानकारणं समवायीति भावः। तथा च मूलप्रकृतिस्वभावास्तद्विकृतय इत्यर्थः।

[१९] द्वितीयद्विकमाह—अमात्येत्यादि।

[२०] स एव जनपदव्यसन(म् ?)गरीयस्त्वे हेतुमाह–कोश इत्यादि। कोशो राजगृहप्रवेशितो हिरण्यादिसमुदयः, दण्डो मौलादिबलम्, कुप्यं वस्त्रास्तरणादिः(दि), विष्टिः कर्मकरवर्गः, वाहनमश्वखरोष्ट्रादि, निचया धान्यस्नेहादिसमुदयः।

+[२१] कारणभूताजनपदाभावे सति तेषां कोशादीनामभावः स्यादित्यर्थः—तेषामित्यादिना। तस्मात् स्वामितोऽपरः अमात्यात्पूर्वगतश्च(श्च)मध्यगतो जनपदो न्याय्य इत्याह—स्वाम्यमात्ययोश्चानन्तर इति, अन्तरं व्यवधानमस्य न विद्यत इत्यनन्तरः जनपदः, स्वामिनोऽ(न)न्तरपश्चिमः अमात्यादनन्तरपूर्वश्चेत्यर्थः। कश्चित् (केचित्) तेषामभावइति पूर्वग्रन्थादभावपदमनुवञ्जनीयम्§ जनपदभावे स्वाम्य-

---

* 'दूष्यावग्रहे' इति डा. जौली. मूलपाठः। युक्तश्चैष पाठो भाति। तथासत्यग्रेऽपि 'राजानमवगृह्य चरतो मुख्यान् दूष्यानवधार्य राजैव तेषां निरसने चावधत्ते' इत्यानुपूर्वीको वा कदाचित्पाठो भवेत्।

† 'तदायत्तत्वादिति' डा. जौली. मूलपाठः।

‡ अत्र 'तत्कूट०' इति डा. जौली. मूलपाठः।

+ अस्या अवतरणिकायाः 'कारणभूतजनपदाभावे सति तेषां कोषादीनामप्यभावः स्यादित्यर्थमाह' इत्यानुपूर्वीकः पाठः समीचीनो भाति।

§ अत्र 'अभावपदमनुवर्त्तयित्वा जनपदाभावे' इत्याकारकः पाठः शोभनो भाति

मात्ययोरप्यभाव इति व्याचक्षते । तत्रामात्य इत्यादिवत् स्वामितो जनपदस्य गरीयस्त्वं स्यादिति दोषः ।

[२२]विशालाक्षमतं निषेधति—नेति कौटिल्य इति ।

[२३]अमात्यमूला इति । अमात्यप्रवर्त्तिताः सर्वकर्मारम्भाः ।

*[२४]स्वकर्मणाश्च सेतुवार्त्तानां सिद्धयः, तदा(था)योगक्षेमयोः अपूर्वलाभलब्धपरिरक्षण†·········नुपयोस्साधनं स्वतो देवीकुमारीभ्यः परतोऽन्तपालाटविकादिभ्योऽमात्यापेक्षम् । तथा प्रकृत्यादेरात्मनश्च व्यसनप्रशमनम्, शून्यनिवेशनम्, निविष्टस्य चोपचयो वर्द्धनम्, दण्डस्योत्तमसाहसादेः करस्य च राजदेयभागस्यानुग्रहः वैकल्ये सत्यनादानमल्पदानं ‡वा, इत्येतत्सर्वामात्ये कार्यम्+। तदभावे न स्यादित्यर्थः ।

[२५]तृतीयद्विकमाह—जनपददुर्गेत्यादि ।

[२६]तदुक्तोपपत्तिमाह—दुर्गाद्धीति§ । कोशो राजपरिग्रहो रत्नादिः, दण्डो बलम्, तयोरुत्पत्तिर्दुर्गा(र्ग)वत्स्थानीयादेव, तत्रैव तत्सम्भवादिति भावः । आपदि स्थानश्चेति, परचक्रभयादौ रक्षास्थानमित्यर्थः। शक्तिमत्तराश्चेति, पौरजानपदेभ्यो मन्त्रोत्साहप्रभावा दि(धि)काश्च । नित्या-अनागमापायिनः । आपदि पराभिभवादौ सहायाश्चेत्यर्थः । जानपदानान्तु दोषमेवाह-अमित्रसाधारणा इति,(शत्रो)रागमनेतमपि करदानादिनोपतिष्ठत(न्त)इति भावः ।

[२७]पौ(पा)राशरमतमपि निषेधति—नेत्यादिना। जनपदे(दा)दुर्गास्तद्वासिनो दुर्गवासिभ्योऽपि ज्यायांस इत्याह-जनपदमूला इत्यादि। दुर्गाणां स्थानीयादीनां, कोशस्यार्थादिसमुदयस्य, दण्डस्य बलस्य सेतोः पुष्पफलवाटादेः वार्त्तायोगो रत्नादरारम्भा जनपदायुक्ताः ।

---

* अत्र कश्चन पाठांशस्त्रुटित इति प्रतीयते । स्वकर्मणामित्यत्र स्वशब्दो जनपदपरः ।

† अत्र 'परिरक्षणारुपयोस्साधनं' इत्यानुपूर्वीकः पाठः सम्भवति ।

‡ अनादानं करस्य अल्पदानं दण्डस्य इति विवेकोऽत्र स्यात् ।

+ 'इत्येतत्सर्वममात्येन कार्यम्' इति पाठो युक्ततरो भाति ।

§ अत्र 'दुर्गे हि' इति डॉ. जौली. मूलपाठः ।

अयमाशयः–यदुक्तं दुर्गात्कोशदण्डो*पपत्तिरिति, तत्र दुर्गं कोशदण्डयोः कारणमस्तु, मूलकारणन्तु जनपद एव तयोर्दुर्गस्य च। यत्तु पौराणां शक्तिमत्तरत्वमिति तन्न, वैदग्ध्यातिशयेऽपि शौर्यादिभिः पौरजानपदतुल्या इति। शौर्यमपिक्रमे †निर्जयत्वम्, स्थैर्यं निश्चलव्यवसायत्वं,दाक्ष्यमाशुकारित्वं,बाहुल्यं बहुत्वमित्येते गुणा जनपदेष्विति।

[२८]जनपदाभावो(वे)दुर्गस्य न कार्यकरत्वमपीत्यादि(ह)—पर्वतेत्यादि‡ । पर्वतानूपा(प)नदीसरःप्रभृत्यन्तःस्थिततया तद्द्वीपरूपाश्च दुर्गा जनपदरनि(हि)ततया नाध्यास्यन्त इत्यर्थः।

[३०]ननु जनपदराहितदुर्गवत् दुर्गरहितजनपदोऽपि नाध्येष्यत+ इत्याशङ्क्य विशेषमाह—कर्षकप्रायेत्विति । अप्रभूतायुधीय इत्याशयः। प्रभूतायुधीये तु जनपदव्यसनमेव गरीयः, दुर्गव्यसनेऽपि नास्य बाधः, आयुधीयरक्षितत्वादित्यर्थः।

[३१]चतुर्थं छिकमाह—दुर्गकोशेत्यादि। पिशुन इति नारदः।

[३२]दुर्गसंस्काररक्षणयोरर्थापेक्षत्वादित्याह—कोशमूलो हीति।

[३३]परदुर्गनिरासोपयोगी च कोश इत्याह—दुर्गं कोशादिति§ । उपजाप्य‖मित्यत्र दुर्गशब्दार्थो दुर्गस्थः, क्रुद्धादिवर्गस्यस्यैवोपजाप्यत्वादिति ग्राह्यम्।

[३४]जनपदानां मित्राणाममित्राणाञ्च निग्रहः कोशादेवेत्याह—जनपदेत्यादि । देशान्तरितानामुत्साहनमिति, देशव्यवहितानामपि स्वसाहाय्यार्थमुत्साहनं विक्रमे च प्रवर्त्तनमेव¶ कोशादित्यर्थः । ✱बल-

---

* 'कोशदण्डोत्पत्तिरिति' पाठोऽत्र समीचीनो भवेत्।

† 'शौर्यं विक्रमेण निर्जयत्वम्' इति पाठो भाति।

‡ डॉ. जौली. मूलपुस्तके तु 'पर्वते' त्यस्मात्पूर्वं 'जानपदेषु' इत्यपि, पाठो वर्त्तते। व्याख्यासम्मतत्वात्त्विदं पदं अष्टाविंशतितमसूत्रस्यैवान्तो ऽवयव इति बोध्यम्।

+ अत्र 'नाध्यास्यत' इति मूलानुसारी पाठो भाति।

§ 'दुर्गः कोशात्' इति पुंरूपो डॉ. जौली. मूलपाठः।

‖ अत्रापि 'उपजाप्यः' इत्येव डॉ. जौली. मूलपुस्तके पाठः।

¶ अप्यर्थकः खल्वेवशब्दो ऽत्र बोध्यः।

✱ अत्र 'दण्डबलव्यवहार इति, दण्डभयाद्यो बलव्यवहारः' इत्यानुपूर्वीकः पाठः शोभनो भाति।

व्यवहार इति, दण्डादण्डभयाद्यो बलव्यवहारः स्वसाहाय्यार्थम(र्थं) प्रेषणं तदपि कोशाभावेन हीनः स्यादित्यर्थः ।

[३५] परबलाऽऽक्रमणाद्यदा दुर्गेप्यासनमशक्यं स्यात् तदापि कोशमादाय वस्तुं शक्यं(न)तु दुर्गमित्याह—कोशमादाय चेति ।

[३६] एतन्निषेधति—नेतीति ।

[३७] दुर्गार्पण इत्यादि । कोशो दण्डश्च दुर्गेणार्पणीयौ रक्षणीयावित्यर्थः । तूष्णींयुद्धमिति, योगपुरुषादिभिर्गूढवधः, स्वपक्षदूष्यादिनिग्रहः, दण्डभयप्रेषितस्य व्यवस्थापनम् । आसारेत्यादि, आसारस्य मित्रबलस्य स्वीकरणञ्च दुर्गवत एव स्यादित्यर्थः । परचक्रेत्यादि, परस्य चक्रो यच्चक्रं सैन्यं तस्याटविकानाञ्च विक्रमनिवारणं दुर्गादेवेत्यर्थः ।

[३८] कोशरक्षणमप्यसति दुर्गे(न)स्यादित्याह—दुर्गाभावे हीति* । परेषामिति, स्यादिति शेषः ।

[३९] स्थिरदुर्गवतामुच्छेदोऽपि न शक्य इत्याह—दृश्यते हीति ।

[४०] दुर्गकोशौ निरूप्य कोशदण्डौ निरूपयति—कोशदण्डेत्यादि । कौणपदन्त इति भीष्मः ।

[४१] स एव तत्र युक्तिमाह—दण्डमूलो हीति । मित्राणाममित्राणाञ्च दमनं दण्डादेव । परदण्डेति, साहाय्यागतस्य विक्रमे प्रवर्त्तनञ्च(स?) दण्डादेवेत्यर्थः । स्वदण्डप्रतिग्रहश्चेति, स्वदण्डस्य स्वीकरणमपि दण्डादेव, दण्डहीनो दुर्बलदण्डोऽरिबलभयान्नापतिष्ठत इति भावः ।

[४२] दण्डाभावे सञ्चितकोशस्यापि नाशः स्यादित्याह-दण्डाभाव इति।

[४३] कोशाभावेऽपि दण्डसंग्रहणमशक्यमेवेत्याशङ्क्य निषेधति—कोशाभावे चेति । कोशो हिरण्यम्, तदभावेऽपि कुप्येन वस्त्रादिना, भूम्या च, परभूमिस्वयंग्राहेण† वेति, शत्रुविषये स्वयंग्राहः येन यद् गृहीतं बलाद्द्रव्यं तत्तस्यैव स्वमिति नियमलभ्यं धनं तेन वा दण्डसंग्रहणं शक्यमित्यर्थः ।

[४४] ननु दण्डसंग्रहणेऽपि कोशो न सिध्येदित्यत्राह—दण्डवता च कोश इति । पिण्डयितुमित्यनुषङ्गः ।

---

* अत्र 'दुर्गाभावे च' इति डॉ. जौली. मूलपाठः ।

† अत्र 'स्वयंग्रहेण वा' इत्येव डॉ. जौली. मूलपाठः ।

[४५]दण्डं विना स्वामिन*श्चलितुमप्यशक्यमित्यमात्यपदात् सस्तो† दण्ड इत्याह—स्वामिनश्चेत्यादि ।

[४६]दण्डस्यैकान्ततः प्राधान्यमसहमान एतन्निषेधति—नेतीति ।

[४७]कोशमूलो हीत्यादि । अर्थेनैव संग्राह्यमवल‡ इत्यर्थः ।

[४८]संगृहीतमपि वलं कोशाभावे+ इति..............

[४९]..............§तैरलाभे स्वामिनमपि दण्डो हन्यादित्याह—स्वामिनं वेति ।

[५०]सर्वाभियोगतश्चेति|| सर्वैः सामन्तैरभियोगो विरोधः तमपि तारयितुं शक्तः, अर्थदाने सर्ववशीकारादिति भावः ।

[५१]त्रिवर्गे स्वेतरत्साधकश्चार्थ इत्याह—धर्मकामहेतुरिति ।

[५२]दण्डैकान्ता¶न्युक्तयुक्तीनां तर्हि का गतिरित्यत्राह—देशकालेत्यादि । तद्देशावस्थानुगुण्येनानयोरन्यतरत्प्रमाणीभवति, निर्वाहको भवतीत्यर्थः ।

[५३][५४]दण्डाभावे च ध्रुवः कोशविनाश इति यद्दण्डैकान्तवादिनोक्तं तदभ्युपगमेन कोशस्य विशेषमाह—कोशपालने ✱हीति । दण्डेन कोशमात्रं रक्ष्यते, कोशेन तूभयमपीत्यर्थः । भवतीति, पालन इति ।

[५५]उपसंहरति—सर्वद्रव्येति । सर्वद्रव्यप्रकृतिनिर्वाहकः कोशः ।

---

* 'स्वामिना चलितुम्' इति पाठोऽत्र समीचीनो भवेत् ।

† अत्र कदाचित् 'शस्तोदण्ड' इति 'प्रशस्तोदण्ड' इति वा पाठो भवेत् ।

‡ अत्र 'संग्राह्यं बलमित्यर्थः' इति पाठो ऽर्थानुसारी भाति ।

+ अत्र कदाचित् 'संगृहीतमपिबलं कोशाभावे परं गच्छतीत्याह—कोशाभाव इति ।' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् ।

§ अत्र पुनः 'अथवा दण्डस्य तैरलाभे' इत्येषः पाठो भवेत् । अयमर्थः—अत्रहि पक्षद्वयम्, कोशाभावे दण्डस्य सैन्यस्य परैः शत्रुभिः सह सम्बन्धः, दण्डद्वारा स्वस्वामिवधो वा । तत्र द्वितीयं पक्षमाह—अथवेत्यादिना, दण्डस्य तैः परैः शत्रुभिःसह अलाभे कैश्चित्कारणैरसम्बन्धेसति स दण्डः स्वामिनमेव हन्यादिति ।

|| 'सर्वाभियोगकरश्च' इति डॉ. जौली. मूलपाठः ।

¶ अत्र कदाचित् 'दण्डैकान्तवाद्युक्तयुक्तीनां' इति पाठो भवेत् ।

✱ लब्धपालनो हि' इति डॉ. जौली. मूलपाठः ।

अतो दण्डव्यसनं सर्वद्रव्यव्यसनाद्वरम् । तद्व्यसनं* गरीय इत्यर्थः ।

५६ क्रमाद्दण्डमित्रव्यसने निरूपयति—दण्डमित्रेत्यादि । वातव्याधिरिति उद्धवः ।

५७ मित्रमित्यादि । दण्डस्य तु द्व(भृ)तत्वमपि, अवधानञ्चापेक्षितमिति भावः ।

५८ आसारमिति† । मित्रान्तरबलस्य कोशं शमयतीत्यर्थः ।

५९ व्यसनावस्थायोगमिति† । आपद्यमुञ्चदित्यर्थः ।

६० निषेधति—नेतीति ।

६१–६४ दण्डवतो हीत्यादि‡ । असयुद्ध+ भूमिकाललाभाद्विशेषः सम्भवी, स च द्वयोस्तुल्यः । विशेषतस्तु न मित्रं सर्वावस्थोपयोगि, शत्रुं प्रति शीघ्राभियाने वा अमित्रादिकोपे वा तदसन्निधेः । विजिगीषोः परस्य च युगपद्व्यसने परस्य वृद्धौ जातायां यत्र स्थितावर्थः सिध्येत् तत्रैव तिष्ठेत् । अतो दण्ड एव सदा सन्निधिमान् सर्वत्र सर्वदा चोपयोगीति तद्व्यसनमेव मित्रव्यसनाद् गरीय इति ।

६५ एवं सप्तप्रकृतीनां क्रमाद् व्यसनतारतम्यं निरूप्योपसंहरति—प्रकृतिव्यसनेत्यादि । संप्रधारणं विशेषावधारणमुक्तमित्यर्थः ।

६६ एवं स्वाम्यादि सप्तावयवस्य प्रकृतिमण्डलस्यावयवभूतानामेकैकशः स्वाम्यादीनां पौर्वापर्येण गौरवादिकं निरूप्य तदुपयोगान् दर्शयति—प्रकृत्यवयवानान्त्वित्यादिना । मण्डलरूपा(या ?)वयवभूतानां स्वाम्यादीनां व्यसनस्य विशेषतः उक्तात्पौर्वापर्यनिमित्तरूपात् गुरुत्वादिरूपाद्विशेषात् बलीयस्त्वादिति फलितार्थ(र्थः) । व्यसनलाघवकार्य§ ऋद्ध्यनुकूलत्वात् बहुभावादिष्वन्यतमो गुणः कार्यसिद्धिकर इत्यर्थः । अत्रामात्यदण्डविक्रमेष्व(नु)रागः सम्भवी, जनपद–

* तद्व्यसनं कोशव्यसनमित्यर्थः ।

† सूत्रस्य मध्यप्रतीकमिदम्, नत्वादिप्रतीकम् ।

‡ अत्र डॉ. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके 'हि' इति पदं न दृश्यते ।

+ अत्र 'स्वयुद्धभूमिकाल०' इत्यादिपाठोऽर्थानुसारी भवेत् । डॉ. जौलीसम्पादित मूलपुस्तके तु द्विषष्टितमसूत्रे 'स्वयुद्धदेशकाल०' इत्यादिपाठो वर्त्तते ।

§ अयं सप्तम्यन्तः पाठ इति प्रतीयते । ऋद्ध्यनुसारं व्यसनलाघवकार्ये ऽनुष्ठीयमाने सति बहुभावादिष्वन्यतमो गुणः कार्यसिद्धिकर इत्यन्वयः ।

दुर्गयोस्त्वचेतनयोः तत्तत्पुरुषगतः, उपचारात् । कोशे त्वनुराग-शब्देन तत्कार्यभूतस्वाम्यपरित्यागो वक्ष्यते आपत्स्वविधिना अनुबद्धात्, बहुभावो बहुत्वं, अनुरागः स्वामिविभक्त*, सारो महार्घ-गुणयोगः । तदयमर्थः–अरिविजिगीष्वोर्वा द्वयोरपि प्रकृतिव्यसने तुल्येऽपि तत्पूर्वावयवयोः उत्तरव्यसनस्य लघीयस्त्वरूपाद्विशेषात् तदवयवगतो बहुभावादितमो† गुणः कार्यसिद्ध्यै स्यादिति ।

६७ ननु अरिविजिगीष्वोर्वा उभयोरपि यदा स्वात्मव्यसनं वा अमात्याद्यन्यतमव्यसनं वा तुल्यं स्यात् तदा कथं कार्यमित्यत्राह—‡ ...। द्वयोररिविजिगीष्वोर्वा द्वयोरपि स्वात्मव्यसने अमात्याद्यन्यतमव्यसने वा तुल्ये सति बहुभावादिगुणान्तानितो+ विशेषः स्यात्, उक्त-गुणरहितं तद्व्यसनं तद्गरीयः स्यादित्यर्थः ।.........योरविधाय-कत्वात् प्रकृत्यवयवे यदा गुणाभावोऽपि तुल्यः स्यात् तदा कथमित्यत्राह—शेषप्रकृतीति । प्रकृत्यवान्तराणां तत्प्रकृत्यङ्गतयोक्तगुणयोगो बहुभावाद्न्यतमत्वं§ यदि स्यात् तदैवं स्यात् । यदा तु तदैव स्यात् (स्युः) सम्पूर्णाशेषप्रकृतिषु गुणाः तदा तत्प्रकृतिगतानुरागादिगुणा-भावोऽप्यकिञ्चित्करः शेषप्रकृतीनां गुणान्तरसद्भावस्य तदविधाय-कत्वात् तद्गुणाभावाच्छादकत्वादित्यर्थः । 'यदि स्यान्नविधेयिक‖' मिति पाठेऽप्यर्थं वक्ष्यामः ।

६८ आचार्यमतस्यापवादतया स्वमतमाह–शेषेत्यादि । यत्रैकत्र व्यसनं शेषप्रकृतिनाशकं स्यात् तत्प्रधानप्रकृतिगतमन्यथा वा सर्वथापि गुर्वेव स्यादित्यर्थः ।

प्रकृत्यवयवानान्त्वित्यादेरन्या व्याख्याः—प्रकृतीनां स्वाम्यादीनां येत्ववयवाः यथा स्वामिनो राजायुवराज इति, अमात्यस्य वा मन्त्रि-

* 'स्वामिनि भक्तिः' इति पाठोऽत्र युक्तो भाति ।

† अत्र कदाचित् 'बहुभावादिरूपो गुणः' इति वा पाठो भवेत् ।

‡ अत्र 'द्वयोरिति' इति सूत्रप्रतीकं प्रतीयते ।

\+ अत्र हि बहुभावादिगुणानामितो विशेषः स्यात्' इति 'बहुभावादिगुणैरितो विशेषः स्यात्' इति वा पाठोऽर्थानुसारी भवेत् ।

§ बहुभावाद्यन्यतमवत्त्वं' इति वा पाठोऽत्र भवेत् ।

‖ 'यदि स्यान्नाभिधेयकम्' इति पाठोऽत्र मूलानुसारी भाति ।

मन्त्रपरिवृढादयः, जनपदस्य वा कर्षकायुधीयप्राध्वादयः, दुर्गस्य वा धान्वनवनादयः, कोशस्य वा सारफल्गुकुप्यादयः, दण्डस्य वा मौलभृतादयः, मित्रस्य वा सहजकृत्रिमादयः, इत्येषां पौर्वापर्यलक्षणे विशेषे सत्यपि ततोऽपि बहुभावादि(भिः ?)गुण एव यानादिकार्यसिद्धिहेतुः स्यात् , तद्यथा जनपददुर्गयोर्मध्ये विजिगीषुरक्षं *जनपदव्यसनं तदरेर्दुर्गव्यसनाद्गरीयः, तथापि तद् विजिगीषोर्यानसिद्धिहेतुस्तदा स्यात्। यदि जनपदानां बहुभावानुरागादिः स्यात्, यदि च दुर्गावयवानां तत्स्यादिति भावः।

अथोभयोरप्यरिविजिगीष्वोर्वा जनपदस्य व्यसनमेव यदि स्यात् तदा यानं सिद्धिहेतुर्वा नवेत्यत्राह--द्वयोस्त्वित्यादिना। अरिविजिगीष्वोर्वा द्वयोरपि जनपदव्यसने तुल्येपि यत्र बहुभावादिगुणोऽस्ति तत्र यानादिकं कार्यकरम्। यत्र तु नास्ति तत्र तु† तथेति प्राप्नोति, पौर्वापर्याभावात् प्रयोजकस्य बहुभावादेः‡ सत्वाच्चेत्यत्राह--शेषप्रकृतीति। परस्य जनपदावयवानां बहुभावाद्यभावे विजिगीषोस्तद्भावाभावे च यानं सिद्धिकरं स्यादपि यदि परस्य जनपदव्यतिरिक्तप्रकृतीनामभिधेयकमभिधाय विषयीकृतं प्रकृतिसम्पत्त्वेन प्रागुक्तं जानपदे जात इत्यादिगुणयोगत्वलक्षणस्था+साद्गुण्यं न स्यात्। यदा पुनस्तत्साद्गुण्यमस्ति तत्र जनपदावयवानां बहुभावाद्यभावोऽप्यकिञ्चित्करः, विजिगीषोर्यानं तत्सिद्धये स्यात्, जनपदादिगुणत्वस्य गुणाभावरूपव्यसनाभाव§..........दिति भावः। शेषं पूर्ववदेव।

इति श्री वादिकविचूडामणिमहोपाध्याय श्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां

नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां व्यसनाधिकारिकं नाम

अष्टमे ऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः।

* 'विजिगीषोर्जनपदव्यसनं' इति पाठो ऽर्थानुगतत्वात्समीचीनो भाति।

† 'तत्र न तथेति' इति पाठोऽत्रार्थानुसारी भाति।

‡ अत्र 'बहुभावादेरसत्वा०' इत्याद्यर्थानुगतः पाठो भवेत्।

+ अत्र हि 'लक्षणस्थसाद्गुण्यं' इति 'लक्षणस्यसाद्गुण्यं' इति वा पाठो भवेत्।

§ अत्र कदाचित् 'व्यसनाभावस्य च सत्त्वादिति' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत्।

८ अधि., २ अध्या, १२८ प्रक.

सू. राजराज्ययोर्व्यसनचिन्ता ।

तदेवं*..........द्विकानां मिथो व्यसनेषु गौरवादिकमुक्त्वेदानीं सप्तप्रकृतीरपि राजराज्यरूपेणैकं द्विकं कृत्वा प्रत्येकं तद्व्यसनावान्तरभेदानां गौरवादिकं वक्तुं सूत्रम्-राजराज्ययोर्व्यसनचिन्तेति । राजा अभिषिक्तक्षत्रियस्वामीति शेषः, प्रकृतिषट्कं राज्यं तयोर्व्यसनानां गौरवादि चिन्त्यत इत्यर्थः ।

[1]अत्र सौमित्रयोः† राजराज्यपदयोः प्रकृतिव्यतिरिक्तार्थवाचित्वभ्रमनिरासार्थमाह—राजा राज्यमिति । प्रकृतिसंक्षेप इति, संक्षेपः समासोक्तिः । पूर्वं स्वाम्यादीनां प्रकृतिवर्गं द्विकतयोपादाय व्यसनानां गौरवादिकमुक्तम्, इदानीं स्वामिप्रकृतिमेकतया शेषप्रकृतीः सर्वा अप्येकतया चोपादायावान्तरव्यसनचिन्ता क्रियत इत्याशयः ।

[2]तत्र राज्ञो राज्यव्यसननिमित्तव्यसनभेद‡..............गौरवे विमृशति--राज्ञ इत्यादि । आ(अ)भ्यन्तरो बाह्यश्चेति, + द्वौ राज्यकोपेन राज्ञो व्यसनरूपौ, तयोः कतरो गरीयानिति विमर्शार्थः ।

[3]निश्चयमाह—अहिभयादिति । आ(अ)भ्यन्तरो बाह्यात् पापीयान्, कुत इति चेत्, अहिभयात्, अहेरासन्नाद्भयात् यायादित्यर्थः। बाह्य इत्यरिजन्यः ।

[4]आभ्यन्तरस्यापि विशेषमाह—अन्तरमात्येति । अमात्या द्विविधाः, अन्तर्बाहिर्भेदात् । तत्र बहिरमात्या अन्तपालाः तत्कोपादन्तरमात्यानां कोपः पापीयानित्यर्थः ।

[5]तस्मादित्यादि । आन्तरस्य कोपस्य बाह्यादपि पापीयस्त्वादुभयपरिहारसाधनभूतयोः कोशदण्डप्रकृत्योः शक्तिं विनियोगयोग्यतां स्वाधीनां कुर्यादित्यर्थः ।

---

* 'तदेवं स्वाम्यमात्यादिद्विकानां' इत्यादिपाठोऽत्र संभवति ।

† अत्र पुनः 'अत्रासौ भिन्नयोः राजराज्यपदयोः' इत्येवंभूतः पाठो भवेत् ।

‡ अत्र कदाचित् '०भेदयोर्लाघवगौरवे' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् ।

+ अत्र 'बाह्यो वा' इति डॉ. जौली, मूलसूत्रपाठः ।

[६]एवं राज्यव्यसनं तत्परिहारञ्चोक्त्वा राज्यस्य प्रकृतिसमुदायरूपस्य राजादीन् निमित्तान् व्यसनप्रकारान् व्यवस्थापयति—राजेत्यादि*। द्वौ राजानावस्येति तथा, विगतो राजाऽस्येति वैराज्यः। तयोराचार्योक्तमन्यतरगरीयस्त्वमाह—द्वैराज्येत्यादि† । अन्योन्ये अन्योन्यस्य पक्षौ तयोरेकस्यद्वेषोऽन्यस्यानुरागश्चेत्यर्थः ।

[८]निषेधति—नेति ।

[९]द्वैराज्यं हि पित्रा पुत्रेणापि वा द्वाभ्यां भ्रातृभ्यां वा स्यात् तदुभयमपि मिथो विरोधसम्भवात्‡, सम्भवत्यपि अमात्यैरेव निषेद्धुं शक्यत्वाच्च न व्यसनाय स्यादित्यर्थः ।

[१०] [११] [१२]वैराज्ये+त्विति । जीवतः परस्येत्यनादरे षष्ठी, जीवतएव परस्याच्छिद्य हठात् गृहीत्वा, नैतमेति§ क्रमागतं परस्यैतन्नान्ततो|| बुद्ध्या राज्यं दण्डतादिभिः कर्शयति निस्स्वं करोति वा अपवाहयति वा तं¶देशात् भ्रंशयित्वा पण्यं करोति वा विक्रीणाति वा, बलवतः स्वर्णादिकं गृहीत्वा सर्वस्वग्रह··················त्यजति वा स्वस्मिन्नवरत्वबुद्ध्येत्यर्थः।

[१३]राज्ञे च व्यसनान्तरभेदं विमृशति—अन्ध इत्यादिना । अन्धोऽनभ्यस्तशास्त्रः । चलितशास्त्र इति, अन्य (था) भावात् (अ)बद्धशास्त्रः [१४]तत्किञ्चनकारीति, ✱ अविकारीव । दृढाभिनिवेशीति, वारितोऽपि

---

* इदं प्रतीकं डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके नोपलभ्यते । अत्र कदाचित् 'द्वैराज्येत्यादि' इत्याकारकं प्रतीकं भवेत् । तदा षष्ठसूत्रस्यादिप्रतीकं तत्स्यात् ।

† अत्र 'द्वैराज्यमित्यादि' इति प्रतीकं साधु भवेत् । इदं हि षष्ठसूत्रस्य मध्यप्रतीकं स्यात् ।

‡ अत्र 'मिथो विरोधासम्भवात्' इति पाठोऽर्थानुसारी भाति । न व्यसनाय स्यादित्यनेनान्वेति । अथ विरोधः सम्भवश्चेत्? तत्र द्वितीयं पक्षमाह–सम्भवत्यपीति । सम्भवतीति शत्रन्तस्य सप्तम्येकवचने रूपम्, विरोधे सम्भवत्यतीत्यर्थः ।

+ अत्र 'वैराज्यं तु' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

§ अत्र 'नैतन्ममेति' इति मूलानुसारी युक्तः पाठो भाति ।

|| अत्र कदाचित् 'परस्यैतन्नममेतिबुद्ध्या' इत्याकारको युक्तः पाठो भवेत् ।

¶ अत्र 'तद्देशात्' इति युक्तः पाठो भाति, तस्माद्देशादित्यर्थः ।

✱ 'यत्किञ्चनकारीति' डॉ. जौली. मूलपुस्तके पाठः ।

निषिद्धकर्मापरित्यागी। परप्रणेय इति, अहितेऽपि परबुद्ध्या.........
.........अन्यतमत्वेन राज्यमुपहन्तीत्यर्थः।

१५चलितशास्त्रस्तु यत्रैव विषये शास्त्रमतिक्रामति तत्र वारयितुं शक्य इत्याह–चलितेत्यादिना।

१६एतन्निषेधति—नेति।

१७सहायसम्पदेति, बुद्धिसहायानाममात्यादीनां प्राज्ञत्वादिगुणसम्पदेत्यर्थः। यत्रक्वचिदिति*, क्वचिदप्यभिनिवेशाभावात् हितेऽपि प्रवर्त्तयितुं शक्य इत्यर्थः।

१८शास्त्रादन्यथा†निविष्टबुद्धिरिति, शास्त्रमूलभ्रमेणाहिते निविष्टबुद्धिरात्मनो राज्यस्य चोपकारः‡स्यात्, व्यावर्त्तयितुमशक्यत्वादित्यर्थः।

१९विमर्शान्तरमाह—व्याधित इत्यादिना। नव इति, अचिराभिषिक्तः।

२०व्याधिते राज्ञि स्वामात्यैरेव विशृङ्खलै राज्योपघातो वा क्रियेत, व्याधिना राज्यानर्होऽयमित्यादिसमुदायरूपेण राज्येनैव स्वयं हन्येत वेत्यर्थः।

२१नवे तु न तथेत्याह—नवस्त्विति। स्वधर्मेण शास्त्रोक्तस्वधर्मानुष्ठानेन, अनुग्रहपरिहाराभ्यां स्वरकोशामभानमादेरन्वादानमित्याभ्यां वा, दानेन परार्ध (र्थ)वात्र द्रव्यत्यागेन वा मानेन सत्कारेण वा कर्मणा वार्त्तादिप्रवर्त्तनेन। अथवा एभिरुक्तैः कर्मभिरिति वार्थो ग्राह्यः।

२२निषेधति–नेति

२३यथाप्रवृत्तमिति, यथापूर्वं प्रवृत्तिं(त्तं) राजप्रणिधिं राजव्यापारमावर्त्तयति।

२४बलावर्जितमिति, बलेन विधेयीकृतम्। अनवग्रह इति, निष्प्रतिबन्धः।

२५पक्षान्तरमाह—स (सा) मुत्थायकैरिति। सामवायिकैः परस्त्री-

---

* 'यत्र तत्र वा' इति डॉ. जौली. मूलपाठः।

† अत्र 'शास्त्रादन्यथाभिनिविष्टबुद्धिः' इति डॉ. जौली. मूलपाठः।

‡ अत्र हि 'राज्यस्य चोपघातकः स्यात्' इति पाठोऽर्थानुसारी भाति।

कृतैः* तैः कृतं स्वराज्योपघातं सहेत वेत्यर्थः ।

[२६] पक्षान्तरमाह–प्रकृतिष्वित्यादि । अमात्यादिषु अजातस्नेहत्वात् परेषां सुकरोच्छेदो वा स्यादित्यर्थः ।

[२७] ननु कुष्ठादिमान् व्याधितो†ऽपि किं यथापूर्वं राजप्रणिधियोग्यतेत्यत्राह–व्याधिते विशेष इति ।

[२८] तत्रावाप‡रोगिणीत्याचार्यमतमेवेष्टमिति हृदयम् ।

[२९] नवेऽपि भेदद्वारा विमर्शमुत्थापयितुं भेदन्तावदाह–नवेपीति । विशेष इत्यनुषङ्गः । व्याधिते इत्यपेरर्थः ।

[३०] नवकृतमभिजातानभिजातभेदं क्रमाद्दौर्बल्यप्राबल्यभ्यां विशेषितं कृत्वा तत्रैव विमृशति–दुर्बल इत्यादिना । राजेति, पापवानिति शेषः। दुर्बलस्याभिजातत्वेनानभिजातस्य प्राबल्येन चोत्कर्षः, विपर्ययेणोभयोर्निकृष्ट+श्चेति संशयविशेषत्वादित्याशयः ।

[३१] तत्राचार्यमते निश्चयं तावदाह—दुर्बलस्येत्यादिना । दुर्बलस्य कुलीनस्योपजापं परप्रकृतयः कृच्छ्रेणाभ्युपगच्छन्ति । दौर्बल्यापेक्षा इति, दौर्बल्यं विरोधितयाऽऽलोच्येत्यर्थः ।

[३२] बलापेक्षा इति, बलमनुकूलमालोच्येत्यर्थः । सुखेनेति, उपनमन्तीत्येव ।

[३३] निषेधति—नेति ।

[३४] विपरीतपक्षं स्वमतमाह–दुर्बलमिति । स्वयमुपजपतीति,§ वयमागच्छेम त्वया रक्ष्या इति स्वयमेव प्रार्थयन्त इत्यर्थः ।

[३५] तत्र हेतुमाह–जात्य इति‖। जात्या राजान्विजनमैश्वर्यं प्रकृ······

---

* अत्र 'परतन्त्रीकृतैः' इति पाठो युक्त इवाभाति ।

† यद्यत्र 'कुष्ठादिमति व्याधितेऽपि' इति सप्तम्यन्तः पाठो भवेत्, तदा साधुः ।

‡ 'तत्र पापरोगिणि' इति पाठोऽत्र समीचीनो भाति । कुष्ठादिमति व्याधिते विशेषो नवाद्राज्ञ इत्यर्थः ।

+ अत्र 'निकृष्टिश्च' इति 'निकर्षश्च' इति वा पाठोऽर्थानुसारी भाति ।

§ 'स्वयमुपनमन्ति' इति डा. जौली. मूलपाठः । युक्तश्चैष पाठः । यथाश्रुतपाठोऽपि 'उपजपन्ति' इति स्यात् ।

‖ अत्र 'जात्यम्' इति मूलपुस्तकस्थितो युक्तः पाठः ।

......रैश्वर्ययोग्यता नानुवर्त................वलवतोऽप्यजात्यस्योप-जापमनात्यवगच्छतीत्यर्थः ।

[३७] एवं हीति*। यत्रानुरागस्तत्र सर्वगुणयोगित्वं प्रतिभाति । तथा च†जात्ये चानुरागाभावात् बलवत्त्वमपि न गुणतयादीयते इत्यर्थः ।

[३८] एवं राज्यस्य राजनिमित्तं व्यसनमप्यभेदं निरूप्य परचक्रनिमित्तं व्यसनं निरूपयितुं अति‡-प्रयासवधादित्यादिना । सस्यविनाश (शो) मुष्टिवधः बीजावापाभावादपि पापीयानिति, कुत इत्याह-प्रयासवधात् पायोदकसेचनरक्षणादिव्यापारस्य वधात् विफलीभावादित्यर्थः । दैवनिमित्तव्यसनभेदमाह-निराजीवत्वादित्यादि, पापीयसी+।

[३९] बलाबलमुक्तं किमर्थमित्यत्राह-याने स्थाने चेति, शत्रुव्यसनाद् विजिगीषोर्व्यसनलाघवं याने कारणं तद्गौरवं स्थाने इत्यर्थः ।

अत्र प्रकृतिव्यसनवर्ग इत्यनेन सर्वप्रकृतिसाधारणतया व्यसनवर्गाणां गौरवादिचिन्ताकृता । राजराज्ययोर्व्यसनचिन्तेत्यनेन स्वाम्यमात्यजनपददुर्गाणाम् । वक्ष्यमाणैश्च पुरुषव्यसनवर्गः कोशसङ्गादिव्यसनवर्गः बलव्यसनवर्गः मित्रव्यसनवर्गः इत्येभिः कोशदण्डमित्राणामिति । एषु च राजराज्ययोः व्यसनचिन्तायां गुणप्रातिलोम्यगुणाभावरूपो व्यसनप्रकारोऽनुसन्धेयः । पुरुषव्यसनवर्गे प्रदोषः प्रसङ्गरूपः । बलमित्रव्यसनवर्गयोः पीडनानि (दि) रूपश्च प्रायशो यथायथं प्रतिव (स) न्धेय इति ।

इति श्री वाग्दिक्कविचूडामणिमहोपाध्याय श्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां

नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां व्यसनाधिकारिके नाम

अष्टमे ऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ।

---

* डा. जौली. सम्पादितमूलपुस्तके प्रतीकमिदंनात्रक्वापिदृश्यते । व्याख्याचेयं सप्तत्रिंशत्तमसूत्रस्यार्थवशाद्भाति, तथैवाऽस्माभिरङ्कनिर्देशो व्यधायि ।

† 'तथाचाजात्येऽनुरागाभावात्' इति पाठोऽत्रार्थानुगतत्वाद्युज्यते ।

‡ अत्र कदाचित् 'निरूपयितुमाह' इति पाठो भवेत् ।

\+ अवृष्टिरतिवृष्टितः पापीयसीत्यर्थः ।

८ अधि., ३ अध्या, १२६ प्रक.

सू. पुरुषव्यसनवर्गः ।

एवं व्यसनानां स्वाम्याद्याश्रयभेदेन गौरवादिकं निरूप्येदानीं कोपादिनिमित्तभेदेन तन्निरूपणार्थं सूत्रम्—पुरुषव्यसनवर्ग इति । पुरुषाणां सर्वेषां यानि व्यसनानि तेषां वर्गं एकैककारणतया समुदायः कोपजस्त्रिवर्गः कामजश्चतुर्वर्ग इति स इहोच्यत इत्यर्थः ।

तत्र पुरुषव्यसनानां कारणं तावदाह–अविद्याविनय इत्यादिना। विद्यासु यो विनयः शिक्षा तदभावः पुरुषव्यसनानां हेतुरित्यर्थः ।

आन्वीक्षिकीत्यादिविद्यासु शिक्षाविरहः कथं व्यसनानां हेतुः स्यादित्यत्राह—अविनीतो हीति । त्रिवर्गचतुर्वर्गादिव्यसनरूपान्दोषाननर्थावहान्न बुध्यसे (ते), शास्त्ररूपचक्षुरभावः, तद्विनयाभावादित्यर्थः ; कोपज इत्यादि सङ्कलय्य सप्तदोषा इति भावः ।

तानुपदिशति—कोपज इत्यादिना ।

तयोः कोपजो*गरीयानित्याह–कोपज इति । कामजयोरिति ।

†कोपजकामजयोर्हेतुमाह--सर्वत्र हीति । कोप‡कामस्य हि स्त्र्यादिविषयानियमोऽस्ति, कोपस्तु सर्वविषयः; ततश्च तज्जन्यव्यस-

---

* अस्य षष्ठसूत्रस्यात्र-व्याख्यायां 'कोपज इति' इत्याकारकं प्रतीकमस्ति । परमेतत्प्रतीकमत्र मूलपुस्तके सर्वथापि नोपलभ्यते । तत्र केवलं 'तयोःकोपोगरीयात्' इति सूत्रपाठो वर्त्तते। एवमस्य सूत्रस्यार्थानुगामिनी व्याख्या 'तयोः कोपो गरीयानित्याह—तयोःकोप इति । तयोः कोपकामयोरित्यर्थः' इत्यानुपूर्वीका भवेत् । तथा च सति प्रतीकानन्तरं 'कामजयोरिति' धृतं पदमपि कथञ्चित् सार्थकं स्यात् । यतोह्यत्र कोपकामयोर्लाघवगौरवचिन्ता क्रियते, न तु कोपजकामजयोः । अत एव सूत्रकारः पञ्चविंशतितमसूत्रे प्रकरणमेतदुपसंहरन् 'तस्मात्कोपोगरीयान्' इत्येवाह, नतु कोपजो गरीयानिति । ततः परन्तु कोपजादीनां मिथो लाघवगौरवचिन्ता क्रियतएवेति सर्वं सुस्थम् ।

† एवमत्रापि कोपकामयोर्मध्ये कोपगरीयस्त्वे हेतुमाह–' इत्याकारिका सूत्रपातनिका भवेत् ।

‡ अत्र 'कामस्य ही' त्यादिपाठ एवार्थानुसारी भाति । कोप इतिपदं लेखकप्रमादादत्रापतितमिति प्रतीयते ।

नस्यापि सार्वत्रिकत्वमित्यादौ* गौरवमित्यर्थः ।

क्षय†निमित्तमिति, कोशदण्डयोः क्षयं निमित्तीकृत्यारिभिर्हताः श्रूयन्ते, शरीरक्षयं निमित्तीकृत्य च व्याधिभिरित्यर्थः ।

एतद्द्रोणाचार्यो दूषयतीत्याह--नेति भारद्वाज इति । कोपकामावुभावपि न व्यसनहेतू इत्यर्थः ।

आचार इति‡, अनुष्ठेयरूपः । अनुष्ठेयत्वनिमित्तं तत्फलमाह—वैरेत्यादि, वैरस्य यात+ निर्यातनं प्रतिकरणम् । अवज्ञा §वध इति, परिभवनिर्मोचनम् । भीतमनुष्यतेति, सर्वेऽप्येतदनिष्टकरणाद् बिभ्यतीत्यर्थः ।

हेत्वन्तरमप्याह—नित्यश्चेति । एते च सत्पुरुषगुणा एवेति कथं दोषत्वं, पापेषु च पुरुषेषु कोपोऽवश्यंभावीत्याह—नित्यश्चेति ||। कोपेन नित्यसंयोगोऽपि महाफल इत्यर्थः । कामस्याप्यदोषहेतुत्वमाह—काम इत्यादि । सिद्धिलाभ इति, सिद्धिः पुरुषार्थः सुखमिति यावत्; तयाभरूपः सान्त्वम्; त्यागशीलतेति, वदान्यता; संप्रियभाव इति, सौम्यरूपता ।

कामोप(पि)नित्ययोगः, त्यागशीलया(ता)कृतकर्मणामफलदानाय स्यादित्याह--नित्यश्चेति ।

भारद्वाजमतं निषेधति—नेतीति ।

---

* अत्र यदि 'आदौ' इत्यस्यस्थाने 'अस्य' इति पाठो भवेत् तदा समीचीनम् ।

† डा. जौली. मूलपुस्तके 'क्षयव्यसननिमित्तम्' इत्यानुपूर्वीकः पाठो वर्त्तते ।

‡ डा. जौली. मूलपुस्तके 'सत्पुरुषाचारः' इति मूलसूत्रपाठो वर्त्तते । समस्तपदावयवभूतं 'आचार' इत्यात्मकमेव पदं प्रतीकत्वेन किमिति धृतवान् व्याख्याकार इत्यस्य प्रयोजनं न पश्यामः । सम्भाव्यते कदाचित्तदवलोकितपुस्तक एतावानेव सूत्रपाठः स्यात् ।

\+ अत्र 'वैरस्य यन्निर्यातनं' इति पाठोऽर्थानुसारी भाति । तथासति व्याख्याक्रमेण 'वैरनिर्यातनं' इत्यात्मको मूलसूत्रपाठः स्यात् । डा. जौली. मूलपुस्तके तु 'वैरायतनं इत्येव पाठो दृश्यते ।

§ 'अवज्ञातवधः' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

|| नित्यश्चेति' प्रतीकस्य पातनिकाद्वयमप्यस्माकमादर्शपुस्तके दृश्यते, तथैवाऽस्माभिरपि लिपिकृतम् ।

[15]कोपकामयोर्द्वयोरपि दोषप्रदर्शनेन हेयत्वमाह—द्वेष्यती(ते)त्यादिना। द्वेष्यता सर्वैर्निन्द्यता । शत्रुवेदनं शत्रुलाभः । दुःखासङ्गश्चेति, दुःखेनासङ्गः अविरहः ।

[16]कामस्यापि दोषानाह—परिभव इत्यादि । परिभव इति, स्वप्रभुत्वविरुद्धेऽपि मार्गे प्रवृत्त्या परिभूयत इत्यर्थः । द्रव्यनाश इति, पूर्वसंश्चितं सर्वस्वं(?)दत्ते अपूर्वार्जने च न शक्नुयादित्यर्थः । पाटच्चरेत्यादि, पाटच्चरा मद्यपाः, द्यूतकरा* अक्षधूर्त्ताः, लुब्धको व्याधः मृगयासाहाय्यार्थमिति भावः, गायना† रक्तकण्ठाः, वादका वीणादिजीविनः, एभिरर्थै(र्थ्यै)रर्थादुपेतैः‡ संयोगरूपश्चेति ।

[17]एवं कोपकामयोर्दोषानुक्त्वा तेषामेव दोषवर्गाणां परस्परतो गौरवादिनिरूपणद्वारा कोपकामयोः कोपस्य कामाद् गरीयस्त्वमाह—तयोरित्यादिना । तयोः कोपकामयोः कामकार्यात् परिभवात् कोपकार्यभूता द्वेष्यता गरीयसी ।

[18]अत्र हेतुमाह—परिभूत इत्यादि । अवग्राह्यत+ इति विधेयीक्रियते ।

[19]समुच्छिद्य§ इति । स्वराष्ट्रात्प्रच्याव(व्य)इत्यर्थः ।

[20]कामजत्रिवर्गे द्वितीयाद् द्रव्यनाशात् कोपजे द्वितीयं शत्रुवेदनं गरीय इत्याह—द्रव्येत्यादि ।

[21]हेतुमाह—द्रव्यनाश इति ।

[23]कामजवर्गतृतीयात् कोपजवर्गस्य तृतीय॥स्त्वमाह—अनर्थेत्यादिना ।

---

* अत्र 'द्यूतकार' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

† 'गायना' इत्यस्यस्थाने 'गायका' इति डा. जौली. मूलपाठः । रक्तकण्ठा इति, रागेण गीताद्युच्चारणविधिना युक्तःकण्ठो येषां ते इत्यर्थः ।

‡ अत्र '०श्चानर्थ्यैः' इति डा. जौली. मूलपाठो युक्तः ।

\+ 'अपगृह्यते' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

§ 'समुच्छिद्यते' इति डा. जौली. मूलपाठः । तथासति व्याख्यायामपि 'प्रच्याव्यत इत्यर्थः' इति पाठो भवेत ।

|| अत्र 'तृतीयस्य गरीयस्त्वमाह' इति पाठो युक्तो भाति ।

[24]अत्रापि हेतुमाह—अनर्थैत्यादि । अनर्थः संयोगो मुहूर्तमपि प्रीतिं कुर्यात्, अन्ततो दुःखहेतुत्वेपीति भावः । दीर्घक्लेशकर इति, कदाचिदपि न प्रीतिक*.........उक्तः ।

[25]कामात्कोपगरीयस्त्वमुपसंहरति—तस्मादिति ।

[26] [27]एवं कोपकामयोस्तत्कार्यद्वारा गौरवादिकं निरूप्येदानीं कोपजत्रिवर्गस्यैव अन्योन्यतो गौरवादिकं निरूपयन् कोपजत्रिवर्गं तावदाह—†वाक्पारुष्यार्थदूषणयोरिति ।

[28]विशालाक्ष एव स्वपक्षे हेतुमाह—परुषमित्यादि । ‡तेज...... सति, यथोक्तम्..'विधिक्षेपान्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपी'ति (

) । प्रत्यारोहतीति, तदुक्तातिशायिभिः पु(प)रुषैस्तमाक्रामतीत्यर्थः ।

[29]हेत्वन्तरमप्याह—दुरुक्तेति । दुरुक्तं हृदयस्थं शल्यवत्तेजसा ....सन्दीपनं प्रज्वलनहेतुर्भवति । इन्द्रियोपतापि चेति, मनस्तापकमित्यर्थः ।

[30]निषेधति—नेति ।

[31]हेतुमाह—अर्थपूजेति । अपहन्तीति, प्रशमयति ।

[32]वृत्तिविलोप इति । अर्थपारुष्यं हि जीवनविलोपः, अतः सान्त्वादिभिरशक्यप्रशमन इत्यर्थः । अर्थपारुष्यप्रकारमाह—अदानमित्यादि,(क ?)अदानं कर्मण्यनुष्ठितेपि वेतनादेरनर्पणम् । आदानम्—

---

* अत्र कदाचित् 'प्रीतिकरउक्तः' इति पाठो भवेत् । अथवा 'प्रीतिकरः' इति यावदेव चतुर्विंशतितमसूत्रव्याख्यासमाप्तिः स्यात्, उक्त इति पदं तु पञ्चविंशतितमसूत्रावतरणिकायां योज्यम्, तथा चेत्थंपाठः स्यात्—'उक्तकामात्कोपगरीयस्त्व' मिति ।

† 'वाक्पारुष्यार्थदूषणयोरिति' प्रतीकं सप्तविंशतितमसूत्रस्य, 'एवंकोपे' त्यारभ्य त्रिवर्गं तावदाहे' त्यन्ता पातनिका पुनः षड्विंशतितमसूत्रस्यैव सम्भवति । तथा चैतत्पातनिकानन्तरं तत्प्रतीकनिर्देशोऽसङ्गतः । एवं हि तदर्थसङ्गमनाय वक्ष्यमाणानुपूर्वीकः पाठो व्याख्यायां कल्पनीयः, तथाहि—'एवंकोप..........त्रिवर्गं तावदाह—वाक्पारुष्य मित्यादि । (२७) विशालाक्षमतेनाद्ययोर्लाघवगौरवे तावदाह—वाक्पारुष्यार्थदूषणयो रिति ।' इति ।

‡ अत्र कदाचित् 'तेजस्वीतेजसेति' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् ।

(अ)सत्यपि दोषे दण्डादितयार्थस्य ग्रहणम् । विनाशः–शरीरपीडनादिः । परित्यागः–रक्ष्यतया स्थापितस्य रक्षणाकरणम् । एवं चतुर्विधमर्थदूषणमित्यर्थः ।

[३३]अर्थदूषणेत्यादि । दण्डतः पारुष्यमपराधादिकं(के)दण्डप्रहरणम् । पाराशराः पराशरशिष्याः ।

[३४]शरीरपीडनादप्यर्थदूषणं गरीयः, अर्थस्य सर्वतः प्राधान्यादित्याह—अर्थमूला*हीति। त्रिवर्गे हीतराभ्यां प्रधानमर्थ एवातस्तद्दूषणं पुरुषार्थदूषकत्वाच्छरीरदण्डादपि पापीयानित्यर्थः ।

([३५]न)निरूपणापेक्षमर्थस्य प्राधान्यमपि तु लोकव्यवहारोऽपि तदनुगुण एवेत्याह—तत्प्रतिबन्धश्चेति †। अर्थाधीना एव सर्वव्यवहारा इत्यर्थः ।

[३६]तस्येत्यर्थस्य ।

[३७]निषेधति—नेति ।

[३८]युक्तिमाह—सुमहतापीति । अर्थेनेति, फलभूतेनेति भावः । शरीरविनाशमिच्छेदिति, साधनतश्चेति शेषात्, ततश्चार्थपारुष्या द्दण्डपारुष्यं गरीय इत्यर्थः ।

[३९]गौरवहेतुत्वेन तस्यार्थप्रतीकार्यत्वमप्याह—दण्डपारुष्याच्चेति। तमेवेति, दण्डपारुष्यविषयभूतं तेभ्य इत्यर्थः । अथवा तद्बन्धुभ्यः ।

[४०]उक्तप्रकारः कोपजस्त्रिवर्ग इत्याह—इति कोपज इति । त्रिभिः संमितो वर्गस्त्रिवर्ग इति ।

[४१]काम[४२]जं चतुर्वर्गमुपक्रामति–कामजस्त्विति । वदयत इति वाक्यशेषः । चतुर्वर्ग इत्यागामिनां सम्बन्धः ।

[४३]कामजचतुर्वर्गस्यावयवानां गौरवादि विचिन्तयन् मृगयाद्यूतयोः गौरवादीन्निरूपयति–तस्य मृगयेत्यादि । तस्येति, चतुर्वर्गस्यावयवभूतयोर्मृगयाद्यूतयोरित्यर्थः । पिशुनः नारदः ।

[४४]हेतुमाह—स्तेनेत्यादि । व्याकुलदुष्टगजादयः‡, स्तेनादिषु यत्प्र-

* 'अर्थमूलौ' इति डा. जौली. मूलपाठः । तत्र 'हि' नास्तीत्यर्थः । संम्भाव्यते कदाचित् प्रतीकेप्यत्र 'अर्थमूलाविति' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् ।

† अत्र 'अर्थप्रतिबन्धश्च' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

‡ अत्र 'व्याला दुष्टगजादयः' इति पाठोऽर्थानुसारी भाति ।

स्खलनं अनवधानं ततो भयं, दिने......*मोहः दिग्भ्रमणःपतेच, क्षुत्पिपासे चेति; तस्यां मृगयायां प्राणाबाधः सम्भवीत्यर्थः।

[४५]द्यूतेत्वक्षविदो जयो दु(द्द)ष्ट एव जयत्सेनो†...... देरतो मृगया पापीयसीत्यर्थः ।

[४६]एतत्पिशुनमतं निषेधति—नेति ।

[४७]द्यूते जय एव‡......... न नियमः, एकस्मि ते+.......... तर्यन्यस्य पराजयनियमात्, यथा नलयुधिष्ठिरयोः पराजितत्वमि त्याह—तयोरपीति ।

[४८]मृगयावत् द्यूतेऽपि दोषा बहव एवेत्याह—तदेवं हीत्यादिना §। यदेव............तदेव द्रव्यं सर्वेषामामिषं भवति न तु स्वयमेवोपभोग्यम् । पराजितस्य विजयिना सह वैरं दृढं स्यादित्याह—वैरानुबन्धश्चेति‖ ।

[४९]सतोऽर्थस्येति । ततः कुलक्रमाद्या(दा)गततया विशुद्धस्यार्थस्य विप्रतिपत्तिर्विरुद्धं प्रतिपादनं आपादितादिषु¶ व्ययः । असतस्त्विति✳, अशुद्धागतेस्त्वार्जनं स्वीकरणम् । अप्रतिभुक्तनाश इति, द्यूते जितस्य द्यूत एव पुनः प्रहारादिति भावः । अत्र शत्रु✠धारणादिभिः व्याधिलाभश्च स्यादित्याह-मूत्रेत्यादि ।

[५०]यथा मृगयायां दोषा द्यूतेऽपि, किन्तु मृगयायां यथा गुणा अपि सन्ति न तथा द्यूत इति विशेष इत्याह—मृगयायान्त्वित्या-

---

* अत्र कदाचित् 'दिने दिङ्मोहः दिग्भ्रमः' इति पाठो भवेत् ।

† अत्रापि 'जयत्सेनदुर्योधनादेः' इति पाठः कदाचित्स्यात् ।

‡ कदाचिदत्र '०एव भवेदिति न नियमः' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् ।

+ 'एकस्मिन्नेव पक्षे यदा जयः तदान्यस्य पराजयनियमात्' इत्यानुपूर्वीकः कदाचिदत्र पाठः स्यात् ।

§ डा. जौली. मूलपुस्तके 'तदेव' इत्येतावानेव पाठः ।

‖ 'वैरबन्धश्च' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

¶ अत्र 'आपादित' शब्दस्य कश्चित्संगतोऽर्थो न प्रतीयते । कदाचिदत्र 'आपद्द्यूतादिषु' इति पाठो भवेत् ।

✳ 'असतश्च' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

✠ अत्र 'मूत्रधारणादिभिः' इत्यादिपाठोऽर्थानुसारी युज्यते ।

दिना। व्यायाम इत्यायाससहिष्णुत्वम्, श्लेष्मादिनाशश्च श्लेष्मा(ष्म)-पित्त(त्त) दोषभेदौ मेदसो मांसोपचयस्य नाशः स(प्र)स्वेदनाशः स्वेदानुत्पादः । चरस्थिरयो*श्च देहयोर्लक्षीकरणेऽभ्यासः मृगाणां कोपभयस्थानेषु भावज्ञानम् । अनित्ययानश्चेति, प्रावृडादिषु न मृगया क्रियत इति तस्या न व्यसनत्वमपीति भावः ।

५१ एवं द्यूतस्य मृगयातो गरीयस्त्वमुक्त्वा तस्यैव स्त्रीव्यसनात् गौरवादिकं चिन्तयति । (तत्र) भीष्ममतं तावदाह–······नेति† ।

५२ हेतुमाह–सातत्येनेति । निशि प्रदीप इति, दीव्यतीत्य(नेना)-न्वयः अस्य स्वरसो(से)न लोकसहकारिविरहेपीत्यर्थः। मातरि प्रेतायामिति‡, अस्य स्वयोग्यताविरहेपीत्यर्थः ।

५३ दोषान्तरमाह–कृच्छ्रे वेति+ । कार्यसङ्कटे कथं कर्त्तव्यमिति पृष्ट इत्यर्थः । अनेन कार्यविरोध उक्तः ।

५४ स्त्रीव्यसनेपि सर्वं तुल्यमित्याशङ्कां निषेधति—स्त्रीव्यसने§ त्विति । प्रतिकर्म-प्रसाधनम्, एतद्भूमिगतस्य प्रश्नप्रतिवचने सम्भवत इत्यर्थः ।

५५ स्त्रीव्यसनादात्यन्तिकात् स्त्रीद्वारा विवर्त्तनमपि शक्यमित्याह–शक्या चेत्यादि ।

५६ स्त्रिया तर्हि तन्नियोजनाशक्यत्वेप्याह—उपांशुदण्डेनेति‖ । अमात्यादिकारितेन उपांशुदण्डेन वा, रसदानादि जनितव्याधिना वा, त्रिवदयव्यावर्त्तना¶ शक्यावस्रावणा च, व्यावर्त्तनं नाशनमुपां-

---

* डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके 'चले स्थिते च' इति पाठः ।

† 'नेति' इति प्रतीकं मूलसूत्रे क्वापि न दृश्यते । सम्भाव्यते कदाचिदत्र मूल-सूत्रानुसारि 'द्यूतेति' इति प्रतीकं भवेत् ।

‡ अत्र 'मातरि मृतायां' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

+ अत्र 'कृच्छ्रे च' इति डा. जौली मूलपाठः ।

§ 'स्त्रीव्यसनेषु तु' इति बहुवचनान्तो डा. जौली. मूलपाठः ।

‖ डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तकानुसारन्त्विदं प्रतीकं पञ्चपञ्चाशत्तमसूत्रस्य । परं व्याख्यानुरोधेन प्रतीकमिदं षट्पञ्चाशत्तमसूत्रस्यैव सम्भवतीत्यस्माभिरत्र निहितम् । पूर्वापरपर्यालोचनया स्वारस्यमप्यत्रैवास्य प्रतीमः ।

¶ अत्र 'अवश्यव्यावर्त्तना' इति पाठो ऽर्थानुसारी भाति ।

शुदण्डेन, अप(व)स्रावणमन्यत्र नयनं व्याधिनेति भेदो द्यूतात्।

५८ स्त्रीव्यसनामिति, प्रत्यादेयरहितमित्यर्थः। अत्रैव दोषान्तराण्यप्याह–(अ)दर्शनमित्यादि, अन्तःपुरनित्यत्वादमात्यादीनां अनालोकनमेको दोषः। कार्यनिर्वेद इति, मन्त्र्यादीनां कार्यहानिकृतोऽन्तस्ताप इत्यर्थः। कालातिपातनादिति, यथाकालं साधनाननुष्ठानात्, फलभूतयोरर्थतन्त्रदौर्बल्य इ(मि)ति सिद्धिदतत्तन्त्रदौर्बल्य इ(मि)ति* म(त)न्त्रं स्वमण्डलं तत्र दौर्बल्यमपचयम्(यः)। पानानुबन्धश्चेति, क्रीडायास्तु (स्त) ना(न्ना)न्तरीयकत्वादिति भावः।

५९ वातव्याधिरिति, उद्धवाख्यः।

६० पानादपि स्त्रीव्यसनगरीयस्त्वे हेतुमाह—स्त्रीषु हीति। बली† …………कारित्वम्। निशान्तप्रणिधाविति, विनयाधिकारिके निशान्तप्रणिधिसंज्ञे अध्याये व्याख्यातम्। विषमिश्रलाजदानतीक्ष्णधारादर्शादिभिः भर्तृघातुकत्वं बुद्धिपूर्वकमेव वेत्यर्थः।

६१ पाने तु प्रायशो गुणा अपि बहव इत्याह—पाने त्वित्यादिना। शब्दादीनामिति, पानेन शोकाद्यनाविलमनस्कतया यथावदुपभोगः स्यादिति भावः। कर्मश्रमवधश्चेति, अस्त्रशिक्षाद्यायासक्लेशशमश्चेत्यर्थः।

६२ पानात् स्त्रीव्यसनगरीयस्त्वं निषेधति—नेति कौटिल्य इति।

६३ स्त्रीव्यसन इत्यादि। स्त्रीव्यसनं तावत् विषयभेदात् त्रेधा—विहित‡………………विहिताप्रतिषिद्धविषय इति। तत्राद्यं श्रेयो (?) हेतुरित्याह–स्त्रीव्यसने भवतीत्यादि। अन्तर्दारेष्विति, कुलवधूषु प्रसक्तस्यापत्योत्पत्तिरात्मरक्षणञ्च स्याताम्, तासां पतिव्रतात्वेन रक्षितत्वेन च तदाचरणसम्भवादिति भावः। तृतीयेत्वाह—विपर्यय इति। बाह्येष्वपीति, साधारण्यादिषु विपर्ययः नापत्योत्पत्तिः नाप्यात्मरक्षणमित्यर्थः। द्वितीयेप्याह—अगम्येष्विति, सर्वोच्छित्तिरिति, नापत्योत्पत्यात्मरक्षण(णा)भावमात्रमगम्यविषये, अपि तु प्राणपर्यन्तस्य श्रेयसो नाशः स्यादित्यर्थः।

---

* 'फलभूतयो' रित्यारभ्य 'दौर्बल्य इती' त्यन्तो ग्रन्थोऽस्फुटार्थ इवाभाति।

† अत्र कदाचित् 'बालिश्यमविचार्य कारित्वम्' इत्यादिपाठो भवेत्।

‡ सम्भाव्यते खल्वत्र 'विहितविषयो ऽविहितप्रतिषिद्धविषयोऽविहिताप्रतिषिद्धविषयः' इत्यानुपूर्वीकः कदाचित्पाठो भवेत्।

६४ एवं स्त्रीव्यसने गुणदोषावुभावपि व्यवस्थाप्य तत्रत्यौ दोषप्रकारौ द्वावपि पाने स्त इत्याह—तदुभयमिति ।

६५ कथमित्यत्राह—पानसम्पदित्यादि । पानसम्पत् पानकार्यपौष्कल्यं तत् संज्ञानाशादिरूपमिति यतः अतः पाने दोषगौरवमिति वाक्यार्थः । संज्ञानाश इति, प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुबुद्धिः संज्ञा तन्नाशः । अनुन्मत्तस्योन्मत्तत्वमिति, उन्मादाख्यव्याधिरहितस्यापि स्खलितचित्तत्वमित्यर्थः । अप्रेतस्य प्रेतभाव* इति, जीवत एव प्रेतकल्पत्वम् । कौपीनदर्शनमिति, कूपे प्रक्षिप्य निक्षेप्तव्यमङ्गकौपीनं गुह्यं तत्प्रदर्शनमसंवरणमित्यर्थः । श्रुतेत्यादि, श्रुतं शास्त्रशिक्षा, प्रज्ञा श्रुतजन्यबुद्धिः, प्राणो जीवनहेतुर्वायुः, वित्तं कोशो, मित्रं बन्धुः, एषामहानि†रेष्वपि ममकाराभावात् तैस्त्यागः, अनर्थै(र्थ्यै)र्गायनादिभिरपरित्यागः । तन्त्रीगीतादि‡नैपुण्येषु चेति, वीणावंशवादनादिषु कौशलेष्वतिसक्तिरित्यर्थः । एवं कामजचतुर्वर्गस्य क्रमानन्तर्येण द्विकमादायान्योन्यतागरीयस्त्वं निरूपितम् ।

६६ इदानीं सर्वनिकृष्टयोर्द्वयोर्व्यसनयोर्मतभेदेनोभयोरपि गरीयस्त्वमित्याह—द्यूतमद्ययोरित्यादिना । एकेषामिति, आचार्याणां मतमिति शेषः । हेतुमाह—पणनिमित्तो हीति, पणः पणनीयं द्रव्यं निमित्तं यस्य स तथा पणितद्रव्यलाभार्थो जयः तद्धानार्थः परायाव............।

६७ ....को यदि चेतनेष्वचेतनेषु वा, पक्षद्वैधेन पक्षप्रतिपक्षा(क्ष)भावेन जितमस्मदीयेनेति कलहोत्थापनात् प्रकृतिकोपः स्यात् ।

६८ एवं सवि+...सङ्घधर्मतुल्ययोगक्षेमत्वमाचरनात् § सङ्घधर्मिणां राजकुलादीनां विशेषतः परस्परैकमत्या(त्य)पेक्षाणां द्यूत‖......त्तो भेदो मिथो वैमत्यं स्यात् ।

* अत्र 'प्रेतत्वं' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

† अत्र 'एषां हानि०' इति पाठोऽर्थानुसारी प्रतीयते ।

‡ डा. जौली सम्पादितमूलपुस्तकेऽत्र 'आदि' इति पदं नास्ति ।

+ अत्र कदाचित् 'सविशेषसङ्घ' इत्यादिपाठः स्यात् ।

§ '०माचरताम्' इत्यादिपाठोऽर्थानुसारी युज्यते ।

‖ अत्र 'द्यूतनिमित्तो' इति पाठः सम्भाव्यते ।

*[६६] भेदनिमित्तश्च विनाशः स्यादिति । एवं द्यूतगौरवौ...... मतमुक्त्वा मद्यव्यसनगौरवादिमाह—अन्येषामित्यादि† । अत्र मतमिति शेषः । असत्प्रग्रह इति‡, असन्तो ऽनर्थ्याः प्रगृह्यन्ते पूज्यन्ते ऽस्मिन्निति मद्यमित्यर्थः । सोऽयं सर्वव्यसनानां पापिष्ठतमः तत्र दौर्बल्यात्पापेनासत्प्रग्रहद्वारा तन्त्रस्यापि सर्वस्य दौर्बल्यादपचयोत्पत्तेः ।

सजीवनिर्जीवद्यूतद्वारा पक्षप्रतिपक्षभेदेन प्रकृतीनां कोपनात् सङ्घानां सङ्घकर्मिणाश्च भेदनानेकपुरुषनाशकत्वात् द्यूतव्यसनं गरीय इत्येकेषां मतम् ।

अन्येषान्तु मद्यव्यसनं गरीयः, असतां गायनादीनां प्रग्रहं पूजनम्, सत्परित्यागश्च द्वारीकृत्य तन्त्रस्य सर्वस्यापि स्वमण्डलस्य दौर्बल्यादपचयजननादिति समुदायार्थः ।

[७०] अध्यायार्थसारमाह—असतामित्यादिना । असतः प्रग्रहः इति, चतुर्वर्गस्य दोषसारं सदवग्रह इति त्रिवर्गस्य, तेनासत्प्रग्रहसदवग्रहरूपं कामकोपयुगलमत्यन्तं सर्वात्मना व्यसनमेवेष्टः(ष्टम्),न केनचिदपिरूपेणाव्यसनत्वमित्यर्थः । व्यसनत्वञ्च तत्कारणत्वेन, घृतस्यायुष्यवदिति ग्राह्यम् । दोषबाहुल्यादिति, बहुदोषहेतुत्वादित्यर्थः । बहुदोषत्व(त्वं)व्यसनहेतुरित्युक्तम् ।

[७१] अस्त्वेवमपि कथमस्य हेयत्वमित्यत्राह—तस्मादित्यादि । यस्मात् द्वयमपि व्यसनहेतुः तस्मान्मूलहरं कुलक्रमागतराज्यादेरपि भ्रंशकरं व्यसनारम्भं व्यसनहेतुं कामं कोपञ्च त्यजेदिति । त्यागयोग्यतामाह-आत्मवानिति । विशेष+...यैरकृतं कृतं स्यादित्यत्राह–

---

* अस्याः किल व्याख्याया मूलभूतं 'तन्निमित्तो विनाश' इति पदजातमेकोनसप्ततितमसूत्रस्यैवाङ्गभूतमिति डा. जौलीसम्पादितपुस्तकाल्लभ्यते । व्याख्यानुरोधात्त्वष्टषष्टितमसूत्रस्यान्तिमोऽयं भाग इति प्रतीमः । अस्माभिस्तु मूलानुरोधेन तदनुकूल एवाङ्कनिर्देशो व्यधायि ।

† प्रतीकमिदं डा. जौली. मूलपुस्तके ऽत्र सर्वथापि नोपलभ्यते ।

‡ 'असत्परिग्रहः' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

+ अत्र 'विशेषविषयैरकृतं' इत्यादिपाठः कदाचिद् भवेत् । अयमर्थः—विशेषविषयैर्विषयाभिलाषैराक्रान्तः पुरुषोऽकृतमकरणीयमनुष्ठातुमयोग्यमपि कर्म बलात्कारेणानुतिष्ठत्येव, तन्निवृत्तये क उपायः स्यादिति विवक्षायामाह–जितेन्द्रिय इति । जितेन्द्रियो हि विषयैर्नाक्रान्तो भवतीति भावः ।

जितेन्द्रिय इति । इन्द्रियजयः कुत इत्यत्राह—वृद्धसेवीति ।

इति श्री वादिकविचूडामणिमहोपाध्याय श्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां
नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां व्यसनाधिकारिकं नाम
अष्टमे ऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः ।

८ अधि., ४ अध्या, १३०–१३२ प्रक.

सू. पीडनवर्गः, स्तम्भवर्गः, कोशसङ्गवर्गश्च ।

एवं राजराज्ययोर्व्यसनचिन्तेत्यत्र स्वाम्यमात्याश्रयाणि गुणप्रातिलोम्यगुणाभावरूपाणि व्यसनान्युक्तानि । पुरुषव्यसनवर्ग इत्यत्र सामान्यतो जनपददुर्गवर्त्ती(?)पुरुषाश्रयौ प्रदोषप्रसङ्गरूपौ कोपकाम(मौ)वृत्तौ । इदानीं जनपदाद्याश्रयमेव पीडाख्यं व्यसनं वक्तुं सूत्रं *प्रपीडनवर्ग इति । प्रकर्षेण पीडाहेतूनां व्यसनानां वर्गोऽभिधीयते इत्यर्थः ।

[1] तेषां दैवमानुषभेदेन द्वैविध्यात् तदेव तावदाह—दैवपीडनमिति । अन्यादिति†, पञ्च दैवपीडनानीत्यर्थः । मरक इति, अनिमित्तमृति ‡शेषः, एषां क्रमाद्वा......गरीयस्त्वं निरूपयेत् ।

[2] प्रथमद्वये तावदाचार्यमतमाह—अग्न्युदकयोरित्यादि । अकार्यमिति+, दुरासदत्वादिति भावः ।

[3] सर्वदा हि चेति । सर्वस्वरूपविकारकारीत्यर्थः । शक्यापगमनमिति§, स्पर्शमात्रेणमाकारत्वादिति भावः । कार्यबाधमिति||, नौकाप्लवादिभिः शक्यतरणत्वादित्युक्तम् ।

---

* उपरि मूलसूत्रे 'पीडनवर्गः' इत्येव पाठः । अत्र पुनः 'प्रपीडनवर्गः' इति । व्याख्यायि व्याख्याकृताप्ययमेव पाठः। सम्भाव्यते कदाचित्पुरस्तादप्ययमेव पाठः स्यात् ।

† 'अन्यादिति' इति प्रतीकमिव प्रतीयते । परं मूलपुस्तके नेदं क्वापि दृश्यते । कदाचिदत्र 'अग्न्यादीनि' इति पाठो भवेत् । तथा च 'अग्न्यादीनि पञ्च दैवपीडनानि' इति सङ्गतार्थः पाठः स्यात् ।

‡ कदाचिदत्र 'अनिमित्तमृतिविशेषः' इति पाठो भवेत् ।

+ अत्र 'अप्रतिकार्यम्' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

§ अत्र 'शक्योपशमनम्' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

|| अत्र 'तार्यबाधम्' इति डा. जौली. मूलपाठो युक्तो व्याख्यानुसारी च ।

[५]निषेधति—नेतीति।

[६]ग्रामशतवाहीति, अनेकग्रामगामीत्यर्थः।

[७]उपसृष्टि* परिचारकव्यायामोपरोधेनेति, व्याधिनोपद्रुतानां कर्मकराणां कृष्याद्यायासा(स)विघातेन कृष्यादिकर्माण्युप(व ?) हति (न्ति)।

[८]दुर्भिक्षन्तु भर्त्तमात्रेण कर्मकरलाभान्तकर्मविघातकं ददाति च धान्याभावे हिरण्यं पशूंश्च काराक्रियेत्यर्थः।

[९]आचार्याणां मतं निषेधति—नेतीति।

[१०]हेतुं[११]माह—एकदेशीत्यादि †। व्याधिर्हि प्रादेशिकश्चिकित्सादिना प्रतिविधेयश्च। दुर्भिक्षन्तु सार्वत्रिकमजीवनद्वारा विनाशाय चेत्यर्थः।

[१२]तेन व्याधिना मरकोऽपि व्याधिवत्प्रादेशिकश्चिकित्स्या(त्सा)दिप्रतिविधेयश्चेत्यर्थः। ततो विपरीताद् दुर्भिक्षाल्लघीयानित्यर्थः।

[१३]इदानीं पीड्यमानद्वारा पीडां निरूपयन्नाचार्यमतमाह—शक्यः‡ क्षुद्रकेत्यादि। क्षुद्रकाः कर्मकरादयः, मुख्याः प्रधानभूताः तत्पीड(न)योरित्यर्थः। अयोगक्षेममिति, कृष्यादीनामपूर्वप्रवर्त्तनप्रवृत्तरक्ष(ण), योरभावं कुर्युरित्यतो गरीयानित्यर्थः।

[१४]कर्मानुष्ठानोपरोधधर्मेति, मुख्यक्षयः प्रयोजककर्त्रभावमात्ररूपतया लघीयानित्यर्थः।

[१५]तन्निषेधति—नेतीति।

[१६]प्रतिसन्धातुमिति, तत्स्थाने क्षुद्रकान्तरनिवेशनेन कृष्यादिविच्छेदः समाधातुं शक्य इत्यर्थः।

[१७]सहस्रेषु हीत्यादि। क्षुद्रकक्षये तत्स्थाने क्षुद्रकान्तरवत् मुख्यक्षये मुख्यान्तरनिवेशनमशक्यं तेषां दुर्लभत्वादिति। दुर्लभत्वे हेतुमाह—सत्त्वप्रज्ञाधिक्यादिति, सत्वं पौरुषम, प्रज्ञा श्रुतजन्या बुद्धिः।

[१८]अथ मानुषपीडनमाह—स्वचक्रेत्यादिना। स्वचक्रं बलम्।

---

* अत्र 'अपसृष्ट' इति डा. जौली. मूलपाठः।

† 'एकदेशपीडनः' इति डा. जौली. मूलपाठः। कदाचिदत्र प्रतीकमपि 'एकदेशेत्यादि' इत्याकारकं भवेत्।

‡ डा. जौली. मूलपुस्तके 'शक्यः' इति पदमत्र सूत्रे नास्ति।

दण्डकराभ्यामिति, भिन्नमर्यादाभ्यामिति शेषः। अशक्यप्रकृतिश्चेति*, राजप्रकृतित्वादवि(नि)वार्य इत्यर्थः।

[१९] परचक्रन्त्विति। शक्यं प्रतियोद्धुमिति, परबलेन योधनेऽपराधाभावादिति भावः। अपसारेणेति, स्थानादपगमेन। सन्धिना वेति, एतद्ग्रामरक्षार्थमिदं दास्याम इत्यादिपणनेन वेत्यर्थः। मोक्षयितुमिति, अवस्कन्दनादिति शेषः।

[२०] एतन्निषेधति—नेतीति।

[२१] प्रकृतिमुख्येत्यादि†, अमात्यादिषु ये मुख्याः तदवष्टम्भेन वा तिरोधानादिविघातेन वा चक्रपीडनं सुपरिहरम्। किञ्च स्वचक्रमेकदेशपीडनञ्चेत्यर्थः।

[२२] परचक्रं विपरीतमित्याह—सर्वदेशेत्यादि। विलोपः यथादृष्टहरणम्, घातः व्यापादनम्, दाहो ऽग्निप्रक्षेपः, विध्वंसनं हर्म्यादि भञ्जनम्, अपवाहनं‡ स्थानान्निर्वासनम्।

[२३] प्रधानविवादमपि देशपीडाहेतुत्वान्निरूपयन्नाचार्यमतमाह—प्रकृतिराजेत्यादि। अत्र विवादयोरिति द्विवचनात् प्रकृतीनाञ्च राज्ञोश्च मिथो मिथ इति सिध्यतीति ग्राह्यम्। प्रकृतीनां मिथो भेदजननद्वारा परबलापातस्यावकाशदायीत्यर्थः।

[२४] राजविवादस्त्विति। राज्ञोर्विवादस्तु प्रकृत्यनुकूल इत्यर्थः। मुक्तमान्हिकुलाभः वैतन्नं वर्षादिनियतं हिरण्यं परिहरं+ आदेयकराद्यनादानम्।

[२५] निषेधति—नेतीति।

[२७] राज्ञः प्रकृतिविवादो न केवलमविरोध्येव प्रत्युतोपकार इत्यादि

* डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके तु 'अशक्यं च वारयितुम्' इत्यानुपूर्वीकः पाठो वर्त्तते।

† डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके 'प्रकृतिपुरुषमुख्य०' इत्यादिपाठो वर्त्तते।

‡ अत्र 'उपवाहनम्' इति डा. जौली. मूलपाठः।

+ मुक्तमित्यारभ्य परिहरमित्यन्तः पाठो विभ्रष्टविपर्यस्तपदवर्णोऽस्फुटार्थः सर्वथापि। सम्भाव्यते कदाचिदत्र मूलानुगतोऽर्थानुसारी च 'भक्तं आह्निकलाभः, वेतनं वर्षादिनियतं हिरण्यम्, परिहारं आदेयकराद्यनादानम्' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत्।

(ह)—विवदमानाश्चेत्यादि* ।

[28]पीडनोच्छेदनायेति, पीडनं शक्तिसिद्धिविघातनम्, उच्छेदनं विनाशनम्; तदर्थः स्यादिति(?),प्रकृतिविवादशमनायासात् द्विगुणायासप्रशमनीयश्चेत्यर्थः ।

[29]विहारस्यापि देशकालपीडनत्वात्तन्निरूपयन्नाचार्यमतमाह—देशकालेत्यादि† । विहारः क्रीडा । त्रैकाल्येनेति, कृतपापा(का)नां सस्यानां सेवनरक्षणाद्यकरणात्, पाप(क)काले पापकरणात्, करिष्यमाणपापा(का)नाञ्च भूमिपरिकर्माद्यकरणात् त्रैकाल्यफल(ला) भावो ग्राह्यः ।

राजविहारस्तु कार्वाकालिकादयः, रूपाजीवा वेश्याः, वैदेहका वणिजः, अत्र च वणिगादीनामुपकारतरा वेत्यर्थः । कारवः तक्षरजकादयः, शिल्पिनः सुवर्णकारादयः, कुशीलवाः श्लोकादिगायनाः, वाग्जीविनो वैतालिकादयः, रूपाजीवा वेश्याः; अत्र वणिजां गन्धादिविक्रयद्वारोपयोग इति ग्राह्यम् ।

[30]एतन्निषेधति—नेतीति ।

[31][32]देशविहारः श्रमापनोदार्थतया तावन्मात्रमपेक्षते भूयश्च कृष्यादिषु योगमभियोगमनुष्ठानं गच्छतीति विहारवान् जनो भूयः कर्मानुष्ठानं गच्छतीत्याह—देशेत्यादि । ततश्च नातिपीडावह इत्यर्थः ।

[33]राजविहारस्त्विति । राज्ञा(जा)स्वयमेव स्ववल्लभैश्च स्वयंग्राह्यादिभिः पीडयतीत्यर्थः । स्वयंग्राहो जनपदाननुज्ञयैव ग्रहणम्, प्रणयः प्रार्थना, पण्यागारमुपगारः, कार्यो व(प)ग्रहः अस्य कार्यस्य निवृत्त्यर्थमियद्देयमिति उत्कोचग्रहणम्, एभिः पीडयतीत्यर्थः ।

[34]देवीकुमारयोर्विहारान्निरूपयन्नाचार्यमतमाह—सुभग इत्यादिना ।

[35]सुभगा विलासोपभोगेनेति । विलासार्थेनोपभोगेन गन्धमाल्यादिभोगसाधनमात्रेण पीडयतीत्यतः तत्पीडनमलघ्वीय‡ इत्यर्थः ।

---

* अत्र 'विवदमानास्तु' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

† अत्र 'देशराजविहारयोः' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

‡ अत्र 'तत्पीडनमलघीय इत्यर्थः' इति पाठः समीचीनो भवेत् ।

[३६]निषेधति—नेतीति ।

[३७]कुमार(रो)मन्त्रिपुरोहिताभ्यां शक्यो निषेद्धुं, न तु देवि (वी) स्त्रीत्वेन बालिश्यान्मौर्ख्यादनर्थै(र्थ्यै)श्च कुब्जवामनगायनादिभिः संयोगात्, नीवायुकान्तारासम्भवाच्चेत्यर्थः ।

[३८]श्रेणीमुख्ययोरित्यादि । मिथः सङ्गतायुधीयकर्षकगण(णः) श्रेणी, सा जनपदं भृशं पीडयति । बाहुल्यादनवग्रहेति, बहुत्वेन सर्वेषां दमनस्याशक्यत्वादनवग्रहा निष्प्रतिबन्धाः । स्तेयसाहसाभ्यामिति, चौर्यात् प्रसह्यादानाच्चेत्यर्थः ।

[३९]मुख्यस्तु कार्यानुग्रह* विघाताभ्यामिति । उत्कोचदाने कार्य-करणादन्यथा तद्विघातनाच्चेत्यर्थः ।

[४०]निषेधति—नेतीति ।

[४१]सुव्यावर्त्येति । सुखेनापीडनाद्व्यावर्त्या । समानशीलेत्यादि, शीलस्य कृष्याद्याजी (व्य ?) वनस्य दण्डकराद्यर्पणस्य च तुल्यत्वादिति ।

†[४२]मुख्यैकदेशेति । मुख्यभूता ये श्रो(श्रे)ण्या एकदेशा एषां साम-दानादिभिः स्वीकारेण वेत्यर्थः ।

[४३]स्तम्भयुक्त इति । अवलिप्तो मुख्यः परिजीवित‡द्रव्योपघाताभ्यां पीडयतीति ।

[४४]सन्निधातृसमाहर्त्रोः पीडां निरूपयन्नाचार्यमतमाह—सन्निधा-त्रीत्यादि । समुदयं सम्यग्विप्लुतं निधत्त इति सन्निधाता, कोशादक्ष··· ···········सम्यक् हरतीति संग्रहः समाहर्त्ता, तयोरित्यादीत्यर्थः । कृत+दूषणात्ययाभ्यामिति, कृतस्य मरणादेर्मिथ्यादोषोद्भावने तु§ कालातिक्रमादिना च पीडयति ।

[४५]समाहर्त्ता तु करणैः लेखकसंख्याय (प) कादिभिः अधिष्ठित

---

* डा. जौली. मूलपुस्तके तु 'मुख्यः कार्यावग्रहविघाताभ्यां' इति पाठो वर्त्तते ।

† अत्र कदाचित् 'श्रेणी मुख्यैकदेशेति' इति मूलसूत्रानुसारि प्रतीकं भवेत् ।

‡ 'परिजीवित' इत्यस्य स्थाने 'परप्राण' इति डा. जौली. मूलपाठः । कदाचिद-त्रापि 'परजीवित' इति पाठः स्यात् ।

\+ अत्र 'कृतविदूषणा.' इत्यादि डा. जौली. मूलपाठः ।

§ अत्रार्थानुसारी 'दोषोद्भावनेन' इति तृतीयान्तः पाठः समीचीनो भाति ।

(तः) स्वानियमं (तं) भक्तवेतनादिकं गृह्णाति, अतोऽस्य पीडनावकाश*मितिभावः ।

[४६] एतन्निषेधति—नेतीति ।

[४७] संनिधातुर्न कृतदूषणाद्यवकाशः, अन्यैः कृतव्यवस्थस्य गुणवत्तया परीक्षितस्य प्रतिग्रहमात्रकर्तृत्वादित्यर्थः ।

[४८] समाहर्त्ता त्विति† । स खल्वपीडनार्थं स्वदेयमर्थं प्रथममादाय पश्चात् राजार्थमुत्पादयति वा विनाशयति वा । ननु सोऽपि कारणाद्यधिष्ठित एवार्थानादत्ते नच कश्चोपर्यावकाश इत्यत्राह—परस्वेत्यादि, करदाने हि स्वतन्त्रो वर्त्तत इति, स्वप्रत्ययः स्वयमेव कारणभूत इति वा स्वयमेव विश्वासाविषय इति वार्थः ।

[४९] अन्तपालवैदेहक (र ?) योरपि पीडां निरूपयन्नाचार्यमतमाह‡पालेत्यादि । वैदेहके जात्येकत्वेनैकवचनम् । चोरप्रसङ्ग+देयात्यादानाभ्यामिति, चोरप्रसङ्गः सर्वत्र चोरात् (न्) सञ्चार्य तैरर्थापहरणम् । देयस्य वर्त्तन्याख्यस्य पथिकदेयस्याधिक्येनादानं ताभ्यां भृशं पीडयति ।

[५०] पण्यप्रतिपण्यानुग्रहैरिति, पण्यं पणनीयं द्रव्यं तन्मूल्यप्रतिनिधितया देयं प्रतिपण्यं तयोर्मूल्यक्लृप्तावनुग्रहैर्लाभकरणैः प्रसाधयन्ति वणिक्पथं प्रसिद्धं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

[५१] निषेधति—नेतीति ।

[५२] अन्तपाल इति । सम्पातः पण्याङ्गनानां सम्भूयागमनं तदर्थं कृतेनानुग्रहेण स्वदेयग्रहणे लाभकारणेन वणिक्पथं वर्त्तयति प्रवर्त्तयति ।

[५३] वाणिजस्तु सर्वे संहताः स्वपण्यानां विक्रयदशायामेवोत्कर्षं परपण्यानां क्रये च अर्घापकर्षं कुर्वन्त एकपणो(णे)पणशतं पण्यक्रयविक्रययोः लाभं गृह्णन्ति, एकतैलादि(कुम्भ)कुम्भशतमित्यर्थः। आजीवन्तीति आजीवनमुपजीवनं लाभग्रहणमित्यर्थः। अतिशयोक्तिश्चेयमिति ग्राह्यम् ।

[५४] अत्र भूमेः पीडनीयत्वेपि अमोक्षणीयत्वे§ निरूपयितुं विमृशति

* अत्र कदाचित् 'पीडनावकाशो नेति भावः' इति पाठः समीचीनो भवेत् ।

† डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके 'समाहर्त्ता' इत्येव पाठः । तत्र तुर्नास्तीत्यर्थः ।

‡ अत्र 'अन्तपालेत्यादि' इति मूलसूत्रानुसारि प्रतीकं भवेत् ।

\+ अत्र 'चोरप्रसर्ग' इति डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके पाठः ।

§ अत्र कदाचित् 'मोक्षणीयत्वामोक्षणीयत्वे' इति पाठः समीचीनो भवेत् ।

आभिजात्येत्यादि* । द्वयोर्हि भूम्योरप्रत्यादेयत्वं सम्भवति, विजिगीषोस्तत्कुलीनावरुद्धायाः पशुव्रजोपरुद्धाया वा तत्र का मोक्षयितुं क्षमेति शेषः । अभिजातेन विजिगीषोस्तत्कुलीनेन अवरुद्धा अति(धि)गता वा वश (व्रज) संचारार्थविसृष्टा व (वा) भूमिर्मोक्षयितुं योग्येत्यर्थः ।

[५५] आचार्यमतमाह—अभिजातोव (प) रुद्धा वा† भूमिरित्यादि । तत्कुलीनेनाधिगता भूमिर्मोक्षणे..................यद्यपि महाफलदायिनी स्यात् तथापि तदात्वेप्यायुधीयदानेनातीतमुपकुर्वाणानां मोक्षयितुं योग्यव्यसनेषु पराभवादिषु ना बाधाभावात् आयुधीयाभावादाबो (बा) धो भविष्यतीति भयाच्चेत्यर्थः ।

[५६] पशुव्रजोपरुद्धा तु मोक्षयोग्या सा यदि कृषियोग्यतया भाविमहाफला स्यात् ।

[५७] अत्र युक्तिमाह--विवीतं हीत्यादिना । विवीतं त्राणाद्युत्पत्तिभूमिः सा क्षेत्रेण सस्यवापेनापोद्यते फलगौरवादिति भावः ।

[५८] निषेधति--नेतीति ।

[५९] अभिजातोपरुद्धा भूमिः आयुधदानेनात्यन्तमहोपकारापि मोक्षयोग्येप (व) तत्कुलीनत्वेन रन्ध्रान्वेषितया व्यसनेषु तेनैव बो (बा) धो भविष्यतीति भावात् (भयात्), स च तन्मोक्षणे सत्यचितशङ्कितया न बाधाय प्रभवेदिति ।

[६०] व्रजोपरुद्धायाः सूपकारकत्वं नास्तीति यदुक्तं तदसिद्धमित्याह-पशुव्रजेत्यादि । कोशवाहनोपकारिणीति, घृतादिसम्पत्त्या कोशसम्पादिका बलीवर्दादिसंपत्त्या वाहनादिसम्पादिका चेत्यर्थः । तत्र मोक्षणे यथा बाधकमुक्तं व्यसनायाथ(स)भयादिति तथाऽत्रापि बाधकमस्त्येव तत्सद्भावे मोक्षणं स्यात्, अन्यथात्वमोक्षणमेवेत्याह-अन्यत्रेति । यानि उप्तसस्यानि आसन्नक्षेत्राणि तेषां पशुभिरुपरोधो यदि स्यात् तदा मोक्षणीयैव, नत्वन्यदेत्यर्थः ।

---

* 'अभिजातोपरुद्धा' इत्यादि डा. जौली. मूलपाठः ।

† अत्र डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके 'वा' इति नास्ति ।

[६१] तस्कराटविकयोः..............त्वं निरूपयन्नाचार्यमतमाह—प्रतिरोधकेत्यादि । रात्रिसत्रचारा *इति, रात्रावन्धकारे सत्रे दुर्गग्रहनादा(णादौ)सञ्चारिणः, शरीराक्रा(क्र)मिण इति, सहायैर्विना स्वशरीरमात्रेणैव सर्वादिभिः भाविनः । अथवा प्रबुद्धानामपि रक्षकाणां शरीराण्याक्रम्य निश्चेष्टतयावष्टभ्यापहरणशीला इति, अपहरणैकवृत्तय इत्यर्थः । शतसहस्रापहारिण इति, लक्षचोराः सगुप्तिकं प्रभूतधनमपि अपहर्त्तुं वदयाम इत्यर्थः ।

[६२] प्रधानकोपकाशे(श्चे)ति । क्षुद्रकाणां मे(मो)षणीयाभावादर्थपतीनामेवोद्वेजका इति भावः । तस्मादेते भृशं देशपीडका इत्यर्थः । आटविकास्त्वित्यादि†, व्यवहिता इति, जनपदान्तर्वर्त्तित्वाद्व्यवहिताः । तत्रापि विशेषमाह—प्रत्यन्तेति, प्रत्यन्ते सर्वजनपदबहिर्देशे तत्राप्यरण्ये चरणशीलाः, प्रकाशा इति–तद्देशवासितया प्रसिद्धाः, दृश्याश्चेति स्वदर्शनं कस्यचिदपि अनवगुपाना, एकदेशघातकाश्चेति, छित्रग्र(गृ)हग्रह समर्था दिलुकाः अतो नातिपीडका इत्यर्थः ।

[६३] एतन्निषेधति—नेतीति ।

[६४] प्रमत्तस्येति, धनरक्षायामजागरूकस्य हरन्तीति, स्वमिति शेषः, षष्ठीसामर्थ्यलभ्यं वा ।

[६५] अल्पा इति । एकैकचारिणः; विरमो(प)गूढा इति‡, प्रकाशतया हर्त्तुमक्षमाः; ते इति,‡ प्रतिरोधकाः; ज्ञातुमवबोद्धुं ग्रहीतुं बद्धुं सुखमिति शक्या इत्यर्थः ।

[६६] आटविकास्तु विपरीता इत्याह—स्वदेशस्था इत्यादि । तत्र प्रत्यन्तरारण्यपरत्वविपर्ययस्वदेशस्था इति; अल्पा इत्यस्य त्वप्रभूता इति; ग्रहीतुं सुखमित्यस्य विक्रान्ता इति; प्रतिरोधका इत्यस्य राजसधर्माण

---

* अत्र 'रात्रिसत्रपराः' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

† इति प्रतीकं मूलसूत्रे ऽत्र न दृश्यते । कानिचित्पदान्तराण्युक्त्वा ऽस्मिन्नेव सूत्रे 'आटविकाः' इत्येतावन्मात्रं पदं दृश्यते ।

‡ प्रतीकमिदं डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके सर्वथापि नोपलभ्यते ।

इति, सन्नह्य तूर्यमाहत्य बलसहितस्यायोधनं दूषिन* प्रेषणेन सन्धि-करणादि च राजसाधर्म्यम् ।

६७ मृगवनात् हस्तिवनं ग्रहणादौ पीडावहमित्याह—मृगेत्यादिना । प्रभूता इति, बहवः; अनल्पैर्मांसैश्चर्मभिश्चोपयुक्ताः; मन्दप्रा(ग्रा)सावक्लेशिनः, अल्पाहारतया अनुधावनादौ सति सप्तभिः क्लेशभाजः; अत एव सङ्ग्राह्या इति भावः । सुनियम्याश्चेति, सुखेन विधेयीकर्तुं शक्याश्चेत्यर्थः ।

६८ मृगानुक्त्वा गजानाह—विपरीता इति । मृगेषूक्तस्य प्रभूतत्वादेर्विपर्ययो हस्तिष्वित्यर्थः । गृह्यमाणा इति, ग्रहणे क्रियमाणे हस्तिनामेते दोषाः । गृहीतानाञ्च व्यालत्वे देशविनाशत्वमपि स्यादित्याह—दुष्टाश्चेति† ।

६९ एवं द्वयोः पीडाहेतुत्वे तारतम्यमुक्तम्, इदानीमुपकारकरणमपि स्थानभेदेनोपकारकं पीडनञ्च स्यादित्याह—स्वपरस्थानीययोरित्यादिना‡ । आत्मनः परस्य च तूगरयोः धान्यादिरुपकारो दुर्भिक्षादौ क्रयविक्रयव्यवहारस्वस्त्यापि विपदि धारकः स्यात् स एव परनगरे कृतस्वस्यैव पीडावहः स्यात्, तदुपचितस्य परबलस्य स्वविरोधित्वादित्यर्थः ।

७० एवं साक्षात्परम्परया च देशपीडनाद्युक्त्वोपसंहरति—इति देशपीडनानीति+ ।

एवं जनपददुर्गव्यसनान्युक्त्वा क्रमात् कोशव्यसनाभिधानार्थं सूत्रद्वयम्-स्तम्भवर्गः कोशसङ्गवर्ग इति च । तत्र स्तम्भः प्रतिबन्धः मन्त्रा(न्त्र्या)द्यन्यतममुख्यावष्टम्भेन करादेरप्रदातारं तस्य वर्ग उच्यत इति आद्यसूत्रार्थः ।

---

* अत्र कदाचित् 'दूतादिप्रेषणेन' इति वा पाठो भवेत् ।

† अत्र 'दृष्टाश्च' इति डा. जौली. मूलपाठः । युक्तश्चैष पाठो भाति ।

‡ स्वपरस्थानीयोपकारयोः' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

+ डा. जौली. सम्पादितमूलपुस्तके 'देश' इति पदं नास्ति । 'इति पीडनानि' इत्येतावानेव पाठः ।

तं[७१] लक्षणेन सहैव स्तम्भं विभजते—अभ्यन्तर इति*। मुख्येषु मन्त्र(न्त्रि)पुरोहितयुवराजसेनापतिष्वन्यतमेन प्रतिबन्धः अभ्यन्तरस्तम्भ इत्यर्थः। उपसंहरति इति स्तम्भवर्ग इति।

एवमनात्तकरः स्यात् नादानरूपस्तम्भमुक्त्वा दयात्तस्यैव करस्य कोशभूतस्य बहिस्सङ्गःकोशप्रवेशनबहिरवस्थानं तदभिधानार्थं सूत्रं--कोशसङ्गवर्ग इति, कोशस्य राजार्थस्य यस्सङ्गः बहिरवस्थाग (नं)तस्य वर्ग उच्यत इत्यर्थः।

तं[७२]माह--ताभ्यामित्यादि। अभ्यन्तरबाह्यस्तंभाभ्यां। यथोक्तैरिति, उक्तानि देशपीडनानि साक्षात्परम्परया वा कोशस्यापि पीडनानीति भावः। पीडित इति, स्वल्पीभूतइत्यर्थः। सक्तो मुख्येष्विति, प्रधानैः कृतोपजीविनः। परतोऽप्रविष्ट† इति, इतः पूर्वः कोशाप्रविष्टः करो नादेय इति राजशासनादनादानं परिहारं ततः कोशमप्रविष्टः। प्रकीर्ण इति,शकलीभूततया तत्रानातौ विक्षेपणावस्थितः। मिथ्यासंहृत इति‡,एतावदितिन्यूनमधिकं वा संपिण्डितमित्यर्थः। सामन्ताटविक इति+, सामन्ता भूम्यनन्तराः, अटव्या आटविकाः तैःहृतःविलुण्ठितः। उपसंहरति-कोशसङ्गवर्ग इति§, बाह्याभ्यन्तर इति भावः।

[७३]पीडनादिव्यसनाभिघात‖फलमाह—अनुत्पत्ताविति, उत्पत्तिप्रागभावो¶ नन्वस्यानादिना(सा)न्तकर्त्तव्यांश इति चेत्,सत्यम्,कारण प्रतिबन्धस्य कर्तव्यतापदेशात् नदोषः। उत्पन्नानांवारणे✳ चेति, वार-

* अत्र 'आभ्यन्तर' इति डा. जौली. मूलपाठः।

† इदं प्रतीकं मूलसूत्रे नास्ति । तत्र 'परिहारोपहृतः' इत्यानुपूर्वीकः पाठोऽस्य स्थाने वर्त्तते।

‡ अत्र 'मिथ्यासंभृतः' इति डा. जौली. मूलपाठः।

+ अत्र 'सामन्ताटवीभृतः' इति डा. जौली. मूलपाठः।

§ डा. जौली. सम्पादितमूलपुस्तके तत्र 'इति कोशसङ्गाः' इत्येतावानेव पाठो वर्त्तते।

‖ अत्र 'व्यसनाभिधानफलमाह' इति पाठो ऽर्थानुसारी समीचीनः प्रतीयते।

¶ अत्र कदाचित् 'उत्पत्तिप्रागभावो ऽनुत्पत्तिः' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत्।

✳ 'उत्पन्नानां च वारणे' इत्यानुपूर्वीको युक्तःपाठः, तथैव प्रतीकमपि स्यात्।

णेति वर्तनेः* देशवृद्ध्यर्थमिति, पीडनानिवर्तनं देशवृद्धिफलं, स्तम्भसङ्गनिवर्तनं स्वकोशवृद्धिफलमत उभयत्र प्रयतेतेत्यर्थः ।

इति श्री वादिकविचूडामणिमहोपाध्याय श्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां अष्टमे ऽधिकरणे पीडादिवर्गत्रयं चतुर्थोऽध्यायः ।

८ अधि., ५ अध्या, १३३–१३४ प्रक.

सू. बलव्यसनवर्गः मित्रव्यसनवर्गश्च ।

एवं कोशव्यसनाभिधानानन्तरं क्रमाद्दण्डमभिधातुं सूत्रम्–बलव्यसनवर्ग इति । बलस्य दण्डस्य व्यसनानां वर्ग उच्यत इत्यर्थः ।

[1] अत्रमानितादिनां† व्यसनभेदरूपाणां विशेषणानां बलं विशेष्यतया सम्बन्धनीयमित्यभिप्रायेणादावेवाह—बलव्यसनानीति ।

[2] अत्र(आ)मानितादीनां चतुस्त्रिंशद्विशेषणानामपि द्विकमुपादाय गौरवलाघवे निरूपयन्नेवैषामपि स्वयमेवोन्मीलयिष्यति, अतो नास्माभिरिदानीं व्याख्यायते ।

[3] क्रमाद्गौरवलाघवे निरूपयति—तेषामित्यादिना । अमानितविमानितयोरिति, अमानितं कृतार्थदानसत्कारम्, विमानितं अवज्ञातम्, तयोरमानितं तदात्वसत्कारादेव युध्येत नत्वन्तः कोपमिति, अन्तःसामर्षत्वादित्यर्थः ।

[4] अभृतव्याधितयोरिति—अभृतम(द ?)त्रवेतनम्, व्याधितं रोगाक्रान्तम्, तयोरभृतं भृतिदानात् उ......अकर्मण्यमिति, कर्माशक्तम् ।

[5] नवागतदूरागतयोरिति‡ नवागतमपि चिरागतत्वात् देशज्ञं दूरगतं दीर्घायाक्लिष्टं तयोर्नवागतमनवमिश्रं नवेतरसहितं अतएव अन्यस्मात् अनवादुपलब्धायोधनविभागं युद्धचेत, नतु दूरयातदीर्घगमनक्लिष्टमित्यर्थः ।

---

* 'वारणेतिवर्त्तनेः' एतस्यस्थाने 'वारणे निवर्त्तने' इति पाठो ऽर्थानुगतत्वाद्युज्यते ।

† अत्र 'अत्रामानितादीनां' इत्यर्थानुसारी पाठो भाति ।

‡ अत्र 'नवागतदूरयातयोः' इति डा. जौली, मूलपाठः ।

[६]परिश्रान्तपरिक्षीणयोरिति । परिश्रान्तमसुखाभारदूरगमनादिना खितं(न्नं),अपरिक्षीणं प्रागेव युद्धे क्षीणवाहनपुरुषादिनम् ।

[७]प्रतिहतन(ह)ताग्रवेगयोरिति । प्रतिहतं युद्धारम्भ एव भग्नम्, हताग्रवेगमग्रमतप्रवीरपुरुषं तयोः, प्रतिहतमित्यस्यैव विवरणं अग्रपातभग्नमिति, अग्रपातः युद्धाय बद्धयोः प्रथमसंपातः तदैव भग्नं तत्प्रवीरपुरुषसहितं* युध्येत न हताग्रवेगमिति, अस्यैव विवरणं अग्र †हतप्रवीरमिति ।

[८]अनृत्य(त्व)भूमी(मि)प्राप्तयोरिति । अना(नृ)तुप्राप्तमृतुं युद्धयोग्यं शरदादिकमप्राप्तम् । अभूमिप्राप्तं पत्यश्वरथद्विपानां युद्धयोग्यतयायुक्तमभूमिप्राप्तं तयोः । यथर्तुयोग्ययुग्य‡ शस्त्रावरणमिति, य एवर्त्तुः प्राप्तस्तद्योग्ययुग्यादिकं युध्येत । युग्यानि वाहनानि, शस्त्राण्यायुधानि, आयुधानि कवचानि+ ग्राह्यम् । उपरुद्ध§प्रसारव्यायाममिति, सर्वो तो वानाजीवः प्रसारो युद्धव्यापारः व्यायामः तावद्भूमित्वेनोपरुद्धौ यस्य तत्तथा ।

[९]आशानिर्वेदिपरिसृप्तयोरिति । आशया लब्धविषयत्वेनापूर्णया खिन्नमाशानिर्वेदि, परिसृप्तं परीति वर्जनार्थः व्यपगतमुख्यमित्यर्थः । लब्धाभिप्रायमिति, लब्धेच्छाविषयः । परिसृप्तमित्यस्य विवरणं परिसृतं ||मुख्यमिति, अन्यत्र गतप्रधानमित्यर्थः ।

[१०]कलत्रगम्य¶न्तश्शल्ययोरिति । कलत्रैर्भारभूतैर्दासीदासादिभिः ....दन्तर्गतरव्यं अन्तःशल्यं अन्तर्गतामित्रम्, अनयोराद्यं कलत्रमन्यतो व्यवस्थाप्य युध्येत नान्तर्गतामित्रमित्यर्थः । अन्तः शल्यमित्यस्य विवरणं अन्तस्त्रमिति ✳ ।

---

* अत्र '०पुरुषसंहतं' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

† 'अग्रपातहतप्रवीरम्' इति. डा. जौली. मूलपाठः ।

‡ डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके 'युग्य' इति पदमत्र नास्ति ।

+ कदाचिदत्र 'आयुधानि कवचानीति ग्राह्यम्' इत्यानुपूर्वीको युक्तः पाठो भवे[त्] ।

§ अत्र 'अवरुद्धप्रसार०' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

|| अत्र 'अपसृतम्' इति मूलपुस्तकानुरोधी पाठः ।

¶ '०गर्ह्यन्तः शल्ययोः' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

✳ अत्र 'अन्तरमित्रम्' इति मूलानुसारी युक्तः पाठो भाति ।

[११] रूपितमूलहीनगर्भयोरिति* । रूपितमूलं क्रुद्धप्रधानपुरुषं भिन्नगर्भमन्योन्यतो गर्भम्, अ(न्य ?)नयोराद्यं सामादिभिः प्रधानप्रसादनान्युद्धेति† न मिथो भिन्नमित्यर्थः ।

[१२] एकराज्यबहुराज्यातिक्रान्तयोर्युद्धयोग्यमाह--अपसृतातिक्षिप्तयोरिति । अपसृतमेकराजे(ज्ये) बलैर्बहुश उद्वेजितम्, अतिक्षिप्तन्तु बहुषु राज्येष्विति भेदः तयोः । अपसृतमित्यस्य व्याख्यानं एकराज्यातिक्रान्तमिति, एकराज्यगतं बलैर्बहुशोऽन्यथार्पितं अस्त्रेण साङ्ग्रामिकोक्तव्यूहप्रतिव्यूहान्यु(द्यु)पायबलेन व्यायामेन तदभिभवनयोग्य शिक्षाबलेन च सत्रमरण्यादिकं मित्रबलञ्चाश्रित्य युध्येतेत्यर्थः । अतिक्षिप्तमित्यस्य व्याख्यानं अनेकराज्यातिक्रान्तमिति, अनेकराज्यगतैर्बलैर्बहुशो भग्नं न योद्धुमुत्सह्(ते)इति । बह्वाबाधकत्वात्‡, अनियतोध्य(ध्व)मृगयूथस्य व्याघ्रवदनेकराज्यावासिनोपि पुरुषा बाधका न प्रतियोद्धुं शक्या(ः) तस्मादित्यर्थः ।

[१३] उपनिविष्टसमाप्तयोरिति । उप-समीपे निविष्टं न तु सहेति, ततश्चारणात् पृथग्यानस्थानमित्यर्थः । समाप्तं शत्रुणा सहैकस्थानयानमित्यर्थः । उपनिविष्टमित्यस्य व्याख्यानं पृथग्यानस्थानमिति । अतिसन्धातारम्+, पूर्वमतिसन्धानकर्त्तारं शत्रुं प्रति युध्येत् स्वरन्ध्रानभिज्ञत्वात् तस्येत्याशयः । न समाप्तमिति, समाप्तपदव्याख्यानं मरणै§कस्थानयानमिति, तथात्वे रन्ध्रावधानसम्भवादिति भावः ।

[१४] उपरुद्धपरिक्षिप्तयोरिति । उपरुद्धमेकतो निरुद्धम्, परिक्षिप्तं सर्वतो निरूद्धम्, तयोः । उपरुद्धमित्यस्य व्याख्यानं एकदेशोपरुद्धमिति । अन्यतः उपरुद्धप्रदेशात् प्रदेशान्तरेण निष्क्रम्य उपरोद्धारं प्रति युध्येत् । परिक्षिप्तमित्यस्य व्याख्यानं सर्वतः प्रतिरुद्धमिति ।

* अत्र हि 'कुपितमूलभिन्नगर्भयोः' इति डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके पाठो दृश्यते ।

† अत्र कदाचित् 'प्रधानप्रसादनानि युध्येत' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् ।

‡ 'बह्वाबाधत्वात्' इत्येव डा. जौली. मूलपाठ ।

+ 'अतिसन्धाकारम्' इति डा. जौली. मूलपाठः । परं व्याख्याकृदभिमतपाठ एव शोभनो भाति ।

§ अत्र 'परिणतैकस्थानयानम्' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

[१५] छिन्नधान्यपुरुषवीवधयोरिति । विच्छिन्नधान्यस्य विच्छिन्नपुरुषवीवधस्य च द्वयोरित्यर्थः । स्वराज्य (ज्ये) व्रीह्याद्यनागमे राज्यान्तरादानीयापि वा (द ?) जङ्गमैर्मृगादिमांसैः स्थावरैर्वृक्षफलादिभिर्वा कृताहारं युध्येत् । विच्छिन्नवीवधपुरुषमनभिसारं पुरुषाः स्वविषयादागामिनो यौधादयो वीवधाः वस्त्रादिभारः (?) आसारो मित्रबलं एषु विच्छिन्नेषु न युध्येदित्यर्थः ।

[१६] स्वविक्षिप्तमित्रविक्षिप्तयोरिति । स्वविक्षिप्त (प्तं) भूमावेव तत्र तत्र कार्यार्थं प्रेषितं, त (मि) त्रविक्षिप्तं मित्रकार्यार्थं तद्भूमौ विक्षिप्तं तयोः । स्वविक्षिप्तमित्यस्य व्याख्यानं स्वभूमौ विक्षिप्तमिति । आपदि (दी) ति, पराभियोगरूपायाम् । आवाहयितुमिति*, तदैव तत्र सन्निधापयितुम् । विप्रकृष्टदेशकालमिति†, हेतुतया विशेषणम्; अत्र कालस्य विप्रकर्षो गमनविलम्बः ।

[१७] दूष्ययुक्तदुष्टपार्ष्णिग्राहयोरिति । ये मुख्या राजानमुपगृह्योपजीवन्ति ते दूष्यास्तैर्युक्तं दूष्ययुक्तम्, पार्ष्णिग्राहस्य दुष्टत्वं रन्ध्रे जागरूकं‡ अतस्तस्मात् हित दुष्टपार्ष्णिग्राहं तयोरित्यर्थः । आप्तपुरुषाधिष्ठितमिति,........प्तस्य पुरुषाधिष्ठितं; मिथोऽसंहतमिति+, दूष्यतिभावरहितम् । प्रष्ठा§भिघातत्रस्तामिति हेतुतया विशेषणम् ।

[१८] शून्यमूलास्वामिसंहतयोरिति । बलैकदेशं मूलरक्षार्थं अनवस्थाप्य सर्वसन्दोहेन प्रस्थितं शून्यमूलम् । अस्वामिसंहतमिति, स्वाम्यसंहतं राज्ञा सेनापतिना श (वा) हीनमित्यर्थः । तयोराद्ये कुटुम्बनाशभयाद् व्यसनम्, द्वितीये नायकाभावात्, नायकश्च

* अत्र 'अपस्रावयितुम्' इति डा. जौली. मूलपुस्तके. पाठः ।

† डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके तु 'विप्रकृष्टदेशकालत्वात्' इति पञ्चम्यन्त एव पाठः । परमेष पाठो व्याख्याकृदनभिमतः, पूर्वापरसूत्रानुसारितया तु व्याख्याकृदङ्गीकृत एव पाठो मूलशैलीमनुसरति ।

‡ अत्र कदाचित् '०जागरूकत्वं यतस्तस्माद्धि तद्दु०' इत्याद्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् ।

+ डा. जौली. मूलपुस्तके ऽत्र 'मिथः' इति पदं न दृश्यते ।

§ अत्र 'पृष्ठाभिघात०' इति डा. जौली. मूलपुस्तके पाठो दृश्यते ।

वक्ष्यते—"अङ्गदशकस्यैकः पतिः पदिकः । पदिकदशकस्यैकः सेनापतिः । तद्दशकस्यैको नायक इति* (अधि. १०, अध्या. ६, ४६–४८ ।

[१९]भिन्नकूटान्धयोरिति । कूटमध्या (ध्य) त्याग्निमः तद्रहितमनसा......शत्रुदेशानभिज्ञम्, तयोराद्य नायकाभावे ऽपि मुख्यान्तराधिष्ठितं युध्येदित्यर्थः ।

[२०]एवं बलव्यसनानां गौरवलाघवे निरूप्य तत्परिहारप्रकारान् संक्षिप्याह—दोषशुद्धिरित्यादिना । दोषशुद्धिः, अमानितविमानितादीनां दोषाणां शोधनम् । बलावाप इति, अ(नु ?) मानितत्वादिरहितबलस्य सहावापः । सत्रस्थानादिसंहितमिति†, सत्रमरण्यादिकं स्थानमिति; संहितमिति सन्धानं कूटोपायैः शत्रुबलभञ्जनादिभिः, उत्तरस्य बलवत्तरस्य प्रतिपक्षसन्धिश्चेत्येतत्सर्वं बलव्यसनानां साधनं परिहार इत्यर्थः ।

[२१]एवं व्यसनपरिहारप्रकारानुक्त्वा परिहारश्च स्वबलव्यसनस्यावश्यकार्यः परबले च रन्ध्रेषु प्रहरणं कार्यमित्याह—रक्षेत्स्वदण्डमित्यादिना । स्वदण्डं शत्रुभ्यो रक्षेत् । उत्थितः सदा कृतोत्साहः । शत्रूणां बलस्य रन्ध्रेषु छिद्रेषु प्रहरेच्चेति । नित्यमुत्थित इत्युभयत्रावर्त्तनं तदादरार्थमिति द्रष्टव्यम् ।

एवं दण्डव्यसनमुक्त्वाऽनन्तरं क्रमात् मित्रव्यसनमभिधातुं सूत्रम्—मित्रव्यसनवर्ग इति । मित्रस्य यानि व्यसनानि तेषां वर्ग उच्यत इत्यर्थः ।

[२३]तमाह—अभियातमित्यादिना । अभियातमभियुक्तं परेणेति शेषः । स्वयमिति, पूर्वोद्देशेनैवेत्यर्थः । सम्भूयेति समवायोद्देशेन सामवायिकतया वा । अन्यवशेन बन्धाद्युद्देश्यद्वारा वा । अभियातमिति कर्त्तरि क्त इति केचित् स्वयमेव वा सम्भूय सामवायिकतया

* एतत्सूत्रत्रयमप्यत्रास्माभिर्मूलसूत्रनिर्दिष्टानुपूर्व्यनुगतमेव लिपिकृतम् । आदर्शपुस्तके त्वाद्यसूत्रद्वयमशुद्धप्रायमेव दृश्यते । अन्त्यसूत्रेऽपि 'तद्दशकस्य' इत्यस्य स्थाने 'सेनापतिदशकस्य' इति तच्छब्दार्थसेनापतिपदघटित एव पाठः ।

† डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके 'सत्रस्थानातिसंधानम्' इत्यानुपूर्वीकोऽस्ति पाठः । परं वृत्तभङ्गभिया व्याख्याकृदङ्गीकृत एव पाठः शोभनो भाति । यदि कदाचिदत्रापि 'सत्रस्थानातिसंहितम्' इति पाठो भवेत्, तदात्यन्तं साधु ।

वा, अन्यवशेन बन्धाद्यर्थतया वा परस्मिन् कृताभियोगं यन्मित्रमशक्त्या दण्डकोशसम्पत्या वा लोभेन परस्मादर्थग्रहणेन वा प्रणयेन परस्मिन् स्नेहेन वा परित्यक्तमकृतसहकारन्तत् कृच्छ्रेण साध्यत इत्यागामिना सम्बन्धः।

३४ नन्वेवमभियातं स्वयं मित्रं, द्वैधीभूतेन* वा मित्रं, कृच्छ्रेण साध्यते मित्रमिति त्रिषु स्थानेषु मित्रपदप्रयोगः पौनरुक्त्यमावहे (है) दिति चेत्, सत्यम्, विशेषणानां सर्वेषां मिथोऽनपेक्षत्वद्योतनार्थत्वात्। अन्यथा सञ्जाते विक्रीतं वेत्यन्वयः; अयमर्थः-मित्रस्य सहायतया स्थितो विजिगीषुः यदा परस्मादर्थं गृहीत्वा स्थित एव मित्रे स्वयं निवर्त्तते तदा मित्रं परहस्तगतं स्यात् ततोऽर्थेन पणेन तद्विक्रीतमेव स्यादिति। प्रकारान्तरमाह--द्वैधीभूतेनवेति*। स्वमित्रस्य यः शत्रुस्तेन सह सन्धिं कृत्वा स्वयातव्यं प्रति द्वैधीभावः तमाचरता वा विक्रीतमित्यर्थः। प्रकारान्तरमाह—यास्यता वेत्यादि। अन्यत इत्यत्र त्वमितो याहि अहमितो यास्यामीति मित्रशत्रुणा सन्धिं कृत्वा विजिगीषुर्यदान्यं स्वशत्रुं अभियुङ्क्ते मित्रशत्रुश्च तद (दै) वाभियुञ्जीत तदा संहितप्रयाणेन विक्रीतमित्यर्थः।

३५ प्रकारान्तरमाह—पृथग्वेत्यादि। यदा विजिगीषुस्त्वमितो† यास्यामीति भिन्नचित्तेनोभयोः प्रयाणेन सन्धिं कृत्वा तच्छत्रोः दण्डकोशाभ्यां गूढमनुगृह्णीयात् यदा च सहगमनसन्धिना च विश्वास्य रन्ध्रेषु अस्य स्वयमेव परबलव्याजेन दण्डमुपहन्यात् तदा मित्रमतिसंहितं स्यादित्यर्थः। प्रकारान्तरमाह--भयेत्यादि। तच्छत्रुरभियोक्ष्यत इति भयेन वा, किमनेनोपकृतेनापीत्यवज्ञया वा, आलस्येन वा विपक्षाक्रमणादिव्यसनान्न विमोचितमित्यर्थः।

३६ प्रकारान्तरमाह—अवरुद्धमिति। आत्मीयाभ्य एव भूमिभ्यो निष्कासितम्। अथवा स्वयमेव विजिगीषोः समीपाद् भयेन गतं वधबन्धादिशङ्कयेति भावः। गमन एव निमित्तान्तरण्याह-आच्छे-

---

* अत्र 'द्वैधीभावेन' इति डा. जौली. मूलपुस्तके पाठो दृश्यते।

† अत्र कदाचित् 'त्वमितो याहि अहमितो यास्यामीति' इत्यमर्थानुकूलः पाठो भवेत्।

दनादित्यादि । तदीयार्थस्य हठहरणाद्वा गतं दास्यामीत्युक्तस्यादानाद्वा गतं दत्त्वा वाप्यवमानितं वेत्यर्थः ।

[२७] स्वयमेवातिमहान्तमु..................दापितं वा परमुखेन वा पुरुषान्तरव्याजेन वार्थमध्या (त्या) हारितामित्यर्थः। अतिभार इत्यादि, परं शत्रुं भङ्क्त्वा उपस्थितं पुनरतिभारे कर्मणि नियुक्तं वेति कृतकार्यस्यापि पुनः दुष्करे नियोगः खेदावह इति भावः ।

[२८] परेञ्जनासमभ्यर्थेत एवोपेक्षितमनाहतं, प्रार्थयित्रा विरोधितमिति मैत्रीकरणाय प्रथमं प्रार्थयिता (त्रा) स्वामिना वा पुनर्विरोधितं कृतविरोधम् । प्रार्थयित्वेति* पाठोप्ययमेवार्थः शब्दस्त्व†.............. स्यात् । एवंभूतं मित्रं क्लेशेन पुनः प्रत्यापद्यते कथञ्चित् सिद्धमपि मित्रीकृतमप्याशु विरज्यतीत्याह—कृच्छ्रेणेत्यादिना ।

[२९] सं(सु)साधं सिद्धौ स्थिरञ्च मित्रमाह—कृतप्रयासमित्यादिना । विजिगीषोरर्थे कृतयुद्धादिप्रयासं वा स्वभावसर्वकार्ययोग्यं वा यन्मित्रं प्रमादादकृतोचितसत्कारं तदित्यर्थः । मानितं वेति, तत्कृतमपि अकृतयथोचितसत्कारं वेति; भक्तितो‡ वा निवारितमिति, विजिगीषौ या भक्तिः स्नेहः ततः परैः प्रतिषेधितं वेति ।

[३०] मित्रोपघातेत्यादि । मित्रान्तरस्योपघातकरणात् आत्मन्यपि (तु ?) शङ्कया त्रस्तम् । शङ्कितं वेत्यादि, स्वशत्रुणा सह संहितौ विजिगीषौ साशङ्कं वेति । अरिसंहितादिति, विजिगीषुत इति शेषः । दूष्यैर्वेत्यादि, दूष्यैः राजावग्रहणोपजीविभिः मुख्यैः कृतभेदनं कृतविश्लेषणं वेति; उक्तप्रकारं मित्रं सुसाधं सिद्धञ्च स्थिरमेव स्यात् । तिष्ठतीति, न चलति मैत्र्यादित्यर्थः । अत्रापि मोहान्मित्रममानितमिति दूष्यैर्वा भेदितं(मित्र ?) मित्रमिति च मित्रपदपौनरुक्त्ये समाधिः पूर्ववत्, यस्मात् कृच्छ्रेणाकृच्छ्रेण वा साध्या उभयेपि दोषा मित्र सिद्ध्यर्थमवश्यं प्रथ (श)ममानेयाः ।

* डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तकेत्वयमेव पाठो दृश्यते ।

† कदाचिदत्र 'शब्दस्तत्तिरिक्त एव स्यात्' इत्यानुपूर्वीकः पाठः स्यात् ।

‡ 'शक्तितो वा' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

[३१]दोषप्रशमनं कृतमपि न दोषानुत्पादतुल्यम्, तस्मान्मित्रोपघातहेतून् दोषान्नोत्पादयेत्, अथ प्रथमादुत्पन्नास्तदा दोषघातिभिः सो (सा) मादिभिः प्रशमयेदित्याह—तस्मादित्यादिना।

*एवं स्वाम्यादीनां मित्राणां प्रकृतीनां व्यसनवर्गानुक्त्वा सर्वव्यसनसाधारणं व्यसनोत्पादकसहकारिलाभात् प्रागेव प्रतिकुर्वीत प्रतिबध्नीयात् । प्रशमनोपायमुपसंहारव्याजेनाह—तयोर्निमित्तमित्यादि† । व्यसनहेतूनां दोषाणामनुत्पादो नाम दोषप्रागभावः सचानादित्वादनुत्पाद्यः स कथं पुरुषव्यापारविषयः स्यादिति शङ्कानेन निरस्ता, अनुत्पादकारणं नाम कारणप्रतिबन्ध एव स च कार्य इत्याशयः। स्वाम्यादीनां मित्रान्तानां प्रकृतीनां व्यसनं यत्कारणात् प्राप्नुयात् तत्कारणं व्यसनोत्पादकसहकारिलाभात् प्रागेव प्रतिकुर्वीत प्रतिबध्नीयात्। अतन्द्रितः अनलसो भूत्वेत्यर्थः।

इति श्री वादिकविचूडामणिमहोपाध्याय श्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां अष्टमे ऽधिकरणे व्यसनाधिकारिके पञ्चमोऽध्यायः ।

सम्पूर्णञ्चाधिकरणम्.

---

* इत आरभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेरियं व्याख्या डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तकस्य एतदध्यायान्तर्गतद्वाविंशतितमसूत्रस्य पद्यात्मकस्य बोध्या । व्याख्याकृद्रीत्या तु पद्यात्मकं तत्सूत्रमस्याध्यायस्यान्त्यमे त्रिंशत्तमं ज्ञेयम्।

† अत्र 'यतो निमित्त' इति डा. जौली. मूलपाठः।

अथ नवमाधिकरणम् ।

अभियास्यत्कर्म.

---

९ अधि., १ अध्या, १३५–१३६ प्रक.

सू.—शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानं यात्राकालाश्च ।

तदेवमरिविजिगीष्वोः प्रकृतिव्यसनयौगपद्येनाङ्गतया तद्गौरव-लाघवे निरूप्य शक्त्यादीनामापदन्तानां बलाबलनिरूपणमप्यनन्तरं कार्यमित्यधिकरणसम्बन्धे स्थिते यातव्ययास्यतोर्व्यसनभावमात्रमेव न यानाङ्गमपि तु शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानमपीति तदभिधानार्थं सूत्रम्–शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानमिति। शक्तयः उत्साहप्रभावमन्त्राख्याः। देशः चक्रवर्तिक्षेत्रैकदेशरूपः समविषमादिः । कालः शीतोष्णाद्यात्मकः । एषामात्मबलस्य युद्धयोग्यत्वं परबलस्य तदयोग्यत्वञ्च ज्ञेयमिति तदुच्यत इत्यर्थः ।

एतदेव कर्त्तव्यतया तावदवधारयति—विजिगीषुरित्यादि । अत्रोत्साहप्रभावादीनां याना*..............बलं स्वीकरणे हेतुः, पश्चात्कोपवदानी† यानाय प्रतिकूलानां बलं यानपरिहरणीयत्व‡...
......उत्साहादिशक्तीनामन्योन्यतः देशकालादितश्च बलं ज्ञेयम् ।

एवं देशकालादिभेदानां मिथश्चान्यतश्च बलाबलं ज्ञेयमिति ग्राह्यम्, तत्र+.........कालास्तु मौलादिषड्विधबलेषु कार्याद्यनुगुणबलोपादानकालाः । पश्चात्कोपा (पो) यातस्य पार्ष्णिमूलादिषु

---

* अत्र कदाचित् 'यानायानुकूलानां बलं' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत। 'स्वीकरणे' इत्यस्य यानस्वीकरणे यात्रास्वीकरणे वेत्यर्थो बोध्यः ।

† अत्र 'पश्चात्कोपादीनां' इति मूलानुगतोऽर्थानुसारी च पाठो भाति ।

‡ कदाचिदत्र '०हरणीयत्वे हेतुः, अत उत्साहादि०' इत्याद्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् ।

\+ अत्र 'कालयात्राकालबलसमुत्थानकालास्तु' इत्यादिपाठः सम्भाव्यते ।

विकारः। कर्म..........*युग्य पुरुषो (षा) पचयं (यः)। व्ययो हिरण्यधान्यापचयं (यः) लाभः परभूम्यादिसिद्धिः। आपदोऽपनयस्था बाह्याभ्यन्तरोपजापादिरूपाः। एषां बलाबलं निरूप्य परस्या (स्मा) देभिर्बलोत्कृष्टो यायादित्यर्थः।

[२] अन्यथेति। एभिरव (वि) शिष्टबलत्वमित्यर्थः†।

[३] तत्र शक्तीनां तावन्मिथो बलं निरूपयन्नाचार्यमतमाह--उत्साहप्रभावयोरिति। उत्साहः शौर्यादिमत्वं, प्रभावः कोशादिमत्वं तयोरित्यर्थः। शूरः परबलाभीरुः, बलवान् शारीरबलयुक्तः, तदभावे शौर्यस्याप्यनुपयोगात्। अरोग इति, आरोग्याभावे शौर्यबलयोरप्यनुपयोगादसम्भवाच्चेति। कृतास्त्र इति, शिक्षास्त्रः। दण्डद्वितीयोऽपीति, मित्रबलादिभिर्विना स्वबलमात्रसहायोऽपीत्यर्थः। प्रभाववन्तमिति, कोशादिमन्तम्।

[४] अल्पसैन्यस्य कुतो जय इत्यत्राह-अल्पोऽपि चेति। तेजसेति स्वविक्रमेण।

[५] व्यतिरेकमाह--निरुत्साहस्त्विति। विक्रमाभिपन्न इति, युद्धे प्रवृत्त इत्यर्थः।

[६] एतन्निषेधति--नेतीति।

[७] प्रभावे वे (ने) ति‡; कोशदण्डादिमतेन (बलेन)। अतिसन्धत्त इति अतिशेते।

[८] स्वविक्रमाभावे कथमतिशयीतेत्यत्राह—तद्विशिष्टेत्यादि+। तद्विशिष्टबलं ततो यातव्यादधिकबला (लम्)। कोशेनेत्यादि§, कोशं दत्वा राजान्तरं सहायतया भूय (यो) वाहृत्य‖........

---

* अत्र 'कर्म' इति पदं किंप्रयोजनकमिति न ज्ञायते। इतः परन्तु 'क्षयो युग्यपुरुषापचयः' इत्याकारकः पाठो भाति, तथैवार्थानुगमात्। आदर्शपुस्तके तु 'पुरुषोपचयं' इति पाठो न प्रकृतमनुरुणद्धि।

† अत्र अन्यथात्वमिति शेषो योजनीयः।

‡ 'प्रभावेनेति' मध्यप्रतीकं सप्तमसूत्रस्य, नत्वादिप्रतीकम्।

+ अत्र 'तद्विशिष्टम्' इति डा. जौली. मूलपाठः।

§ डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके प्रतीकमिदं सर्वथापीह नोपलभ्यते।

‖ अत्र '०हृत्य क्रीला वा' इत्यादिपाठः सम्भाव्यते।

वा कोशेन (कोशेन ?) शू॰पुरुषात् (न्) प्रभूतबलि (ल) श्चरतीति योजना । आगतानां भक्तवेतनदानं जात्यन्तरे स्थितानां तस्यार्थोपहरेण स्वीकरणं क्रयम्, प्रभूतप्रभावादिको हि सर्वत्र देशकाले चारुबलो भूत्वोपचरतीत्यर्थः ।

[६]प्रभावः कोशसं*............बालादयोऽप्युत्साहवतः पुरुषात् (न्) प्रागपि†............रित्यैति (गृ ?) ह्यवतामपीत्याह–उत्साहवतश्चेति‡ ।

[१०]प्रभावमन्त्रशक्त्योर्बलाबलं+ ।

[११]अत्र हेतुमाह—मन्त्रशक्तीत्यादिना । मन्त्रशक्त्यासम्पन्नोऽपि प्रभावरहितो निष्फलमन्त्रो भवतीत्यर्थः ।

[१२]प्रभावाभावस्य मन्त्रफलघातित्वमेव§............त्याह—मन्त्रकर्मेति । मन्त्रस्य–विचारपूर्वककार्यनिश्चयस्य, कर्म–अनुष्ठानप्रकारम्, प्रभावाभावः–कोशाभाव उपहन्ति,तस्य पुरुषद्रव्यसम्पत्तिविनिपातप्रतीकाराद्यङ्गापेतत्वेन कोशाभावे दुष्करत्वादिति । अत्र दृष्टान्तः—गर्भधान्यमवृष्टिरिवेति, गर्भधान्यं गर्भे एताविपर्यायो नित्यवृष्ट्यपेक्षो जातिभेद इति केचित् ।

[१३]निषेधति—नेतीति ।

[१४]मन्त्रशक्तिः श्रेयसीति । प्रभावशक्तित इति शेषः ।

[१५]प्रज्ञेत्यादि । प्रज्ञा सहजाबुद्धिः, शास्त्रमागमः, त एव चक्षुषी यस्य स तथा शास्त्राञ्जन‖............तसहजप्रज्ञादृष्टितया कार्यदर्शनरूपमात्रं क्रिया तावत् सुकरेत्यर्थः । त (म) न्त्रमा-

* अत्र कदाचित 'कोशसंपत्तिः, स्त्रीबाला०' इत्याद्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् ।

† कदाचिदत्र 'जिग्यु' रिति क्रियापदमेव त्रुटितं भाति ।

‡ डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके तु 'उत्साहवन्तश्च' इति पाठो वर्त्तते । परमेष व्याख्याकृदनुमत एव पाठोऽर्थानुसारी भाति । प्रभाववन्तः स्त्रीबालादयोऽपि उत्साहवतः पुरुषान् जित्वा क्रीत्वा च पृथिवीं जिग्युरिति सूत्रपदान्वयः ।

+ अत्र 'बलाबलं' इत्यस्याग्रे 'मिथो विचारयन् तयोः प्रभावस्य श्रेयस्त्वमाह-प्रभावेति' इति शेषं पूरयित्वा सूत्रार्थो विधेयः ।

§ कदाचिदत्र '०मेव निश्चितमित्याह' इति पाठो भवेत् ।

‖ अत्र कदाचित् 'शास्त्राञ्जनविमलीकृतसहज०' इत्याद्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् ।

धातुमिति, पातै श्रं* कोशदण्डादिकमाधातुं सम्पादयितुं शक्नुयादित्यर्थः। उत्साहादिभिर्हीनोऽपि सामाद्युपायैर्वा योगोपनिषद्भ्यो वोत्साहादिमतोऽपि परानतिसन्दध्यादित्याह—परानित्यादिना, योगास्तीक्ष्णादिगूढपुरुषाः, उपनिषद औपनिषादिकोक्तांगाराग्निधूमादयः, ताभ्यां वेत्यर्थः। अतिसन्धि (न्धा) तुमिति, शक्त इत्यनुषङ्गः।

१६एवमुत्साहादीनामुत्तरोत्तराधिक्यस्थितौ तद्वतां राज्ञामपि तद्वारेणोत्तरोत्तराधिक्यं सिध्येदित्याह—एवमुत्साहेत्यादिना।

१७एवं शक्तिं निरूप्य देशं निरूपयति—देश इत्यादिना। देशः पृथिवीति, सामान्यत इति शेषः।

१८सा सर्वाविति† देशो नेत्याह—तस्यामिति। तस्यां पृथिव्यां दक्षिणसमुद्रादारभ्य हिमशैलपर्यन्तं तिर्यक्पूर्वापरसमुद्रावधि योजनसहस्रप्रमाणं पृथ्वादीनां चक्रवर्तिनां राज्यभूतं क्षेत्रमित्यर्थः।

१९तद्विशेषानाह—तत्रेत्यादिना। तत्र क्षेत्रे आरण्यादयः सप्तविशेषा इत्यर्थः। आरण्य इति, अकृष्यो ग (ट) वि प्रायः, ग्राम्य इति कृष्यो जनपदादिभिः, पार्वत इति अकृष्योन्नतपाषाणप्रायः, औदक इति आस्रव‡........स्थलप्रायः, सम इति निम्नोन्नतरहितः, विषम इति निम्नोन्नतप्रायः, इति विशेषा इति-इत्येते क्षेत्रभेदाः।

२०तेष्वित्यादि। तेषु आरण्यादिविशेषेषु निम्नयोधीत्वाभिन्ननिजबलं यथा जयं प्राप्नुयात् परबलञ्च पराजयं तथा कर्म प्रयुञ्जीत युद्धक्रियां कुर्यात्।

२१रथगजाद्यङ्गेषु अन्यतमभूयिष्ठस्य निजबलस्य व्यायामयुद्धव्यापाराणां यत्र भूमिः स्यात् परबलव्यायामा+च भूमिः स उत्तमो देश

---

* अत्र 'पातै..श्रं' इत्यस्य स्थाने मूलसूत्रपाठानुरोधात् 'मन्त्रं' इति, व्याख्याकृदनुगमात्तु 'तन्त्रं' इति वा पाठः स्यात्; तथार्थसंगतेः।

† अत्र 'विति' इत्यस्य स्थाने 'पृथ्वी' इति पाठो युक्तो भाति।

‡ कदाचिदत्र '०आस्रवप्रायः, भौमः स्थलप्रायः' इति पाठो भवेत्।

+ अत्र 'व्यायामानाञ्चाभूमिः' इति पाठोऽर्थानुसारी भाति।

इत्याह–स उत्तम इति*। विपरीतकाल† इति, स्वबलस्य व्यायामादावभूमिः परबलस्य च तद्भूमिः सोऽधम इति। साधारण इति, उभयोरविशेषः तद्भूमिः तदभूमिर्वा यात्रा (यत्र) स मध्यम इत्यर्थः।

२२ अथ कालमाह--काल इत्यादि। शीतोष्णवर्षात्मेति, शीतो हेमन्तादिः, उष्णो ग्रीष्मादिः, वर्षाः प्रावृडभिधानमिति ग्राह्यम्।

२६ एवं शक्तिकालानां प्रत्येकं तदवान्तरभेदानां बलाबलं निरूप्य शक्त्यादित्रयस्याप्यन्योन्यतस्तन्निरूपयन्नाचार्यमतं तावदाह—शक्त्यादिना।

२७ तच्छ्रेयस्त्वे युक्तिमाह—शक्तिमान् हीति। निम्नस्थलवत इति, धत्वादेर..........बलक्षणं निम्नादेः पांसुपूरणादिभिः शीतादेः कञ्चुकधारणादिभिश्च प्रतिकार्यत्वादिति भावः।

२८ एकदेशिमतमाह—देश इत्यादि।

२९ निम्नं जलं........स्वनुक्रियोरेव देशान्तरव्यतिरेकानुपधायित्वात् बलाबलस्य देशः श्रेयानित्यर्थः।

३० एकदेश्यन्तरमतमाह—काल इत्यादि।

३१ काल (क) कौशिकयोरेव दिनरात्रिभेदेन बलाबलभेदादित्यर्थः।

३२ एषां सर्वेषां मतं निषेधति—नेतीति।

३३ परस्परा (र) साधका‡......दीनां शक्तौ सत्यामपि देशकालाभाव उप+देशकालसत्त्वेऽपि शक्त्यभावः कार्यकरणप्रतिबन्धकृदिति भावः। इति–§ देशकालबलाबलज्ञानमिति प्रकरणम्।

यस्य तु... ज्ञातव्यबलाबलतयोद्दिष्टानां शक्त्यादीनां शक्ति-

---

* मध्यप्रतीकमिदमेकविंशतितमसूत्रस्य, नत्वादिप्रतीकम्।

† डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके ऽत्र 'काल' इति पदं नास्ति; विपरीत इत्येतावन्मात्र एव पाठः। मूलानुसारी युक्तश्चैष पाठो भाति।

‡ अत्र कदाचित् 'परस्परसाधका हीति। शक्तिदेशादीनां' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत्।

+ अत्र 'उप' इति पदमधिकं भाति।

§ 'इति' इत्यात्मकं प्रतीकं डा. जौली. मूलपुस्तके नास्ति। तत्र 'शक्तिदेशकालाः' इत्येव पाठः। आदर्शपुस्तके इति संयुक्तः पाठो भवेत्।

देशकालान्निरूप्यानन्तरं यात्राकालं निरूपयितुं सूत्रम्-यात्राकाल* इति। शत्रुं प्रति यानं यात्रा तस्याः काला कार्यसाधका उच्यन्त इत्यर्थः।

[३४] तानाह—तैरभ्युच्चित इत्यादिना। तैरिति शक्तिदेशकालैरभ्युच्चितः परस्यातिशयवान् यायादित्यन्वयः। किंकृते (त्वे) त्यत्राह—तृतीयमित्यादि, मूलरक्षणादिर्गौरवलाघवाद्यानुगुण्येन स्व†...... त्रिधा चतुर्धा वा विभज्य तस्य तृतीयं चतुर्थं वांशं मूलरक्षणार्थं निवेश्य मार्गशीर्षादिषु तिसृष्वन्यतमां यात्रां यायादित्यर्थः। शत्रुविषये सस्यवधमुष्टिघातकार्या‡भिर्यात्रा कर्त्तव्या, तत्र चतुर्भिर्मासैरेकैकभोगनिष्पत्तिसम्भवात् द्वादशमासात्मके वत्सरे भोगत्रयं+..... तत्र वर्षोप्तसस्यमहाफलं (ले) प्रभूतात्वेपि तदुपघातकरी मार्गशीर्षी प्रथममुक्ता।

[३५ ३६] भोगफलतारतम्याच्छेषयोरवि (पि) क्रमः। दीर्घमध्यमभूस्वकालतया तासां वक्ष्यमाणत्वात् तदानुगुण्येनायं क्रम इति केचित्।

एवं चिकीर्षितं सस्यनिष्पन्नं हैमनि (न) श्च वीजावापरूपमुपहन्तुं ज्येष्ठामूलीयान्तु.......तृणं काष्ठोदकत्व§ चैत्र्यान्तु हेतुरेव नोक्त इत्यत्र कारणेन भाव्यम्। सत्यमयमत्राशयः, यथा वार्षिकसस्यभोगः प्रभूतः, न तथा शेषभा (भो) गौ। तेन मार्गशीर्ष्यां पूर्वं वार्षिकभोग्य (ग) स्याग्रहणात् तत्पूर्वस्य वासन्तिकस्यागृहीतत्वेपि तस्य नातिप्रभूतत्वात् क्षयः स्यात्। वार्षिकात्तु प्रभूतमपि तदानीमगृहीतम्। तदिदमुक्तम्-क्षीण‖ पुराणभक्तमगृहीतनवभक्ति (क) मिति।

---

* अत्र 'यात्राकालाश्च' इति मूलसूत्रपाठः। प्रतीकमपि 'यात्राकाला इति' इत्यात्मकं भवेत्।

† अत्र 'स्वबलं त्रिधा' इत्याद्यानुपूर्वीकः कदाचित्पाठो भवेत्।

‡ अत्र 'कार्यार्थिभिर्यात्रा' इति पाठो ऽर्थानुसारी भवेत्।

\+ अत्र कदाचित् 'भोगत्रयं निष्पद्यते' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत्।

§ वाक्यमिदं विभ्रष्टपदवर्णत्वादस्पष्टार्थः प्रतीयते।

‖ अत्र 'दक्षिणपुराण' इति डा. जौली.मूलपाठः।

चैत्र्यान्तु पूर्वगृहीतहैमनभोग*......प्रभूतत्वेन भक्तत्तय (या) सम्भवे तृणकाष्ठोदकत्तय एव तत्कालसम्भवो विशेष उक्तः। अमित्रं सस्यादिकञ्च उपहन्तव्यमित्यन्वयः । चैत्र्याममित्रविशेषणत्वेनासंस्कृतदुर्गत्वस्याग्रहणमु........नयने दुर्गादिसंस्कार.....येमात्, अथवानन्तरपूर्वोक्तस्य तस्यापेक्षितत्वानुषङ्ग इति द्रष्टव्यम्।

[37] एवं परसिद्धिविघातानुगुण्येन यात्राकालानुक्त्वा यातव्यदेशानुगुण्येनाप्याह—अत्युष्णमिति । हिमेनोष्णस्याभिभवत्या...दिति† भावः। यवसस्ये शैत्येनोत्पादयति, इन्धनस्य शैत्यपरिहारार्थं प्रागेव सम्पादनमिति, उदकस्य शेषानुपक्रमस्तदेति च हृदयम् । हेमन्ते यायादिति मार्गशीर्ष्यां यामी‡त्याशयः।

[38] तुषारदुर्दिनमिति । नित्यशीकरवर्षदुर्दिनमित्यर्थः । अगाधं निम्नप्रायमिति, गभीरजलाशयबहुलत्वे इत्यर्थः । ग्रीष्मे यायादिति, ज्येष्ठामूलीयामित्यर्थः ।

[39] वर्षास्वप्रमाणनियमस्यापवादतयाह—स्वसैन्येत्यादि । यदा स्वसैन्यं वर्षयोधनक्षमं न तु परसैन्यं तदा वर्षत्यपि देशे यायादित्यर्थः।

[40] दीर्घमध्यकालनियममाह—मार्गशीर्ष+मित्यादि । वर्षास्वदविष्ठत्वेन व्यापारबाहुल्याप्रतिबन्धादिति भावः।

[41] एवं मार्गशीर्ष्यां यात्रायां कालनियममुक्त्वा चैत्र्यामप्याह—चैत्रं+ वैशाखञ्चे+ति। चैत्र (त्री) माह-ज्येष्ठामूलीयामिति, वर्षाणामनन्तरभावित्वेन मासद्वयमात्रस्यैव व्यापारावकाशत्वादिति भावः।

एवं नियतकालयात्रास्तिस्रो विधाय परव्यसनोपाधिकत्वेनानियतकालां चतुर्थीमभिव्या§ह—उपोषिष्यन्नित्यादिना, उपसमीपे परमुपरुध्य वासं करिष्यन् परव्यसने चतुर्थी‖ यादेति। वक्ष्यति हि-'वर्षावासः परत्र चे'ति (अधि. ९, अध्या. १, सू. ५३)।

---

* कदाचिदत्र '०भोगस्य नितरां प्रभूतत्वेन' एवमानुपूर्वीकः पाठः स्यात् ।

† अत्र हि 'हिमेनोष्णस्याभिभवात् त्यागादिति भावः' इत्यर्थानुसारी पाठो भाति ।

‡ अत्र 'यात्रायामित्याशयः' इति पाठोऽर्थानुसारी भवेत् ।

+ अत्र 'मार्गशीर्षी चैत्रीं वैशाखीश्च' इति यथाक्रमं डा. जौली. मूलपाठः ।

§ अत्र 'चतुर्थीमप्याह' इति अर्थानुसारी पाठः स्यात् ।

‖ अत्र हि 'चतुर्थीं यायादिति' इति पाठोऽर्थानुसारी भाति ।

[४२] व्यसनाभियानं कथंभूतमित्यत्राह—व्यसनाभियानमिति। षाड्गुण्ये विगृह्ययानमितिप्रकरणे यदा वा पश्येद्व्यसन (अधि. ७, अध्या० ४, सू. २६) मित्यादिग्रन्थेन विविच्याख्यातमथवोपोषिष्यन्निव ह्रस्वकालमिति पूर्वग्रन्थस्य शेषः। उपो दाहे परविषयं धक्ष्यन् ह्रस्वकालान् यायादित्यन्वयः। दाहमात्रस्य सुकरत्वेनाल्पकालसाध्यत्वादिति तन्न साधीयः, यात्रान्तरेष्वपि दाहस्य कार्यतया विशेषत्वेन कथनायोगादिति।

[४३] ननु व्यसन एव परस्य यातव्यमिति स्थितौ चतुर्थ्यनवकाश इत्यत्राह--प्रायशश्चेति। आचार्याणामेवैतन्मतम्।

[४४] अस्माकन्तु स्वशक्त्युपचये यातव्यमिति, व्यसनपक्षो दोषाभावे*—किं तत्..............न्याशङ्क्य तत्र दोषमाह—(अ) नैकान्तिकत्वाद्व्यसनानामिति। परव्यसनमे†व परव्यसने यातव्यमेवेति नियमः, नान्य,(नाद्यः), परव्यसनाभावेपि स्वशक्त्युपचये यातस्य फलसिद्धेः। नापि द्वितीयः, परव्यसने सत्यपि स्वशक्त्यपचये फलासिद्धेः, स्वशक्युपचयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् फलस्य चेत्यर्थः।

[४५] पक्षान्तरमाह—यदावेत्यादि। सामान्यतः स्वशक्त्यभ्युच्चयावस्था माभू‡त् परस्य कर्शनोच्छेदनानुगुण (णं) परस्योच्छक्त्युपचयो+ यदा स्यात् तदा यायादित्यर्थः।

[४६] एवं यात्राया दैर्घ्याद्यानुगुण्येन कालनियममुक्त्वा स्वबलानामानुगुण्येनाप्याह—अत्युष्णेत्यादि। अत्युष्णे अत्युष्णजनने उपक्षीणः पर्यवसितशक्तिः शीताद्यजनको यः कालः तस्मिन्नित्यर्थः। हस्तिबल

---

* अत्र कश्चन पाठांशो भ्रष्ट इति प्रतीयते।

† अत्र हि 'परव्यसन एव' इति पाठो भाति। अयम्भावः—परव्यसने एव यायादिति आद्यो नियमः, परव्यसने यातव्यमेवेति द्वितीयो नियमः, तत्राद्यं तावत्प्रतिषेधति—नाद्य इत्यादि। अत्रापि लेखकप्रमादवशात् नान्य इति पाठो जातः, नाद्यः इति तु भाति

‡ अत्रापि '०यावस्थायां परस्य' इत्यानुपूर्वीक एव पाठो ऽर्थानुसारी भाति।

\+ अत्र 'परस्योच्छेदशक्त्यपचयः, इति पाठो ऽर्थानुसारी भाति। परस्य शत्रोश्च यदा अन्योच्छेदशक्तेरपचयः स्यात्तदेत्यर्थः।

प्राय इति, प्रभूतहस्तिबल इत्यर्थः। प्रभूतहस्तिबलो यायादिति पाठः। तत्र विसर्गपाठे* उष्णोपक्षीणो ग्रीष्मः तमतिक्रम्यान्यत्र कस्मिंश्चिदितो यायादित्यर्थो व्याख्येयः। तत्र च वक्ष्यमाणेन 'प्रभूतोदके वर्षति च हस्तिबलप्रायो यायादि' (४६) त्यनेन पौनरुक्त्यं स्यादिति तन्त्रयुक्तपाठः साधीयान्।

४७ हस्तिनो हस्ती†त्यादि। नचा†प्रयाणे हेतुकथनादिति। अन्तः स्वदा इति, बहिः—स्वेदानिर्गमाद्दर्शनेपि त्वगन्तर्गतस्वेदात् त्वग्दोषेण कुष्ठेन युक्ताः स्युरित्यर्थः।

४८ स्नानपानाभावादन्तर्दाहाच्चान्धाः स्युरित्याह—अनवगाहमाना इत्यादि। अन्तरपक्षान्तरादिति‡, अन्तस्तापादित्यर्थः।

४९ वर्षति चेति, काले इति शेषः।

५० विपर्यये इति। जलोपघातरहितदेशकालयोरित्यर्थः। पराङ्गबलस्य देशभेदेन वर्षास्वपि यात्रा युक्तेत्याह—देशमित्यादि।

५१ मरुप्रायम्—अल्पवर्षं अल्पपङ्कञ्च देशमित्यर्थः।

५२ एवं सेनाङ्गद्वारा यात्राकालनियममुक्त्वा मदेन+ यात्राया दीर्घकालत्वादिनियममाह—समेत्यादिना। समत्वं–अध्वनो नियमेन अन्तररहितभूमित्वम्। विषमत्वं–तद्विपरीतत्वम्। निम्नत्वं-जलप्रायत्वम्। स्थलत्वमुन्नतप्रायत्वम्। भूतसत्वं-§अल्पयोजनादिप्रमाणत्वम्। दीर्घत्वं-बहुयोजनादिमत्वम्। एभिरध्वगतैर्धर्मैर्दीर्घकालत्वादिना यात्रा विभजेत्।..........ह्रस्वकालविषमे दीर्घकालेत्यादिनेयं...‖।

५३ यात्राया दीर्घकालत्वाल्पकालत्वयोर्व्यापकं प्रयोजकान्तरमाह—सर्वा वेत्यादि। लघुनि कार्ये वा (या) तव्या यात्रास्सर्वा अपि

* अत्र कदाचित् 'तत्रोपसर्गपाठे' इति वा पाठो भवेत्।

† अत्र हि 'हस्तिनो हीत्यादि। तत्राप्रयाणे' इत्यादिपाठः सूत्रानुसारी युक्तश्च भाति

‡ 'अन्तरवक्षारात्' इति डा. जौली मूलपाठः। युक्तश्चैष पाठः।

+ कदाचिदत्र 'भेदेन' इति वा "समादिना' इति वा 'समादिभेदेन' इति वा पाठो भवेत्।

§ अत्र 'ह्रस्वत्वं' इति अर्थानुसारी युक्तः पाठः।

‖ विभ्रष्टपदवर्णत्वादस्पष्टार्था खल्वियं पंक्तिः।

गृह···*············कालाः स्युर्वेत्यन्वयः । गुरुणि कार्ये सर्वा अपि दीर्घा (:) समविषमाद्यध्वविभागं विनेति, गुरुणि कार्ये केवलं न यात्रादैर्घ्यमेव किन्तु प्रावृषमप्यखिलां परविषये वासोऽपि स्यादित्यर्थः ।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्याय श्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां अभियास्यत्कर्मणि नवमे ऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

९ अधि., २ अध्या., १३७–१३९ प्रक.

सू.—बलोपादानकालाः सन्नाहगुणाः प्रतिबलकर्म च ।

एवं यात्राकालान्निरूप्य तदनन्तरं बलसमुदा (दा) नकालानां ज्ञातव्यबलाबलतया ज्ञत्वात्† तन्निरूपणार्थं सूत्रम्--बलोपादानकाला इति । हृतादि‡षड्विधबलानां कार्यानुगुण्येन उपादानविनियोगकाल उच्यत इत्यर्थः ।

तानाह--मौलभृतेत्यादिना । मूलं स्थानीयं तत्र भवं मौलम् । भृत्यंस्वीकृतं भृतम् । जनपदवध्यायुधीयगण (णः) श्रेणी । मित्रामित्राटविकान्तानाञ्च त्रयाणां बलानीति षड्विधानि बलानि, तेषां समुदा (दा) नस्य कार्यानुगुण्येन विनियोगस्य काल (ला) इति वक्ष्यन्त इति वाक्यशेषः ।

तत्र मौलविनियोगमाह--मूलरक्षणादित्यादि । मूल (लं) स्थानीयं तस्य रक्षणात् रक्षणकार्यपर्याप्तादधिकं मूल्यापंबल+मिति वा ।

अन्यापापयुक्ताः§--दूष्यबाहुलमत्यावापः तद्युक्ता मौलपुरुषा

---

* अत्र कदाचित् 'गृह्यमाणहस्वकालाः' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् ।

† अत्र 'बलाबलतया ज्ञातव्यत्वात्' इति वा 'ज्ञातव्यबलाबलतया सत्वात्' इति वा कदाचित् पाठो भवेत् ।

‡ अत्र 'भृतादि' इति 'मौलभृतादि' इति वा पाठः स्यात् ।

+ अत्र 'मौलबलमिति' इति युक्तः पाठो भाति ।

§ 'अत्यावापयुक्ताः' इति मूलसूत्रानुसारी समीचीनः पाठः ।

मयि (?) प्रायशो विकारं स्थानीये कुर्युरिति हेतोर्वा मौलबलमादाय यायादित्यर्थः।

[४] बहुलेत्यादि । शत्रोर्मूलबलं प्रवीरबलं वा बहु* बलं अतो व्यायामेन प्रकाश्ययुद्धेन योद्धव्यम्, तत्क्षमञ्च मूलबलमेवेत्यतो हेतोः।

[५] प्रकृष्ट इत्यादि । प्रकृष्टो दीर्घो†.........वा कुर्यात् कालो वा, तेन क्षयव्ययसाध्यमिदं कार्यं तत्सहञ्च मौलबलमेवेत्यतो वा हेतोः।

[६] बहुलात् वक्तव्यादिसम्पातं‡ परदूतागमनं बहुलानामनुरक्तानां दूतानामागमने सति तेषामुपजापादिपरत्वात् बलान्तराण्यपि उपजाप्यानि स्युः, मौलबलन्तु न तथेत्यतो वा हेतोः। बलक्षये चेति, षड्विधानामपि बलानां बलक्षयः शक्तिक्षयो युग्यपुरुषापचयरूपो वेत्यर्थः, तदेतानि मान्यत्वादन्यत्रापसरेयुः, मौलन्तु न त्यजेदित्यतो वा हेतोः । एवमुक्तहेतुयुक्ता एते मौलबलोपयोगकाला इत्याह—इति मौलेति।

[७] अथ भू (भृ) तकालानाह—प्रभूतमित्यादि । भू (भृ) तबलं मे प्रभूतं अल्पञ्च मूलरक्षणानतिरिक्तमूलबलमित्यतो वा हेतोः।

[८] परस्येत्यादि । शत्रोरल्पं वा+.......रक्तं वा मूलबलमिति। अथवा परस्य सर्वमपि सैन्यं सम्भूय कृच्छ्रप्रायं अतो मन्त्रेण तुष्णींयुद्धेन योद्धव्यं अतो भृतबलेनैव सुसाधमित्येनोपा.......।

[१०] ....§देश इत्यादि । भू (ह) स्वः अदीर्घो देशो मार्गः कालः कार्यशिरोधापयिकः, अतएवाल्प||क्षयव्ययसाध्यः, अल्पौ क्षयव्ययावस्येति स तथा अतो वा हेतोः।

[११] अल्पसंघात ¶मित्यादि । अल्पसंवादः तयान्य (न्य) दूताद्यागमनं यस्य तत् तथा, तेनागाम्युपजापाभाव उक्तः । शान्तोपजाप-

* अत्र 'बहुलबलम्' इत्यर्थानुसारी युक्तः पाठः।

† अत्र कदाचित् 'दीर्घो ऽध्वा वा' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत्।

‡ मूलसूत्रपाठस्तु 'बहुलानुरक्तसंपादिते' इति वर्त्तते।

+ अत्र कदाचित् 'ऽरल्पं वा तदतिरिक्तं वा' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत्।

§ अत्र कदाचित् 'ह्रस्वो देश' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत्।

|| अत्र 'तनुक्षयव्यय' इति डा. जौली. मूलपाटः।

¶ डा. जौलीसम्पादितपुस्तके 'अल्पगापं' इति मूलसूत्रपाठः।

मित्यनेन प्रवृत्तोपजापप्रशमनं, अत एव विश्वास्यं मे सैन्यं, अतो भृतज (ब)लं नाशङ्कनीयमित्यतो वा हेतोः।

[12]परस्याल्प इत्यादि। परस्य प्रसारः सर्वतो वा नाजीव एवोल्प एव विहन्तव्यः, अतोऽल्पयत्नसाध्य इत्यतो वा हेतोरित्यर्थः।

[13]श्रेणीबलकालानाह--प्रभूतं मे श्रेणीत्यादि। श्रेणीबलं मे प्रभूततया मूल स्थानीये रक्षणार्थं यात्रायां यातव्याभियोगार्थं च शक्यं निवेशयितुमिति वा।

[14]ह्रस्वः देशतः कालतश्चानतिदीर्घः। प्रवासः प्रयाणमिति वा। प्रतियोद्धा शत्रुः श्रेणीबलः अहमपि तं श्रेणीबलेनैव तुल्यगुणदोषेण प्रतियोधयिष्यामीति वा, परो मन्त्रव्यायामाभ्यां मन्त्रेण तूर्ष्णीं युद्धेन व्यायामेन प्रकाशयुद्धेन चोभाभ्यां प्रतियोद्धुकामः, न तु प्रकाशयुद्धेनैवेति वा। दण्डबलव्यवहारो* चेति, दण्डोपनत इतिवत् दण्डभयादस्मै परप्रहितेन बलेन कर्तव्यायोधनव्यवहार इत्यतो बलकाला इत्यर्थः।

[15]मित्रबलकालानाह--प्रभूतं मे मित्र† मित्यादि। मित्रबलं प्रभूतत्वान्मूलयात्रयोर्द्वयोरपि कर्त्तुं शक्यमिति। देशतः कालतश्चाल्पं प्रयाणमिति। ततश्च न क्षयव्ययबाहुल्यमिति भावः। व्यायामयुद्धश्च मन्त्रयुद्धात् बहुतरतमः, प्रकाशयुद्धे मित्रबलं पुरस्कुर्यादिति भावः।

[16]मित्रबलेन वेति। पूर्वं स्वबलेन परकीयाटविकबलं वा परनगरस्थितं परस्यासारं मित्रबलं योधयित्वा पश्चात्स्वबलेन योधयिष्यामीति वा हेतोरित्यर्थः।

[17, 18]मित्रसाधारणमित्यादि। मम यत्कार्यं भूम्यनन्तरकर्शनरूपं तन्मित्रस्यापि तुल्यमिति वा मे कार्यसिद्धिर्मित्राधीनेति।

[19]मित्रमासन्नमाप्तं वानुग्राह्यं मयाऽप्यापदि साहाय्यदानयोग्यमिति वा दूष्यबलं वास्य युद्धे शत्रुणा घातयिष्यामीत्यतो रीत्येति मित्रबलं वा परनगरस्थितं वा हेतोरित्येते मित्र च (ब) लकाला इत्यर्थः।

---

* अत्र 'व्यवहारश्चेति' इति वा 'व्यवहारो चेति' इति वा समीचीनः पाठो भवेत्।

† अत्र 'मित्रबलं' इति डा. जौली. मूलपाठः।

[20][21]शत्रुबलकालानाह--प्रभूतं ममामित्रबलमित्यादि* । मम दण्ड-भयात् साहाय्यायागतं अमित्रबलं प्रभूतं तेन ..ग..†स्थं शत्रुबलं तदीयान्‡.................वा योधयिष्यामीति वा, तत्र च द्वयोः शत्रुबलयोः युद्धेऽन्यतरभङ्गो (ङ्गे) ऽस्मदभिमतसिद्धिरेव स्यात्, यथा वराहयोः कलहे शुनो वराहस्य वाऽन्यतरघाते विश्व+................सिद्धिः तस्योभयभक्तत्वात्तथेत्यर्थः ।

[22]आसाराणामिति । मित्रबलानामका§ नाश्च ये कण्टकभूतास्तेषां मर्दनं दंशनं यत्किञ्चिद्व्याजीकृत्य कुर्यादित्य‖......वा हेतोः ।

[23]अत्युपचितं वेति । प्रवृद्धं शत्रुबलं तदिदं मदभिक्षितं कदाचित्कुपितं स्यादतो मत्पार्श्वे एवेदं वासयेयमिति । नन्वरिबलासक्तिरभ्यन्तरकोपहेतुः स्यादित्यत्राह—अन्यत्रेति, मन्त्रिपुरोहितसेनापति युवराजानामन्यतरकोपोऽभ्यन्तरकोपः, तच्छङ्कायां न शत्रुबलासक्तिः कार्येत्यर्थः । शत्रुयुद्धेत्यादि, यदा शत्रोः स्वशत्रुभिः सह युद्धकालः तदा तेन शत्रुबलेन यातव्यं न योधयिष्यामि किन्तु तद्युद्धे समाप्ते पश्चात् तदपेक्षिष्य इत्यर्थः ।

[24]अमित्रबलकाला...¶...बलानामप्यतिदिशति—तैरित्यादि✱ । व्याख्याता× इति, यथा प्राभृत्यादयः शत्रुबलोपादानहेतव उक्ताः तथाटविकबलस्यापि त एव हेतव इत्यर्थः ।

[25]अटवीबलकाले विशिष्याψह-मार्गदेशिक✠मित्यादिना । पर-

---

* अत्र 'प्रभूतं मे शत्रुबलं' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

† 'तेन नगरस्थं' इति पाठोऽत्र कदाचित्स्यात् ।

‡ अत्र कदाचित् 'तदीयानटवीस्थितान् वा' इत्यानुपूर्वीकः पाठः स्यात् ।

+ अत्र हि '०घाते ऽपि श्वपचस्य कार्यसिद्धिः' इति पाठोऽर्थानुसारित्वात्संभवति ।

§ कदाचिदत्र '०बलानामटवीनाश्च' इति पाठः स्यात् ।

‖ अत्र '०दित्यतो वा' इति पाठो भवेत् ।

¶ अत्रहि '०कालानेवाटवीबला०' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् ।

✱ अत्र 'तैः' इत्यस्य स्थाने 'तेन' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

× डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके 'व्याख्यात' इति एकवचनान्त एव पाठो दृश्यते ।

ψ अत्र 'विशेषमाह' इति वा पाठः स्यात् ।

✠ 'मार्गदेशिकम्' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

विषयं प्रति निरपायमार्गोपदेशिकमिति। शत्रोर्भूमौ युद्धक्षमं तद्भूमियोग्यगजादिसेनाङ्गप्राचुर्यादिति। अरियुद्धप्रतिलोमामिति, अरिणा सह युद्धे तदभिभावकामिति वा। अटवीबलप्रायः शत्रुर्वेति, यथा* ....फलं..........फलान्तरेणाहन्यमानं तुल्यधर्मत्वात् तेनैव सह नश्यति, तथाटविकबलस्यापि आटविकान्तरेण समुदाक्र (न्त) नैव सह विनाशः स्यादिति वा। अल्पः प्रसार इति, सर्वं तेनावनाजीवः प्रसारः स तु स्वल्पत्वात् सुखमिति वा यः सचाटविकबलादेव निर्वर्देदित्यतो वा हेतोः। इत्यटवीबलोपादानकाला इति।

[३६] एवं मौलाद्याटविकबलपर्यन्तस्य षड्विधस्य बलस्योपादानकालानुक्त्वा सप्तममौत्साहिकाख्यं बलमप्युपादेयमित्याह—सैन्यमनेकमित्यादिना। सैन्यमिति, एकोपनिबद्धकरहितं। अनेकस्थमिति†, नानादेशवर्त्ति। उक्तमनुक्तं वेति, राजाद्यादिष्टमनादिष्टं वेत्यर्थः। यदेवंभूतं स्वेच्छयैव परकोशजनपदादिविलुण्ठनार्थं समुदितं भवेत् तदौत्साहिकाख्यं परभञ्जनलक्षणयोत्साहप्रभवत्वादित्यर्थः। तस्य भेद्याभेद्याभ्यां द्वैविध्यमाह—अभक्तेत्यादि, अभक्तं दैवसिकतण्डुलायकादि; वेतनं वार्षिकहिरण्यादि। (भाभि ?) विलोप (म) वृष्टिप्रतापकरमिति, फलोवः चर‡ विषयलुण्ठनम्; वृष्टिर्दुर्गादिकर्मकरणम्; प्रतापः राजाज्ञाप्रवर्त्तनं, एतानि करोतीति। एतच्च परेषां भेदयोग्यम्। तदयोग्यन्तु देशतो जातितः क्रियाशिल्पतो यावत्तुल्यम्, अत एव संहतं मिथः क्लिष्टम्। महदिति, प्रभूतसंघातरूपम्। एवं द्विधौत्साहिकमिति। एते सप्त बलोपादानकाला इति व्याख्याता इति शेषः।

[३७] एषु सप्तसु अमित्राग+........बलयोर्धृ(भृ)तौ विशेषमाह—तेषामिति। कुप्यं वस्त्रकांस्यलोहादि तद्भू (भृ) तम्। विलोपद्द

* अत्र हि 'यथा बिल्वफलं बिल्वफलान्तरेण' इति पाठो भवेत्।

† 'अनेकजातीयस्थम्' इति डा. जौली. मूलपाठः।

‡ अत्र कदाचित् 'विलोपः (म) परविषय०' इत्यानुपूर्वीकः समञ्जसः पाठो भवेत्।

+ अत्र हि 'अमित्राटवीबलयोर्भृतौ' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भाति।

(भृ) तमिति, विलोपः परविषयादिलुण्ठनद्रव्यं तद् भू (भृ) तमिति । उपसंहरति--इति बलोपादानकाला इति, व्याख्याता इति शेषः ।

[28] एवं साहाय्यार्थमागतस्य शत्रुबलस्य भृत्याद्यप्रदानेनो (ना) पचयकारणमुक्त्वा तस्य युद्धावसरे तद्बलासन्निधावनेकप्रकारैस्तद्वैयर्थ्यापादनमाह—अमित्रस्य वेति । शत्रोर्बलोपादानकाले प्राप्त तत्स्यात् (तस्य) सहायतया पूर्वाव (?) गतम (म) वगृह्णीयात् न तदानीं विसृजेदित्यर्थः ।

[29] लाभादिना प्रलोभ्य कार्यान्तरे वा प्रेषयेदित्यत्राह*—अन्यत्रेति।

[30] [31] विक्षिप्तं वेति । ततो विप्रकीर्णं वा वासयेत् ।—अफलं वा कुर्यादिति । शत्रोर्दण्डादानार्थं पणितं द्रव्यं न दद्याद्वित्यर्थः । अथवा शत्रुबलं कुप्यादीनां भरणीयमिति प्रागुक्तं, सम्प्रति भृतिमेव दद्यादिति पक्षान्तरमुक्तमिति ग्राह्यम् † ।

[32] काले वेति । बलसमुद्दानकाले निवृत्ते विसृजेद्वित्यर्थः ।

[33] एवमात्मनो बलसमुद्दानमुक्त्वा परस्यैतदुपायैः पार्ष्णिग्राहादिभिः घातयेदित्याह—परस्य वेति‡ ।

[34] सम्पादयेद्विति, परकृतप्रशमनादिनेति शेषः ।

एवं मौलादीनामौत्साहिकान्तानां सप्तानां बन्धा (ला) नामुपादानकालानुक्त्वा तेषामेवान्योन्यतः श्रेयस्त्वादिप्रतिपादनार्थं सूत्रम्—सन्नाहगुणाश्चेति । सन्नाह उद्योगः, तस्य गुणाः श्रेयस्त्वप्रकाराः, त एवोच्यन्ते बलसमुद्दानान्तर्भूतत्वादिति भावः ।

[35] तत्र मौलादिषु पूर्वपूर्वश्रेयस्त्वं प्रतिजानीते—पूर्वं पूर्वश्चेति । सन्नाहयितुमिति, युद्धे प्रवर्त्तयितुम् । श्रेय इति, कार्यसाधकमित्यर्थः ।

[36] पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरश्रेयस्त्वं...........पुरस्कारेण प्रतिपाद-

* अत्र 'प्रेषयेदित्याह' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

† अनयोः (३०, ३१) सूत्रयोः स्थानविपर्ययः समजनीति प्रतीयते । जौली सम्पादितमूलपुस्तके विक्षिप्तं वेति एकत्रिंशत्तमं सूत्रम्, अफलं वा कुर्यादितित्रिंशत्तमश्च । आदर्शपुस्तकस्थिते तद्विपर्यये कारणन्तु सुधिय एव विभावयन्तु ।

‡ 'परस्य च' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

यति—तद्भावेत्यादिना। तस्मिन्सति भावादसति चाभावादित्यर्थः। नित्यसत्कारानुरागाच्चे (च्चे) ति*, स्वामिनो मौलेषु सत्कारस्य मौलानां स्वाम्यनुरागस्य चानागम†.........यित्वादित्यर्थः। न चेदं भू (भृ) तादिष्विति भावः।

[37]नित्यानन्तरमित्यादि। नित्यानन्तरमिति, अव्यवहितत्वात्सदा सन्निहितम्। क्षिप्रोत्थायीति, अवेक्षणदशायामेव सद्यः सज्य (ज्ज) मित्यर्थः। वश्यं विधेयम्। अतः श्रेणीबलादिदं श्रेय इत्यर्थः।

[38]जानपदमित्यादि। जानपदमिति, आसन्नाभिमानवच्चेति भावः। एकार्थेनोपगतमिति‡, यदुद्देशेनैकः प्रवर्तते तत्र सर्वोऽपीति अन्योन्यतः सङ्घातत्वेनैकप्रयोजनमित्यर्थः। मित्रबलस्य त्वेकार्थोपगतत्वं वक्ष्यमाणं नान्योन्यतः, किन्तु मित्रस्य विजिगीषुणा सहेति महान् भेदः। तुल्यसंघर्षेत्यादि, सङ्घर्षः स्पर्धा, अमर्षः क्रोधः, सिद्धिर्विजयादिः, लाभो नैमित्तिकं फलम्, येन सहैकस्य सङ्घर्षादिः तेन सर्वेषामपीति सङ्घवृत्तितया तुल्यं सङ्घर्षादित्वं सर्वसाधारणसिद्धिलाभत्वञ्चेति भावः।

[39]अपरिमितेत्यादि। शत्रुबलं हि दीर्घह्रस्वादिदेशस्य+.........च नियमेन साहाय्यं कुर्यात्, मित्रबलन्तु सर्वत्र सर्वदा वेत्यर्थः। एकार्थोपगमाच्चेति, विजिगीषोः प्रयोजनं मित्रस्यापि तुल्यमेवेत्यर्थः।

[40]आर्याधिष्ठितत्वादिति§। आर्यस्य विश्वास्यत्वात्तदधिष्ठितस्य श्रेयस्त्वमिति ग्राह्यम्।

[41]तदुभयमिति। अनन्तरोक्तममित्रबलमाटविकबलञ्च द्वयम्। विलोपार्थमिति, विलोपः परविषयलुण्ठनं तदर्थं युद्धार्थम्।

[42]अत्र हेतुमाह—अविलोप इत्यादि। अविलोपे विलोपव्यतिरिक्ते युद्धादिकार्ये स्वव्यसनापत्तौ ताभ्यामन्तर्भेदः स्यादित्यर्थः।

---

* अत्र 'नित्यसंस्कारानुगमाच्च' इति डा. जौली. मूलपाठः।

† अत्र हि '०गमापायित्वा०' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत्।

‡ अत्र 'एकार्थोपगतं' इति डा. जौली. मूलपाठः।

\+ अत्र 'कालस्य' इति पाठांशस्त्रुटितो भाति।

§ 'आर्याधिष्ठितम्' इति डा. जौली. मूलपाठः।

[४३] एवं मौलादिभेदेन बलानां श्रेयस्त्वं निरूप्य ब्राह्मण्यादिजाति द्वारापि तन्निरूपयति—ब्राह्मणेत्यादिना। तेजःप्रधानादित्यादि*, सत्य सन्धत्वकृतज्ञत्वादिरूपः तेजः, तस्य च ब्राह्मणादिषु पूर्वः प्रकर्ष-स्तस्मादित्यर्थः।

[४४] एतन्निषेधति—नेतीति।

[४५] प्रणिपातेनेत्यादि। अभिहारयेदिति, ब्राह्मणान् प्रणिपातेन वशी-कुर्यात् शत्रुरित्यर्थः।

[४७] बहुलसारमिति। बहुशूरम्। सन्नाहगुणा इति प्रकरणम्।

एवं बलानां श्रेयस्त्वं निरूप्य..............सन्नाहगुणप्रकरण-मुक्त्वा परबलमभिभवसामर्थ्यमेषामभिधातुं सूत्रम्--प्रतिबल-कर्मेति। परबलस्याभिभवशब्दं यद्बलं तत्प्रतिबलं तस्य कारणप्रकार उच्यत इत्यर्थः।

[४८] प्रतिबलस्य बलापेक्षानिरूपणत्वात् तन्निरूपणप्रकारमाह—यस्मादित्यादिना†। एवं बल इति, एवमिति बुद्धिस्थप्रकारविशेष-कथनम्, मौलत्वादिना वा ब्राह्मणत्वादिना वा गजाद्यन्यतमाङ्ग-भूयिष्ठत्वादिना वा ज्ञातस्य परबलस्य अभिभवनं शक्तस्य बलस्य समुद्दानं कुर्यादित्यर्थः। पर एवम्भूतबलो यस्मात्तस्यैवंभूतं बलं अभिभवनशक्तिमिति बुध्येति योजना। बलसमुद्दानं कुर्यादिति वचनं शक्यादिषु आपदन्तेषु ससाहसगुणानां प्रतिबलकर्मणश्चानुद्दिष्टबले-नाप्रकृतत्वशङ्कामन्तर्भावेति निरासितुमिति ग्राह्यम्।

[४९] प्रतिबलान्यभिदधत् तत्र रथानामधिष्ठातृबुद्धिमात्राधीना प्रवृत्तिः, हस्तिनान्तु स्वबुद्ध्यापीति प्रथमं तद्बलस्य प्रतिबलमाह—हस्तियन्त्रेत्यादिना। अत्र समस्तपदान्तस्थितेन प्रशंसामतुपा प्रशस्त-हस्त्यादिमदित्यर्थः सिद्ध्येत्। यन्त्राणि..............दीनि। अथवा हस्तियन्त्रमिति, अहास्त्युपरिक्लृप्तं‡ जातग्न्यादियन्त्रं तद्वदित्येके

---

* डा. जौली. मूलपुस्तके 'तेजः प्राधान्यात्' इति पाठो वर्त्तते।

† अत्र 'तस्मात्' इति डा. जौली मूलपाठः।

‡ कदाचिदत्र 'हस्त्युपरिक्लृप्तं जातग्न्यादियन्त्रं' इत्याकारकः पाठो भवेत्।

विशेषणम् । शकटगर्भवदिति, शकटान्ये गर्भो मध्यं तद्वदिति । वक्ष्यति हि:—

"खरोष्ट्रशकटानां वा गर्भमल्पगजोरणः" इति ।

कुन्ता दण्डाः, उक्तं हि:—

"हस्ताः सप्तोत्तमाः कुन्तः*..........स्तश्चैव मध्यमः ।
कनिष्ठः पञ्चहस्तस्तु दण्डप्रासश्च ऽयङ्गुलः" ॥

स द्विविधः—सर्वलोहः, काष्ठदण्डश्चेति । हाटकं† त्रिकण्टकं कुन्तप्रमाणम्, वेणवो दीर्घप्रतोदाः, शल्यः सर्वतोऽयःशङ्कुमान् लोहदण्डः, पर्भिर्हस्तिनिपातकमित्यर्थः ।

[५०] रथप्रतिबलमाह—तदेवेति । पाषाणाः महाशिलाः, लगुडाः ह्रस्वगदाः तमावरणवत अङ्कुशा दीर्घलोहमयाः, सृणयः कचग्राहिण्यो दीर्घफलाः साङ्कुशा वेणवो रथानाम् । हस्तियन्त्रादिभिः प्रतिघातः कुन्तादिभिर्विमुखीभावश्च स्यादिति भावः ।

[५१] तदेवेति । रथप्रतिबलमेवाश्वानां प्रतिबलमिति केचित् । तदेवेति हस्तिबलं परामृश्यते, अश्वानां हस्तिभिरुक्तमित्याहुः ।

[५२] एवमायुधद्वारा प्रतिबलमुक्त्वा सन्नाहभावाभावाभ्यां चतुरङ्गस्यापि प्रतिबलत्वमाह—वर्मिण इत्यादिना‡। पत्तयश्चेति, आपरणीत+ इत्यनुषङ्गकरणार्थश्चकारः§, अतः सन्नद्धस्य सन्नद्धं प्रतिबलमिति वचनलाघवमुपेक्ष्य हस्त्याद्यङ्गानामेकैकश उपादानं असन्नद्धस्य हस्तिबलस्य सन्नद्धहस्तिबलमेव प्रतिबलमित्यादिनियमविवक्षयेति ग्राह्यम् ।

[५३] बलसमुद्दानमेवाध्यायार्थ इति ज्ञापयन्नुपसंहरति—एवमित्यादिना । अत्रैवं बलसमुद्दानमित्यनेन सन्नाहगुणप्रतिबलकर्मणोरपि अत्रैवान्तर्भावं द्योतयति । परसैन्यनिवारणमित्यनेन प्रतिबलभावसा-

---

* अत्र कदाचित् '०त्तमाः कुन्ताः ष्ड्हस्तश्चैव' इत्याद्यानुपूर्वीकः पाठः स्यात् ।

† 'खर्वटक' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

‡ 'वर्मिणः' इति पदं जौली सम्पादितमूलपुस्तके एकपञ्चाशत्तमसूत्रस्यैवाङ्गभूतम् ।

+ अत्र 'आवरणिनः' इति मूलसूत्रानुसारी पाठो भाति ।

§ डा. जौली सम्पादितमूलपुस्तके ऽत्रसूत्रे चकारो न दृश्यते ।

मर्थ्यम् । विभवेन स्वसैन्यानामित्यनेन मौलभृत्यादिप्राभृत्यानुगुण्यं सूचयति । अङ्गविकल्प इत्यनेन हस्त्याद्यङ्गप्राभृत्याद्यानुगुण्यमिति ज्ञापयतीति ग्राह्यम् । योजना स्फुटैव ।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां अभियास्यत्कर्मणि नवमे ऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ।

९ अधि., ३ अध्या., १४०–१४१ प्रक.

सू. पश्चात्कोपचिन्ता, बाह्याभ्यन्तरप्रकृतिकोपप्रतीकारश्च ।

एवं बलसमुद्दानमुक्त्वा यास्यतो विजिगीषोः पश्चात्कोपो यदि स्यात् तदा किं कर्त्तव्यमिति विचारार्थं सूत्रम्—पश्चात्कोपचिन्तेति । यातुं प्रवृत्तस्य विजिगीषोः पश्चाज्जनपदादौ पार्ष्णिग्राहाटविकदृष्यादि-कोपो दाहविलोपादि तस्य पुरस्ताल्लाभात् गौरवादिविचारः क्रियत इत्यर्थः ।

[1]पश्चात्कोपपुरस्ताल्लाभयोः गौरवादिकं यानार्थं विमृशति—अल्प इत्यादिना ।

[2]निश्चयमाह—अल्प इत्यादि ।

[3]तत्र युक्तिमाह—अल्पमित्यादि । दृष्या राजापग्रहेण चरन्तो मुख्याः । सर्वत इति, पश्चात् पार्ष्णिग्रहादौ जातमपि कोपं पार्श्वयोः पुरस्ताच्च वर्धयन्तीत्यर्थः ।

[4]प्रकृतिकोपो वेति । अभ्यन्तरकोपो वेत्यर्थः । एवञ्च पुरस्ताल्लाभ एव न स्यात्, यदि कथञ्चित्स्यात् तदा महानप्ययं तत्कोपप्रशमनार्थं भृत्यमित्रादिषु तद्व्ययातिरिक्तो न स्यादित्याह—लब्धमपीति ।

[5]एवम्भूत इति । पश्चात्कोपे जाते वर्धिते चेत्यर्थः । युक्तिमुक्त्वा याननिषेधमुपसंहरति—तस्मादिति, याने (न) कार्येषु पुरस्ताल्लाभस्य सिद्धिपक्षांशा एकोन.................सहस्रं, असिद्धिपक्षांशस्त्वेक एव...............यानमेव पश्चात्कोपरूपानर्थागमाभावसन्देहे ऽपि प्रवर्त्तितव्यम्, अनर्थसन्देहे तु निवर्त्तितव्यमितिन्याययोरेकविषयतया समुपनिपाते पश्चादन्यायस्यैव बलीयस्त्वादित्याशयः ।

पश्चात्कोपरूपो ऽनर्थस्तावच्छतक्रियतया ऽल्पयोगित्वादल्पः पुरस्ताल्लाभाभावस्तु सहस्रक्रियतया ततो दशगुणाधिकालपत्वयोगादल्पतरः । एवञ्च याने प्रवर्त्तितव्यमेवेति प्राप्ते सति तन्निषेधति—न यायादिति ।

[६]नेदमुपपद्यतेऽपेक्षं सर्वलोकसिद्धत्वादित्याह—सूचीमुखा हीति । अल्पोपक्रमा हीत्यर्थः । केचिदिमं ग्रन्थमन्यथाप्यपेक्षन्ते-सहस्रैकीया इति, पुरस्ताल्लाभास्सहस्रं तस्यायोगो विनाशः एकश्चेति जिते न यायादिति । एवं शतं पुरस्ताल्लाभः प्रसाद्यते पश्चादेकः कोप्यत इति तत्र हेतुमाह............।

[७-८] ....तर्हि पश्चात्कोपे क्रियाननिवृत्तिरेवात्र नेत्याह—पश्चात्कोप इति । पश्चात्कोपेसति राजा स्वयमप्रयातः सामाद्युपायैः तं प्रतिकूलात् पुरस्ताल्लाभार्थन्तु सेनापतियुवराजयोरन्यतरं दण्डस्य नेतारं कृत्वा तमपि लभेतेत्यर्थः ।

[९]विजिगीषुर्बलवांश्चेत् पश्चात्कोपप्रशमनार्थं बलैकदेशं पश्चान्निवेश्य स्वयमेव यायादित्याह—बलवान् राजेति । पश्चात्कोपावग्रहसमर्थ इति, अवग्रहः प्रतिविधानम् ।

[१०]एवं पार्ष्णिग्राहप्रतिविधानमुक्त्वा ऽभ्यन्तरकोपशङ्कायामाह-अभ्यन्तरेत्यादि । 'मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजानामन्यतरकोपो ऽभ्यन्तरकोपः' इत्यग्रे (सू. १२) वक्ष्यति । तच्छङ्कायां शङ्कितान् सम्भावितकोपान् स्वयमादाय यायात्, स्वसन्निधिना तेषां कोपस्याशक्यत्वादिति भावः ।

[११]बाह्येत्यादि । 'राष्ट्रमुख्यान्तपालाटविकदण्डोपनतानामन्यतमकोपो बाह्यकोपः' इति (सू. २६) वक्ष्यति । तच्छङ्कायां तेषां पुत्रान् दारांश्चाभ्यन्तरप्रकृतिहस्तगतान् कृत्वेति यायादित्यागामिना सम्बन्धः। अभ्यन्तरकोपस्य पापीयस्त्वात् पुनस्तत्प्रतिविधानार्थमाह—शून्यपालमित्यादि, शून्यपालो ऽत्र स्वप्रयाणे स्थानीयरक्षकस्तम् । अनेकबलवर्गमिति, परोपजापपरिहारार्थं मौल भू (भृ) तादिवर्गेष्वनेकवर्गबलसन्निहितम् । अनेकमुख्यञ्चेति, अनेकबलाध्यक्षयुक्तञ्चेत्यर्थः ।

[१२] आसन्नाभ्यन्तरकोपः किं करिष्यतीत्यत्राह—अहिभयादित्यादि*। अहेरासक्तिरेव भयहेतुरितिन्यायादित्यर्थः।

[१३] केषां कोप आभ्यन्तर इत्यत्र परिभाषामाह—मन्त्रीत्यादि।

[१४] तत्परिहारप्रकारमाह—तमित्यादि। तत्कोपो यः स्वदोषाद्वा तदपराधाद्वा स्यादिति विकल्पाभिप्रायेणाद्ये तावदाह–तमात्मदोषेत्यादि, अर्थलोभादिजं तद्दानादिना प्रतिकुर्यादित्यर्थः। द्वितीये त्वाह–परशक्त्यपराधवशेन वेति, परस्य मन्त्रा (न्त्या) द्यन्यतमस्य शक्तिरर्थदण्डादियोग्यता वापराधस्तत्कृतराजविरुद्धाचरणादिर्वा यायात् तदनुगुणं प्रतिविदध्यादित्यर्थः। साधयेदिति,†..........दित्यर्थः।

[१५] पुरोहिते ऽप्यपराधप्रसक्तं वधादिकं निषेधति—महापराधेऽपीति। संरोधनमपस्रावणं वा सिद्धिरिति, बन्धनं देशान्निष्कासनं वा दण्ड इत्यर्थः।

[१६] निग्रह इति वधः। राजसन्तत्युच्छेदभयादाह—गुणवतीति, निर्गुणस्यासङ्कल्पत्वादिति भावः।

[१७] पुरोहितस्य दण्डं मन्त्रिणि युवराजस्य दण्डं सेनापतौ चातिदिशति—ताभ्यामिति।

[१८] प्रकृतस्याभ्यन्तरकोपस्यैव प्रभेदमाह—पुत्रमित्यादिना। पुत्रादिष्वन्यतमो यदा राज्यग्रहणमिच्छेत् तदा तं‡.....ल्यमुत्साहेन नतु विक्रमेण साधयेत् प्रशमयेत्।

[१९] उत्साहशक्तौ तत्परिगृहीतस्य भूम्यादेरनुवर्त्तनेनाभ्युपगमेन सिद्धिकर्मणा च साधयेत्, अन्यथा शत्रुणा सह (सहायं ?) सन्दध्यादिति भयादित्यर्थः। कुल्यान्तरेभ्यो विमर्शेभ्यो भूमिदानादिभिर्निर्भयी कुर्यादित्याह—अन्येत्यादिना।

---

* डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके 'अहिभयादिति' प्रतीकमत्र सर्वथापि नोपलभ्यते। तत्र 'अभ्यन्तरकोपो बाह्यकोपात्पापीयानित्युक्तं पुरस्तात्' इत्येतावत्सूत्रं वर्त्तते। पुरस्ताच्च अष्टमाधिकरणान्तर्गतद्वितीयाध्यायस्य तृतीयसूत्रे 'अहिभयादभ्यन्तरः कोपो बाह्यकोपात्पापीयान्' इत्युक्तं वर्त्तते। अत्र तु 'अहिभयादिति' प्रतीकं कुत आपतितमिति न ज्ञायते।

† 'वशीकुर्यादित्यर्थः' इति 'प्रशमयेदित्यर्थः' इति वा पाठोऽत्र भवेत्।

‡ अत्र कदाचित् 'तं कुल्य०' इत्यादिपाठो भवेत्।

[२०]पक्षान्तरमाह—तद्विशिष्टमिति । तस्मात्कुल्याद्विशिष्टं तदाक्रमणक्षमं येन यदत्र गृहीतं तत्तस्यैव स्वमिति राज्ञोक्ते तदर्थं यद्विक्रामति तत्स्वयंग्राहबलं तत्तस्योपरि प्रेषयेदित्यर्थः।

[२१]सामन्तान् स्वविधेयीकृतान् भूम्यनन्तरानाटविकान्वा प्रेषयेदित्यर्थः । तद्विशिष्टमित्यस्य तदधिष्ठितं तत्सुहितामित्यर्थः, इति कश्चित्। स्वयंग्राहे मिथो विरोधः स्यादिति तेषामभिप्रायः। प्रेषण फलमाह--तैर्गृहीतं* स्वयं स्वयंग्राहदण्डादिभिः विरोधमपि† सन्दध्यात् गृह्णीयादित्यर्थः।

[२२]कथमभिसन्धानं कार्यमित्यत्राह--अवरुद्धेत्यादि। तैरवरुद्धस्य यन्त्रितस्य ग्रहणं वा दुर्गलम्भोपायोक्तं पारग्रामिकाख्यं वा योगमातिष्ठेत् प्रयुञ्जीतेत्यर्थः।

[२३ २४]अभ्यन्तरकोपस्यैव प्रकारान्तरे प्रतीकारमाह-एतेन मन्त्र्यादि। इयमपि परिभाषाऽन्तरमात्यानाञ्चेति । दौवारिकान्तर्वंशिकादयोऽन्तरमात्यास्तेषाम्।

[२५]यथार्हमिति, पञ्चदशोपायप्रकारेषु यथोचितमित्यर्थः।

[२६]अभ्यन्तरकोपानुक्त्वा बाह्यकोपपरिभाषामाह--राष्ट्रेत्यादि।

[२७]तमिति—बाह्यकोपम्। अन्योन्येनेति, राष्ट्रमुख्यस्य कोपमन्तपालादिना वान्तपालादेश्च राष्ट्रमुख्येनेत्यर्थः । अवग्राहयेदिति, शमयेत्।

[२८ २९]राष्ट्रमुख्याद्यन्यतमस्य शक्यं वा दुर्गं वावष्टभ्य स्थितत्वेन परस्परतो दुरवग्रहे सामन्तादिना स्वमित्रेण वा संश्लेषयेदित्याह--मित्रेण वेति।

[३०]मित्रेणोपगृहीतत्वस्य फलमाह—यथा नामित्रमिति । यथा शत्रुणा छिन्द्यादित्यर्थः।

[३१]शत्रुसंश्लेषाकरणस्योपायान्तरमाह—अमित्रा वेति‡।

[३२]एवमाटविकादिषु अन्यतमभेदप्रकारमाह--अयश्चेत्यादिना+।

---

* अत्र 'तैर्विगृहीत' मिति डा. जौली. मूलपाठः।

† 'अतिसन्दध्यात्' इति डा. जौली. मूलपाठः।

‡ 'अमित्रात्सत्री' इति डा. जौली. मूलपाठः।

+ 'अयं त्वां' इति डा. जौली. मूलपाठः।

अयममित्रः स्वं विजिगीषुप्रयुक्तं गूढपुरुषं मन्यमानः तच्छङ्कापरीक्षार्थं भर्त्तर्य्येव विक्रमं कुर्विति नियोक्ष्यते।

३३ तत्र लब्धविक्रमय (फ) लो यदि स्यात् तदा फलितविक्रमं त्वां मित्राटविकसाधनार्थं दण्डचारिणं स्वसेनात्रिनेत्रतायां वा पराभियोगार्थं दुष्करे*........प्रेषयिष्यति।

३४ पुत्रदारं वेति†। पुत्रान्दारांश्च गृहीत्वा तद्रहिते विषयसन्धौ वासयिष्यति।

३५ अथ भर्त्तरि ते विक्रमो यदि निष्फलः स्यात् तदा प्रतिहतविक्रमं त्वां भ‡............करिष्यति, अर्थमादाय विक्रेष्यति।

३६ त्वामेव पण्यतया दत्वा सन्धिमुखेन भर्त्तारं प्रसादयिष्यति वा।

३७ एवं स्थिते विजिगीषोर्मित्रं वा उपकृष्टं तस्यासन्नं कश्चिद्वा-गच्छेत्येवमेनं सत्रि भेदयेदित्यर्थः। तत्र प्रतिपन्नवत्कृताभ्युपगमं तदिष्टस्यार्थस्याभिप्रायैः प्रापणैः सत्कुर्यादित्यर्थः।

३८ यदैवमुपजापेप्यमित्रमेवायं जिगमिषति तदा तमेवास्य संश्रयणीयममित्रं भेदयेदित्याह--असौ त इत्यादिना।

३९ सत्री चैनमित्यादि। अभित्यक्ता+ वध्यतया निश्चिताः, तद्धस्तप्रहितैः शासनैः विजिगीषुणा गूढशत्रुवधकरणार्थं प्रेषितैगूढोल्लेखैः अमित्रेण घातयेदित्यर्थः।

अत्र (थ) वादि (भि) त्य (व्य) क्तानां शासनं वेषादिलिङ्गं धारयद्भिरमित्रप्रेषितैः गूढपुरुषैर्घातयेदेनम्। तथाहि सन्धि.........
......त्यक्तानां दण्डतया वधश्च गूढानाह.........पश्चस्यदि......।

४० गूढपुरुषैर्वेति। विजिगीषुप्रक्तैर्गूढैस्तीक्ष्णादिभिर्वा घातयेदित्यर्थः। अस्य सहचारिणो ये प्रवीरपुरुषास्तांस्तदभिप्रेतकारणेनावाहयेदिति गूढपुरुषैरित्यनुषङ्गः। यथाभिप्रायकरणेनेति, यथैषामभिप्रायः इच्छा तथाकरणेन।

---

* अत्र 'प्रवासे' इति पाठांशस्त्रुटितः प्रतीयते।

† 'विपुत्रदारंवा' इति डा. जौली. मूलपाठः।

‡ अत्र कदाचित् 'भर्त्तरि पण्यं करिष्यति' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत्।

+ 'अभिव्यक्त' इति डा. जौली. मूलपाठः।

[४१] तेन प्रहितानीति* । अमित्रेणास्य प्रवीरपुरुषाण्यानाय प्रहिता ये गूढपुरुषास्तान् सत्ये (त्ये) व तस्य ब्रूयादित्यर्थः । इति सिद्धिरिति, एषा तत्कोपप्रतिक्रियेत्यर्थः ।

[४२ ४३] एवं बाह्यान्तरकोपांस्तत्प्रतीकारांश्चोक्त्वा तान् परत्रोत्पादयेदात्मनि शमयेच्चेत्याह--परस्य चेत्यादि ।

[४४] कोपप्रतीकारादितयोक्तस्योपजापस्य विषयमाह—यः कोपमित्यादिना ।†......................वेस्य हि जननार्थं वोपजापः कार्यः । तत्रोभयोरपि उपजापविषयो युक्त इत्याशयः ।

[४५] प्रतिजापस्तु तदुपगतः तस्यापि विषयमाह--यः सत्यसन्ध इत्यादि । विश्वसनीयस्य शक्त्यादिमतो हि वाक्यमनुतिष्ठेयमिति भावः । उपजीवतस्तर्हि शाठ्यं संभाव्यं ततो विचार्यमभ्युपगतः कार्य इत्याह--तर्कयितव्यश्चेति, उपजापितेति शेषः ।

[४६] उपजापिता हि स्वान्योऽभ्यन्तरमभ्यन्तरो वा बाह्यमुपजपति, तत्र शठस्य बाह्यस्याभिप्रायानाह--शठो हि बाह्य इत्यादिना । एवमिति, वक्ष्यमाणाभिप्रायभेदैरित्यर्थः, बाह्याटविकाद्यन्यतमः, अभ्यन्तरमिति, मन्त्र्याद्यन्यतमम् । एवमिति, वक्ष्यमाणैरभिप्रायभेदैरुपजपेदित्यर्थः ।

[४७] कथमित्यत्राह--भर्त्तारञ्चेत्यादि । अयं मन्त्री विजिगीषुं हत्वा मां यदि प्रतिपादयिष्यति राज्यं प्रापयिष्यति तदा शत्रोरस्य वधः राज्यप्राप्तिश्चेति लाभद्वयं स्यात् ।

[४८] अथ विजिगीषुरेव यदि मन्त्रिणं हन्यात् तदाह-अथवा शत्रुरिति ।

[४९ ५०] तस्यैमन्त्रिणो बन्धुवर्गस्तथा‡..............ण दण्डेन निहतः तत्तुल्यदोषः क्रुद्धादिवर्गश्चेति, मे बहुतरः कृत्यः पक्षः सिध्येत् + ।

[५१] विजिगीषुश्च स्वयमपि तत्तुल्यदोषोऽन्यास्मिन् वर्गेऽपि विश्वस्तो न स्यात् ।

---

* 'तेन प्रणिहितान्' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

† कदाचित् 'शमनार्थं वा कोपस्य हि' इत्यादिपाठोऽत्र भवेत् ।

‡ अत्र 'तुल्यदोषेण' इति पाठः कदाचित्स्यात् ।

+ पङ्क्तिरियमविस्पष्टार्थेव भाति ।

[५२] एवमन्यतरस्य मुख्यमभित्य (व्य) कहस्तेप्रेषितैर्विजिगीषुवध-बन्धनाद्यर्थतया मत्प्रहितैर्लेखैः प्रकाशीकृतैरेकं घातयिष्यामि, एभि-रभिप्रायैः शठो बाह्याभ्यन्तरमुपजपेदित्यर्थः ।

[५३] बाह्ये च शठस्याभ्यन्तरस्योपजापाभिप्रायानाह—अभ्यन्तरो वेत्यादिना ।

[५७] प्रतिपन्नं वेति* । भर्तृघातने कृताभ्युपगमनं प्रथमं भर्तृसहाय-माचरत्स्वामित्राटविकेषु विक्रमिष्यामि† ।

[५८] तैस्सहास्य‡..............तस्य सैन्यस्य सङ्गः कोपयं+ वा स्यात् ।

[५९] तैर्वैरं वातिगाढं स्यात् ।

[६०] तथा मदधीनो वाऽयं भवेत् ।

[६१] तद्विधेये चास्मिन् भर्त्तुरहं प्रसादपात्रं स्याम् ।

[६२] अथवा बाह्यस्य राज्यं स्वयं ग्रहीष्यामि ।

[६३] अथवैनं निगलितं कृत्वास्य भूमिं भर्त्तुश्चभूमिमुभयमप्य§......
......मि ।

[६४] अथवास्य विरुद्धं कञ्चिदाहूय विश्वस्तमेनं तेनैव घातयिष्यामि ।

[६५] अथवास्मिन्नाटविकाद्यभिमुखं याते शून्यमस्य मूलस्थानं हरि-ष्यामीत्येभिरभिप्रायैरभ्यन्तरो बाह्यमुपजपेदित्यर्थः । एवं शठस्योप-जपितुर्बुद्धिभेदसम्भवात् ।

[६७] योगं तेन निश्चितः तेन कल्याणबुद्धिना सन्दधीत, तदुक्त-मनुतिष्ठेदिति ।

[६८] शठन्तु तथा करिष्यामीत्यभ्युपगम्यातिसन्दध्यादित्यर्थः । इतिः समाप्तौ ।

[६९] [७०] एवं बाह्याभ्यन्तरकोपानामुपायानुक्त्वा तत्स्वयमुपलब्धा-

* डा. जौली. पुस्तके 'प्रतिपन्नं' इत्येव पाठः । तत्र 'वा' इति नास्ति ।

† 'विक्रमयिष्यामि' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

‡ अत्र कदाचित् 'समस्तस्य सैन्यस्य' इत्यादिपाठो भवेत् ।

+ कदाचिदत्र ' कोपो वा' इति पाठो वा भवेत् ।

§ अत्र '॰प्यवाप्स्यामि' इत्यादि पाठः कदाचित्स्यात् ।

दात्मनः तदुपलम्भश्च न कस्यचिदाचक्षीतेत्याह—एवमुपलभ्येति*। परे परेभ्य इत्युत्तरग्रन्थस्य शेषतयाऽयं योज्यः । एवमुक्तप्रकारेण बाह्याभ्यन्तरयोः शठकल्याणबुद्धित्वं स्वयमुपलभ्य दुर्हृदौ च सुहृद्दुर्हृदौ च तं यथा मिथो न जानीयुः तथात्मानं रक्षेत् न प्रकाशयेदित्यर्थः । स्वत इति तेभ्यः । अथवा परशब्देन बाह्याः स्वशब्देनान्तराश्चोच्यन्ते । तथा चोपजाप्यमानो बाह्यो बाह्यमभ्यन्तरं वान्यमुपजप्यमानं यथानु(न)जानीयात् । एवमभ्यन्तरोऽप्युपजप्यमानो यथा बाह्यमभ्यन्तरं वान्यमुपजप्यमानं न जानीयात् तथा विजिगीषुर्गोपायेत, उभयोरपि तैर्बाह्याभ्यन्तरैः यथा स्वयमुपजापयितेति न ज्ञायेत तथात्मानमपि रक्षयेदित्यर्थः ।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां अभियास्यत्कर्मणि नवमे ऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः ।

९ अधि., ४ अध्या., १४२ प्रक.

सू. क्षयव्ययलाभविपरिमर्शः ।

एवं यास्यतो यानाङ्गतया बाह्याभ्यन्तरकोपतत्प्रतीकारानुक्त्वाऽन्तरं यानमिति तयोः क्षयव्यययोः स्वरूपतो यानफलात् भूम्यादिलाभात् गौरवादितश्च निरूपणं कार्यतया ऽभिधातुं—क्षयव्ययाभिमर्श† इति । युग्यपुरुषापचयः क्षयः, धान्यहिरण्यापचयो व्ययः, इति भाष्यादेवार्थो ज्ञेयः । तयोर्या हानिस्तन्निरूपणं क्रियत इत्यर्थः ।

क्षयव्ययावेव लक्षयति—युग्येत्यादिना । युग्यानि वाहनानि, पुरुषाः कर्मकारादयः, तेषां हानिः क्षयं(यः) । हिरण्यं हेमादि, धान्यं व्रीह्यादि, तयोर्हानिर्व्ययः ।

तयोः प्रकृते तूपयोग इत्यत्राह—ताभ्यामिति । ताभ्यां तदपेक्षया, बहुगुणविशिष्टे लाभे यायात्, गुणनं गुणः न द्विगुणत्रिगुणादौ

---

* 'एवमुपलभ्यम्' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

† मूलसूत्रं तु 'क्षयव्ययलाभविपरिमर्शः' इति वर्त्तते । अत्र कदाचित् 'क्षयव्ययविपरिमर्शः' इति वा पाठो भवेत् ।

अपित्वष्टादशादिगुणतया विशिष्टेप्यवृत्ते अथवा बहुभिरदेयत्वादि-भिर्नवभिर्गुणैस्त्वाभ्यां विशिष्ट इत्यर्थः ।

[४] लाभस्य गुणानाह—आदेय इत्यादि । लाभसंपदिति, लाभगुणः ।

[५] स्वयमेवैतान् क्रमेण लक्षयति—सुप्राप्येत्यादि । सुखेन प्राप्योऽनुपाल्यश्च पश्चात्परैरशक्यप्रत्यादानश्चेत्यर्थः ।

[६] विपर्यय इति । आदेयस्य..................त्यादिस्वसमुदायो लक्षणं तत्र तदैकदेशस्याप्रदेयत्वस्य विपर्ययः प्रत्यादेयत्वमादेयत्व-विपर्यये अनादेयत्वे सतीत्यर्थः । अथवा विपर्यये प्रत्यादेय.........उक्तलक्षणाभावे प्रत्यादेयः अनादेय इत्यर्थः ।

[७] ततः किमित्यत्राह—तमाददान इति । अनादेयमाददानः तदा-दानं वा तदुपजीवनं कुर्वन्न ततो नाशयेदित्यर्थः ।

[८] अत्र विषयविशेष ऽप्यपवादमाह—यदि वा पश्येदित्यादिना । प्रत्यादेयत्वं नाम पश्चात्तरैणैव पश्चादन्तरुद्धरणनियमः तदर्थश्च परस्सर्वानपि स्वशक्त्यनुगुणस्यार्थानुत्पादयेदेवेत्यतः प्रत्यादेयत्वं नाद-दीतेत्युक्तम् । यदा तु प्रत्यादेये गृहीते तल्लाभ(भे)नान्यापरस्य कोशे दण्डादिहानिर्वा तद्वाराख्यन्यादिसारोद्धरण न वा परस्य क्षयो वा तदुपचयभुजां प्रकृतीनां कर्शनं वा प्रकृतिकोपो वा परस्य राज्याद्यु-च्छेदनयोग्यता वा आत्मनो मित्रस्य वा देशतस्कराभित्रादिजन्य-पीडापरिहारो वा परस्य प्रजापीडनामित्रादिष्वस्य वैगुण्यप्रकाशनं वा प्रत्यादेयतः तस्य पुनः स्वयमेव परस्मै प्रत्यर्पणे तन्मैत्रीसम्पादनं क्रियते, पश्येत् तदा तदपि आददीतेति वाक्यार्थः ।

[९] अथावयवार्थव्याख्याः-प्रत्यादेयमादेयेत्यादि । कोशदण्डौ स्फुटौ, निचयोऽप्रीत्यादिसञ्चयः, रक्षाविधानं प्राकारादि, अस्य(वस्त्र)ति, परस्यावस्त्रावणं भञ्जनम् ।

[१०] खनीत्यादि । गृहीतां भूमिं परो यावन्न प्रत्याददीत तावत्तत्र-त्यानां खन्यादीनां साराण्युद्धरिष्यामि वेत्यर्थः ।

[११] प्रकृतीरस्येति । प्रकृतीनां तल्लाभपोष्यत्वादिति भावः ।

[१२] लब्धभूमावेव प्रकृतीरप्यावाहयिष्यामि वेत्यर्थः । आयोगेनेति, तत्रत्याः प्रकृतीस्तदुपचयाग्रहणेनानुकूलयिष्यामि वेत्यर्थः ।

[13]तां इत्यादि । ताः प्रकृतीः परः पश्चाद्भूमिग्रहणे प्रतियोगेन कर्शनेन कोपयिष्यति, अतः प्रकृतिकोपार्थं ग्रहणमित्यर्थः।

[14]प्रतिपत्ते वेत्यादि । एतन्नाभिहरणात् क्षीणमेनं शत्रोरादायार्पयिष्यामि वेत्यर्थः।

[15]क्षीणदशायामेवास्य तुल्यमवरुद्धं पुत्रं वास्य प्रतिपादयिष्यामि राज्ये स्थापयिष्यामि वेत्यर्थः।

[16]मित्रस्येत्यादि । इहास्मिन् मित्रस्यात्मनो वा चोरामित्राद-पीडात् * प्रतिकरिष्यामि वेत्यर्थः।

[17]मित्रमित्यादि । परस्य मित्रं योवास्यापाश्रयः† अवष्टम्भकः मध्यमादितालस्य‡ वैगुण्यं ग्राहयिष्यामि वा । लब्धभूमावनुग्राहादिकरातिशयात् परो निर्गुण इति ज्ञापयिष्यामीत्यर्थः । अथवा भूमिं दत्त्वा कृतसन्धिरयं पुनरन्यथा चिकीर्षतीति तद्वैगुण्यं प्रकाशयितुमित्यर्थः।

[18]किं मतमित्यत्राह—तदमित्रेत्यादि+ । तदमित्र(त्रं)विरक्तं मित्रं प्रतिपत्स्येत् इति पाठे अमित्रस्य तन्मित्रं अमित्रे विरक्तं पुनरहं मित्रं प्राप्स्यामीत्यर्थः । प्रतिपत्स्यत इति पाठे तदमित्रमित्रे विरक्तं तत्प्रतिपत्स्यते तस्य राज्यं ग्रहीष्यतीत्यर्थः । इत्य..............तथा प्रतिपत्स्यत इत्यस्यापि राज्यं ग्रहीष्यतीत्यर्थः स्यादेवेति । सत्कृत्य वेत्यादि, लब्धावे(मे)व भूमिमस्मै कन्यादानादिना सत्कृत्य दास्यामीति मैवं परिग्राह्यदानेनेत्यत्राह—संहितेत्यादि, संहितं कृतसन्धानं समुत्थितं सम्भूय कार्येषु व्याह्रियमाणं एतस्मिन् मित्रं चिराय स्थिरं भविष्यतीत्यर्थः । इति प्रत्यादेयमपीत्यादि, इत्युक्तप्रकारान् हेतून् यथा वा पश्येदिति सम्बन्धः।

[19]उपसंहरति—इत्यादेयप्रत्यादेयौ व्याख्याताविति । आदेयानादेयावित्यर्थः । प्रसादक§......कौ व्याख्याताविति वक्ष्यमाणवत्।

---

* 'चोरामित्रादिपीडाम्' इति पाठोऽत्रार्थानुसारी भाति ।

† 'आश्रय' इत्येतावन्मात्रः पाठो डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके दृश्यते ।

‡ अत्र 'मध्यमादिर्वा तस्य' इत्यानुपूर्वीकः पाठः सम्भाव्यते ।

+ 'तदमित्रं' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

§ अत्र हि 'प्रसादककोपकौ' इति पाठः सूत्रानुसारी भवेत् ।

(अँ ?)प्रसादत्वगुणमाह—अधार्मिकादित्यादि ।

[21]कोपमाह—विपरीत इति । धार्मिकादधार्मिकस्येत्यर्थः ।

[22]कोपकमुदाहरणान्तरैरपि दर्शयति—मन्त्रिणामित्यादि । मन्त्रिवचनात् क्षयव्ययौ कृत्वा लाभार्थं व्यापृतस्य तदभावः कोपको भयहेतुः ।

[23]कथमित्यत्राह—अयमित्यादि । अयं स्वामी अस्माभिः क्षयव्ययौ कारितौ* न च किञ्चिल्लब्धवानिति बिभ्यतीत्यर्थः ।

[24][25]दूष्येत्यादि । दूष्याणां स्वामिनं अवग्रण्य† चरतां मन्त्रिणामनादरे ऽपि ग्रातस्य लाभसिद्धौ तेपि बिभ्यति, लब्धलाभो ऽयमस्मान्नाशयिष्यतीत्यर्थः । विपरीत इति, मन्त्र्युपदेशाल्लब्धस्तेषां प्रसादहेतुरित्यर्थः ।

[26]आदेयप्रसादकयोर्द्वयोस्स्वयं विपर्ययाभ्यां सह व्याख्यातृ(त)त्वकथनमनयोर्विपर्ययौ‡ तदभावमात्ररूपौ, किन्तु भावतया भिन्नप्रकारौ दर्शितौ, गुणान्तरविपर्ययाणां तत्तदभावरूपत्वमेवेति द्योतयितुमिति ग्राह्यम् ।

[27]गमनेत्यादि । लाभस्य ह्रस्वकालत्वं नाम तात्सिद्धितद्व्यापारलभ्यत्वमिति भावः ।

[28]मन्त्रेति । उपजापादिसाध्यत्वाद्युग्यपुरुषा ऽपचयो ऽल्प इति भावः ।

[29]भक्तमात्रेति । अर्थदानं विनैवाशामात्रेण बलैः साध्यत्वादल्पव्ययः ।

[30]तदात्वेति । य(प)र्तिं विना तत्कुले प्रभूतत्वात् ।

[31]महानर्थेत्यादि+ । तात्कालिकलाभानुबन्धिलाभभूयस्त्वाद् वृद्ध्युदयः ।

---

* अत्र 'क्षयव्ययौ कारितः' इति पाठोऽर्थानुसारी भाति । डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके तु 'क्षयव्ययो ग्राहितः' इत्यानुपूर्वीकः पाठो वर्त्तते ।

† कदाचित् 'अवैगुण्यं' इत्यर्थानुसारी पाठोऽत्र भवेत् ।

‡ अत्र स्थले 'न' कारो ऽपेक्षितः, अन्यथार्थो नेव सङ्गच्छते ।

+ डा. जौलीसम्पादितपुस्तके 'महान्' इति पदं त्रिंशत्तमसूत्रस्यैवान्तिमो भागः ।

[३२] निराबाध इति । निर्विघ्नात् कल्यः ।

[३३] प्रशस्तेति । प्रकाशयुद्धादिन्यायाधि(क ?)गतत्वाद्धर्म्यः ।

[३४] सामवायिकानामित्यादि । सम्भूय प्रस्थायिनां स्वस्वलाभोत्कर्ष-निबन्धाभावात् पुरोगः भागान्तरोत्कृष्टः ।

[३५] एवं लाभस्य यानोद्देश्यतौपयिकान् गुणानुक्त्वा तत्स्वाम्यस्वा-दानयोग्यतौपयिकान् विशेषानाह—तुल्य लाभ इत्यादिना । देश-कालाविति, देशभेदेन हि द्रव्यं श्लाघ्यं स्यात्, यथैकं द्वीपोत्पन्नं द्वीपान्तरे । एवं लाभभेदेनापि, यथा चन्द्रमौक्तिकादि ग्रीष्मादौ । शक्त्युपायाविति, मन्त्रप्रभावोत्साहादीनां पूर्वपूर्वसाध्य उत्तरोत्तरः श्रेयान्, एवं सामादीनामपीति ग्राह्यम् । प्रियाप्रियाविति, यथा हिरण्यादिकं सर्वेषां प्रियमिति । जयाजयाविति*, यथोक्तं य(स)स्यादि सद्यः फलम्, सामीप्यविप्रकर्षाविति, यथा स्वविषयान्ता-नन्तरभूमिः दूष्यव्यवाहितायाः श्रेयसी । तदात्वानुबन्धाविति, काल-मात्रपर्यवसितात् सानुबन्धः श्रेयानिति । †सारत्वसातत्य इति, यथा ह्याकरोत्पन्नानां रत्नादीनां सारत्वं, लवणादीनान्तु सातत्यं, सातत्यञ्च श्रय इति प्रागेवोक्तम् । बाहुल्यबाहुगुण्ये इति, बाहुल्यं संख्यापरि-माणादिना प्रभूतत्वं बाहुगुण्यमल्पस्यापि बहुगुणत्वं श्लाघाहेतुः ।

[३६] एवमुपादेयत्वे हेतून्विशेषानुक्त्वा परिहरणीयान् लाभविघ्ना-नाह—लाभविघ्ना इति । काम इति स्त्रीषु प्रसङ्गः । तत उत्साहनिरो-धात् क्रोध इति । तस्य क्षमाकालतादितरविरोधित्वात् लाभ इति, क्षयव्ययादिसाध्येऽर्थे प्रवृत्तिविघातात् । साध्वस इति अप्रागल्भ्यम्, नेत स(स्व)मित्रादिषु व्यवहाराशङ्किरिति । कारुण्यमिति, अनेकजन वधादिसाध्यायामिति बुद्ध्यादावप्रवृत्तेः । सापराधेऽपि सामप्रयुञ्जाने परे अभियोक्तुं लज्जमानस्य लाभासिद्धः । अनय इति‡, नयस्यैव सिद्ध्युपायत्वादिति भावः । अनार्यभाव इति, विश्वस्तघातादि-कर्मत्वं अनार्यस्य सहायासिद्ध्या लाभासिद्धेः । मान इति, अभि-मानिनोऽपि सहायासिद्धेरिति भावः । सानुक्रोशतेति, प्राभृत्यताद्युप-

* अत्र 'जवाजवौ' इति डा. जौली. मूलपुस्तके पाठः ।

† डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके 'सारत्वासारत्वसातत्ये' इत्यानुपूर्वीकः पाठो वर्तते ।

‡ इदं प्रतीकं मूलपुस्तकेऽत्र न दृश्यते ।

हरणात् दयमानस्येत्यर्थः । परलोकापेक्षेति, परजनपदेऽपि दाहविलोपादिकरणे ब्राह्मणगोहत्यादिसम्भवाशङ्कया तद्भीरोरिति भावः । दाम्भिकत्वमिति*, विश्वस्तातिसन्धातृत्वं तेन सहायासिद्धेरिति भावः । अत्यागित्वमिति, साधारणे लाभे स्वयमादित्सा ततोपि सहायासिद्धेरिति भावः । दैन्यमिति, नीचेष्वनुचितप्रार्थनादि तेनापि रूपहान्या सहायासिद्धेः । असूयेति, स्वलाभार्थं कृतक्लेशेषु मित्रादिषु दोषाविष्करणम् । हस्तगतावमाननेति, सिद्धप्रायार्थस्योपेक्षा । उदारात्म्यमिति†, संश्रितासंश्रिताद्यविभागेन पीडाजनकत्वं ततोऽपि सहायासिद्धेः । अविश्वास इति, विश्वसनीयेष्वपि अविश्वासः । भयमिति, पराभियोगादौ भङ्गादिशङ्काभयं ततश्चाप्रवृत्त्या लाभासिद्धेः............‡प्रतीकार इति, प्रवर्त्तमानस्य मध्यविनिपाते सति तदपरिहार इति । शीताद्यक्षमत्वमिति, शीतादिदुःखसहनप्रवृत्तेरिति भावः । मङ्गलतिथिनक्षत्रेष्टित्वमिति, प्रवृत्तगृहदहस्याग्नेर्निर्वापणे वा बुभुक्षोर्भोजनकरणे वा मुहूर्त्तबुभुक्षावदिति भावः ।

३७ एवञ्च विंशतीर्लाभविघ्नानुक्त्वा चरमस्यातिपातित्वाभिप्रायेण निन्दामाह—नक्षत्रमित्यादि । अतिपृच्छन्तमिति, प्रतिपन्ने झटिति निर्वर्त्ये कार्ये दिनवारादिबुभुत्सानक्षत्रमिति पृच्छन्तमपि असाध्ये कार्ये पृच्छन्तमक्षमर्थः कार्यफलमतिक्रामति असिद्धिदशां प्राप्नोति । कार्यसिद्ध्यनुकूलमुपकरणं नक्षत्रं नाम, तत्तु केवलं तदनुगुण(णो) व्ययः. अश्विन्यादयस्त्वकिञ्चित्करा इत्यर्थः ।

३८ साधनतया प्रसक्तस्य लाभकरणत्वं व्यतिरेकमुखेनाह—नरा इत्यादि । नन्वयं व्यतिरेकव.............सार्वकारणो नाम विशिष्टमन्यथा करणत्वस्यैवासिद्धेः । तथा चार्थस्य कारणान्तरात् कोऽतिशय उक्तः स्यादित्यत्राह—अर्थैरित्यादि, अत्र तृतीययार्थानां करणत्वं द्योतयन्त्या फलायोग्यव्यवच्छेदत्वादितरेभ्योऽतिशय उक्तः स्यादिति

* डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके तु अस्य प्रतीकस्य स्थाने 'धार्मिकत्वम्' इति पाठो वर्त्तते ।

† अत्र उदारात्मिकम्' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

‡ कदाचिदत्र 'अप्रतीकारमिति' इत्यात्मकं प्रतीकं भवेत् । मूलपुस्तके तु 'नयमप्रतिकारः' इत्यानुपूर्वीकः पाठो दृश्यते ।

ग्राह्यं हृदयं यथा गृह्य(ह्या)अपि गजास्साजात्यबुद्ध्या प्रतिद्वन्द्वितया दर्शितैः प्रतिगजैर्गृह्यन्त एव, तथा करणभूतैरर्थैः अर्था गृह्यन्त एवेत्यर्थः।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां अभियास्यत्कर्मणि नवमे ऽधिकरणे चतुर्थो ऽध्यायः।

९ अधि., ५ अध्या., १४३ प्रक.

सू. बाह्याभ्यन्तराश्चापदः।

एवं लाभव्यययोर्लाभस्य विमर्शमुक्त्वा यानाङ्गतयैव उपजापप्रतिजापरूपाणामापदां प्रशमनाभिधानार्थं सूत्रम्--बाह्याभ्यन्तराश्चापद इति। राष्ट्रमुख्यान्तपालादिजा बाह्या, मन्त्रिपुरोहितादिजा आभ्यन्तरा आपद उच्यन्त इत्यर्थः। तत्प्रतीकाराश्चेति चकारार्थः।

[1]द्विविधानामप्यापदामनुत्पादार्थं कारणप्रतिबन्धः श्रेयानित्याशयवान् कारणं तावदाह--सन्ध्यादीनामिति। सन्ध्यादिषड्गुणानामयथोद्देशमयथास्थानमवस्थापनं प्रयोगोऽपनयः।

[2]तस्मादापदो जायन्त इत्यर्थः।

[3]बाह्याभ्यन्तरतया द्विविधास्ता उपजापप्रतिजापक्रियाभेदाच्चतस्रः स्युरित्याह--बाह्योत्पत्तिरित्यादिना। प्रतिजापो यथोपजापं करणाभ्युपगमो यस्याः सा तथा, इयमापत्प्रथमा। द्वितीयामाह--बाह्योत्पत्तिरित्यादि*, बाह्यैककर्तृकोपजापेत्यर्थः। चतुर्थीमाह--आभ्यन्तरोत्पत्तिरित्यादि, मैत्र्याद्यन्यतमैकोपजापितृप्रतिजपितृकेत्यर्थः।

[4]तत्र प्रथमाद्वितीययोः प्रतीकारनिदानमाह-यत्र बाह्या इत्यादि। उभययोगे इति, बाह्याभ्यन्तरयोरप्यतिक्रमश्चेति प्रतिजपितुरुपजापाभ्युपगन्तुस्सिद्धिः सोमाभि प्रतिक्रिया विशेषवती उपजापितृसमाधानाच्छ्रेयसीत्यर्थः।

* द्वितीयामापद व्याख्यातुन्तु 'अभ्यन्तरोत्पत्तिर्बाह्यप्रतिजापा' इत्यं सूत्रभागः प्रवर्तेत। उपर्युक्तमिदं प्रतीकन्त्वत्र युक्तमिव न भाति।

[५] युक्तिमाह—सुव्याजा हीति । अभ्यापगमनिमित्तानि बहूनि व्यपदेष्टुं शक्यानीत्यर्थः । उपजपितृ.........नावश्याभ्युपगन्तव्यापराधा(रा ?)इत्यर्थः । नोपजपितार इति, उपजपितृणान्तु उपजापकरणे व्याजमशक्याभिधानमित्यर्थः ।

[६] नन्वेकस्मिन् प्रतिजपितरि समाहितेऽप्यन्येषां केचिदुपजप्याः स्युः, तत्कथं प्रतिजपितृप्रतीकारस्य श्रेयस्त्वमित्यत्राह—तेष्वित्यादि । कतिपयनिवृत्तावुपजापस्य प्रकाशत्वापत्तेरिति भावः ।

[७] बाह्यानामभ्यन्तराणाञ्च विप्रकीर्णसंस्तवादिभिः उपजापो दुष्कर इत्याह-कृच्छ्रेत्यादिना । तेषामितरे वेति, अभ्यन्तराणां बाह्या वेत्यर्थः । यदि बाह्याभ्यन्तराणामन्योन्यस्योपजापो दुष्करः न हि त्याज्यमे(व) वायमित्यत्राह-महतश्चेत्यादि, उपजापेन परोत्साहस्वोत्साहफलातिशयश्च स्यादित्यर्थः ।

[८] ननु सन्तु प्रतिजपितारोऽत्र विषये समाधेयाः, तदुपायस्तु क इत्यत्राह--अभ्यन्तरेष्वित्यादि ।

[९] ते अपि किंरूपे इत्यत्राह—स्थानमानकर्मेति । स्थानकर्माधिकारप्रदानम्, मानकर्मच्छत्र*...........दिप्रदानम् ।

[१०] दानमाह—अनुग्रहेत्यादि । अनुग्रहश्च स्वकोशाद्दानं, परिहारो देयानादानं, आयोग†................ ।

[११] अभ्यन्तरप्रतिजापे विधिमुक्त्वा बाह्यप्रतिजापेऽप्याह—बाह्येष्वित्यादि ।

[१२] तत्र भेदप्रकारमाह—सत्रिण इत्यादि । बाह्यानां मित्रस्थिताः सत्रिण एषां बाह्यानां राज्ञश्चारः उपधायोगं क्रियमाणतया ब्रयुः ।

[१३] कथमित्यत्राह—अयं व इत्यादि । वः युष्मद्दूष्यव्यञ्जनैरिति, राजाप्रियमहामात्र(त्य)च्छद्मभिरित्यर्थः । आतसन्धातुकाम इति भावः परीक्षार्थी बुध्यध्वमिति निरूपयतेत्यर्थः ।

[१४] बाह्यभेदने प्रकारान्तरं ब्रुवाण एवाभ्यन्तरविशेषाणां दूष्याणामपि भेदनमाह—दूष्येषु वेत्यादि । दूष्येषु राजाप्रियमुख्येषु स्वयमपि

---

* अत्र कदाचित् '०च्छत्रचामरादिप्रदानम्' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् ।

† सम्भाव्यते कदाचिदत्र 'आयोगः कर्मसु नियुक्तिः ।' इत्यात्मकः पाठो भवेत् ।

राजाप्रियतामभिनयन्तो गूढास्तद्भेदयेयुः। कथं भेदनमित्यत्राह--बाह्यै-रिति, उपजपितृबाह्यानेव राजप्रणिहिततयापदिश्य तैः करणभूतै-रित्यर्थः। यथापि दूष्यास्तदुपजापं न शृणुयुरिति भावः। बाह्यान्वा दूष्यैरिति, दूष्यैः राजप्रणिहिततया व्यपदिश्यमानैः बाह्यानपि भेद-येयुः, तथा ते (पु?) दूष्यकृतोपजापं न शृणुयुः। एवञ्च दूष्यजनै-रेव बाह्यानां दूष्याणाञ्चोभयेषामपि भेदनात् बाह्यभेदनार्थं न मित्र... ....अपेक्षावित्याशयः।

[१५]एवं बाह्येषु भेदमुक्त्वा दण्डप्रकारमाह—दूष्याननुप्रविश्य वेत्यादि। आसन्नकार्यकारितयाऽनुप्रविश्य तीक्ष्णाः शस्त्रेण विषेण वा दूष्यान् हन्युरित्यर्थः।

[१६]उपजापं प्रतिगृह्यागतान् बाह्यानपि घातयेयुः तीक्ष्णा इत्याह-आहूय वेत्यादि।

[१७]एवं बाह्यैरान्तराणामान्तरैर्बाह्यानाञ्चेति बाह्याभ्यन्तरयोः साङ्क-र्यरूपेऽभ्युदययोगे देशविप्रकर्षादिभिरुपजापस्यासुकरत्वाद्विरलावे-वोपजापप्रतिजापौ; तत्र च प्रतिजपितुर्वा..........शक्त्या उप-जापाभ्युपगमाभिनयेन अनेकातिसन्धानादिप्रकारसम्भवेन फलस्य तद्बुद्ध्यधीनत्वात् प्रतिजपितर्येव तत्प्रतिक्रिया श्रेयसी। एकयोगे तु देशासन्निकर्षादिरुपजापस्य सुकरत्वे सत्यपि उपजपितर्येव प्रती-कारः कार्यः, दोषाभावादेव दूष्याणामसत्त्वासिद्धेः, प्रतिजपितृणा-मत्वसम्भवादेवेति सारम्।

[१८]दोषशुद्धौ हीति। उपजपितृगतो हि दोषः, तच्छोधने दूष्या न स्युः।

[१९]कतिपयदूष्यशुद्धौ तु दोषपरिशोधितोऽन्यं दूषयेत्। दोषश्चा-त्रोपजाप एवेति भावः। पूर्वमुभययोगे बाह्येषु प्रतिजपत्सु भेददण्डा-वुक्तौ। इदानीमेकयोगे तेषूपजपत्सु तावुक्ताविति विवेकः।

[२०]तस्मादिति। यस्मादुपजापरूपो दोष एव शोधनीयः, तस्माद् बाह्येषु दोषशुद्ध्यर्थं उपजपत्स्वेव भेददण्डौ प्रयुञ्जीतेत्यर्थः।

[२१ २२]भेदप्रकारमाह--सत्रिण इत्यादि। असौ राजा युष्मान् गृहीतुकामः प्रतिजपितृव्यञ्जनैर्गूढैः करणैः करणभूतैः अनेन राज्ञा

सह विग्रहीकृतविरोधावगमात् तत् बुध्यध्वमिति सत्रिणो ब्रूयुरित्यर्थः ।

[23]मित्रव्यञ्जना वेत्यत्र वा शब्दो वक्ष्यमाणपक्षो(क्षा)पेक्षया, तत्पक्षमाह--प्रतिजपितुर्वेत्यादि । ततः तस्मात् प्रतिजपितृसकाशादभ्युपगमसूचकतया ये प्रेषिता..........वा दण्डांश्च बलस्कन्धापातान् । ननु प्रविश्य तन्मित्रभूताङ्गत्वात् तीक्ष्णानुपजापितॄन् बाह्यान् हन्युरित्यर्थः ।

[24]ततः तीक्ष्णः कृतमुपजपितृवधं प्रतिजपित्रा कारितमिति तस्मिन् परिवादं क्षिपेयुः, यथान्येपि प्रतिजपितारो न विश्वसनीयाः स्युरित्यर्थः ।

[25]एवं बाह्येषूपजापमुक्त्वा आभ्यन्तरैरभ्यन्तरेषूपजापेपि प्रतिविधानमाह--अभ्यन्तरेषूपजपत्स्वित्यादिना* । उभयैकयोगयोरुभयत्रापि बाह्यानां भेददण्डाविव प्रतीकारतयोक्तौ, इदानीमेकयोगोऽभ्यन्तरेषु चतुरोप्युपायान् योग्यतानुगुणं प्रयुञ्जीतेत्याह—यथार्हमुपायानिति† ।

[26]यथार्हमित्युक्तम्, तत्राभ्यन्तरेषूपजपितृषु योग्यं साम दर्शयति-तुष्टलिङ्गमित्यादिना । विपरीतमिति, अतुष्टैर्लिङ्गतुष्यस्याप्यर्थतया सामोक्तिः संभवेदिति भावः । अत्राभ्यन्तरेण बाह्यकृतोपजापप्रतिग्रहस्य लब्धाधिकारादेरधिकतराधिकारादिलिप्सानिमित्तत्वात् तत्र स्थानमानकर्मसामेत्युक्ताभ्यन्तरेण तु लब्धान्यस्योपजापोनुष्ठि...... ...निमित्त एवेति तुष्टिलिङ्गविपरीतं वा सामोच्यत इति ग्राह्यम् ।

[27]एवं दानमपि पूर्वत्रानुग्रहपरिहारादिरूपमुक्तं, अत्र तु शौचादि वा व्यसनादि वा निमित्तीकृत्य ससत्कारवस्त्रभूषणादिदानरूपमित्यनुसन्धेयः ।

[28]भेदप्रकारमाह—मित्रव्यञ्जनो वेत्यादि । एनानिति‡, अभ्यन्तरान् मन्त्र्यादीन् ।

* अत्र 'अभ्यन्तरानभ्यन्तरेषूपजपत्सु' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

† 'यथार्हमुपायम्' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

‡ अत्र 'एतान्' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

२९ उपधास्यति, परि (री) द्योपायप्रणेयाङ्गं करिष्यति।

३० तदस्येति। तत्स्वचित्तमस्य राज्ञ आरुह्यातमिति। एवमुक्ते हि प्रतिजपितारोऽभितानोपजापं प्रतिगृह्णीयुरिति भावः।

३१ अभ्यन्तराणां मिथो भेदने सति उपजापो न स्यादित्याशयवान् पक्षान्तरमाह--परस्पराद्वेति। एनानिति, अभ्यन्तरान्।

३२ भेदप्रकारमाह—असौ चासौ चेत्यादि*। एवं नामायुष्मन् राजनि उपजपन्ति दोषं ग्राहयन्तीति मिथो भेदप्रकारो...मीत्यर्थः। दण्डप्रकारमाह–दाण्डकार्मिकवच्चेति, उपांशुदण्डः कार्य इत्यर्थः।

३३ एवमापदो विभज्यात्रोपजापस्य दोषतया कारणत्वात् सोऽभ्यन्तरकर्तृको यत्र तत्र दुस्साधत्वलक्षणं गुरुत्वमित्याशयवानाह-एतासामित्यादि। अभ्यन्तरामिति, अभ्यन्तरोपजपितृकामित्यर्थः। पूर्वं साधयेदिति, गुरुत्वात्प्रथमं प्रतिकुर्यादिति।

३४ तत्र पूर्वोक्तोपपत्तिं स्मारयति—अहिभयादित्यादि।

३५ आपदां मध्ये उभययोगैकयोरुभयत्रापि† द्विकयोः पूर्वां पूर्वां बाह्योपजपितृकामपरां बाह्योपजपितृप्रतिजपितृकाश्चापदं बह्वीं बि... ....रित्यर्थः। अस्यापवादमाह—उत्थितामित्यादि, बलवद्भ्य उत्थिता बाह्याभ्यन्तरा विभागेन बलवदुपजपितृका। विपर्यय इति, दुर्बलेभ्य उत्थितामित्यर्थः।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां अभियास्यत्कर्मणि नवमे ऽधिकरणे पञ्चमोऽध्यायः।

---

९ अधि., ६ अध्या., १४४ प्रक.

सू. अथ दूष्यशत्रुसंयुक्ताः।

एवं बाह्याभ्यन्तरकृतोपजापप्रतिजापरूपा आपदः तत्प्रतीकारांश्चाभिधाय, इदानीं दूष्यशत्रुनिमित्तास्तास्तत्प्रतीकारांश्चाभिधातुं

---

* 'असौ च वो राज०' इत्यादिपाठो डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके दृश्यते।

† अत्र 'उभयैकयोगयोरुभयत्रापि' इत्यानुपूर्वीको हि पाठः कदाचित्संगतो भवेत्।

सूत्रम्—दूष्यशत्रुसंयुक्ता इति । राजानमवग्राह्योपजीवन्तो मुख्या दूष्याश्शत्रवः सहजादयः तत्संयुक्तास्तन्निमित्ता बाह्याभ्यन्तराश्च आपद इति विशेष्यतयाऽनुवर्त्तनीयं तदा उच्यन्ते इत्यर्थः ।

[१]सूत्रार्थमेवाह—दूष्येभ्य इत्यादि । द्विधा शुद्धेति*, प्रथमस्तावदियं द्विधा शुद्धा मिश्रा चेति । आद्या द्विधा-दूष्याशुद्धा शत्रुशुद्धा चेति । दूष्यामात्रनिमित्तत्वात् शत्रुमात्रनिमित्तत्वाच्च शुद्धा असंकीर्णेत्यर्थः ।

[२]आद्यायाः प्रतीकारमाह—दूष्यशुद्धायामिति ।

[३]अतो दण्डो वर्ण्यत इत्यत्राह—दण्डो हीत्यादि । महाजनविरोधस्याप्रतीकार्यत्वादिति भावः । उक्तं हि—'शतमवध्यं सहस्रात्मा दण्डः' इति ।

[६]ननु दण्डभयाभावे सामादयोऽप्यकिञ्चित्कराः स्युरित्यत्राह-मुख्येष्वेषामिति† । पौरजानपदानाम् । दाण्डकार्मिकवदिति, दाण्डकार्मिकप्रकारेणोक्तविधिनोपांशुदण्डं कुर्यादित्यर्थः ।

[७]शत्रुशुद्धायां प्रतीकारमाह—शत्रुशुद्धायामित्यादिना । शत्रुमात्रजन्यत्वेनासंकीर्णनिमित्तायामापदीत्यर्थः । यत इति, शत्रुनिमित्ता ह्यापच्छत्रुणा साक्षादेव क्रियेत मन्त्रिणा वा तदमात्यादिना वा, तस्य या साक्षादेव यदस्य मिश्रं यो वाश्रयादः ततः सामादिभिः प्रतिक्रियामिच्छेत्, मन्त्रिकृतायाः स्वामिनैव, अमात्यादिकृतायां मन्त्र्यमात्याभ्याम्, सम्भूयकृतायां स्वामिमन्त्रिभ्यां सम्भूयेति समुदायार्थः । अत्र शत्रुः सामन्तः प्रधानो मन्त्री कार्यते नियुज्यते इति । कार्या वेत्यादि, एते यतः यदधीनाः ततः तत्...............तावत्प्रतिक्रियामिच्छेदित्यर्थः ।

[८]ननु मन्त्र्यमात्यादिप्रतिक्रिया कथं शत्रुशुद्धेत्युच्यते? इत्यत्राह स्वामिनीत्यादि । मन्त्र्यादीनामपि स्वाम्यायत्तत्वात् तयोरपि प्रतिक्रियायाः स्वाम्यधीनत्वादित्यर्थः । नन्वेवं तर्हि मित्राद्यधीनत्वान्मित्रादिशुद्धेति वाच्यं स्यादिति चेन्न, आपदत्रा...........तत्परिकर-

---

* 'द्विविधाः शुद्धाः' इति डा. जौली. मूलपाठः । तथासति 'द्विविधाः शुद्धा इति' इत्यात्मकं प्रतीकं युक्तमिव स्यात् ।

† अत्र 'मुख्येषु त्वेषाम्' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

व्यतिरिक्ताजन्यत्वात् आपज्जननिमित्तसंज्ञा चेत्यलम् । प्रधानसिद्धिर्मन्त्रिप्रतिक्रिया ।

[९] आयत्तासिद्धिरिति, अमात्याप्रतिक्रिया (?)

[१०] ननु मन्त्र्यमात्योभयजन्या तावत्कथं प्रतीकार्या न तावन्मन्त्रिणा तस्यापद्धेतुभूतत्वे प्रतिकारकत्वायोगात् । नचामात्ये तत एवेत्यत्राह-उभयेत्यादि । मन्त्र्यमात्ययोः सम्भूयापद्धेतुत्वे तत्प्रतिक्रिया स्वामिमन्त्रिभ्यां सम्भूय प्रतीकार्येत्यर्थः ।

[११] दूष्यैरदूष्यैश्च सम्भूय जन्यत्वादित्यर्थः ।

[१२] तस्याः प्रतिक्रियामाह—आमिश्रायामिति। अदूष्यतः प्रतिक्रिया स्यादित्यर्थः ।

[१३] अत्रोपपत्तिमाह—आलम्बनेत्यादि । बन्धुवधादिरूपः क्रुद्धत्वादिति कोपस्यालम्बनं तदभावे हि तमालम्ब्य उत्पत्तौ (एवं कामजचतुर्वर्गस्य क्रमानन्तर्येण द्विकद्विकमादायान्योन्यतो गरीयस्त्वं निरूपितम् । इदानीं सर्वनिकृष्टयोर्द्वयोर्व्यसनयोः मतभेदेनोभयोरपि गरीयस्त्वमित्याह—द्यूतमद्ययोरित्यादिना । एकेषामिति, आचार्यमतमिति शेषः । हेतुमाह—पणनिमित्तो हीति । पणः पणनीयं द्रव्यं निमित्तं यस्य स तथा, पणितद्रव्यलाभार्थो जयः, तद्धानार्थः पराजयो हि कोपो न स्यादित्यर्थः ।*) आलम्बनभूतानां अदूष्याणां प्रतीकारादभावे सति..............दूष्ये तस्मादित्यर्थः ।

[१४] शत्रुमित्रानाह—मित्रमित्राणामित्यादि । एकीभावादित्यादि, एकीभावादिति एकमनस्कत्वादित्यर्थः ।

[१५] कथं मित्रतः सिद्धिरित्यत्राह—सुकरो हीति।

[१६] मित्रमपि सन्धिमनिच्छ†...........तदुपजपेदित्याह—मित्रकश्चेदिति‡ ।

---

* अयं कोष्ठान्तर्गतः पाठो व्यसनाधिकारिकान्तर्गततृतीयाध्यायनिविष्टषट्पष्ठितमसूत्रस्य व्याख्यानरूपः । लेखकप्रमादवशादत्राप्यापतित इति प्रतीमः । परं तत्र त्रुटितः कश्चन पाठांशोऽत्र समुपलब्ध इति समीचीनमेव जातम् । अध्येतृभिस्तु स्थलद्वयपठितोयं पाठो मिथः संयोज्य संगमनीय इति ।

† अत्र कदाचित् '०च्छन्नभीक्ष्णं तदुप०' इत्याद्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् ।

‡ डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके 'मित्रञ्च' इत्येतावन्मात्र एव पाठः।

[19]उपजापात् सत्रिभिरमित्राद् भिन्नं कृत्वा मित्रं लभेतेत्याह—तत इत्यादिना ।

[20]भूम्येकान्तरत्वाभ्यां क्रमात् परम्परावस्थितस्य मित्रसङ्घस्यान्ते ऽवसाने स्थितः तं लभेत, तथासति मध्यगतास्सर्वेऽपि तद्द्वारं भिन्नानि स्युरित्याह—मित्रसङ्घस्य वेत्यादिना ।

[21]मध्यस्थायिनि लब्धेऽप्यन्तस्थायिनो भिद्यन्त इत्याह—मध्यस्थायिनि वेति ।

[22]मित्रादीनां ये आश्रयभूतास्तस्मादेव..................तस्माच्च परस्परतश्च वा भेदकान् सामादीन् प्रयुञ्जीतेत्याह—यथा वैषा* मित्यादिना ।

[23]धार्मिकस्य सामप्रयोगप्रकारमाह—धार्मिकमित्यादि । जातेस्तपोस्तै कर्यादिना कुलस्यादितत्वादीनां श्रुतस्य बहुसच्छास्त्रविषयत्वादिना वृद्धस्य निषिद्धवर्जनादिना सम्बन्धेन यौवनादिना पूर्वेषां कुलवृद्धानां त्रैकाल्ये कियद्द्रव्यापकारश्चापकाराभावश्च, भाविनौ दुर्ज्ञानतया न स्तुतिविषयौ तथाप्य(सं ? न ?)नुमेयौ सुज्ञेयत्वात्तथोक्ताविति ग्राह्यम् । एभिः धार्मिकं सान्त्वयेदित्यर्थः ।

[24]साम्ना भेदनयोग्यमाह—निवृत्तेत्यादिना । उत्साहो विक्रमः (पूर्वतो ऽन्यं कञ्चिन्मित्रतया लिप्समानमित्यर्थः । अन्यस्माद्वेति, पूर्वस्मान्मित्रादविश्वासेन बिभ्यन्तम् । मैत्रीप्रार्थनमिति, सर्वैरविरोधरुचिम्† ।) सन्नि(नि)वृत्तोस्येति तथा । विग्रहश्रान्तमिति, विग्रहेण चिरयुद्धेन श्रान्तम् । प्रतिहतोपायमिति, शत्रौ निष्फलीभूतसामादिप्रयोगम् । क्षयव्ययाभ्यामित्यादि, युग्यपुरुषापचयेन दीर्घयाध्वयात्रया विषण्णम् । शौचेनेत्यादि, सत्यसन्धत्वादिना शौचवन्तं अन्यममित्रं मित्रतया लिप्समानम् । अन्यस्माद्वेति, विजिगीषुतो ऽन्यस्मान्मित्रादपि अविश्वासेन बिभ्यन्तम् । मैत्रीप्रधानमिति, सर्वैरविरोधरुचिम् । कल्याणबुद्धिमिति, अशठमतिम् । साधयेदिति उपगृह्णीयादित्यर्थः ।

* अत्र 'यथा चैषाम्' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

† अयं कोष्ठान्तर्गतः पाठो भ्रमादेवात्र लिपिकृत इति प्रतीयते । अत्रैव सत्रव्याख्यायां यथास्थानमस्य सन्निहितत्वात् ।

[२५]दानमाह—लुब्धमिति । स्वार्थेष्वपरितुष्टं क्षीणं कृशम् । तपस्विमुख्यावस्थापनापूर्वामिति, तपस्विनां महात्मनां प्रधानञ्च प्रमाणीकरणपूर्वमित्यर्थः । साधयेदिति, स्वीकुर्यात् ।

[२६]परस्वत्वापादनफलकः प्रदत्तो दानमिति सामान्यलक्षणस्य स्फुटत्वात्तस्य विभागमाह--तत्पञ्चविधमिति । तद्दानम् ।

[२७]देयाविसर्ग इति, दानयोग्यस्य विमोक्षः, यथा परस्माद् गृहीतायां भूमौ ब्रह्मदेयादीनां अदण्डकराणां यथापूर्वं विमोक्षः । गृहीतानुवर्त्तनमिति, यस्याः स्वकुर्या(ल्या)दिभिर्गृहीतस्य भूम्यादेरनिषेधनम् । आत्तप्रतिदानमिति, आत्मनागृहीतस्यैव पुनः प्रतिपादनम् । स्वद्रव्येत्यादि इति पूर्वमदत्तस्य तदनुभुक्तपूर्वदानम् । परस्वेष्वित्यादि, परशोदिकमवस्तस्य गृहाण तच्च वै स्वतमस्तीति* ।

[२८]दानभेदमाह--परस्परेत्यादि । द्वेषितादात्मिकात् पापकारजो दोषः रोषपञ्चकार पौनः पुन्येनानुबन्धभूमिहरणं महापराध इति विवेकः । मित्रामित्राणां मध्ये ऽन्योन्यस्य द्वेषादिशङ्काविषयीभूतं सामवायिकेष्वन्यतम..........दोषादिष्वन्यतमेनैव भेदयेदित्यर्थः ।

[२९]प्रकारान्तरमाह—भीरुं वेत्यादि । परस्य बलीयस्त्वेन स्वाभियोगस्य कुण्ठीभावः स्यादिति भेदयेदित्यर्थः ।

[३०]प्रकारान्तरमाह—कृतसन्धिरित्यादि । मिथस्सन्धाय त्वदुच्छेदायोद्योद्यत इति ।

[३१]अत्रैव लिङ्गमाह--मित्रमस्येति । अस्य मित्रं विजिगीषुणः सन्धानार्थं प्रहितं हीत्यर्थः ।

[३२]प्रकारान्तरमाह--यस्य वेत्यादि । यस्यैषां मित्राणामन्यतमस्य स्वतो ऽन्यस्माद्वा देशात् पण्यादिना गच्छेयुः, तानि यातव्यात् गूढं संहितादानेन लब्धानीति वा भेदयेदित्यर्थः । सत्रिणश्चारयेयुरिति, एवं मिथ्याप्रसिद्धिं कुर्युरित्यर्थः ।

[३३]ततः किमित्यत्राह—बहुलीभूत इति । एवमस्मिन् प्रसिद्धे सतीत्यर्थः । अभिव्यक्तेनेति, सर्वथा वध्यतया निश्चिते न केनचिल्लेखं प्रेषयेत् ।

---

* विपर्यस्तपदवर्णत्वात्पङ्क्तिरियमविस्पष्टार्था सर्वथापि प्रतीयते ।

[३४] लेखार्थमाह—एतच्च इत्यादि । इदमप्यपण्यादिकं गृहाण सन्ध्यर्थम् ।

[३५] [३६] पणितस्यार्थस्य शेषं पुनर्लप्स्यसे । आढ्यसामवायिकादिषु विरुद्धे विक्रमः स्वापाततो ऽपगच्छेदेवेति ।

[३७] एनं लेखं चरेषु सामवायिकान्तरेषु अन्तपालादिभिर्ग्राहयेयुः, यथैतच्छासनं तैर्गृहीतं स्यात् तथा कुर्युः ।

[३८] अरिप्रेषितः अरिविजिगीषुः ।

[३९] प्रकारान्तरमाह--शत्रुप्रख्यातं वेत्यादि । सामवायिकेष्वन्यतमरूपस्य शत्रोरसाधारणतया प्रसिध्येत् । पण्यं रत्नाद्यभिज्ञानमङ्गुलीयकादि वा तत्तत्सुरादिभिर्हारयित्वा विजिगीषुः स्वहस्ते कुर्यात् ।

[४०] अथ तस्मात् वैदेहकव्यञ्जना गूढपुरुषाः शत्रुगुणानां सामवायिकान्तराणां मध्येषु विक्रीणीरन् ।

[४१] तच्च सत्रिणः परेषु सामवायिकान्तरेषु गृहीतं रत्नकैः कुर्युः ।

[४२] एतदरिप्रदत्तं विजिगीषुणा विक्रयार्थं दत्तमिति वदन्तः भावे सत्येकस्य सामवायिकस्य विजिगीषुणा सह सन्धिजात इति सामवायिकान्तराणां बुद्धिः स्यादिति भेदफलम् ।

[४३] प्रकारान्तरमाह--महापराधानित्यादि । विजिगीषुरात्मनो महापराधकृतोमात्यानर्था(र्थ)दानेन सत्कारेण स्वीकृत्य शस्त्रेण विषेणाग्निना वा युष्माभिर्व्यापादनीय इति निगूढं प्रेषयेत् ।

[४४] तत्र प्रथमं तेभ्योप्यन्यतमममात्य..............ना शत्रुसकाशं गमयेत् ।

[४५] तस्मिंश्च गते तस्य पुत्रांश्च दारांश्च निगूढमन्तर्हितं कृत्वा रात्रौ राज्ञा हत इति ख्यापयेत् ।

[४६] ततः शेषानपि क्रमेण हतानेकैकशः शत्रोः प्रथमगतोऽमात्यः प्ररूपयेत् प्रदर्शयेत् ।

[४७] ते चेद(म ?)मात्या यथोक्तं शस्त्रादिना शत्रोर्व्यापादनं कुर्युः नैतान् ग्राहयेत् । शत्रुप्रयुक्ता गूढपुरुषा एते इत्यादिभयावेदनैर्न ग्राहयेत् ।

[४८] अशक्तिमतो वा शत्रोः गूढवधासमर्थात् तैरेव ग्राहयेत्, ते हि महापराधत्वात् विजिगीषोर्वध्या एवेति भावः ।

[४९] तस्यैवामात्यस्यान्यतममपि भेदेनोपायं कार्यमाह—आप्तभावेत्यादि। क्रमेणामित्रस्याप्तभावं गतस्सोऽमात्यस्तेषां सामवायिकानां यो मुख्यः प्रधानभूतः स सर्वदा त्वया शङ्कनीयो घातनीयश्चेत्युपजपेत्।

[५०] तस्य (स्या) मुख (ख्य) वधाय सामवायिकेष्वन्यतमं प्रत्यमित्रशासनं नियमनं मुख्याद् विजिगीषुतश्चोभयतो वेतन.........भ्युभयचे (वे) तनो मार्गरक्षकैः ग्राहयेत्। ततः सामवायिकानां मुख्यात् भेदः स्यादित्यर्थः।

[५१] पक्षान्तरमाह—उत्साहेत्यादि। उत्साहशक्तिर्विक्रमसामर्थ्यम्, तद्वतः सामवायिकस्य वा शासनं प्रेषयेत्।

[५२] अमुष्य प्रधानभूतस्य राज्यं गृहाण यथास्थितोऽयं सन्धिः नेष्ट इति।

[५३] तं लेखं परेषु सामवायिकान्तरेषु सत्रिणो ग्राहयेयुरित्यर्थः।

[५४] पक्षान्तरमाह—एकस्येत्यादि। स्कन्धावारमिति, शिबिरम्। वीवधमिति*, स्वदेशात्......................म्। आसारमिति, मित्रबलागतिम्। घातयेयुरिति, सत्रिण इत्येव।

[५५] इतरेषु मैत्रीवचनं तेभ्यो भेदनार्थम्। त्वमिति, सामवायिकेष्वेकस्त्वम्। एतेषामित्यादि, एतेषां सामवायिकानां त्वमेको घातयितव्यः कथमेभिः सन्धिरिति उपजपेयुरित्यर्थः।

[५६] पक्षान्तरमाह—यस्य वेत्यादि। सामवायिकेषु यस्य प्रसिद्धवीरो वा हस्त्यादिर्वा स्वयंभूतो वा विजिगीषोर्गूढपुरुषैः हतो हतो वा स्यात्। तं सत्रिण इत्यादि, तं राजानं प्रति परस्परेण सामवायिकैरेव कुतोऽयमुपघात इति सत्रिणो ब्रूयुरित्यर्थः।

[५७] ततः शासनमित्यादि। येनेदं कृतमिति प्रागुक्तवन्तं.................तस्याभिशस्तस्य विजिगीषुरमित्रलेखतया शासनं प्रेषयेत्।

[५८] भूयोऽप्येवं कुरु हस्त्यादिवधं ततः पणशेषं दास्यामीति।

[५९] तदुभयवेतना इति। तच्छासनमभिशब्दादमित्राच्चोभयवेतनग्राहिणः विजिगीषुप्रयुक्ता ग्राहयेयुरित्यर्थः।

[६०] एवमभेदेन प्रकारानुक्त्वा तत्फलमाह—भिन्नेष्वित्यादिना।

---

* अत्र 'विविधम्' इति डा. जौली. मूलपाठः।

[६१] एवं मित्रामित्रेषूक्तं भेदप्रकारं सेनापत्यादिष्वतिदिशति–तेनेति । अमात्यानिष्पादनादिरूपभेदविषयीकृतेन मित्रामित्रादिना सेनापत्यादयो विभेदस्तया व्याख्याता इत्यर्थः ।

[६२] सांङ्घिकश्चेत्यादि । सङ्घवृत्ते च वक्ष्यमाणं सङ्घानां मिथो भेदविधिमत्र प्रयुञ्जीतेत्यर्थः ।

[६३] दण्डस्य विषयं प्रकारञ्चेत्याह—तीक्ष्णमित्यदिना । अमर्षः तीक्ष्णः, उत्साहो विक्रमशक्तिः व्याधिना मृगयादिसक्तः, स्थितः शत्रुर्दुर्गवान् यस्य एतान् गूढपुरुषाः तीक्ष्णरसाग्निशस्त्रादिभिर्हन्युः । तत्र तीक्ष्णोत्साहिनो घाते शेषा निस्सारा भीताश्च स्युः, व्यसनिनोपघातस्तु सुकरः शेषाणामभीतिप्रदश्च । दुर्गवतो घाते शेषा भग्नाः स्युरित्यतः एषां वध्यत्वकथनम् । गूढपुरुषाः सम्भूयैनानुपायैर्हन्युरित्युक्तम् । तेष्वेक एव साधयेदित्याह--सौकर्यतो वेति, येन तद् घातः सर्वोपायशक्तेन सुकरः स एक एव वा तत्कुर्यात् निगूढनार्थमिति भावः ।

[६४] गूढपुरुषेषु क एवं शक्तिमानित्यत्राह--तीक्ष्णो हीति । साधयेदिति, (अ)मित्रादिकं हन्यादित्यर्थः ।

[६५] सर्वसन्दोहेति, गूढपुरुषैः सर्वसन्दोहेन यत्कर्म क्रियते ततो विशिष्टमेव करोत्येकोऽपि स इत्यर्थः । इत्युपायचतुर्वर्ग इति, उपायानां चतुर्भिः सम्मितो वर्ग एवं प्रकार इत्यर्थः ।

[६६] सामदानभेददण्डाः क्रमादेवमुक्ताः, तेषां पूर्वापेक्षा च उत्तरानपेक्षा च प्रयोगे नियतेत्याह--पूर्वः पूर्वश्चास्येति । चतुर्वर्गस्य । लघिष्ठ इति, अल्पाल्पावयवतया सुकर इत्यर्थः ।

[६७] लघिष्ठतामिवाह--सान्त्वमित्यादि । एकगुणमित्येकावयवम् ।

[६८] द्वैगुण्यप्रकारमेवाह--सान्त्वपूर्वकमिति ।

[७०] इत्यभियुञ्जानेष्विति, यातव्यं प्रति प्रस्थितेषु शिबिरगतेषु मित्रामित्रेषु एते सामादिप्रकारा उक्ता इत्यर्थः ।

[७१] प्रयाणात्प्राक् स्वभूमिष्ठेष्वपि तेषु तत्प्रयोगास्तुल्या एव ।

[७२] तत्र विशेषाङ्ग उच्यत इत्याह—विशेषस्त्विति ।

[७३] विशेषमेवाह—स्वभूमिष्ठानामित्यादि । स्वभूमिष्ठानां मित्रा-

मित्राणामन्यतमं प्रभूतैः सह पुरापि तद्विदितनाममुख्यान् दूतान् स्वमुख्यांश्च वा प्रेषयेत्।

[७४ ७५] ते च दूता एनं विजिगीषुणा सह न(नः)सन्धिरिति मिथ्या वदेयुरित्याह—अप्रतिपद्यमानमिति ।

[७६] तमितरेषामित्यादि । तमिति, विजिगीषोर्मित्राद्यन्यतमेन सह कृतसन्धिम् । इतरे ये मित्रामित्रादयस्तेषां सङ्क्रामयेयुः प्रकाशयेयुः, विजिगीषुतो मित्रामित्राद्यन्यतमाच्चोभयतो वेतनग्राहिणो गूढपुरुषास्तदुभयरहस्यवेदितया सन्धिमितरेषां सन्धेयानां सङ्क्रामयेयुः ।

[७७] युष्माकं मित्रामित्रान्यतमो योऽयं राजा स दुष्टः, विजिगीषुणा सह कृतस्यापि सन्धेर्गोपनाय । एवञ्च मित्राद्यन्यतमादितरेषां भेदः स्यादिति भावः ।

[७८] यस्य वेत्यादि । यस्माद्भयमिति, येन वैरं यस्मिन् द्वेष इति च द्रष्टव्यम् । तस्मादिति, भयादिति हेतोः । भेदयेयुरिति, गूढपुरुषा इति शेषः ।

[७९] भेदनप्रकारमाह—अयं त इत्यादि । शत्रुणेति, विजिगीषुणेत्यर्थः ।

[८०] पुरा अतिसन्धत्ते इति । अचिरेणैवातिसन्धानं स्यादित्यर्थः । सन्धीयस्वेति, विजिगीषोः सन्धानविषयो भवेत्यर्थः ।

[८१] अस्येति, मित्राद्यन्यतमस्य निग्रहे प्रयतस्य चेत्यर्थः ।

[८२] भेदन एव प्रकारान्तरमाह—आवाहेत्यादि । आनमावाहः कन्यायाः, तस्या एव दानं विवाहः, ताभ्यां वा सम्बन्धं कृत्वा असंयुक्तान् तत्सम्बन्धरहितान् भेदयेदित्यर्थः ।

[८३] एवं स्वभूमिष्ठेषु भेदप्रकारमुक्त्वा दण्डमप्याह—सामन्तेत्यादि । सामन्ता भूम्यनन्तराः, आटविका वन्याधिपतयः, तत्कुलीनाः स्वकुल्याः, अवरुद्धा नियन्त्रितपुत्राः, तेषां मित्रामित्राणां जनपदादीनि विजिगीषुर्घातयेदित्यर्थः ।

[८४] सार्थव्रजाटवीयेति । घातयेदित्येव । य एषां सार्थाः नधनसंभारवाहिवृन्दानि, व्रजाः गोधनानि, अटव्यो द्रव्यहस्तिवनादीनि,

एतानि वा घातयेत्। दण्डश्चेति*, अभिसृतं वनाजीवना (जीवना ?) जीवादिप्रसक्तं बलञ्च घातयेदित्यर्थः। अटवीभिरिति तृतीयान्तपाठे सार्थादभिसृतं तद्रक्षकतया नियुक्तं बलस्कन्धमित्येकवाक्यतया योज्यम्। न केवलं तत्पादादिनिघातः कार्यः किन्तु तेषामपीत्याह-–परस्परेत्यादि, अन्योन्यारक्षतयाऽन्यैर्दुरभिभवा जातिसङ्घा वक्ष्यमाणा राजशब्दोपजीविनः पिच्छिलिकादयः सङ्घाश्चैनान् मित्रान्(?) मित्रादीन् प्रहरेयुरित्यर्थः।

८४ गूढाश्च तीक्ष्णरसादिभिश्च प्रहरेयुः। अग्निरसशस्त्रेणेति द्वन्द्वैकवद्भावः।

शत्रुमित्राव(?)प्रतीकारमुपसंहरति—पीतं सगिलवच्चेत्यादि†। पीतं............शाकुनिकानां पक्षिविश्वासार्थं पक्षिरूपालेख्ययोगिदेहाच्छादनपटः, गिलो गिल्यते भक्ष्यत इत्यामिषं, ताभ्यामिव विजिगीषुः शठो गूढमि(म)ति भू(भू)त्वा अनुष्ठितैर्योगैः गूढोपायः पीतं सविश्वासनेन गिलवत् बडिशवदामिषेण च परमित्रायामापचरीन् घातयेदित्यर्थः।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां अभियास्यत्कर्मणि नवमे ऽधिकरणे षष्ठो ऽध्यायः।

---

९ अधि., ७ अध्या., १४५--१४६ प्रक.

सू. अर्थानर्थसंशययुक्ताः तासामुपायविकल्पजाः सिद्धयश्च।

एवं बाह्याभ्यन्तरयात्रया उपजापप्रतिजापरूपा अपनयप्रभावा दूष्यादिशुद्धा मिश्राश्चापदो ऽभिहिताः। तत्र तासां स्वरूपतो हेत्वभावात् अर्थानर्थतत्संशयहेतुतया तथात्वमभिधातुं सूत्रम्–अर्थानर्थसंशययुक्ता इति। आपदः कृततया ऽत्र विशेष्याः, अर्थो भूम्यादिलाभः अनर्थः तेषां शरीरादेर्वा विनाशः, तयोः संशयः; तैः फलभूता युक्ता आपदः उच्यन्त इत्यर्थः। प्रथमतस्तावदापदः षोढा, अर्थरूपाः

---

* अत्र 'दण्डं वा' इति डा. जौली. मूलपाठः।

† 'सगलवच्च' इति डा. जौली. मूलपाठः।

अनर्थरूपाः अर्थसंशयरूपाः अनर्थसंशयरूपाश्चेति, ताश्च पुनर्मिथो ऽनुबन्धभावाभावाभ्यां षड् वद्यन्ते। अथ समन्तत उभयत एकत इति देशतोऽपि प्रत्येकं षड् भवेयुः। अथ यात्रादौ मध्ये वा अन्ते चेति कालतोऽपि प्रत्येकं षडिति सम्भूयाष्टचत्वारिंशदिति भावः। *

[२]अत्र बाह्याभ्यन्तरभेदौ कारणे विशेषं व्यञ्जयन् प्रागुक्तमेव कारणमनुवदति—कामादिरित्यादि । कामक्रोधादिषड्वर्गः। स्वा इति अभ्यन्तरात्।

[३]कथमनयोः कोपहेतुत्वमित्यत्राह—तदुभयमासुरी वृत्तिरिति। कामादिरपनयश्च......................चार इत्यर्थ।

[४]स्वजनकोपस्य कथमापत्त्वमित्यत्राह—स्वजनेत्यादि।

[५]स्वजनकोप एव शत्रुवृद्धिहेतुषु स्यापत्स्यादित्यर्थः । आपदेव किं स्वरूपेत्यत्राह--अर्थ इत्यादि।

[६]कोप एव शत्रुवृद्धिहेतुषु...............आपदि च कारणमुक्तं, तदभिसन्धिनैवाह—योऽर्थ इत्यादि। योऽर्थ उपेक्षितः शत्रोरेव वृद्धिहेतुः स्यात् सोऽर्थोऽप्यापत्स्यादिति प्राप्नोति । यस्तैः प्रत्यादानयोग्यः स्यात् प्राप्त्यर्था या प्रभूतक्षयव्ययोत्पत्तिः स्यात् सापदित्यर्थः। आपदर्थ इति, आपद्धेतुरापद इवा..............र्थ इत्यर्थः।

[७]उदाहरति—यथेत्यादिना । आमिषभूत इति, अनेकैः स्पृहणीय एकगृहीतः सन् पुनः प्रत्यादेयः स्यात् । एवं शत्रोर्गुणान् प्रतिलोम्यादिव्यसने बा (ब) लात्प्राप्तोपि तदुपरमे तेनैव ग्राह्यः स्यादिति, एवं...........स्त्वितोपि प्रार्थनां विनैव स्वतः प्राप्तुं योग्योऽपि यः शत्रुणापेक्षितः शत्रोर्वृद्धिकरश्च सोऽप्यापदर्थः, पुनः प्रत्यादेयत्वादित्यर्थः। पश्चात्कोपेनेत्यादि,..............मूले दूष्यादिकोपो वा पार्ष्णिग्राहेण वा विरोधितः पुरस्तात् यातव्यात् लाभ इत्यर्थः। मित्रोच्छेदेनेत्यादि, मित्रस्य भूम्यादिभरणेन वा सन्धौ कृतेपि तदुल्लङ्घनेन वा प्राप्तः, तदभावमण्डलानभिमतो लाभ इत्यर्थः।

[८]अनर्थानप्याह—स्वत इत्यादि । स्वतो गृह्यमाणादर्थादेव वा, तन्निमित्तमन्यतो वा भयमित्यर्थः।

---

* अष्टचत्वारिंशत्वमापदां कया रीत्या संपन्नमिति सन्दर्भेणानेन नावगतमस्माभिः। सुधिय एव सम्यङ् निभालयन्तु।

[९]तयोः संशयमाह—तयोरनर्थ इत्यादिना । अर्थेन चे (वे) त्यर्थः तदभावविषयः अनर्थो नवेति अनर्थतदभावाविषयः ।

[१०]अर्थोऽनर्थ इति । अर्थानर्थविषयः ।

[११]अनर्थोऽर्थ इति । अनर्थार्थविषय इति ग्राह्यम् ।

[१२]अर्थतदभावसंशयादीन् क्रमेणोदाहरति—शत्रुमित्रमित्यादिना । शत्रोर्मित्रं शत्रोरेवोपरि भेदादिनोद्योजयितुमर्थो नवेति संशयः, नत्व(न)र्थशङ्केति भावः ।

[१३]शत्रुबलमित्यादि । शत्रोर्मन्ये*ऽर्थसत्काराभ्यामावाहयितुमनर्थो नवेति संशयः, न त्व (र्थ) शङ्केति भावः । बलवदित्यादिभूमेर्बलवत्सामन्तत्वात् अनर्थशङ्का भूमिग्रहणं स्वरूपतोऽर्थतश्चेति भावः । ज्यायसेत्यादि बलाधिकौ सहैकमार्गेण यातव्याभियानं महादोषमिति वचनात् अनर्थो वा लाभः संभवात् अर्थो वेति संशय इत्यर्थः ।

[१४]तेषामिति । संशयानाम् । अर्थसंशयमिति, येषु योऽर्थो नवेत्यर्थः,स्पर्शरहितः संशयः तत्र प्रवर्त्ततेत्यर्थः ।

[१५-२०]तयोरनुबन्धभावाभावं षड्वर्गमाह–अर्थोऽर्थानुबन्ध इत्यादि । अर्थः आपदर्थः योऽर्थः शत्रुवृद्धिमप्राप्तः करोतीत्यादिनोक्तः, तेनानुबन्धस्यापद्रूपत्वं निर्बाधम्, प्रथममर्थस्यार्थेनैवानुबन्धः, अर्थार्थानुबन्धाभावः, अर्थानर्थेनानुबन्ध इति; एवमनर्थस्याप्यनर्थेनैवानुबन्धः, अथानुबन्धाभावः, अथार्थो (र्थं) नानुबन्ध इति षडित्यर्थः ।

[२१]क्रमेणोदाहरति—शत्रुमुत्साद्येत्यादि† । शत्रूत्सादनवत् तदनुबन्धिनः पार्ष्णिग्राहादानस्यापि अर्थत्वात्तथोक्तः ।

[२२]अर्थं निरनुबन्धमुदाहरति—उदासीनस्येत्यादि । उदासीनात्फलं हिरण्यादि गृहीत्वा तस्य चतुरङ्गादिबलेन सहकारः निरनुबन्धोऽर्थः तस्यार्थानर्थयोरुभयोरपि अहेतुत्वादिति भावः ।

[२३]अर्थमनर्थानुबन्धमुदाहरति—परस्येत्यादि । दुर्बलो बलवतः प्रतिघातो ह्यन्तर्धिरिति ह्युक्तम्, तस्योच्छेदनम्, तदात्वेऽर्थो बलवतो निवारणभावादनर्थानुबन्धः ।

[२४]एवमर्थत्रयमुक्त्वाऽनर्थत्रयमाह–शत्रुप्रतिवेशस्येत्यादि । शत्रोर्यः प्रतिवेशो भूम्यनन्तरः तस्य शत्रुणा विरोधे कोशेन बलेन चानुग्रह-

* अत्र कदाचित् 'शत्रोर्बलमर्थसत्का०, इत्यादिपाठो भवेत् ।

† 'शत्रुमुत्पाद्य' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

स्तदात्वेनर्थोऽप्यर्थानुबन्धः। अनर्थस्यानर्थानुबन्धस्य उदाहार्य्ये क्रमातिक्रमः पूर्वपूर्वस्य श्रेयस्त्वकथनविरोधो माभूदिति। अर्थानुबन्ध इति, तस्य शत्रुभङ्गफलत्वादिति भावः।

[25]हीनमित्यादि*। हीनं स्वतो दुर्बलं, शत्रुनिरासे स्वसहकारितयोद्योजयतया स्वयं निवृत्तिरनर्थो निरनुबन्धः। उत्साहनमर्थसाध्यतया ऽनर्थ एव, हीनस्य तु कुपितस्याप्यकिञ्चित्करत्वात् निरनुबन्ध इति भावः।

[26]ज्यायांसमित्यादि। प्रबलं शत्रुनिरासे स्वयं सहकरिष्यामीत्युत्साह्य निवृत्तिरनर्थो ऽनर्थानुबन्धः। प्रबलकोपे बाधनीयं स्यादिति भावः।

[27]एतस्मिन्ननुबन्धषड्वर्गे पूर्वः पूर्वो ऽपरिहार्यो ऽर्थः, पूर्वः पूर्वः परिहर्त्तव्यश्चानर्थ इत्याह—तस्येत्यादिना†। तस्येत्यनुबन्धषड्वर्गस्योपसंप्राप्तुं परिहर्त्तुञ्चेत्यर्थः।

[28]इति कार्यावस्थापनमिति। कार्ययोः प्राप्यपरिहार्ययोरर्थानर्थयोः स्वरूपतो व्यवस्थापनमित्यर्थः।

[29]देशतस्तयोर्व्यवस्थापमाह—समन्तत इत्यादि। देशस्य समन्तत उभयत एकत इति भेदमभिसन्धाय प्रथमं समन्तत इति देशविशेषिते अर्थसंशयापदौ दर्शयति-समन्तत इत्यादिना। देशप्रदर्शनेपि युगपदिति कालग्रहणं तयोः रूपत्वसिद्ध्यर्थमन्यथा समन्ततः प्राप्तानाममप्यर्थानां क्रमेण कर्त्तुं शक्यत्वादिति।

[30]सैव पार्ष्णिग्राहेत्यादि। सैव-समन्ततो युगपदर्थोत्पत्तिरेवेत्यर्थः। पार्ष्णिग्राहविगृहीतेति, पार्ष्णिग्राहेण विरोधितेत्यर्थः।

[31]तयोः प्रतीकारमाह—तयोरिति। समन्ततोऽर्थतः संशयापदोः। मित्राक्रन्दोपग्रहादिति, मित्रस्याक्रन्दस्य च सुकरसन्धानत्वेन तदालीकरणादिति भावः। सिद्धिरिति, प्रतिक्रिया।

[32]यद्यपि समन्ततो युगपदर्थे तत्संशयापदोरनन्तरं समन्ततो युगपदर्थानर्थसंशया वक्तव्याः, तथापि तावदुभयोर्थानर्थसंशयाया-

* अत्र 'हीनशक्तिम्' इति डा. जौली. मूलपाठः।

† 'तेषाम्' इति बहुवचनान्तः पाठो डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके।

मतिदेशे वक्ष्यमाणस्समन्ततो युगपदर्थी(वह ?)पदमाह—समन्तत इति। समन्ततो युगपद् भयहेतुः सन्निधिः समन्ततोऽनर्थापदित्यर्थः।

[33]सैव मित्रेत्यादि । समन्ततोऽनर्थापदेव । मित्रविगृहीतेति, स्वानुकूलमित्रेण परिगृह्यमाणेत्यर्थः ।

[34]द्वयोः प्रतिक्रियामाह—तयोरिति । समन्ततो युगपदनर्थतत्संशयापदोः । चलामित्राक्रन्दोपग्रहादिति, चलस्य दुर्गरहितस्य शत्रोः सुकरसन्धानत्वादाक्रन्दस्य च पार्ष्णिग्राहकप्रतिबन्धकत्वात्तत्प्रतिक्रियेत्यर्थः ।

[35]प्रतिक्रियान्तरमाह—परमिश्रेति । प्रागुक्तायाः परमिश्राख्याया आपदो यः प्रतीकारो मित्रसन्धादिद्वारक उक्तः, स एवात्रापि वा स्यादित्यर्थः । यद्यप्यनन्तरं समन्ततोऽर्थानर्थसंशया वक्तव्याः, तथापि तामुभयतोऽर्थानर्थसंशयायामतिदेक्ष्यन्तु(न्नु)भयतो(अ)र्था)माह-इतो लाभ इत्यादिना ।

[36]उभयतो(या ?)र्थायाः प्रतिक्रियामाह—तस्यामिति । यद्यपि समन्ततोऽर्थापदो मित्रतदुपग्रहात्सिद्धिरिति प्रागुक्तम्, तथापि अस्यापि तत्प्रतीकारत्वं ज्ञापयितुमाह—समन्ततोऽर्थायाश्चेति । लाभगुणयुक्तमिति, आदेयप्रसादका ये प्रागुक्ता लाभगुणाः तद्युक्तमित्यर्थः ।

[37]समन्ततो ऽर्थानां लाभगुणेऽपि तुल्ये किंकृतमित्याह—तुल्य इत्यादि । प्रधानमिति, श्लाघ्यफलेतरहेतुभूतं वा । आसन्नमिति, देशतः कालतः । अतिपातनमिति आत्ययिकम् । ऊनोपायेन भवेदिति, येन लाभेनावश्यंभाविना स्वयं हीनो भवति तमाददीतेत्यर्थः ।

[38]उभयतोऽनर्थमाह—इतोऽनर्थ इत्यादि ।

[39]तत्प्रतीकारमाह—तस्यामिति । यद्यपि समन्ततो ऽनर्थायाः प्रतीकारश्चलामित्राक्रन्दोपग्रहः प्रागुक्तः, तथापि मित्रेभ्यः सिद्धिमित्यादेरपि प्रतीकारत्वं ज्ञापयितुमाह-समन्ततो ऽनर्थायाश्चेति । सिद्धिमिति, अनर्थप्रतिक्रियाम् ।

[40]अत्र यद्यप्येकतोऽर्थाया अप्यापत्त्वमप्राप्तौ शत्रुवृद्धिकरणादिरूपं सम्भवेदित्येव, तथापि तस्या न भेदप्रयुक्तमापत्त्वमिति सा

नोद्दिष्टा; एवमेकतो ऽनर्थाया अपि न देशनिमित्तमापत्त्वं स्वरूपत एवानर्थत्वेनापत्त्वात्, अतस्तस्याः प्रतीकार एवं वक्तव्य इति मन्वानो देशनिमित्तप्रकरणे मित्राभावे प्रकृत्यवयवत्यागप्रतीकार्यमन्तर्भावेनेन तत्प्रतिक्रियामाह—मित्राभाव इति । प्रकृतीनां लघीयस्येति, लघुतरया क्षुद्रया प्रकृत्येति क्षुद्रप्रकृतित्यागेन प्रतिकुर्यादित्यर्थः ।

[४१]उभयतो ऽनर्थायाः प्रतीकारमाह—उभयत इत्यादि । ज्यायस्येति, प्रकृतीनां प्रशस्यतरया मुख्यप्रकृतित्यागेनेत्यर्थः । समन्ततो ऽनर्थायाः प्रतीकारमाह—समन्तत इत्यादि । मूलेनेति, स्थानीयत्यागेनेत्यर्थः ।

[४२]अशक्ये इति । उक्तप्रकारत्यागैः अशक्ये प्रतीकारे स्वदेहस्यातिरिक्तं सर्वमप्युत्सृज्यापगच्छेत् ।

[४३]ननु सर्वत्यागादपगमः कथमिति स्यादित्याह—दृष्टा हीति । जीवितमात्ररक्षणमपि नीतिरेव, पुनरपि आवृत्तिसम्भवादित्यर्थः । तथापि कथमयं सत्पुरुषाचार इत्यत्राह—यथा सुयात्रोदयनाभ्यामिति, सुयात्रो नलः, उदयनो वत्सराजः, ताभ्यामपि सर्वत्यागेन देहमात्रं रक्षितमिति भावः। सर्वत्यागेनापसृत्यया जीवतः पुनरावृत्तिः सा दृष्टैव लोके, यथा नलवत्सराजाभ्यामपक्रम्य पुनरावृत्तिः कृतेत्यर्थः ।

[४४]एवमुभयधार्थामुभयधानर्थाश्चाभिधाय उभयतो ऽर्थानर्थामाह—इतो लाभ इत्यादिना । राज्याभिमर्श इति, जनपदाद्यवस्कन्दनादित्यर्थः । ननु समन्ततोऽर्थसंशया समन्ततोऽनर्थसंशया च यथा दर्शिते तथा पार्ष्णिग्राहविग्रहादुभयतोऽर्थसंशया च किं न दर्श्यंते इति चेत्, सत्यम्, समन्ततोऽर्थसंशयायामिव उभयतोर्थसंशयायामपि मित्राक्रन्दोपग्रहस्य प्रतीकारस्य तुल्यतया तस्या गतार्थत्वात्; एवमुभयतोऽनर्थसंशयायामपि चलामित्राक्रन्दोपग्रहस्य परिहारस्य तुल्यत्वात् न पृथग्ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् ।

[४५]उभयतोऽर्थानर्थायां प्रतीकारमाह—तस्यामनर्थेत्यादिना । अनर्थसाधक इति, अनर्थस्यापि प्रतीकारहेतुभूतो योऽर्थः, यस्यार्थस्यादाने शङ्कितोऽर्थो न स्यात् तमाददीतेत्यर्थः ।

[४६] यदि तु तथाविधोऽर्थो न स्यात् तदा राज्याभिमर्शात्मकमनर्थमेव प्रतिकुर्यादित्यर्थमाह--अन्यथा हीति ।

[४७] नन्वेवमुभयतो ऽर्थानर्थापदि समन्ततो ऽनर्थानर्थापद्.........
.........तत्प्रतीकारश्च किं नोक्तावित्यत्रातिदेशमेव परिहारमाह--एतया समन्तत इति । साप्यस्त्येव, तत् प्रतीकारोऽप्ययमेवेति ग्राह्यमित्यर्थः ।

[४८] अनर्थार्थसंशयमाह—इतो ऽनर्थ इत्यादि । इतो ऽनर्थनिश्चयः अन्यतोऽर्थसंशय इत्युभयतोऽनर्थसंशयेत्यर्थः ।

[४९] प्रतीकारमाह--तस्यामिति । पूर्वमनर्थमेव साधयेत् प्रतिकुर्यात् ।

[५०] तत्सिद्धाविति । तस्यानर्थस्य प्रतीकारे सतीत्यर्थः । अर्थसंशयामिति, साधयेदित्येव ।

[५१] पूर्वमन्ततो ऽनर्थार्थसंशयाया अवसरे अनुक्तत्वात् तमप्युभयतो ऽनर्थानर्थसंशयायामतिदिशति--एतयेति ।

[५२] एवमनर्थनिश्चयवतीमुक्त्वा ऽनर्थसंशयवतीमाह---इतोऽर्थ इत्यादि ।

[५३] एतया समन्ततो ऽर्थानर्थसंशया व्याख्यातेति । साप्येतत्तुल्यरूपा ग्राह्येत्यर्थः ।

[५४] प्रतीकारप्रकारमाह—तस्यामिति । सामान्यतः सर्वप्रकृतीनामर्थसंशये प्राप्ते ततो मोचनावश्यंभावः पूर्वपूर्वायाः प्रकृतेः प्रथमं स्वामिनस्ततोऽमात्यादेरित्यर्थः ।

[५५] अत्रोपपत्तितया प्रधानाङ्गस्यानर्थापत्तिः सह्येति निदर्शयति—श्रेयो हीति । सर्वापराया मित्रप्रकृतेस्तदनन्तरपूर्वस्य दण्डस्य वानर्थसंशयप्राप्तौ स्वदण्डमित्रस्यैव सह्यस्स इत्यर्थः । एवं दण्डकोशयोर्दण्डस्यानर्थप्राप्तिः सह्या नतु कोशस्येत्याह--दण्डो वा न कोश इति, श्रेयानित्यनुषङ्गः ।

[५६] प्रकृतिर्हि द्विविधा—पुरुषरूपा द्रव्यरूपा च, तयोः साकल्येन मोचन (ना)शक्त्या तदवयवमोचनप्राप्तौ तदनुगुणं विशेषमाह—समग्रमोक्षणाभाव इति ।

४७ तत्र पुरुषप्रकृतीनामिति । अनर्थतो मोचनात् बहूनां मोचनं ज्यायः । एवमनुरक्तो..................स्येत्याह—बहुलमनुरक्तं वेति । वर्जनीयानाह—तीक्ष्णलुब्धवर्जमिति, तयोरविश्वसनीयत्वादिति हृदयम् । द्रव्यप्रकृतीनामवश्यमोचनीयत्वमाह—द्रव्येत्यादि । सारमिति, गुरुमूल्यं यथा कोशादौ रत्नादि । महोपकारमिति, यथा प्राणधृतिहेतु व्यूहादि युद्धे गजाश्वादिर्वा । द्रव्येष्ववश्यं मोचनीयत्वे प्रयोजनमुक्त्वा मोचनीयद्रव्यलाघवाद्यनुगुणमुपायलाघवाद्यपि स्यादित्याह-सन्धिनेत्यादि । मोचनीयद्रव्यलाघवे तदुपायगुणलाघवमपीत्यर्थः । गुरूणि द्रव्याणि विगृह्याणाभ्यां मोचयितुं यतेतेत्याह—विपर्ययेणेति* । विपर्यये इत्यपपाठः ।

४८ एवं मोचनीयं तदुपायभूतं सन्ध्यादिलाघवञ्चोक्त्वा इदानीमापन्मोचनस्यैव प्रकारमाह—क्षयेत्यादिना । क्षयो नामा...वं प्राप्तिः, ततः स्थानं प्रकृतिस्थतां लिप्सेत, स्थानाच्च वृद्धिः, न पुनः क्षयाद् वृद्धिमित्यर्थः ।

४९ वृद्धिप्राप्तस्यैव ततः स्थानक्षयप्राप्त्या यदि विशेषवृद्ध्यतिशयः प्राप्येत, तदा क्षयस्थानवृद्धय इति क्रममपहायानवद्यतोऽपि वृद्धित एव स्थानक्षयौ प्राप्नुयादित्याह—प्रतिलोम्येन वेत्यादिना । विशेषं पश्येदिति, वृद्ध्यतिशयं लिप्सेतेत्यर्थः ।

६१ एवं देशापदमुपसंहृत्य कालद्वारकापदामपि देशादुक्तप्रतीकारमतिदिशति—एतेनेति । देशनिमित्तापदां प्रतिविधानकथनेनेत्यर्थः । यात्रादिमध्यान्तेष्विति†, कालद्वारकापदामित्यर्थः । उपसम्प्राप्तिरिति, प्रतिविधानसहितेति भावः । व्याख्यातेति, यथा समन्ततो युगपदर्थोत्पत्त्यादयो देशापदः पार्ष्णिग्राहाक्रन्दमित्रोपग्रहादिसन्ध्याः तथा यात्रायाः आदिमध्यान्तरूपकालावस्थानिमित्ता अप्यापदः प्रतीकार्या इत्यर्थः । ननु समन्ततो युगपदर्थेत्यादिषु देशनिमित्तता न भेदकः (?) यात्रायास्तु आदिमध्यान्तावस्थानां भेदकतया कालभेदनिमित्तत्वमुक्तमित्यलम् ।

---

* डा. जौलीसम्पादितपुस्तके तु 'विपर्ययैः' इति बहुवचनान्तः पाठो दृश्यते ।

† अत्र 'यात्रामध्यान्तेषु' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

६२ ननु यात्रादिमध्यान्तेषु अर्थानर्थसंशया युगपत्सम्भवेयुः, तदा तत्रार्थोपादानादिनियमः शक्यः स्यात् तद्यौगपद्यमेव न सम्भवतीत्यत्राह—निरन्तरेत्यादि । तत्र यात्रादावितिं*, अर्थानर्थः आपदर्थः प्राप्तुं श्रेयान् भवतीत्यन्वयः । निमित्तमाह—पार्ष्णिग्राहासारप्रतिघातेति, अर्थेन पार्ष्णिग्राहादयः प्रतिबद्धुं शक्या इति भावः । आधा(सा)रो यातव्यस्य मित्रबलं तयोः प्रतिघातान्निमित्ततयेत्यर्थः । न केवलं तत्प्रतिबन्धार्थं किं तर्हि क्षयव्ययार्थमपीत्याह—क्षयव्ययेत्यादि, यात्रायां क्षयव्ययावर्थसाध्यौ; तथा प्रवासो दूरगमनमपीति, आदेयमपि यातव्यगृहीतं भूम्यादिकमप्यर्थोपगृहीतसाहाय्यप्रत्यादेयम्, एवं प्रयातस्य मूलं स्थानीयाद्यप्यर्थेन रक्ष्यमिति तन्निमित्ततयार्थः श्रेयानित्यर्थः ।

६३ तथानर्थस्तत् संशयोऽपि यात्रारम्भे स्वभूमिषु सुखप्रतीकार्य इत्याह—तथानर्थ इत्यादिना ।

६४ एतेनेति । यात्रामध्येऽपि उक्तानां निमित्तानां तुल्यत्वादिति भावः ।

६५ यात्रान्तेत्वर्थ एव श्रेयान्..............नर्थादित्याह—यात्रान्तेत्विति । यात्रान्ते तु यातव्यस्य कर्शने वोच्छेदने वार्थः प्राप्यः नानर्थः तत्संशयो वा ।

६६ परभूमिषु...†.................यात्, बद्धवैरस्य शत्रोः छिद्रान्वेषणपरत्वादिति भावः ।

६७ अस्यापवादमाह—सामवायिकानामिति । सामवायिकैः सह प्रयातस्य तत्प्रधानस्येदं विधानं, अपुरोगस्यत्वप्रधानभूतस्य विशेषोस्तीत्यर्थः । तमाह-यात्रेत्यादि, यात्रामध्यान्तयोरप्रधान.........तत्संशयो वा । प्रकृतकार्य एव हेतुमाह—अनिबन्धगामित्वादिति‡, साम-

* डा. जौली. मूलपुस्तके तत्ररहितो 'यात्रादौ' इत्येतावन्मात्र एव पाठो वर्त्तते ।

† अत्र कदाचित् 'परावाधभयात्' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् । सूत्रप्रतीकन्त्वत्र न दृश्यते । वस्तुतस्त्वित्थमनुक्रमो भवेत्पाठस्य:—"परावाधेति । परभूमिषु परावाधभयात्, बद्धवैरस्य शत्रोः" इत्यादि ॥

‡ 'अनुबन्धगामित्वात्' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

वायिकैः सम्भूय गमने तत्प्रधानभूतस्य ततोऽन्यत्र च गमनमत्य-शक्यम्, सम्भूयागमने तु तत्प्रधानस्य निष्प्रतिबन्धमन्यत्रापि गमनं शक्यमित्यर्थः।

[६८]एवमर्थानर्थसंशयानामन्योन्यप्रेप्सया प्रतिकार्यत्वाद्यभिधाय तेषामेव प्रत्येकं वर्गभेदप्रदर्शनेनापि तारतम्यमाह—अर्थ इत्यादिना। प्रयोजनवाचिनो ऽर्थशब्दस्य त्रिभिः समितोयं वर्ग इत्यर्थः।

[६९]अर्थवर्गस्य प्राप्यत्वे तारतम्यमाह—तस्येति। पूर्वः पूर्व इति, अर्थारम्भश्श्रेयस्त्वमित्यर्थः।

[७०]अर्थधर्मकामानामपि पर्यायैरनर्थत्रिवर्गः, तस्य क्रमात् पूर्वपूर्वत्वप्रतीकार्यत्वमित्याह—अनर्थ इत्यादिना।

[७२]अनर्थादयो नार्थाद्यभावमात्ररूपाः, किन्तु विरोधिरूपा इत्याशयवान् संशयत्रिवर्गमाह—अर्थो ऽनर्थ इत्यादि। संशयत्रिवर्गे ह्यर्थादयः पूर्वपक्षाः, अनर्थादयश्चोत्तरपक्षाः।

[७३]तत्रानर्थानां सन्धौ प्रतिक्रियायां कृतायां अर्थादयः प्राप्या इत्याह—तस्येति।

[७४]उपसंहरति—इति कालावस्थापनमिति। यात्रादिमध्यान्तवदर्थानर्थादित्रिवर्गेष्वपि पौर्वापर्यद्वारकमेव कालान्वय इति ग्राह्यः (ह्यम्)।

एवमापदो ऽभिधाय तासां सामादिरूपां प्रतिक्रियामवतारयितुं सूत्रम्—तासामुपायविकल्पजाः सिद्धय इति। तासामापदां सामाद्युपायप्रभेदजाः प्रतिक्रिया उच्यन्त इत्यर्थः।

[७६]कदर्थमाह—एतासां सिद्धिरिति*। ननु समन्ततो ऽर्थादीनां सर्वापदामपि मित्राक्रन्दोपग्रहादिरूपा सिद्धिरिति......सत्त्वोक्तैव, पुनः किमनेनारम्भेणेति चेन्न, तत्र सामादिविषयीभूता मित्रादय एवोक्ताः, न तु तदुपायभूताः सामादयः, तेषामत्राभिधानमिति क्व पौनरुक्त्यम्।

[७७]तत्पुत्रादिविषये तूपायविशेषान् नियमयति—पुत्रेत्यादिना। बान्धवा ज्ञातिसम्बन्ध्यादयः। अनुरूपेति, पुत्रादयो विधेयत्वगुण-

* 'तासां सिद्धिः' एतावन्मात्र एव पाठो डा. जौली. मूलपुस्तके।

स्वाद्युपेता इति ह्युत्सर्गः, तत्र सामादय एव यथायथमुचिताः, कार्यकरत्वादित्यर्थः । पौरेत्यादि, पौरादीनामनुरागादिमतां विधेयानाञ्च सामदण्डानौचित्यात् दानभेदाभ्यां सिद्धिरित्युक्तं सामन्तेत्यादि(ना ?), सामन्तादीनामभव्यतया सामान्यविषयत्वादुक्तं भेददण्डाभ्यामिति ।

७८ इत्यनुलोमेति* । सामदानभेदाद्यभ्युपाया क्रमावस्थिताः, तत्र पूर्वपूर्वानौ(नौ)चित्ये सति उत्तरोत्तरप्रयोग इति क्रमानुरूपा प्रतिक्रियेत्यर्थः । विपर्यये प्रतिलोमेति, अत्रादिक्रमे सामादिक्रमनियमोऽनुलोमत्वं, तेषां पुत्रादीनां विपर्यये यथोक्तोचितविधेयत्वादिस्वराद्यभावे सामन्तादीनां सौजन्यादिना वैरकारणाद्यभावे पुत्रादिषु भेददण्डादिः सामन्तादिषु सामदानादिरिति च प्रतिलोमत्वम् ।

७९ मित्रामित्रेष्विति । भूम्येकान्तरत्वेपि कुतश्चिन्निमित्ताद् विकृतास्तेषु । व्यामिश्रा सिद्धिः सर्वोपायप्रयोगो न्याय्य इत्यर्थः ।

८० मिथो विरुद्धप्रायाणां सामादीनां कथमेकत्र प्रयोग इत्यत्राह—परस्परेति । अन्योन्यस्य ये विषयास्तेषां मिथो विरुद्धा अप्येते साधकाः सहकारिणः सत्वादिगुणत्रयवदित्यर्थः ।

८१ अस्यापवादतया विषयभेदेन क्वचित् व्यवस्थामाह—शत्रोरित्यादि । शङ्कितेषु क्रुद्धत्वभीतत्वादिना कृत्यभूतेषु शत्रोरमात्येषु साम्नैव सिद्धिः स्यात् नापदेत्यर्थः ।

८२ दूष्येत्यादि । शत्रोरिति च शेषं निर्वर्त्तयतीति† चानुवर्त्तनीयमिह्येत्तरत्रापि । शक्तिमत्स्विति, उत्साहादिशक्तिमत्स्वमात्येषु दण्ड एव प्रयोज्य इति नियम इत्यर्थः ।

८३ एवमुपायानां विषयभूतपुरुषापेक्षया व्यवस्थासङ्करौ प्रदर्श्येदानीमापदां गुरुलघुत्वानुगुण्येनापि नियोगविकल्पादिप्रकारानाह—गुरुलाघवेत्यादि । गुर्विति भावप्रधानो निर्देशः, गौरवलाघवयोगादित्यर्थः ।

८४ नियोगादीन् स्वयमेव दर्शयति—अनेनैवेत्यादिना । नान्येनेति, अत्र सिद्धिरिति शेषः ।

---

* अत्र 'एषानुलोमा' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

† एकाशीतितमसूत्रे 'शेषप्रयोगं निवर्त्तयति' इत्यात्मकः पाठो डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके दृश्यते ।

[५७]एषां नियोगादिभिर्यावन्तो भेदाः स्युः तान् दर्शयति—तेषामित्यादिना। एकैकतैव योगः प्रयोगो येषान्ते तथा, सामादयश्चत्वार एकैकशः प्रयोज्या इत्यर्थः। एवं द्वित्वेन त्रित्वेन चतुष्ट्वेन च प्रयोगो येषामिति व्याख्येयम्। अत्रैवं पञ्चदश प्रयोगाः, सामादय एकैकशस्तावच्चत्वारः, अथ त्रिकाण्यपि चत्वार्य्येव, यथा सामदानभेदाः सामदानदण्डाः सामभेददण्डाः दानभेददण्डाः इति।

[५८]अथ द्विकानि षट्, यथा सामदाने सामभेदौ सामदण्डौ दानभेदौ दानदण्डौ भेददण्डाविति।

[५९]अथैकं चतुष्कमिति।

[६०]तावन्तः प्रतिलोमा इति। दण्डादारभ्य सामपर्यन्ता एकैकशश्चत्वारः। दण्डभेददानानि दण्डभेदसामानि दण्डदानसामानि भेददानसामानि। द्वित्रिद्विकानि च षट्—दण्डभेदौ दण्डदाने दण्डसामनी भेददाने भेदसामनी दानसामनी इति। व्युत्क्रमश्चतुर्योगो दण्डादिसामान्तः प्रयोज्यः, व्यक्तभेदेपि प्रयोगपौर्वापर्यभेदानुलोमप्रतिलोमभेदोपयोग इति ग्राह्यम्।

[६१]एवं तथैव प्रतिक्रियया प्राप्तं सिद्धीनामपि चातुर्विध्यं दर्शयति—तेषामित्यादिना। तेषां सामादीनां दण्डादीनाञ्च मध्ये एकतो या सिद्धिः सैकसिद्धिरित्यादिरूपतया चतुर्धा सिद्धय इत्यर्थः।

[६५]आपत्त्वेन प्रकृतेष्वर्थानर्थसंशयेषु अर्थस्य धर्मादित्रिवर्गतयोक्तत्वात् तेष्वप्यर्थस्यैव प्राधान्यात् तस्यैव त्रिवर्गानुबन्धतया सर्वसिद्धितयाख्यायत इत्याह—धर्ममूलत्वादित्यादि।

[६६]यद्यप्यापत्सु सिद्धिशब्दः प्रतिक्रियापर्यायः प्रकृतः, तदुभयोरपि फलरूपत्वसाम्येन लाभपर्यायो ऽत्र प्रयुक्त इत्याशयवानुपसंहरति—इति सिद्धय इति।

[६७]एवमपनये च मानुषीरापदोऽभिधाय दैवीराह—दैवादित्यादि। दैवं पूर्वकृतमदृष्टम्। प्रमारः सङ्घशो निर्व्याधिकं मरणम्। विद्रवो जनपदप्रपलायनम्। आसुरी सृष्टिः* मूषिकादीनां प्रभूतोत्पत्तिः।

[६८]प्रणिपातो नमस्कारादिः, सिद्धिः प्रतिक्रिया उक्ता।

---

* 'आसुरी वृष्टिः' इति डा. जौली. मूलपाठः।

९९ एवं दैवापदोऽवश्यप्रतीकार्योपादानेनोपसंहरति—अतिवृष्टिरित्यादिना* । आसुरीसृष्टिः† मूषिकादिप्रभूतोत्पत्तिः । अतिवृष्ट्यादिकायां दैवापदि तत्प्रतीकारायाथर्वोक्तं शान्तिकादि प्रतिक्रिया स्यात् । तथा तपःसमाध्यादिसिद्धानामारम्भाः तच्छान्त्यर्थानुष्ठानानि च सिद्धयः प्रतिक्रियाः स्युरित्यर्थः ।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां अभियास्यत्कर्मणि नवमे ऽधिकरणे सप्तमो ऽध्यायः ।

पूर्णञ्चाभियास्यत्कर्म नवमाधिकरणम् ।

---

* डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके 'अवृष्टिरतिवृष्टिर्वा' इत्यानुपूर्वीकः पाठो वर्त्तते । तथासति 'अवृष्टिरित्यादिना' इत्यात्मकं प्रतीकं स्यात् । सम्भाव्यते कदाचिदादर्शव्याख्यामूलपुस्तके 'अतिवृष्टिरवृष्टिर्वा' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् ।

† 'आसुरी सृष्टिः' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

साङ्ग्रामिकं नाम दशमाधिकरणम् ।

१० अधि., १ अध्या., १४७ प्रक.

सू. स्कन्धावारनिवेशः ।

एवमभियास्यतः कर्तव्यं शक्तिदेशकालबलाबलज्ञानादिकमापत्प्रतीकारान्तमुक्त्वा अभियातस्य सङ्ग्राम एव कार्य इति तमधिकृत्य प्रवृत्तं साङ्ग्रामिकमित्यधिकरणसम्बन्धः। स्थितस्य स्कन्धावारनिवेशनाद्यनेकावयवस्यापत्प्रतीकारवत् प्रमाणत्वादेव कार्यत्वात् आपत्प्रतीकारानन्तरं स्कन्धावारनिवेशमभिधातुं सूत्रम्—स्कन्धावारनिवेश इति । स्कन्धावारो युद्धभूमेरासन्नमावासस्थानं, तस्य निवेशो निर्माणादिविधिः, स उच्यत इत्यर्थः ।

ननु साङ्ग्रामिकस्य प्राथमिकावयवत्वात् प्रयाणमेव प्रयातस्य निवेश इति स्थितं अतस्तदेव प्रथमं वाच्यमिति चेन्न, निवेशशब्दस्य निर्माणार्थत्वात् निर्मिते च स्कन्धावारैः(रे)पुनस्तत्र प्रयातस्य सबलस्यावासनस्थितेरिति । अतः स्कन्धावारनिर्माणं तावदाह—वास्तुकेत्यादिना । वास्तुका वास्तुविद्याविदः, वास्तुनि इति प्रदेश इत्यर्थः। नायकेत्यादि(ना ?),नायकः सेनाग्रयायी सहस्रपतिः, वर्द्धकिः स्थपतिः, मौहूर्तिकः मुहूर्तविधायकः, ते स्कन्धावारं शिबिरं वृत्तदीर्घचतुरश्रं वृत्तं दीर्घं वेत्यर्थः । कुत एवं विकल्प इत्याह–भूमिवशेनेति, निर्माणभूमेरनुगुणमित्यर्थः । चतुर्द्वारमिति, चतुर्दिशीति भावः । षट्पथमिति, त्रयः प्राचीना राजमार्गाः त्रय उदीचीना इति पूर्वोक्तप्रकारेणेति भावः । नवसंस्थानमिति, नवत्वचरमिति वा नवनवप्रविभक्तमिति वार्थः। मापयेयुरिति, निर्मापयेयुः मितया निवेशयेयुरिति वा।

खातेत्यादि । खातः परिखा, वप्रं प्राकारमूढा(ला)धिष्ठानं, सालः प्राकारः, द्वारं गोपुरं, अट्टालकं प्राकाराद्बहिर्निर्गताः प्रदेशाः, एभिर्युक्तं कुर्यात् । पराघातभये चिरावस्थाने च संभाविते इति भावः । मध्यमस्येत्यादि, मध्यमस्य वास्तुहृदयस्य नाम उत्तरे उदीच्ये अवाचीतरे नवभागे नवमांशे राजवास्तु राजगृहं, अर्धविस्तारमिति,

पश्चाशद्धनुर्विस्तारम्, पश्चिमार्धं इत्यादि, तस्येति राजवास्तुनः पश्चिमार्धे अन्तःपुरं मापयेयुरित्यादिः । अन्तर्वंशिकेत्यादि, अन्तर्वंशिका अन्तःपुररक्षका, तत्सैन्यश्चान्ते तत्समीपे पश्चिमतो निवेशेतेत्यर्थः ।

पुरस्तादिति । राजवास्तुनः पौरस्त्ये भागे उपस्थानं आस्थानमण्डपः कार्य इत्यर्थः । दक्षिणत इति, अत्र राजवास्तु इत्युत्तरत्र......... भेदेष्वनिवर्त्तनीयम् । कोश इति रत्नादिस्थानम् । शासनकरणमक्षपटलं, कार्यकारणव्यवहारादिनिरीक्षणशाला, एतानि वास्तुनो दक्षिणतः कार्याणीत्यर्थः । राजोपवाह्यानामिति, राजवाहानाम् । एवं राजवास्तुनिवेशमुक्त्वा ततो बहिस्तद्रक्षाविधिः(धिं)तद्वर्तनश्चा (श्चा)ह—अतो धनुः शतेत्यादिना, अत इति धनुश्शतायामात्तदर्धविस्ताराच्चोक्ताद्राजवास्तुनः परस्ताद्धनुश्शतसमिता मिथोऽन्तरालाश्चत्वारः; (परीक्षाचास्याः ?) तत्र राजवास्तुनोऽनन्तरः शकटैः कार्यः, ततो धनुश्शतं मुक्त्वा मेधीप्रततीभिस्त्रिभिः, मेध्योनाम महत्यः कण्टकिवृक्षशाखाः तत्कृताभिः पूर्वतस्त्रिभर्वृत्तिभिः ततो बहिः स्तम्भैः सारदारुभिः, ततोपि बहिः प्राकारेणेत्यर्थः ।

तत्र राजपरिघनिवेशक्रममाह—प्रथम इति । शकटपरिक्षेपे । पुरस्तादिति, प्राच्यां दिशीत्यर्थः । दक्षिणत इति, प्रथमपरिक्षेपे इत्येवं(व) । कोष्ठागारमिति, धान्यस्नेहादिस्थानम् । महानसमिति, पाकस्थानम् । कुप्यायुधेत्यादि, कुप्यं शारिपर्याण.........लेणलाकादिगृहम्, आयुधशाला च ।

एवं प्रथमपरिक्षेपेनिवेशमुक्त्वा द्वितीयेऽप्याह—द्वितीय इति । मेधिप्रतत्यवकाश इत्यर्थः । अश्वरथानामित, अश्वानामजादित्वात्पूर्वनिपातः, तत्रापवाह्यव्यतिरिक्तानामिति शेषः । सेनापतेश्चेति, पत्तिदशकस्यैकः सेनापतिरिति वक्ष्यते तस्येत्यर्थः । अत्र वा नियमावचनात् यथासम्भवमिति ग्राह्यम् ।

तृतीयपरिक्षेपेऽप्याह—तृतीय इति । श्रेण्य इति, काम्भोजकसौराष्ट्रकादयः । प्रशास्ता कण्टकशोधनाध्यक्षः । अत्र स्थानमित्यस्य निवृत्तत्वान्निवेश इति शेषो द्रष्टव्यः ।

चतुर्थपरिक्षेपेऽप्याह—चतुर्थ इति । वृष्टिरिति, कर्मकरवर्गाधिपतिः । नायक इति, सेनापतिदशकस्यैकः पतिः । मित्राणामाटवि-

कानाञ्च बलमिति, स्वपुरुषैरधिष्ठितं निविशेतेत्यर्थः । अमित्रबलं क्रीतादितया प्राप्तमिति ग्राह्यम् ।

[9]चतुर्थपरिक्षेप एव वणिगा(जा)दयो वसेयुरित्याह—वणिज इत्यादि । रूपाजीवो जीविकैतासामिति, रूपाजीवा वेश्याः । अनुमहापथमिति, राजमार्गसमीप इत्यर्थः ।

[10]अथ सर्वतो बहिः प्रदेशे रक्षार्थं लुब्धकादयो निविशेरन्नित्याह—वह्निक इत्यादिना । लुब्धका इति शबराः, श्वगणिन इति वृकयूथवन्तः । सतूर्याग्नय इति, बलापोतोऽश्वगणक्षोभेण ज्ञानार्थं तूर्यघोषैः अग्निधूमैश्च तत्प्रकाशनार्थमिति भावः । गूढाश्चारक्षा इति, गोपालादिव्यञ्जनाः प्रतिबला वा तज्ज्ञापनार्थं परावसर्पग्रहणार्थञ्चेत्याशयः ।

[10]शत्रूणामित्यादि । शत्रूणां येन प्रदेशेनापातशङ्का तत्र कूटकूपान् तृणच्छन्नकूपान्, अवपाता हर्त्तारः, कण्टकिनीरिति कण्टकिनीः फलकाश्चावस्थापयेदित्यर्थः ।

[11]अष्टादशवर्गाणामिति । यन्मौलभृतादिरूपं बलषट्कं तस्य प्रत्येकं पत्तिकसेनापतिनायकैः वर्गाधिपतिभिः त्रि(वा ?)धाभेदात् अष्टादशत्वं वर्गाणां, तेषामारक्षस्य रक्षाया विपर्यासं मुहुर्मुहुरन्यथाभावं कारयेदिति, परोपजापादिति भावः ।

[12]दिवायामञ्चेति । दिवासञ्चारनियमनमपि कारयेदित्यर्थः । तस्य फलमाह—अपसर्पेति ।

[13] ....निमित्तानि वर्जयेदित्याह—विवादेत्यादि । विवादो विप्रतिपत्तिः, सौरिकं सुराविक्रयः पानं वा, समाजो मेलकः, द्यूतं देवनम्, एतेषां वारणञ्च कारयेदित्यर्थः ।

[14]मुद्रारक्षणञ्चेति । मुद्रारक्षणं नाम प्रवेशनिर्गमनयोस्तत्प्रयोजकत्वव्यवस्थापनं कारयेदित्येव ।

[15]सेनेत्यादि । योद्धुं प्रयात........... सैन्यान्निवृत्तमायुध... ....जीविनः, शासनेन लेखमुद्रादिचिन्हेन रहितम्, शून्यस्य सपरिकरराजरहितस्य स्थानीयस्य पालो बध्नीयात् इत्यर्थः ।

[16]एवं स्कन्धावारनिर्माणमुक्त्वाऽनन्तराध्यायार्थं प्रयाणमवतार-

यति--(तस्य स्थानीयस्य ? *) पुरस्तादित्यादि । अध्वनो रक्षणानि विषमस्थलसमीकरणकण्टकापसरणव्यालोत्सारणादीनि, चकारादि-न्धनानि च, निरुदकेषूदकानि सम्यक् कारयेत् । शास्ता वर्द्धकिविष्टि-भ्यां सह सेनायाः पुरस्ताद् यायादित्यर्थः । वर्द्धकी स्थपतिः, विष्टिः खनकादिकर्मकराध्यक्षः ।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां साङ्ग्रामिके दशमे ऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

१० अधि., २ अध्या., १४८-१४९ प्रक.

सू. स्कन्धावारप्रयाणं बलव्यसनावस्कन्दकालरक्षणञ्च ।

तदेवं निर्मिते स्कन्धावारे तत्र प्रयाणमभिधातुं सूत्रम्— स्कन्धावारप्रयाणमिति । स्कन्धावारं प्रति प्रयाणमुच्यत इत्यर्थः ।

[1]प्रयाणप्रकारमाह—ग्राममित्यादि । स्थानीयादारभ्य स्कन्धावारं यावन्मध्ये ग्रामेषु वारण्येषु वा यावन्तो निवेशाः तृणकाष्ठजलवन्त-स्तानिति, न केवलं निदेशप्रदेशानपि..........वस्थानकालमपि परिसंख्याय प्रयाणकं दद्यादित्यर्थः । द्वित्रिमासावस्थानं स्थानम्, पञ्च-षड्दिनाद्यवस्थानमासनम्, प्रकारात्रमात्र† स्थितिर्गमनम् ।

[2]देशकालपरिसंख्यानस्य फलमाह—तत्प्रतीकारेत्यादि । तयोः देशकालयोर्यः प्रतीकारस्तत्पर्याप्तभक्तोपकरणादि, ततो द्विगुणमुद्वाह-येत्, तत्र भक्तं तण्डुलस्नेहलवणादि, उपकरणं शयनासनवस्त्रादि । वाहयेदिति, अध्यक्षैरिति वा बलीवर्दादिभिरिति वार्थः ।

[3]सैन्येषु वा योजयेदिति‡, तेष्वेव निर्वाहतयार्पयेदित्यर्थः ।

[4]अन्तरेषु वेति । तत्तन्निवेशप्रदेशेषु प्रागेव निचितं कुर्यादित्यर्थः ।

---

* अयं कोष्ठान्तर्गतः पाठोऽत्राधिको भाति । लेखकप्रमादवशात्कुतश्चिदापतित इति प्रतीयते ।

† अत्र हि 'एकरात्रिमात्रस्थितिर्गमनम्' इत्यर्थानुसारी पाठः सङ्गच्छते ।

‡ 'सैन्येष्वेव प्रयोजयेत्' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

[५] गन्तॄणां क्रममाह—पुरस्तान्नायक इत्यादिना। नायकः सेनापतिदशकस्यैकः पतिः, स तु सेनाया पुरस्ताद्यायात्।

[६] मध्ये कलत्रं दारपुत्रादिकम्। स्वामी--राजा।

[७] पार्श्वयोरिति, अश्वाः पार्श्वयोर्गच्छेयुः। बाहूत्सारो भूत्वेति*, यथा पार्श्वयोर्द्वयोः बाहुभ्यामुत्सारकरो निरोधकप्रतिषेधार्थः य(त) था भूत्वेत्यर्थः।

[८] चक्रान्तेष्विति। सैन्यपश्चाद्भागे हस्तिनो गच्छेयुः। [९] एवं परत्रिषययाने बाधशङ्कायां यानप्रकारमुक्त्वा तद्द्वयाभावपक्षमभिप्रेत्याह—प्रसारवृद्धिर्वेति। एवञ्च भयाभावे प्रसारवृद्धिः, भये चासारवीवधादयो यथा स्युः तथा गच्छेयुरित्यर्थः, पुरो वा पश्चाद्वा पार्श्वयोर्वा सर्वतो वा।

[१०] अपि च वीवधोपि यथा न विहन्येत तथा यायादित्यभिप्रेत्य वीवधशब्दार्थमाह--स्वदेशादिति। स्वविषयादनुबन्धाविच्छेदाद्याद्रव्याद्यागतिः स वीवध इत्यर्थः। एवं मित्रबलं यथा निष्प्रतिबन्धमागच्छेत् यथा च कलत्रस्थानमपि सुरक्षितं स्यात् तथा गच्छेयुरित्यभिप्रेत्य तयोः संज्ञाद्वयमाह--मित्रबलमित्यादि। कलत्रस्थानमिति†, दारपुत्रादेः स्थानं अपसाराख्यमित्यर्थः। समेत्यादिना च रथादिभूमीर्वदयति।

[११] अत्र हेतुमाह--अभूमिष्ठानां हीत्यादिना। प्रतिलोमा इति, जेतार इत्यर्थः।

[१२] एकदिनगम्यस्याध्वनः प्रमाणभेदानाह--योजनमित्यादिना। योजनमिति गन्तव्ययोजनाद्यध्वावच्छिन्ना गतिरित्यर्थः। अध्यर्धयो-

---

* 'बाहूत्सारः' इत्येव डा. जौली. मूलपाठः। तत्र 'भूत्वा' इति नास्तीत्यर्थः।

† प्रतीतकमिदं जौली. पुस्तके न दृश्यते। कदाचिदियं व्याख्या षष्ठसूत्रस्य भवेत्, तथा सतीत्थं षष्ठसूत्रव्याख्यापाठः स्यात्—'मध्ये कलत्रं कलत्रस्थानमिति दारपुत्रादेःस्थानम्, अपसाराख्यमित्यर्थः'। अथवा पंक्तिरियमित्थं योज्या—'मित्रबलमित्यादि' इति प्रतीकावतरणिकायां 'कलत्रस्थानं सुरक्षितं स्या' दित्युक्तम्, किं कलत्रस्थानमिति विवक्षायामाह—कलत्रेत्यादि। एवञ्च नास्य सूत्रप्रतीकत्वमिति सर्वं सुस्थम्।

जनमिति*, अर्थाधिक्रयोजनं षड् गोरुतमित्यर्थः । एतदपवादमाह—सम्भाव्या वेति, देशकालकार्याद्यनुगुण्येन वा या सम्भविनी साव-गतिः कार्येत्यर्थः ।

[१३]नायकस्य सेनापुरोगमनवत् सेनापतेस्ततः पश्चाद् गमनं निवेशनमपि नियतमेवेत्याह—पश्चादित्यादि ।

[१४] [१५]अभ्याघातभये मकरादिव्यूहैर्यायादित्याह—पुरस्तादित्यादिना । दण्डभोगमण्डलासंहतेषु प्रकृतिव्यूहेषु भोगभेदो मकरः, शकटश्चासंहतभेदः, वज्रो मण्डलभेदः, सर्वतोभद्रो मण्डलभेदः, सूचीति वक्ष्यति, तैरित्यर्थः । अभ्याघात इत्यावर्त्तनीयम् । भयशङ्कायां मार्गेपि नियममाह—पर्योत्यादिना, स्वबलानुगुणभूमितद्विपर्ययाभ्यां द्वेधेत्यर्थः ।

[१६]यात्रायां पथि विलम्बाविलम्बयोर्निमित्तभेदानाह—आश्रयकारीत्यादिना । तत्र शनैर्गमने हेतुमाह—आश्रयकारीति, आत्मनो वृद्ध्यर्थं कस्यचिदाश्रयं कर्त्तुमिच्छन् शनैर्यायादित्यर्थः । सम्पन्नघातीति, शत्रोः सम्पन्नं विषयं हनिष्यामीत्यपि तदर्थं शनैर्यायात् । पार्ष्णिरित्यादि, पार्ष्णिः पार्ष्णिग्राहः, आसारो मित्रबलम्, पार्ष्ण्यादिविकारप्रशमनार्थो वेत्यर्थः ।

[१७]सङ्कट इत्यादि । तृणगुल्मविषमादिदुर्गमो मार्गः शोधनीय इति वेत्यर्थः ।

[१८]कोश इत्यादि । कोशादिकस्य यावत्सम्पादनं प्रतीक्ष्यमिति वा । तत्र कोशो व्ययादि पर्याप्तोर्थः, दण्डः विक्षिप्तमागच्छतु स्वसैन्यं, स्वमित्राटविकयोरागच्छतु बलञ्च, विष्टिः कर्मकरबलं..............स्वबलयुद्धानुगुणः कालः, रात्रिवर्षादिकालभेदेन योधानामायोधनशक्तिभेदात् दोषान् (?) प्रतीक्षणार्थं वेत्यर्थः ।

[१९]कृतेत्यादि । पूर्वकृतानां दुर्गादिकर्मणां क्षयात् पुनस्तत्करणार्थं वेत्यर्थः । दुर्गस्य कर्मणा खण्डस्फुटितसंस्कारादेर्निचयस्य धान्यादिसंग्रहस्य रक्षायाः शून्यपालतया स्थापितबलादेर्वेत्यर्थः । मित्रेत्यादि, यत्साहाय्याय गतं यच्च कोशादिना वा क्रीतं वा बलं तस्य काल-

* 'अध्यर्थं' इत्येव डा. जौली. मूलपाठः । तत्र 'योजनं' इति पदं नास्तीति भावः ।

दैन्यादिना निर्वेदो भावीति बुध्वा वेत्यर्थः। उपजपितार इत्यादि, ये शत्रोः दूष्याभियोगार्थमस्मानुपजपन्ति ते नातित्वरयन्ति वेत्यर्थः। शत्रुरित्यादि, यदुद्देशेन मयाभियोगः क्रियते तमभिप्रेतमर्थं शत्रुभिरभियोगमपि नैव दास्यतीत्येषु कारणेषु सत्सु शनैर्यायादित्यर्थः।

[20]विपर्यय इत्यादि। उक्तकारणाभावे शीघ्रं यायादिति।

[21]नद्यादिपूरप्रतिबन्धैस्तत्तरणोपायमाह—हस्तिस्तम्भेत्यादिना। स्तम्भोपरि घटितदारुफलकादिस्तम्भसङ्क्रमः। काष्ठेत्यादि, लघुकाष्ठानां वेणूनां वा सङ्घातैः। अलाबुभिरिति, तुम्बीफलकोशैः। चर्मकरण्डैः—चर्मावनद्धविदलभाजनैः। दृतिभिः भस्त्राभिः। प्लवैः, कोटिपात्रैः। गण्डिकाभिः, प्लवनकाष्ठैः। वेणिकादिभिः रज्जुभिस्तृणप(क)रण्डिकाभिरिति वा नद्यादींस्तारयेदित्यर्थः।

[22]परैरुत्तरणमार्गप्रतिबन्धशङ्कायामाह—तीर्थाभिग्रह इति। शङ्कित इति शेषः। रात्राविति, अविज्ञातदशायामित्यर्थः। सत्रमिति, धान्ययवसादिकानि सत्राणीति वक्ष्यति। सत्रस्तीर्थो वा।

[23]निरुद्ध उदके मार्गे कर्त्तव्यमाह—अनुदक इत्यादिना। चक्रीचतुष्पदमिति, चक्रमस्यास्तीति चक्री शकटं, चतुष्पदं करभबलीवर्दादयः तानुदकं वाहयेत् तान्वा प्रयुञ्जीत। अध्वप्रमाणेनेति*, यावन्निरुदकोऽध्वा तावतः पर्याप्तं वा शक्त्यनुगुणं वेत्यर्थः।

एवं स्कन्धावारप्रयाणमुक्त्वा मार्गादिषु येऽवस्कन्दकाला बलव्यसनानि च तत्र तद्रक्षणमभिधातुं सूत्रम्—बलव्यसनावस्कन्दकालरक्षणमिति। बलव्यसनानि अवमानितविमानितादीनि, अवस्कन्दकाला दीर्घकान्तरयोः† वक्ष्यमाणाः, तेषु स्वबलरक्षणमुच्यत इत्यर्थः।

[24]दीर्घकान्तारमित्यादि। दीर्घं कान्तारं गन्तव्याऽध्वतया यस्य तत् तथा एवं भूतं सैन्यं रक्षेदिति सर्वविशेषणानामागामिना सम्बन्धः। अनुदकमिति, नोदकमस्येति तथा। यवसेत्यादि, यवसं

* 'अध्वप्रमाणे' इति डा. जौली. मूलपाठः।

† अत्र कदाचित् 'दीर्घकान्तारयोः वक्ष्यमाणाः' इति 'दीर्घकान्तारमित्यादयो वक्ष्यमाणाः' इतिवार्थानुसारी संगतः पाठो भवेत्।

तृणं गजाद्याहारार्थम् । अनुदकमित्युक्तेऽपि पुनरिहोदकग्रहणं तस्य कष्टतमत्वद्योतनार्थम् । कृच्छ्राध्वगतमिति* दूरत्वादिना दुर्लङ्घ्याध्वमध्यगतम् । अभियोगप्रस्कन्नमिति†, चिरसन्नाहक्लान्तमित्यर्थः । क्षुत्पिपासाध्वक्लान्तमिति, कृच्छ्राध्वगतमित्यत्राध्वगतं कृच्छ्रत्वम्, अत्र तु सैन्यस्य क्लान्तत्वमिति भेदः । पङ्केत्यादि, गाढपङ्कतया गम्भीरतया वा दुस्तराणां नदीनां, अत्र तोयशब्दो लघुतोयाभिधायकम् । गम्भीरनदीति‡, अगाधतोयग्रहणादिति ग्राह्यम् । तथा दरीणां शैलानामारोहणे अपयाने अवरोहणे च व्यग्रमित्यर्थः । एकायनमार्ग इति, एकमात्रगम्ये एकमार्गे । शैलैः विषमैः गुल्मलतावगाहनादिसङ्कटतया वा दुर्गमे । बहुलीभूतं विप्रकीर्णमित्यर्थः । निवेशन+ इत्यादि, निवेशनदशायामप्रयाणदशायाम् । विसन्नाहं शस्त्रावरणादिरहितम् । भोजनेत्यादि, अशनकरम् । आयतेत्यादि, दीर्घाध्वगमनक्लान्तम् ; कृच्छ्रश्रान्तमित्यत्राध्वगतो दोषः अत्र तु दीर्घगमनगत इति भेदो ग्राह्यः । अवसुप्तं निद्राणम् । व्याधीत्यादि, मरकः सङ्घशो मरणम् । व्याधितेति, व्याधिताः सञ्जातव्याधिकाः पत्त्यश्वादयो ऽस्येति तथा । अभूमिष्ठमिति, स्वसैन्ययुद्धाननुगुणा वा भूमिः तत्र स्थितम् । बलव्यसनेषु चेति, अमानित्वादिषु वर्त्तमानमित्यर्थः । रक्षेदिति, रक्षितं कारयेत् ।

२५ परसैन्यञ्चेति । उक्तप्रकारमित्याशयः ।

२६ परबलस्येयत्तां ज्ञात्वा तदनुगुणं विक्रमे सन्धौ वा प्रवर्त्तितव्यमित्याशयवांस्तज्ज्ञानोपायमाह—एकायनेत्यादि । एकेनैव मार्गेण प्रयातस्य शत्रोः यः सेनानीश्चारः एकमार्गाद् बहिरेकैकशः परिघाभ्यां निष्क्रमणं तदा तत्संख्यानेन परबलस्येयत्ताज्ञानमित्यर्थः । एवं ग्रासाहारादिभिरपीत्याह—ग्रासाहारेत्यादि, ग्रासो गजाश्वादेर्भक्ष्यं आहारो मनुष्याणामुत्तमतण्डुलादि तद्द्वारसंख्यानेनेति । अथवा ग्रस्यत इति-

* अत्र 'कृच्छ्राध्वानम्' इत्येव डा. जौली मूलपाठः ।

† 'अभियोगप्रस्कन्दनं' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

‡ जौलीसम्पादितमूलपुस्तके तु '०गम्भीराणां वा नदी०' इत्यात्मक एव पाठो वर्त्तते ।

+ 'निवेशे' इत्येतन्मात्र एव डा. जौली. मूलपाठः ।

ग्रासो ऽन्नादिकं तस्याहारो भोजनं तस्योच्छिष्टपत्रपुटिकादिसङ्ख्यानेनेत्यर्थः । शय्येत्यादि, शय्याया ये प्रस्तरणप्रदेशास्तत्संख्यानेन वा । अग्निनिधानेति, पाकार्थचुल्या ध्वजायुधयोर्वा संख्यानेन परबलयत्ताज्ञानं कार्यमित्यर्थः । परापसर्पत्तणेनात्मनो वा निश्चारादिकं निगृहेदित्याह—तदात्मन इति, तदिति सेनानीश्चारादिकं स्वसेनानिश्चारादिकं यथा परापसर्पा न जानीयुस्तथा गूहेदित्यर्थः ।

[२७] प्रयाणानन्तरं निवेशयुद्धयोः कार्यत्वात् तदुचितायां भूमौ तौ कार्यावित्याह—पार्वतमित्यादि । पर्वतेषु भवं तथानुवनमिति, मरुभूमिरूपदुर्गं तद्वा वने दुर्गं वा* । सापसारप्रतिग्रहमिति, यात्राभङ्गादौ सति सुखेनापसर्त्तुं शक्यं स्यात् सोऽपसारः, यत्र स्थितश्च परबलापातं प्रतीच्छति स प्रतिग्रहः, पश्चाद् राजावस्थानं वा ताभ्यां सहितं उक्तदुर्गयोरन्यतरत् पृष्ठतः कृत्वा स्वबलोचितभूमौ युद्धनिवेशौ कुर्यादित्यर्थः ।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां
नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां साङ्ग्रामिके दशमे ऽधिकरणे
द्वितीयो ऽध्यायः ।

१० अधि., ३ अध्या., १५०-१५२ प्रक.

सू. कूटयुद्धविकल्पाः स्वसैन्योत्साहनं स्वबलान्यबलव्यायोगश्च ।

एवं प्रयाणप्रकारे ऽभिहिते व्यूहविभागादिति प्रागपि परबलस्य प्रायाणादिषु सर्वावसरेष्ववस्कन्दसम्भवात् प्रथमं कूटयुद्धमभिधातुं सूत्रम्—कूटयुद्धविकल्पा इति । कूटं कपटं यद् युद्धं तस्य प्रभेदा उच्यन्त इत्यर्थः ।

[१] [२] तेषामवसरं दर्शयति—बलविशिष्ट इत्यादिना । सारबाहुल्याभ्यां बलेन शत्रुतः प्रकृष्टः प्रतीहितयोग्यकालः प्रोत्साहितशत्रुदूष्यमुख्यश्च यदा स्यात् तदा स्वबलोचितभूमौ प्रकाशयुद्धं कुर्यात् । कु(ब)लविशिष्टत्वाद्यभावे तु कूटयुद्धस्यावसरप्रदर्शनार्थमत्र प्रकाशयुद्धकथनमिति ग्राह्यम् ।

* पंक्तिरियं विभ्रष्टविन्यस्तपदवर्णत्वादविस्पष्टार्थैव ।

[३]एवमवसरमुक्त्वा तानेव दर्शयति—बलव्यसनेत्यादिना । बलस्य यदा व्यसनममानितत्वादि व्यसनाधिकारिके ऽभिहितं, ये चावस्कन्दकाला दीर्घका(ला ?)न्तारादयोऽत्रैवोक्ताः, तेषु परमभिहन्यादित्यर्थः ।

[४]यदा स्वबलोचितभूमौ स्वयं स्थितः, विपरीतः परः तदापि परमभिहन्यादित्याह—अभूमिष्ठं वेति ।

[५]स्वबलोचितभूमिष्ठमपि परमुपजापेन स्वीकृतपरप्रकृतिभिरभिहन्यादेवेत्याह—प्रकृतिग्रहो वेत्यादिना । आत्मनो ये दूष्या मुख्याः ये चामित्रा आटविकाश्च तेषां बलेषु भङ्गोऽनुभूयते तदनुधारेण विभूमिप्राप्तं बलमभिहन्यादित्याह-दूष्येत्यादि, भङ्गदानं भङ्गानुभवः।

[६]यदा तु परबलं स्वभूमिष्ठं स्थानममुञ्चदेव संहतं तिष्ठेत् तदा तद्भेदनोपायमाह—संहतेत्यादि ।

पूर्वं भङ्गेत्यादि ।*

[१०]ताभ्यां पार्श्वेति । एकपार्श्वेऽभिहत्य ततः क्षुभितं पार्श्वान्तरे हन्यादित्यर्थः ।

[११]यतो वेत्यादि । शत्रोर्ये दूष्यास्तेषां वा फल्गु निस्सारं वा बलं यत्र ततो ऽभिहन्यादेवेत्यर्थः ।

[१२]एवं बन्धापेक्षयोक्त्वा भूम्यपेक्षयाप्याह--पुरस्ताद् विषमायामिति । विषमभूमावप(व)पातनार्थमिति भावः ।

[१४]इतरत इति, एकपार्श्वविषमायां पार्श्वान्तरेऽभिहन्यादित्यर्थः।

[१५]अमित्राटवीत्यादि, पश्चाच्चाश्रान्तेन स्वबलेन श्रान्तं प्रतिबलं भञ्ज्येतेत्याशयः ।

[१६]दूष्यबलेन वेत्यादि । पूर्वं दूष्यादिबलेषु भङ्गानुभवः स्वभूमिष्ठस्य परबलस्य विभूमिप्रावरणार्थम् , इदानीन्तु दूष्यमात्रे भङ्गानुभवः परबलस्य प्रमादमापाद्य प्रहारार्थमिति न पौनरुक्त्यम् । सत्रापाश्रय इति, सत्राणि धान्वनवनादीनि वक्ष्यति ।

[१७]सार्थेत्यादि । सार्थो वणिगादिसङ्घः, व्रजो गोकुलं, स्कन्धावारः शिबिरं, तेषां संवाहनेन रक्षणेन विलोपेन विलुण्ठनेन वा प्रमत्तं परबलं स्वयमप्रमत्तो भूत्वा ऽभिहन्यादित्यर्थः ।

* इतः परं कश्चन पाठांशो भ्रष्ट इति प्रतीयते ।

[१८]फल्गुबलेत्यादि । अन्तस्सारं बहु..............शूरैः प्रच्छाद्यानुप्रविश्याज्ञया शिथिलस्थितान् परवीरान्........हन्यादित्यर्थः ।

[१९]गोग्रहणेनेत्यादि । गोकुलस्य बलादपहरणेन वराहादिश्वापदानां वधेन परविषयावर्त्तिनां वधेन वा तत्प्रतीकारव्यग्रान् परवीरानाकृष्य वनादिषु सत्रेषु च्छन्नो निर्गत्य हन्यादित्यर्थः ।

[२०]रात्रावितस्ततोऽवस्कन्दप्रदर्शनेन भयात् जागरयित्वा दिवा सुषुप्तून् सुप्तान् वाभिहन्यादित्यर्थः ।

[२१](प्रतिसूर्येत्यादि ?) परिहारार्थं दृढचर्मवेष्टितचरणैर्गजैः सुप्तं वा तं कुर्यादित्यर्थः ।

[२२]अहस्सन्नाहेत्यादि । पूर्वाह्णयुद्धोद्योगश्रान्तानित्यर्थः ।

[२३]शुष्कचर्मेत्यादि । शुष्कचर्मकृता वृत्तशर्करा मर्माः कोशा येषां तैः, अतएव शब्दायमानैर्गवादियूथैर्योधानां भयव्याकुलत्वेन कृतहस्त्यश्वं भिन्नं विक्षिप्तं परबलं स्वयमभिन्नः प्रतिनिवृत्याभिहन्यादित्यर्थः ।

[२४]प्रतिसूर्येत्यादि । मुखं महावाताभिमुखं च सर्वमप्यधिकतुल्यहीनबलमप्यभिहन्यादित्यर्थः ।

[२५]एवं युद्धविकल्पानुक्त्वा............त्रोक्तम्—सत्रापाश्रयो ऽभिहन्यादिति, तत्र सत्राण्याह—धान्वनेत्यादि । निरुदकस्तम्बमरिणं वा धान्वनं स्तम्बं गहनं वनं..................गहनं, पङ्कादित्रयं प्रतीतं, विषमं निम्नोन्नतं, एषां द्वन्द्वैकवद्भावः । गाव इति गोयूथान्भिति । रात्रिरिति त...............ति भावः ।

[२६]एवं कूटयुद्धे हेतुतया सत्राण्युक्त्वाऽवस्कन्दकालतया पूर्वोक्ता दीर्घकान्तारादयोऽपि तथेत्युपसंहरति—(पूर्व ?) पूर्वेत्यादि ।

एवं कूटयुद्धविकल्पानुक्त्वा प्रकाशयुद्धार्थं स्वसैन्यप्रोत्साहनमभिधातुं सूत्रम्—स्वसैन्यप्रोत्साहनमिति* । स्वबलानां युद्धे प्रवर्त्तनमुच्यत इत्यर्थः ।

[२७]ननु कूटयुद्धमेवास्तु निश्चितफलत्वात्, कृतं प्रकाशयुद्धेनेत्याशङ्क्याह—सङ्ग्रामस्त्विति ।

[२८]निर्दिष्टदेशकाल इति । अस्मिन् देशे काले च सन्निधातव्यं

---

* अध्यायादौ तु 'स्वसैन्योत्साहनं' इत्यनुपसृष्ट एव पाठः ।

तत्र योत्स्याम इति पूर्वमेव प्रतिज्ञात इत्यर्थः। बलप्रोत्साहनमाह—संहत्येत्यादि, राजेति शेषः।

[२९]तुल्यवेतनोऽस्मीति। वेतनं लाभः, भवतां यो लाभः स एव ममापीत्यभिन्नलाभोस्मि भवाद्भिरित्यर्थः।

[३०]अत एवेदं राज्यं सह भोग्यमित्याह—सहेत्यादि।

[३१]इयांस्तु विशेष इत्याह—मयाभिहितैरितिशेषः (?)*।

[३२]यदि युद्धे ऽभिहन्यात्तदा महानर्थ इत्याशङ्कयाह—वेदेष्वपीति। अनुश्रूयत इति, उपाध्यायमुख्येभ्य इति भावः। अनेनापौरुषेयतया वेदानामीश्वरोक्तत्वेन पाठप्रामाण्यशङ्कापि नेति द्योतयति।

[३३]दक्षिणापर्यन्ता हि यज्ञक्रिया तस्याः फलतया युद्धहतस्य शूरस्य गतिरेवाशास्यते तस्मिन्मन्त्र इति भावः।

[३४]मनुनीतावपि मनुगीततया पुराणोपीत्यर्थः।

[३५]यान्यज्ञेत्यादि। क्रतुशतकरणेनापीति भावः। तपसेति, आध्यात्मिकदुःखसहिष्णुत्वेन। पात्रचयैश्चेति, पितृमेध इति भावः। सुयुद्धेनेति†, धर्मेणेत्यर्थः।

[३६]नवमित्यादि। सुसंस्कृतमिति, कुलादिरि(?)ति शेषः। तत्तस्य मा भूदिति, तदपि तस्मै न देयमित्यर्थः। श्लोकद्वयेन क्रमाद् योद्धुः स्वर्गतिरयोद्धुर्नरकपातश्चोक्ताविति ग्राह्यम्।

[३७]शत्रुविजयमव्यभिचार्यं यं पूर्वमनुभूतो व्यूहः कृत इति मन्त्रिपुरोहिताभ्यां राजा योधान्युद्धार्थं प्रोत्साहयेदित्याह—मन्त्रीत्यादि।

[३८]दैवज्ञशाकुनिकाश्च स्वराज्ञो वर्ग इत्यर्थः। सर्वज्ञदैवसंयोगख्यापनाभ्यामिति, कस्यचित् सर्वज्ञत्वेन तदुक्तेन राज्ञो विजयाव्यभिचारिणो दैवानुकूल्येनेति। अथवा अस्यैव राज्ञः सर्वज्ञत्वेन भाविविशेषज्ञानेन देवतासाक्षात्कारेण चेत्यर्थः।

[४०]वाहनश्चेति, औपवाह्यम्। अनुशयीतेति, गन्धमाल्यादिभिरभ्यर्च्य तदग्रतः स्वपेदित्यर्थः।

[४१]अथर्वभिश्चेति। जयावहैरिति शेषः।

---

* अत्र कश्चन पाठांशस्त्रुटितो भाति; स्फुटितोऽर्थो न प्रतीयते।

† 'सुयुद्धेषु' इति डा. जौली. मूलपाठः।

[42]विक्रान्तस्य विजयो हतस्य स्वर्ग इति विवेक्तव्यम् । वाचये-दिति, ब्राह्मणैरिति शेषः ।

[43]ब्राह्मणेभ्यश्चेत्यादि । आत्मानमिति, शरीरम् । अतिसृजेदिति, दद्यात् रक्षार्थमिति भावः ।

[44]शौर्येत्यादि । शिल्पोऽस्त्रशिक्षा.........अर्थः ।

[45]तत्र राज्ञः स्थानमाह—पितृपुत्रेत्यादि । पितृत्वादिना मिथः सम्बन्धित्वेन तुल्ययोगक्षेमाणाम् । आयुधीयानामिति, राज्ञः सन्निधावविद्धार्थं रक्षार्थञ्च शस्त्रं दधताम् । अध्वजमिति, चिह्नभूतध्वजरहितम् । मुण्डानीकमिति, मुण्डमिव मुण्डं, यथा एकपञ्चादिशिखारसि(हि)तमुण्डस्याविज्ञातब्राह्मण्यादिकत्वं, तथा चिह्नभूतध्वजविरहाद्राजन्यत्वेनाविज्ञातं राजाधिष्ठानाख्यमित्यर्थः । अथवा अङ्गेषु मुण्डवदनीकेषूत्तममिति वा तथोक्तम् । राज्ञोः...............मुक्त्वा तस्य वाहनमाह—हस्ती रथो वेत्यादि । अश्वानुबन्ध इति, रक्षार्थतयेति भावः । हस्तिरथोवेत्यस्यापवादमाह–यत्प्रायसैन्यो वेति*, वाहनेष्विति शेषः । गजाश्वादिवाहनेष्वात्मनः प्रभूतं यत् तद्वा यत्र शिक्षितस्तमारोहेतेत्यर्थः ।

[46]व्यूहानां यदधिष्ठानं सचिह्नं तत्र राजा न तिष्ठेत् किन्तु राजवेषधरः कश्चित्, परैरनुपलक्षणार्थमित्याशयः । अधिष्ठानमायोज्यमिति†, तदधिगमनीयः तत्र स्थानीय इति यावत् ।

[47]सूतेत्यादि । सूता इतिहासविदः । मागधाः स्तुतिपाठकाः । शूर.........मिर्वो(र्वा)स्वर्गास्वर्गौ वर्णयेयुः । जातिः क्षत्रियत्वादिः, सङ्घः काम्भोजादिः, कुलमभिजनः, कर्म जीवितम्, वृत्तमाचारः, तेषां स्तवञ्च राजयुक्ता योधानां वर्णयेयुरित्यर्थः ।

[48]पुरोहितेत्यादि । कृत्यापचारमिति‡, स्वोत्पादिक इत्याद्यानामपचारः शत्रोर्विनाशकारणं ब्रूयुरित्यर्थः ।

---

* 'यत्प्रायः सैन्यो यत्र वा' इत्यानुपूर्वीको डा. जौली. मूलपाठः ।

† 'अनुष्ठानमायोऽयम्' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

‡ अत्र 'कृत्यामिचारम्' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

[४९] यन्त्रिकेत्यादि* । यन्त्रिका जामदग्न्यादियन्त्रकारिणः, वर्धकिः तक्षा, मौहूर्त्तिको मुहूर्त्तविधायकः । एतेऽर्थकयन्त्रादिप्रयोगसिद्धिं परेषां कर्मासिद्धिञ्च ब्रूयुरित्यर्थः ।

[५०] सेनापतिरिति । सर्वबलाध्यक्षः । अनीकमाभाषेतेति, प्रकाशयुद्धार्थमिति भावः ।

[५१] शतसाहस्र इति । स्वर्णशतसहस्रलाभ इत्यर्थः । सेनापति कुमारवध इति, सेनापतिकुमारयोरन्यतरवध इत्यर्थः । प्रवीरेत्यादि, प्रवीरो वीरेषु प्रकृष्टतया प्रसिद्धः, मुख्यो महामात्रः । (प्राशास्त्रादि ?) पत्तिमुख्यवध इति, पत्तिमुख्याङ्गदशकस्यैकः पतिक इत्यर्थः । शिरो विंशतिकमिति, छिन्नानि तं (?) योधमात्रशिरः पणविंशतिलाभ इत्यर्थः । एवं लाभभेदानुक्त्वा सर्वसाधारणं लाभमाह—भोगद्वैगुण्यमिति, पूर्वव्यवस्थापितभक्तवेतनानां द्वैगुण्यलाभः स्यात् । स्वयंग्राहश्चेति, परस्य गजाश्वकोशादिषु योऽयं गृह्णाति तत्तस्यैव स्वमित्यर्थः ।

[५२] तदेषामित्यादि । एषां योजनां राजवधादिकं यथाभिलषितानुष्ठानं दशसम्मितवर्गाधिपतयः त्रयो जानीयुः । अङ्गदशकस्यैकः पतिः, पतिदशकस्यैकः सेनापतिः, सेनापतिदशकस्यैको नायक इति वक्ष्यते ।

[५३] एवमाभाष्य युद्धप्रवृत्तौ शस्त्रव्रणपरिहाराद्यर्थमाह—चिकित्सका इत्यादि । चिकित्सकाः शल्यशास्त्रविदः । शस्त्रादिहस्ता इति, त (य)न्त्राणि मण्डलाग्र..............पत्राणि..............यन्त्राणि कङ्कमुखादीनि शल्योद्धारार्थानि, अगदान्यौषधानि, स्नेहा घृतादयः, वस्त्राणि बन्धपट्टार्थानि, एतद्धस्ताः युद्धभूमेः पश्चाद्देशे तिष्ठेयुरित्यर्थः । स्त्रियश्चेत्यादि, योधानामन्नपानस्य दूषणादिपरिहारार्थं स्वदर्शनादभिमानजननार्थं चेति भावः । उद्धर्षणीया इति, उच्चैर्हर्षणहेतव इत्यर्थः ।

एवं स्वसैन्ये प्रोत्साहिते तस्य परिह..........विभागं विना जयैकान्तत्वायोगात् तदभिधानार्थं सूत्रम्—स्वबलान्यबलव्यायोग इति । स्वसैन्याद्विशिष्टमायोजनं व्यवस्थापनं परसैन्यव्यूहापेक्षा प्रतिव्यूहकल्पनं तदुच्यत इत्यर्थः ।

[५४] तदाह—अदक्षिणामुखमित्यादि । अमङ्गलपरिहारार्थमिति

* अत्र 'सत्रिकवर्धकि०' इत्यधचानुपूर्वीको डा. जौली. मूलपाठः ।

ग्राह्यम् । अप्रतिसूर्यवातश्चेत्याह–पृष्ठत इत्यादिना । स्वभूमाविति, रथादीनां हि भूमय उक्ताः, योधानाञ्च जन(ल)स्थलाभियोधित्वेन तत्र स्वयं यत्प्रायः सैन्यस्तदुचितायां भूमावित्यर्थः ।

[५५]ननु परेणापि स्वसैन्योचितभूमौ व्यूहस्येति..............मौ व्यूहने विशेषो न स्यादित्यत्राह—परभूमीत्यादि । या परसैन्योचिता भूमिस्तस्यां परसैन्यव्यूहने प्रवृत्ते तन्निवर्त्तनार्थं तत्राश्वांश्चारयेयुरिति ।

[५८]यत्र स्थानमित्यादि । यत्रस्थानप्रजवश्च व्यूहस्येति पाठे व्याख्या तावत्—यत्र देशे स्थानमेव वा प्रजव एव वा कर्तुं शक्यते नतूभयं तत्र स्थाने प्रजवे चोभयथा विवरेण जीयेतेत्यर्थः । यत्र स्थानं प्रजवश्चाभूमिव्यूहस्येति पाठे तु यत्र देशे स्थानं प्रजवश्चाभूमिर्भूमिरहितः तत्र पराजयः स्यादित्यर्थः । स्थानं चिरावस्थितिः, प्रजवः शैघ्र्येण व्यापारः ।

[५७]विपर्यय इति । यत्रोभावपि शक्यौ सम्मते (समाने) भूमितन्त्र[५८] इत्यर्थः ।

[५९]स्थानप्रजवोचितभूमिव्यूहव्यवस्थापनाय भूमीस्तावत् विभजते–समेत्यादिना । समादित्वेन त्रिधा विभक्ताया भूमेः प्रत्येकं पुरःपार्श्वपश्चात्त्वभेदात् न सम्मते भूमितन्त्र इत्यर्थः ।

[६०]तत्र त्रिविधायां समायां व्यूहनियममाह–समायामिति ।

[६१] [६२]एवं विषमव्यामिश्रयोरपि त्रिविधयोरिति ग्राह्यम् ।

[६३] [६४]अधिकबलं भङ्क्त्वा स्वयं सिद्धिं याचेत, तुल्यबलं भङ्क्त्वा तेन याचिते सन्दध्यात्, हीनबलञ्च बन्धेन प्रहरेदेवेत्याह–विशिष्टबलमित्यादिना ।

[६६]हीनानुप्रहारे विवादमाह–नत्वेवेति ।

[६७]अत्र हेतुमाह–पुनरित्यादिना । भग्नं न पीडयेदिति, स्वयं शूरं शूलबलश्चेति शेषः ।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां साङ्ग्रामिके दशमे ऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः ।

१० अधि., ४ अध्या., १५३, १५४ प्रक.

सू. युद्धभूमयः पत्त्यश्वरथहस्तिकर्माणि च ।

एवं स्वबलस्य परबलाद्विशिष्टभूम्यादिपरिग्रहानुगुणान् उपायानुक्त्वा युद्धातिवेशयोरनुगुणा भूमीरभिधातुं सूत्रम्-युद्धभूमय इति । निवेशसहितस्य युद्धस्य भूमय उच्यन्त इत्यर्थः ।

[1]स्वभूमेर्युद्धाद्यानुगुण्यं फलमाह-स्वभूमिरित्यादि ।

[2]तत्राष्टविधानां पत्तीनां तावद्भूमीराह-धान्वनेत्यादि । मन्त्रं (?) धन्वा तत्रभवं धान्वनं दुर्गं वृक्षगहनं......................जय (ल) मध्यं निम्नं निरुदकं स्तम्भमुन्नतं स्थलं, एषु देशेषु युद्धशीलानां पत्तीनामेवं भूमिं खात्वा तत्र स्थिता ये युध्यन्ति ते खनयोधिनः, प्राकाराद् बाह्ये वा वृक्षादिरहिते एव वा देशे स्थिता ये युध्यन्ति ते आकाशयोधिनः, ये च दिवैव रात्राविव तेषाञ्चेत्येवमष्टानां स्वस्वयुद्धशक्त्यनुगुणभूमिनियतकालाश्च सिद्धिदा इत्यर्थः । धान्वनयोधिनां धान्वनभूमिरिष्टा, एवं नादेयादीनां गताश्वादीनां नदीतीरादिभूमयः, तत्तद्भूम्यनुगुणाः आतवश्चेत्यर्थः ।

[3]एवं पत्त्यादीनां त्रयाणां विशेषतो भूमीरुक्त्वा रथानामुत्पत्यादिप्रकारैः देशेष्विष्टत्वनियमासम्भवात् सामान्यत एवोचितभूमिमाह-समा स्थिरेत्यादिना । अनिम्नोन्नता । स्थिरेति सुचिता । अभिकाशेति, तृणाद्यसञ्छन्नतया स्फुटावभासा । निरुत्खातिनीति, चक्रप्रतिघातरहिता । अचक्रखुरेति, चक्रनेमयश्च खुराश्च नास्यां प्रविशन्तीति तथोक्ता पांसुपङ्काभिविरहादित्याशयः । अनक्षग्राहिणीति, अक्षाणां सङ्गरहिता । निरुत्खातित्वादीनां हेतुमाह-अवृक्षगुल्मेत्यादि, गुल्मादिकरकमर्दिकादि गहनानि व्रतत्यो लता वेत्रा महाखदिरस्थासादयः केदाराः पापभूमयः*, श्वभ्राणि गर्त्तानि, वल्मीकानि प्रतीतानि, भङ्गुराणि वीचिप्रदेशाः, दराणि घर्मजनितक्षितिरेखाविलानि, एभिर्हीना रथभूमिरित्यर्थः ।

[4]रथभूमिरेव शेषाङ्गानामपीष्टेत्याह—हस्त्यश्वयोरित्यादिना ।

---

* गुल्मादीत्यारभ्यायं पाठो विभ्रष्टविपर्यस्तवर्णादित्वात्सर्वथाप्यस्फुटार्थ इव भाति ।

[५]एवं हस्त्यश्वपत्तीनां सामान्यतो निर्विष्टेभ्यो रथभूमिगुणेभ्यो ऽन्यानपि तेषां भूमिगुणान् पश्चात्क्रमशं(?)दर्शयति--अण्वश्मेत्यादिना। अणवस्तनवो ह्रस्वाः वामना एव दक्षिण(?)हीना रथभूमिरश्वानां आदिष्टा, इदानीन्तु मन्ददरणदोषापीष्टैवाश्वानामुच्यत इति न पौनरुक्त्यम्।

[७]गम्येत्यादि। गम्या गन्तुं शक्याः, शैला अचलाः, निम्नानि जलानि, विषमाणि निम्नोन्नतप्रदेशानि यस्यां सा तथा। मर्दनीयेति, मर्दयितुं शक्या वृक्षा अस्यामित्यर्थः। भञ्जनीयव्रततीति*, शक्यभञ्जना वल्ली। पङ्केत्यादि, ननु रथभूम्यतिदेशेनैव पङ्कादित्रयहीनतायाः सिद्धत्वात् पुनः किं तद्वचनेनेति चेत्, सत्यम्, हस्तिभूमेस्तद्गुणनियमार्थमित्यदोषः। स्थूलेत्यादि†, स्थूलस्था..................षट्कप्रतिपत्तिभूमिरित्यर्थः।

[८]रथगजादीनां प्रतिलोमक्रमेणातिशयरूपं विशेषमाह--अकण्टकिनीत्यादि। बहुविषमेति, अनेकनिम्नोन्नतप्रदेशा। प्रत्यासारवती, प्रत्यासारं प्रतिनिवर्त्तनावकाशः तद्वती।

[९]द्विगुणेत्यादि। द्विगुणप्रत्यासारा यावती पुरस्तात् प्रसारभूमिः अस्यामिति तथा। कर्दमेत्यादि, खञ्जनं पङ्कप्रायं जलम्। निश्शर्केरेति, दह्यन्ताराश्मा। वाजिनामिति, भूमेरिति शेषः।

[१०]पांस्वित्यादि। पांसवः सिक्तानलाः शराश्च तृणविशेषास्तेषामाधानानि, आधीयते धार्यते ऽनेनेत्याधानमिति व्युत्पत्त्या मूलशङ्कवः क(न)लतृणाश्चितानां मूलशङ्कुरहितेत्यर्थः। श्वदंष्ट्रेति, गोक्षुररहिता। महावृक्षेति, महतां वृक्षाणां शाखाभिघातरहितेत्यर्थः।

[११]तोयेत्यादि। तोयं पानादियोग्यम्। अपाश्रयो‡ विश्र(श्रा)मस्थानं च तद्वती। निरुत्खातिनीति, चक्रप्रतिघातरहिता। ननु प्रागेवोक्तोऽयं गुणस्ततः किमतिशयेनाप्यत्र कथनमिति चेत्, अस्यातिशयरूपत्वमपि द्योतयितुमिति मूकीभव। केदारहीनेति, केदाराणा-

---

* 'छेदनीय प्रतती' इति डा. जौली. मूलपाठः।

† प्रतीकमिदं डा. जौली. पुस्तके न दृश्यते।

‡ अत्र 'आश्रय' इत्यनुपसृष्ट एव डा. जौली. मूलपुस्तके पाठः।

मनतिपङ्कत्वेपि शीघ्रगमनायोग्यत्वादिति भावः । व्यावर्त्तनसमर्थेति, व्यावर्त्तनानुगुणविस्तारवतीत्यर्थः ।

[12] एवं पत्त्यादिभूमीनामतिशयमुक्त्वा स्वभूमिप्रकरणमुपसंहरति–उक्तेत्यादि ।

[13] एतयोक्त्या (या ? =पर) स्वभूम्या सर्वबलानां चतुरङ्गबलानां निवेशयुद्धप्रकाराः कार्यतया ज्ञेया इत्याह--एतयेति ।

[14] एवं पश्वादीनां स्वभूमिषु उक्तासु तेषां तत्र कर्माणि वक्तुं-सूत्रम्--भूमिवासवनविचय* इति । भूमर्वासस्य वनस्य च शोधनं प्रथममेवाश्वैः कार्यमित्यर्थः । तत्र प्रायेण पुरस्ताद् भूमेः गूढबलादि-निरसनं भूमिविचयः बलविमोत्तस्थानस्य निर्बाधकरणं वासशोधनं मार्गमध्यपातिनां वनानां गूढतस्करादिनिवासो वन......इत्ययमश्वैः कार्यमित्यर्थः । अस्य सूत्रस्योपलक्षणार्थत्वाभिप्रायेण वा कर्माण्या-ह–भूमीत्यादि । भूम्यादेः शोधनमुक्त्वा ऽनुगुणदेशादिपरिग्रहण मपि अश्वकार्यमित्याह–अविषमेत्यादि । निवेशाद्यनुगुणस्य प्रागेव ग्रहणम् । विषमेति पाठे पराभिभवदेशग्रहणमिति व्याख्येयम् । तोयेति, परात्मनोरेतस्मिन्नुदके तस्य प्रथम एवाशुग्रहणम् । तीर्थेति, नद्यादितरणे प्रतिबन्धशङ्कायां आशूत्तरणाय तीर्थग्रहणम । वातेति, वतो यथा आत्मनोऽनुकूलः स्यात् तथा युद्धभूमिग्रहणम् । रश्मीति, अनभिमु ूसूर्यादिग्रहणम । वीवधेत्यादि, स्वदेशादन्वायतिर्वीवधः; मित्रबलमनमासारः तयोः परकीययोः घातो वा स्वकीययो रक्षणं वा तयोस्तत्फलयोर्व्यापारयोः स्वीकरणमित्यर्थः । विशुद्ध†स्थापना च बलस्येति, प्रतिबलावकाशकान् दूष्यबलमन्तः सञ्छाद्य आपत्तः परबलस्य प्रतीच्छां....................एवं परबलाक्रान्तस्यापरतः स्वबलस्य स्वीकरणञ्चेत्यर्थः । प्रसारवृद्धिरिति, प्रसारस्सर्वतोवन-जीवः तदुपचयश्चेति । बाहूत्सार इति, बाहुभ्यामिवोत्सारण प्रतिब-लस्योभयपक्षाभ्यां प्रसरणमश्वैरेवेत्यर्थः । पूर्वप्रहार इति, प्रहारे पूर्व-भावितं तदश्वैरेव, तेषामाशुकारित्वादित्यर्थः । व्यावेशनमिति, वि-विधं परबलस्यान्तः प्राविश्य व्याकुलीकरणम् । व्यावेधनमिति, अन्तः

* 'निचय' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

† अत्र 'विशुद्धि' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

प्रविश्य परबलस्य विविधभेदनम् । आश्वास इति, स्वसैनिकानां भागे (?) तद्व्यवस्थापनम् । ग्रहणमिति, प्रतियोधादीनामश्वैरनुगम्यादानम् । मोक्षणमिति, परैर्गृहीतानां स्वयोधानां मोक्षणम् । मार्गानुसारविनिमय इति, स्वयौधं गृहीत्वा गच्छतः परयौधस्य मार्गमनुसृत्यान्यस्य परस्य यौधस्य ग्रहणम्, अथवा स्वबलस्य मार्गमनुसरति प्रतिबले प्रदेशान्तरेण प्रतिबलमार्गस्यापि स्वयमश्वैरनुसरणमित्यर्थः। कोशकुमाराभिहरणमिति, परस्यावश्यरक्ष्ययोः कोशकुमारयोरभिमुखं हरणं तदप्यश्वैः सुकरमित्यर्थः । जघनकोट्यभिघात इति, जघने पश्चात्कक्षयोः कोट्योः पुरस्तात्पक्षयोश्चाभिघातः । हीनानुसारणमिति, मग्नानामश्वयौधानां साहाय्यदानमित्यर्थः । अनुयानमिति, भग्नपरबलानुद्रवणम् । समाजकर्मेति, विक्षिप्तस्य स्वसैन्यस्य सङ्घीकरणम् इत्येतान्यश्वकर्माणीत्यर्थः ।

[१४] हस्तिकर्माण्याह—पुरोयानमित्यादि स्वबलस्याग्रतो गमनम् । अ(नु?)कृतेत्यादि, अ(नु?)कृतानामसंविहितानां मार्गाणां च वासस्थानानां नद्यादितीर्थानाञ्च करणं मान(मग्न)परिज्ञानार्थम् । स्थानेत्यादि स्थानं परबलाक्रमणे घटाबद्धनाप्रतप्यतयावस्थानम्, गमनं घटाबन्धेनैव दूराध्वक्रमणम्, अवतरणं शैलादिविषमादवरोहगमनं घटाबन्धेनैव दूराध्वक्रमणम्, अवतरणं शैलादिविषमादवरोहणम् । विषमसम्बाध(ः)प्रवेश इति, गुल्मतृणे पङ्कादिदुर्गगमनप्रवेशपरानि(?)कान्तारप्रवेशश्च । अग्नीत्यादि, अग्निदानः परशिबिरे, स्वशिबिरे परदत्ताग्निप्रशमनञ्च । एकाङ्गविजय इति, अश्वाद्यङ्गाभावेपि हस्तिबलेनैकेनैव विजयलाभः । भिन्नसन्धानमिति, भिन्नस्य विशीर्णस्य स्वबलस्य पुनस्सन्धानं पिण्डितकरणम् । अभिन्नभेदनमिति, सङ्गतपरानीकभेदनम् । व्यसने त्राणमिति, रात्रनिर्हारादिसत्रजन्ये वा परबलाक्रमणजे वा व्यसने रक्षणं हस्तिव्य(व)नायाः प्रकारतुल्यत्वादित्याशयः । अभिघात इति, घटया परबलमर्दनम् । विभीषिकेति, हस्तीति सामान्यमात्रेण भयहेतुत्वम् । सत्रासनमिति, शिक्षितम(स)त्त्वघातकत्वादिविशेषप्रसिद्ध्योद्वेजकत्वम् । औदार्यमिति, बलस्य श्लाघ्यताप्रीतिहेतुत्वम् । ग्रहणमिति, परयौधादीनामिति शेषः । मोक्षणमिति, परगृहीतानां स्वयौधानाम्, एतद्द्वयमश्वेष्विव गजेष्वपि तुल्यमिति भावः । सालेत्यादि, सालं प्राकारं द्वारं गोपुरं अट्टालकं

सारा(ला)द्बहिर्निर्गतः प्रदेशः एषां भञ्जनम् । कोशवाहनापहानमिति, राजधनानां वाहनं सञ्चारणं भङ्गे सति युद्धभूमेरपवाहनं अपसारणञ्चेत्यर्थः । केचिदपवाहनमिति पठन्तो राज्ञः प्रभृतीनां वाहनमित्याहुः । उपवहनयोग्यो ह्यौपवाह्य इति । उक्तान्येतानि हस्तिकर्माणीत्याह—हस्तिकर्माणीति ।

१६ स्वबलरक्षेत्यादि । प्रकारतुल्यसंस्थानतया रथानां स्वबलरक्षकत्वं ग्राह्यम् । तत्र सदा समविषमादिदेशेषु प्रावृट्शरदादिकालेषु चायुधपरित्यागं, चतुरङ्गस्यापि परबलस्य निवारणं, ग्रहणमोक्षणञ्च पूर्ववद्रथकर्मतया व्याख्येयम् । भिन्नस्य स्वबलसन्धानं सपिण्डनम् । अभिन्नेत्यादि, अभिन्नस्य संहतस्य परबलस्य शिथिलीकरणम् । त्रासनौदार्येऽपि हस्तिवद्रथेष्वपीति ग्राह्यम् । भीमघोषश्चेति, मेघगर्जितघन्मन्द्रध्वनिता, एतानि रथकर्माणीत्यर्थः ।

१७ सर्वदेशेत्यादि । यत्र यदा च योद्धुं पत्तिर्गच्छति तत्र सदा विषमादिदेशेषु प्रावृट्शरदादिकालेषु चायुधापरित्यागः, व्यायामः उपर्युपरि प्रवृत्तिरूपः इति पङ्क्तिकर्माणीत्यर्थः ।

१८ अथानायुधीयानां कर्मकराणां कर्माण्याह—शिबिरेत्यादि । शिबिरं बलनिवेशस्थानम् , मार्गो ऽथवा सेतुर्नद्यादिबन्धनम् , कूपमथो(?)जलार्थं खननम् , तीर्थं नद्याद्यवतारः, एषां पञ्चानां गुर्वादिनिरासेन शोधनक्रिया । यन्त्रेत्यादि, यन्त्रं जामदग्न्यादि, आयुधं खड्गादि, आवरणं कवचम् , उपकरणं शयनासनादि, ग्रासो घृततण्डुलादि, एषां वहनं कर्मेत्यर्थः । आयोधनाच्चेत्यादि, युद्धभूमितः प्रहरणानां शरखड्गादीनां कवचखेटादीनां शरादिविद्धि(द्ध)योधानाञ्चापनयनमिति कर्मकरपर्यायाणां..............णां कर्माणीत्यर्थः ।

१९ एवमङ्गानां पृथगुपयोगानुक्त्वा हयगजाल्पत्वे तत्प्रतिविधानोपायानाह–कुर्यादित्यादिना । अल्पाश्वेन राज्ञा रथेष्वश्वैस्सह मिलिता गावो योजनीयाः । अल्पगजेन तु खरोष्ट्रयुक्तैः भस्त्राकृतिभिः शकटैः व्याप्तो नि (?) गर्भः कार्य इत्यर्थः ।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां साङ्ग्रामिके दशमे ऽधिकरणे चतुर्थो ऽध्यायः ।

१० अधि., ५ अध्या., १५५–१५७ प्रक.

सू. पक्षकक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहविभागः, सारफल्गुबलविभागः, पत्त्यश्वरथहस्तियुद्धानि च।

एवं रथादीनां भूमिव्यापारांश्चोक्त्वा तेषां व्यूहविभागेनैवायोधनं विजयावहं तदभिधानार्थं सूत्रम्-पक्षकक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहविभाग इति। पक्षौबहिः पुरस्तात्कोट्यौ, कक्षे तु द्वे पश्चादन्तः पार्श्वेन, उरस्यं मध्यं एषां पञ्चानां समूहविशेषाणां बलस्याग्रतः परिमाणानुगुण्येन विभजनं कार्यमित्यर्थः।

[1]अथ स्कन्धावाराद्यतिदेशे सङ्ग्राम इत्यपेक्षायामाह-पञ्चधनुःशतेत्यादिना।............पूक्राद्दुर्गात्पञ्च धनुः शतमन्तरालं मुक्त्वा युद्धभूमिं कुर्यादित्यर्थः।

[2]तदपवाद (हिमाहि ?) माह-भूमिवशेन वेति। पञ्चधनुश्शतान्न्यूनेऽधिके वा देशेपि यद्यनुगुणा भूमिः स्यात् तदा तदनुगुणं कुर्यादित्यर्थः। तत्रैव व्यूहं विभजेदित्याह-विभक्तेत्यादिना, शिबिरप्रतिग्रहपक्षकक्षोरस्येषु विभक्तप्रथा (थ) नां व्यूहेयात्रां (ताम्)। अचक्षुर्विषय इति, परैर्एतद्दर्शने प्रतिव्यूहकल्पनभयादिति भावः। मोक्षयित्वेति, स्थापयित्वा। सेनापतिनायकाविति, अङ्गदे (द) शस्यैकः पतिः, तत्पतिदशकस्यैकः सेनापतिः तद्दशकस्यैको नायक इति वक्ष्यति।

[3]व्यूहनप्रकारं पदात्युपक्रमेणाह-शमान्तरमिति। शमश्चतुर्दशाङ्गुलः (शमः ?) सोऽन्तरमन्तरालं पत्तेः पत्त्यन्तरतो यथा स्यात् तथा पत्तिं स्थापयेत्।

[4]त्रिशमान्तरमश्व मिति। अश्वमश्वन्तरा (ला ?) त् द्विचत्वारिंशदङ्गुलान्तरालं स्थापयेत्। एवं रथं हस्तिनञ्च सजातीयात् सप्तत्यङ्गुलान्तरालं स्थापयेदित्यर्थः। एवं पदात्यादीनां बाहुल्ये गजादीनामधमत्वे वा विधानमुक्त्वा बाहुल्याभावे मध्यमत्वेन अत्युत्तमत्वे च विधिमाह-द्विगुणान्तरं त्रिगुणान्तरं वेति, पूर्वोक्तप्रकारात् पदा-

त्यादीनां पदात्यन्तरात् द्विगुणं वान्तरालं कृत्वा पदात्यादिं स्थापये- दित्यर्थः ।

[५] सुखेनेति*, नियन्त्रणश्च (?) । असंबाधेति†, असंमर्दन ।

[६] एवं खड्गादिधारिणां पत्तीनां मध्यमादिगजादीनाञ्च विधिमुक्त्वा धन्विनामत्युत्तमगजादीनाञ्च विधिमाह–पञ्चारत्नीति ।

[७] पञ्चहस्तं धनुस्तस्मिन् धन्विनं धन्व्यन्तरादन्तरालं कृत्वा (अश्वं ?) स्थापयेत् ।

[८] पञ्चधनुषीत्यादि, पञ्चविंशतिहस्तान्तरालं कृत्वा रथं हस्तिनञ्च स्थापयेदित्यर्थः ।

[९] एवं रथादीनां मिथोऽन्तरालप्रमाणमुक्त्वा पक्षकक्षोरस्यानां पञ्चानामनीकानां मिथोऽन्तरालप्रमाणमाह—पञ्चधनुरनीकेत्यादि । अनीकानां सन्धिरन्तरालं पञ्चविंशहस्ता (स्त) इत्यर्थः ।

[१०] इदानीमश्वरथद्विपानां पुरोयायिपुरुषसंख्यामाह–अश्वस्येत्यादिना । अश्वस्य प्रतियोद्धारः पुरुषाः पुरोयायिनस्त्रयः ।

[११] रथस्य तु पञ्चदश । एवं हस्तिनश्च पञ्चदशेत्यर्थः । पञ्च चाश्वा इति, एकस्य रथस्य हस्तिनश्च पञ्च पञ्चाश्वाः पुरोयायिनोऽश्वाः पञ्च, अतएव तयोः पुरोयायिपुरुषाणामपि पञ्चदशत्वमुक्तम् । प्रत्येकमश्वानामपि पुरुषत्रित्वात् पञ्च त्रिकाणां पञ्चदशत्वाच्चेति भावः ।

[१२] तावन्तः पादगोपा इत्यादि । एकस्याश्वस्य त्रयः पुरुषाः पादगोपाः, एवमेकस्य रथस्य हस्तिनो वा पञ्चाश्वाः पञ्चदश पुरुषाश्च पादगोपाः स्युरित्यर्थः ।

[१३] एवं पुरोयायिपादगोपश्च पुरुषयुक्तमेकं रथं व्यवस्थाप्य पक्षादिषु मध्यमस्योरस्य तावद्रथसंख्यामाह—त्रीणि त्रिकाणीत्यादि । रथानां त्रीणि त्रिकाणि नवसंख्यान् रथानिति यावत् । नवेति साक्षादनभिधानं मिलितानां त्रयणां..................पक्तितयावस्थाननियमज्ञापनार्थम् ।

[१४] एवमुरस्ये सिद्धां नवसंख्यां शेषेषु चतुर्ष्वदितिशति–तावदित्यादि । यावद्रथमुरस्यं तावद्रथं पक्षं कक्षञ्चोभयोः पार्श्वयोः कुर्या-

---

* अत्र 'यथासुखम्' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

† 'असंबाधम्' ' इति डा. जौली. मूलपाठ. ।

दिति पक्षयोर्द्वयोः कक्षयोश्चतुर्ष्वनीकेषु नव नव रथान् स्थापयेदित्यर्थः। एवञ्च पञ्चस्वनीकेषु सङ्कलय्य रथसङ्ख्यामाह—पञ्चेत्यादि, पञ्च नवकानि नाम पञ्चचत्वारिंशदित्यर्थः।

[16] द्वे शत इत्यादि। एकस्य रथस्य पञ्चाश्वतया पञ्चचत्वारिंशद्रथानां द्वे शते पञ्चविंशतिश्चाश्वाः स्युरित्यर्थः।

[17] षट्शतानीति। एकस्याश्वस्य पुरोयायिपुरुषाणां त्रित्वादश्वानां शतद्वयस्य षट्शतानि, अथ पञ्चविंशतेः पञ्चसप्ततिश्च पुरोयायिपुरुषाः स्युरित्यर्थः।

[18] तावन्त इत्यादि। यावन्तोऽश्वानां पुरोयायिपुरुषाः तावन्तः पादगोपा अपि, यावन्तश्च रथानां द्विपानाञ्च पुरोयायिनोऽश्वाः पुरुषाश्च तावन्तः पादगोपा अपि कार्या इत्यर्थः।

[19] एवं समव्यूह* इति। व्यूहावयवभूतस्य त्रिकस्येत्यर्थः†।

[20] द्विरथोत्तरेति‡, द्वौ द्वौ रथावुत्तरेण यस्याः सा तथा। वृद्धेरवधिमाह—आ एकविंशतिरथादिति, एकस्या(?)त्रिकादुपरि द्वाभ्यां ततो वृद्धं(?)प्रकृतिं कृत्वा द्वाभ्यां द्वाभ्यां वर्धने तञ्च सप्त नवैकादश त्रयोदश पञ्चदश सप्तदशैकोनविंशतिरित्येते त्रिकेण सह वृद्धा दश स्युरित्यर्थः।

[21] ओजा इति, युग्याः। समव्यूहप्रकृतय इति, समव्यूहाश्च तत्प्रकृतिकाश्च संभूय दशेत्यर्थः।

[22] पक्षादीनां मिथो व्यूहसंख्यावैषम्येण विषमव्यूह इत्याह—पक्षकक्षेत्यादि। अत इति, व्यूहावयवान्।

[23] तस्यापीति। विषमव्यूहस्यापि पूर्ववत् द्वाभ्यां द्वाभ्यां वृद्धिरित्यर्थः।

[24] विषमव्यूहप्रकृतय इति, अत्रापि पूर्ववत् विषमप्रकृत्या सह तत्प्रकृतिकानां दशकमिति ग्राह्यम्।

---

* 'एष समव्यूहः' इति डा. जौली. मूलपाठः।

† अयं व्याख्याभागो विंशतितमसूत्रावयवभूतस्य 'तस्य' इति पदस्य प्रतीयते। तथा सतीत्थं पाठानुपूर्वी स्यात्:—"२०—तस्येति। व्यूहावयवभूतस्य त्रिकस्येत्यर्थः। द्विरथोत्तरेति," इति।

‡ अत्र 'द्विरथो वृद्धिः' इत्यानुपूर्वीको डा. जौली. मूलपाठः।

[२५]एवं व्यूढसैन्ये समविषमाभ्यां व्यूहाभ्यां यो व्यूहनबलशेषस्तस्यावापः कार्य इत्याह—अतः सैन्यानामिति।

[२६]आवापो नाम व्यूहावशिष्टस्य तत्रैव पुनः प्रक्षेप इत्याशयवांस्तस्य प्रकारमाह—रथा(दी ?)नामित्यादि । अङ्गेष्विति, पक्षद्वये कक्षद्वये चतुर्ष्वङ्गेषु । अयमर्थः-व्यूहविशिष्टान् रथांस्त्रिधा विभज्य पक्षादिषु चतुर्ष्वापचेदिति ।

[२८]व्यूढशेषमतिरिक्तं सैन्यं व्यूढान्न्यूनं समधिकं वा, तत्रावाप्यमित्यपेक्षायामाह—एवं त्रिभागोन इति । व्यूढसैन्ये त्रिधाकृते एकं भागं विहाय भागद्वयमात्रमेव सैन्यमावाह्यं न तु समधिकं वेत्यर्थः । केचिदुक्तस्यैवार्थस्यायमुपसंहार इत्याहुः ।

[२९]तेनेति । रथावापप्रकारेणाश्वान् गजानपि त्रिधा विभज्य एकं भागमुरस्ये द्वौ पक्षादिष्विति व्याख्यातमित्यर्थः ।

[३०]त्रिधा गोरथावाप इत्येतदपवादतया सर्वारम्भसाधारणमावापप्रकारमाह—यावादित्यादिना । सम्बाधमिति*, युद्धोपमर्दम् ।

[३१]आवाप एव क इत्यत्राह—दण्डबाहुल्यमिति । व्यूहातिरिक्तचतुरङ्गबलमित्यर्थः ।

[३२]आवापप्रसङ्गात् व्यवहारार्थं प्रत्यावापादीन्यप्याह—पत्यबाहुल्यमित्यादि ।

[३३]एकाङ्गबाहुल्यमिति । पत्तिबाहुल्यं पत्तिमात्रनियमः, एकाङ्गबाहुल्यञ्च निर्धारितपरस्यान्यतमाङ्गविषयमय(?)मिति भेदः ।

[३४]दूष्या इति—जनमवगृह्य चरन्तो मुख्याः ।

[३५-६]पूर्वं व्यूढसैन्यापेक्षयैवावापप्रमाणमुक्तं त्रिभागोनमिति, इदानीं परबलापेक्षयाह—परावापादिति । चतुर्गुणतः प्रभृति यावदष्टगुणावधिकमा............वेदित्यर्थः । अनियमजमाह-विभवतः स्वसैन्यानामिति† ।

[३६]तदेव त्रीणि..................मुरस्यः स्थापयेदित्यारभ्य व्यूहमुक्त्वा तेनैव हस्तिव्यूहमतिदिशति--रथव्यूहेनेति । पार्श्ववन्त(?)

* ' संबाधनम् ' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

† ' विभवतः सैन्यानाम् ' इत्येतावन्मात्र एव जौलीसम्पादितमूलपुस्तके पाठः ।

रथेभ्योऽधिकसंख्यत्वं हस्तिनामपि तुल्यत्वमेव, तच्च स्वातन्त्र्येणैव न तु रथाङ्गतयेति हृदयम्।

[37] रथमिश्राणामपि हस्तिनां व्यूहनं कार्य मित्याह—व्यामिश्रो वेति। रथैर्व्यामिश्रो वा हस्तिनां व्यूहः कार्य इत्यर्थः।

[38] कथमित्यत्राह—चक्रान्तयोरित्यादि*। चक्रं सैन्यं तस्यान्तयोः कोट्योः हास्तिनः स्थाप्याः। अन्तौ कोट्यौ बहिः पक्षौ चेति पर्यायाः, पुरः पार्श्वौ रक्षे जघने इति चैकार्थाः। उरस्यं मध्यमिति च तुल्यार्थौ।

ननु व्यूहकरणे यथोक्तपरयश्वसहितानां रथानां हस्तिनाञ्च यद्यत्र ग्रहणं तथाश्वानां पृथग्वचनानुपपत्तिः रथाद्यङ्गतयैव तल्लाभात्। अथात्र परयश्वादि एतासां ग्रहणं तर्हि त्र्यङ्गबलविभागोऽयमेवस्यात्, नोत्तरत्र द्व्यङ्गबलविभागेनातिदेष्टव्य इति चेन्न। रथाद्यङ्गभूतान् विनापि मुख्यानामश्वानां स्वातन्त्र्येणैवात्र विवक्षितत्वादिति नोक्तदोषः। अत्र 'रथा उरस्य' इत्यतोऽनन्तरं 'अयं भ(प)क्षभेदी' ति पठितव्यम्, लेखकप्रमादात्तु पाठाभावः पक्षयोर्हस्तिस्थापनेन भेदोऽस्येति तथा। मध्यभेदिनं हस्तिरथमाह—हस्तिनामुरस्यमित्यादि।

[39] पार्श्वभेदिपर्यायमन्तभेदिनमाह—विपरीतो ऽन्तभेदीति। पक्षभेद्युरस्यभेदिभ्यां विपरीतः कक्षयोर्हस्तिनो रथाः पक्षयोरश्वा उरस्य इत्ययमन्तभेदीति पार्श्वभेदीत्यर्थः। यदा तु चक्रान्तयोर्हास्तिन इति पक्षे सोऽयं पक्षभेदीति न पठ्यते तदा विपरीतो ऽन्तभेदीति पठित्वा प्रथमपक्ष एव स्यात्, तत्र च पार्श्वयोर्हस्तिकरणे यक्षो(क्षो)ऽनुक्तः स्यादिति शेष इति ग्राह्यम्।

[40] हस्त्यादीनां चतुर्णामप्येकैकत्वेपि व्यूहप्रकारं दर्शयन् हस्तिनां तावदाह—हस्तिनामेवे ति। व्यूह इति शेषः सन्नाह्यानामिति, युद्धयोग्यानाम्। औपवाह्यानामिति, राजवाहनानाम्। व्यालानामिति, दुष्टगजानाम्।

[41] वर्मिणामिति, कवचिनामश्वानाम्। शुद्धानामिति, कवचरहितानाम्।

[42] आवरणिन इति कवचिनः।

* डा. जौलीसम्पादितमूलपुस्तके 'चक्रान्तेपु' इति बहुवचनान्त एव पाठो लभ्यते।

[43]मिश्र इत्यादि मिश्रं दर्शयन् द्वि(त्रि)मिश्रं तावदाह—पत्तय कोरस्योरित्यादि। द्विमिश्रान्तरमाह-हास्तनः पृष्ठत इत्यादि। दर्शित पत्तापवादमाह-परव्यूहवशेन वेति, परव्यूहभञ्जकत्वं यथा स्यात्तथे-त्यर्थः।

[44]अङ्ग विभागे ऽयङ्गविभागमतिदिशति—तेनेति।

ननु प्रागेव हस्तिभिर्विना पत्त्यश्वरथानां यो व्यूहप्रकारो दर्शितः स एव ऽयङ्गबलविभागो नेदानीं पुनर्वक्तव्य इति चेन्न। तदानी-मङ्गाङ्गिभावेनावस्थितानां पश्वादीनां विभाग उक्तः, इदानीं स्वतन्त्रा-णामेव गणश इति भेदादिति।

एवं पत्त्यश्वरथद्विपानां पक्षकक्षोरस्येषु निवेशप्रकारमुक्त्वा पत्त्यादीनामेव सारासारत्वाभ्यामपि भाग............वभिधानार्थं सूत्रम्—सारफल्गुबलविभाग इति। तत्र सारं बलं पितृपैतामह-त्वादि, दण्डसम्पद्वित्तं तद्विपरीतं भीरु वा फल्गुबलं तयोर्विभागः कार्य इत्यर्थः।

[45]तत्र पत्तीनां तत्सारत्वमाह—दण्डसम्पदित्यादिना।........लया पितृपैतामहत्वादिरूपा दण्डसम्पत्, प्रागुक्तसारपुंसां पत्तीनां सारबलाबलत्वमित्यर्थः। हस्त्यश्वयोस्तु विशेष एव सारबलत्व-मित्याह-हस्त्यश्वयोरिति।

[46]विशेषानेवाह—कुलमित्यादिना। कुलमेकोत्पत्तिस्थानत्वम्, जातिः भद्रत्वमन्दत्वमागधत्वादिरूपा, सत्त्वं शौर्यम्, वयस्थता कर्मण्यवयवप्राप्तिः, प्राणो बलम्,........उत्सेधा(?)याम परिणाहा-दिमत्त्वम्, जवो वेगः, तेजस्तैदण्यं मनो वा, शिल्पं शिक्षितत्वम्, स्थैर्यं प्रहारादौ सत्यपि व्यवसितनिर्वाहमाला (?) सह्यत्वं वा, उदग्रता उन्नतमुखत्वम्, विधेयत्वं नियन्तुर्वशवता, सुव्यञ्जनाचारता लक्षणव्यापारयोः प्राशस्त्यमत्वम्, आचाराश्चेष्टाः, एते हस्त्यश्वयो-र्गुणरूपा विशेषा इत्यर्थः। रथानां पुरुषाश्वसारव्यतिरिक्तस्यासार-त्वस्याभावान्तः(? त्र)पृथग्वचनमिति ग्राह्यम्।

[47][48]एवमङ्गानां सारत्वं व्यवस्थाप्य तेषां सारविनियोगप्रकारमाह—पत्त्यश्वेत्यादिना। अयमाशयः—आदितस्तावत् बलं सर्वं सारासार-तया द्विधा विभजेत्; तत्र सारमुक्तम्, अधममध्यमभावात्, सार-

मनुसरन्तृतीयसारञ्चेत्याख्याभिः त्रिधा त्रिभजेत्, तत्रोत्तमां त्रिधाकृत्वा एवं त्रिभागमुरस्ये स्थापयेत् द्वौ त्रिभागौ चतुर्धा कृत्वोभयतः उभयपार्श्वयोः द्वौ भागौ पक्षयोः स्थापयेत् द्वौ च कक्षयोः, रथमध्यममनुसारं पञ्चधा विभज्य तेषामनुलोमः पृष्ठतः स्थापयेत्, अधमस्तृ (मं तृ) तीयसाराख्यं प्रतिलोमं तेषामग्रतः स्थापयेत्। अथ यदसारं फल्गु तदपि ततः प्रतिलोमं ततोऽप्यग्रतः स्थापयेदित्य..............एवमित्यादि, उक्तप्रकारेण सारमसारञ्च सर्वं बलमुपयुक्तं कुर्यादित्यर्थः।

[४९]ननु फल्गुबलस्याग्रतः करणे किं फलमित्यत्राह—फल्गुबलमिति। अन्तेष्विति, पत्तकक्षादीनामग्रे निवेशयेत्यर्थः। वेगाभिद्रुत इति*, आगच्छतां प्रतिबलानां..............अग्नेर्हविरिव भक्ष्यतया देयं तावता तत्प्रशमनार्थमिति भावः। अभिहित इति पाठोऽप्ययमेव तद्भञ्जनेनैव तद्वेगः प्रशान्तः स्यादित्यर्थः।

[५०]ननु—

"कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पाञ्चालाञ्छूरसेनकान्।
दीर्घांल्लघूंश्चैनरान् निकालेऽग्रेषु योजयेत्॥"

इत्यादिभिः सारबलस्यैवाग्रतः कार्यत्वं कथमुच्यत इत्याशङ्क्य व्यूहान्तरमाह—सारबलमित्यादि। पत्तकक्षोरस्यातिरेकेण पुरतोऽपि स्थानं कृत्वा तत्रैव सारबलं कुर्यात्। अनुसारादीन् युक्तस्थानेषु।

[५१]एवं सत्येतत् परबलवेगसाहिष्णु स्यात्, पराभञ्जनीयं स्यादित्येतस्य फलमेतदित्यर्थः।

[५२]एवं पत्तादितया च स्वबलं विभज्य परबलापाते योधनप्रकारमाह—व्यूहमित्यादिना। पत्तादीनां पञ्चानां मध्ये एकेन वा द्वाभ्यां वा स्वयं परबलं प्रहरेत्।

[५३]शेषैः प्रतिबलकृतं प्रहारं प्रतीच्छेदित्यर्थः।

[५४]परव्यूहे प्रहरणीयस्थानमाह—यत्परस्येत्यादिना। दुर्बलमिति असारम्। वीतहस्त्यश्वमिति†, सारवदपि अल्पविकलहस्त्यश्वम्।

* अत्र 'वेगाभिहूलितः इति डा. जौली. मूलपाठः।

† 'वीतं हस्त्यश्वम्' इति पृथक्पदात्मक एव पाठो जौलीसम्पादितमूलपुस्तके दृश्यते।

दूष्याम'त्यमिति*, परस्मिन् क्रुद्धादिरूपमुख्ययुक्तम्। कृतोपजापं वेति, सारादिरूपमप्युपजापेन कृतभेदनमिति। एवं परस्य पक्षादि यत्फलं तत्प्रभूतसारेण हन्यात्।

४५ यत्तु परस्य पक्षादिषु सारतमं बलं तत् ततोद्विगुणसारेण हन्यादित्यर्थः।

४६ आत्मनो रथादिषु यदल्पसारन्तत् बहुनाङ्गेनोपचितं कुर्यादित्याह—यदङ्गमित्यादिना।

४७ परव्यूहे पक्षादिष्वासत्यादिनापि स्वबलव्यूहप्रकारमाह—यतः परस्येत्यादिना। परव्यूहे पक्षादिषु यत्राङ्गानामपुष्टत्वं तत्सन्निकर्षे स्वबलं व्यूहेतेत्यर्थः।

एवं चतुरङ्गस्य बलस्य व्यूहे विभक्ते ऽङ्गानां युद्धकर्माभिधातुं सूत्रम्—पत्त्यश्वरथहस्तियुद्धानीति। स्फुटार्थमेतत्।

४८ अत्र प्राधान्यादि.........पत्तियुद्धानीति वक्तव्यत्वेपि तस्य सूत्रे प्रतिलोमाभिधानं बाहुल्याशुकारित्वाद्यपेक्षयेति स्थिते, तत्रापि आशुकर्मकारित्वाभिप्रायेण प्रथममश्वकर्माण्याह—अभिसृतमित्यादिना। स्वबलात्परबलं पूर्वमभिसरणं अभिसृतम्, परबलस्यपुरः पृष्ठतः पार्श्वेष्वभिहत्य परितो भ्रमणं परिसृतम्, परबलं मध्यतो भित्वा सूचीवदभिगमनमातिगमनम् †, तेनैव मार्गेण पुनर्निर्गमनमपसृतम्, बहुभिरश्वैरितस्ततश्चोन्मथ्यावभज्यवधानं पुनरेकत्रावस्थानं...... ......मध्यावस्थानं द्विधा, सूचिमार्गेणाभिगमनं वलया(यः),गोमूत्रवद्वक्रगत्या प्रवृत्तिर्गोमूत्रिका, परबलस्यैकदेशमप्यवच्छिद्य तत्परिवेष्टनं मण्डलम्, सर्वगतीनां साङ्कर्येण प्रयोगः प्रकीर्णिका, अपसारं कृत्वा पुनरतिसरणं व्यावृत्तपृष्ठम्, परबलाभिमुखस्य बलस्यानुवर्त्तनमनुवंशम्, प्रहरतामेव युद्धान्निवृत्य स्वबलप्रवेश इत्यन्ये, भग्नानां स्वबलानां समन्ततो..........भनमग्रतः पार्श्वाभ्यां पृष्ठतो भग्नानुरक्षा, भग्नस्य परबलस्यानुवर्त्तनं भग्नानुपातः इत्येतान्यश्वयुद्धानि द्वादशेत्यर्थः।

---

* अत्र 'दूष्यामात्यकृतोपजयम्' इत्येकपदरूप एव डा. जौली. मूलपाठः।

† 'अतिसृतम्' इति डा. जौली. मूलपाठः।

[५९] हस्तियुद्धान्याह—प्रकीर्णिकेति । प्रकीर्णिकायां सर्वगतिसङ्करूपत्वेन गुर्वङ्गभवैः हस्तिभिः दुष्करत्वादिति भावः । एवं चतुर्णां पत्त्याद्यङ्गानां समस्तानामेकैक...........वा घाततोऽपि हस्तियुद्धमित्याह-चतुर्णामित्यादिना ।

[६०] पक्षकक्षोरस्यानां परानीकानां भञ्जनमेव मर्दनं तच्च हस्तियुद्धमित्याह—पक्षकक्षेत्यादिना । अवस्कन्द इति, छिद्रेषु प्रहारः । सौप्तिकमिति, सुप्तानामवमर्दनम् । इति हस्तियुद्धानीत्यर्थः ।

[६१] रथयुद्धान्याह—उन्मथ्येत्यादिना । बहुभिरितस्ततः परबलमवभज्य पुनरपसृत्यैकत्रावस्थानं हि उन्मथ्यावस्थानं तद्वर्ज्यानि । एतान्येवेति, हस्तियुद्धान्येव रथयुद्धान्यपि वेत्यर्थः । रथानामेव वैशेषिकानि त्वाह-समभूमावित्यादि*, समा स्थिरा.................काशेत्यादिरूपायां स्वभूमौ अभियानं परबलमभिभूय गमनम् । अपयानमिति, तदभिभूय ततोऽसततया शनैरपगमनम् । स्थितयुद्धमिति, प्रकारवत्त्वरुक्कितया परमावृत्यावस्थानेन दीर्घयोधनमित्येतानि रथयुद्धानीत्यादि ।

[६३] एवं चतुर्णामङ्गानां व्यूहाद्यु(न्यु)द्धानि चोक्त्वोपसंहरति—एतेनेत्यादिना । विधिनेति, प्रकारेण । ओजानिति, आयुष्मान्(?); युग्मानिति, समान्; यावदिति, यथेति फलितार्थः तथा च चतुर्णामङ्गानां विभवः सदृशो यावत् यत्परिमाणेषु व्यूहः स्यात् तथा कारयेदित्यर्थः ।

[६४] अत्र (स?)राजावस्थानभूमिमाह—द्वेशते इत्यादि । तस्मात् व्यूहात् द्वे धनुश्शते मुक्त्वा प्रतिग्रहे सैन्यपृष्ठभागे तिष्ठेत् । तत्र प्रयोजनमाह-भिन्नसंघातनार्थमिति, परबलाभिभवानां भिन्नस्य बलस्य सङ्घातका...............प्रतिग्रहस्तस्यैव भिन्नसङ्घातनयोग्यत्वात् न तद्रहितो युद्ध्येतेत्यर्थः ।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां साङ्ग्रामिके दशमे ऽधिकरणे पञ्चमो ऽध्यायः ।

---

* अत्र 'स्वभूमौ' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

१० अधि., ६ अध्या., १५८, १५९ प्रक.

सू. दण्डभोगमण्डलासंहतव्यूहनं, तस्य प्रतिव्यूहस्थापनश्च ।

तदेवं पक्षकक्षोरस्यानां बलाग्रतो व्यूहविभाग इत्यनेन व्यूहानां सङ्ख्यादिभेदनियमतः व्यूहविभागमुक्त्वा व्यूहानामेव प्रकृतिविकारभावं तेषां संज्ञाश्चाभिधातुं सूत्रम्—दण्डभोगमण्डलासंहतभेदतया व्यूहनमभिधीयत इत्यर्थः ।

तत्र शुक्रबृहस्पत्योर्मतभेदं दर्शयति—पक्षावुरस्यमित्यादिना । पक्षौ बहिःकोट्यावितिपर्यायावितिस्थिते पक्षौ बहिः कोट्यौ, उरस्यं मध्यं, प्रतिग्रहः पश्चाद्राजावस्थापनं इत्यनेन प्रकारेण चतुरवयव औशनसो व्यूहविभाग इत्यर्थः ।

बार्हस्पत्यमाह—पक्षावित्यादिना । कक्षौ जघन्यावन्तः पार्श्वौ, शेषं पूर्ववत् बार्हस्पत्य इति*, बृहस्पतिनोक्तः ।

उभयोरौशनसबार्हस्पत्यमतयोः प्रकृतिव्यूहाश्चत्वार एवेत्याह—प्रपक्षेत्यादिना । प्रविभक्तानि पक्षकक्षोरस्यानि अनीकानि येषां ते प्रपक्षकक्षोरस्याः, दण्डादितया चतुर्धेत्यर्थः । प्रविभागश्च वदन्त इति भावः ।

एवं प्रकृतिव्यूहान् विभज्य तेषामौशनसबार्हस्पत्यमतानुगुणं तावल्लक्षणमाह—तत्रेत्यादिना । तत्रेति, तेषु दण्डादिषु । तिर्यग्वृत्तिर्दण्ड इति, तिर्यक् तिरश्चीनो वृत्तिरवस्थानं यस्य स दण्डाख्यः प्रकृतिव्यूह इत्यर्थः ।

समस्तानामन्वावृत्तिर्भोग इति । समस्तानामित्यौशनसमतप्रतिग्रहेण सपक्षादीनां त्रयाणां, बार्हस्पत्यमते तु कक्षाभ्यां सहेति षण्णामपि तिर्यदण्डवदवस्थितानां अन्वावृत्तिः सर्पदेहवदनुबन्धेनावृत्तिः विक्रमबाहुल्येनावस्थितिर्भोग इत्यर्थः ।

सरतां सर्वतोवृत्तिर्मण्डलमिति† । सरतां प्रतिबलाभिमुखं गच्छतां सर्पवदनीकानामेकीभावेन समन्ततो व्यापारस्त्वं मण्डलाख्यो व्यूह इत्यर्थः ।

---

* 'बार्हस्पत्याः' इति बहुवचनान्तः पाठो डा. जौली. मूलपुस्तके दृश्यते ।

† अत्र 'सुतरां सर्वतोवृत्तिर्मण्डलः' इति डा. जौली मूलपाठः ।

[८]स्थितानां पृथगनीकवृत्तिरसंहत इति । प्रतिबला मुख्येन चलनात् प्र......................पञ्चधनु..नीकसन्धिरिति नियमा (न ?) सहत्वेन चतुर्णां षण्णां वा अनीकानां पृथग्वृत्तिः, तथा चलनेऽप्यसंहतानामिव व्यापारवत्त्वं असंहतव्यूह इत्यर्थः ।

[९]एवमौशनसबार्हस्पत्य पक्षयोरपि अनुगुणं दण्डादिप्रकृतिव्यूहलक्षणमुक्त्वा बार्हस्पत्येन स्वमतेन दण्डस्य पुनर्लक्षणमाह--पक्षकक्षोरस्येत्यादिना । एवमुत्तरत्रापि भोगादीनां पुनर्लक्षणाभिधानेऽपि अपौनरुक्त्यं ग्राह्यम् । पक्षकक्षोरस्यैस्समं वर्त्तमान इति, पक्षादिषु पञ्चस्वनीकेषु समं.................भावेन वर्त्तमानः स्थानगमनादि कुर्वाणो दण्डाख्यः प्रकृतिव्यूह इत्यर्थः । अत्र कक्षयो रुशनसानङ्गीकारात् दण्डादिलक्षणेषु चतुर्ष्वपि विरोधोऽनुसन्धेयः ।

[१०]एवं दण्डस्य स्वामिना मतं सामान्यलक्षणमुक्त्वा तद्विकारान् प्रदरादीनष्टादश लक्षयति—स कक्षातिक्रान्तः प्रदर इत्यादिना । स दण्डः कक्षाभ्यां जघनपार्श्वाभ्यां प्रतिबलाभिमुखं प्रसर्पन् प्रदराख्यो दण्डविकार इत्यर्थः ।

[११]स एव पक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तो दृढक इति । कदयाद्यभिमुखमागच्छतो बलस्य संपीडनार्थं पक्षाभ्यां बहिः कोटिभ्यां प्रतिक्रान्तः प्रतिलोमानो दृढकाख्य इत्यर्थः ।

[१२]स एवातिक्रान्तः* पक्षाभ्यामसह्य इति । स दण्डः दृढक एव पक्षाभ्यां प्रतिबलस्यान्तरवगाढोऽसह्याख्यो दण्डविकार इत्यर्थः ।

[१३]पक्षाववस्थाप्योरस्याभिक्रान्तः† श्येन इति । द्वावपि पक्षौ यथा स्थापयित्वोरस्येन प्रतिबलमुपसर्पल्लंघनाख्यः तत्साम्यादित्यर्थः ।

[१४]एवमुक्तानां प्रदरादीनां चतुर्णां (अ ?) विपर्यये क्रमेण चत्वारो व्यूहाः स्युरित्याह—विपर्यये चापं चापकुक्षिः प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्चेति तस्य पक्षाभ्यामतिक्रान्तः प्रदर इत्युक्तं तद्विपर्ययो नाम कक्षाभ्यां प्रतिक्रमणं तदा पक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तश्चापाख्यो दण्डविकारः स्यात् ।

---

* 'स एव निष्क्रान्तः' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

† अत्र 'अतिक्रान्तः' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

एवं पक्षाभ्यां प्रतिक्रान्तो दृढक इत्युक्तं तद्विपर्ययोऽपि पक्षाभ्यामपि (ति) क्रमणमेव तदा चापपक्षाख्यो* दण्डव्यूहस्ये (श्चे) ति। एव-मतिक्रान्तः पक्षाभ्यामसह्य इत्युक्तं तद्विपर्ययः पक्षाभ्यां प्रतिक्रमणं तदा प्रतिष्ठो नामा व्यूहः स्यात्। एवं पक्षाववस्थाप्योरस्याभिक्रा-न्तः श्येन इत्युक्तं तद्विपर्ययस्तूरस्येन पक्षभ्यां (?) चाभिक्रमणं वा उरस्येन पक्षाभ्याञ्चातिक्रमणं वा सुप्रतिष्ठाख्य इत्यर्थः।

[१५]एवं प्रदरादींश्चतुरः तद्विपर्ययांश्च दण्डव्यूहविकारान् प्रदर्श्य दण्डस्यैव विकारान्तराण्यपि दर्शयति—चापपक्षः सञ्जय इति। चापश्च वेणोर्विकारश्चापं धनुः तदाकृतिपक्षौ यस्य स चापपक्षः सञ्ज-याख्य इत्यर्थः।

[१६]दण्ड एवोरस्यातिक्रान्तो विजय इत्याह—स एवोरस्याति-क्रान्त इति।

[१७]स्थूलकर्णाख्यं दण्डव्यूहमाह—स्थूलेत्यादि। स्थूलौ पक्षौ यस्य स तथा।

[१८]द्विगुणेत्यादि। द्विगुणापेक्षया स्थूले यस्य स विशालविज-याख्य इत्यर्थः। अतिक्रान्तेत्यादि, तृतीयातिक्रान्तौ पक्षौ अस्येति तथा, सतु चमूमुखाख्य इत्यर्थः।

[१९]विपर्यये झषास्य इति। विपर्यय इत्यतिक्रान्तोरस्यत्वे झषा-स्याख्य इत्यर्थः।

[२०]ऊर्ध्वराजिरित्यादि। ऊर्ध्वा उपरि परबलाभिमुखी राजिः बल-श्रेणिर्यस्य स तथाभूतो दण्डः सूच्याख्य इत्यर्थः।

[२१]द्वौ दण्डौ वलय इति। पक्षकक्षोरस्येषु तिर्यक्स्थितौ द्वौ दण्डौ यस्य स वलयाख्य इत्यर्थः।

[२२]चत्वार इत्यादि। पदिषु (?) पञ्चसु प्रत्येकं चत्वारः चतुरा-स्तिर्यक् दण्डाकारा बलस्कन्धा यस्य स व्यूहो दुर्जयाख्यः इत्यर्थः। दण्डव्यूहानुपसंहरति—दण्डव्यूहा इति। एते अष्टादश दण्डव्यूहाः। अत्रैका प्रकृतिभूता शेषास्सप्तविकृतय इति ग्राह्यम्।

[२३]भोगव्यूहाः पञ्चेत्याह–पक्षेत्यादिना। पक्षादिभिसमं वर्त्तमानो

---

* अत्र कदाचित् 'चापकुक्षयाख्यो' इत्यानुपूर्वीयः प्रकरणानुसारी पाठः स्यात्।

यथाति......................दण्ड उक्तः, तथा तैर्विषमं वर्त्तमानो भोगव्यूहः सर्पशरीरवत् कुटिलतयाविस्थितत्वादित्यर्थः। स च द्विधेत्याह—सर्पसारी गोमूत्रिकावेति, तिर्यगवस्थितत्वे सर्पवदेकारो वा गोमूत्रवदनेकधा विभिन्नो वेत्यर्थः।

[२४] स युग्मोरस्य इत्यादि । स भोगः युग्मोरस्यः द्विधा विभक्तः, दण्डाकारमध्ये एकैकदण्डाकारपक्षद्वयः शकटाख्यो भोग इत्यर्थः।

[२५] विपर्यये मकर इति। युग्मरूपपक्षद्वय एक दण्डाकारोरस्यो मकराख्यो भोग इत्यर्थः । त एषु ये ऽनुपत्ताकदयास्ते औशनसाः तत्रोपात्तपक्षादिपञ्चानिकाः(?)ते बार्हस्पत्या इति विवेक्तव्यम्।

[२६] हस्त्यश्वरथैर्व्यतिकीर्ण इति रथहस्तिनो ऽन्यतरं प्रधायात्र निवेशनं तमाह—हस्त्यश्वरथैर्व्यतिकीर्ण इति । स एवंभूतः पारिपतन्तकाख्यो व्यूह इत्यर्थः।

[२७] सरतां सर्वतोवृत्तिर्मण्डलमिति पूर्वं लक्षितस्य मण्डलस्य स्वाभिमतं लक्षणमाह—पक्षकक्षोरस्यानां एकीभावो मण्डलमिति* । पूर्वोक्तानीकसन्धिरूपान्तरालरहितो मिथो मेलनान्मण्डलाख्यः स्यादित्यर्थः।

[२८] स सर्वतो मुखः सर्वतोभद्र इति। स मण्डलाख्यः सर्वतो मुखः चतुर्दिक्षु प्रतिबलाभिमुखः सर्वतोभद्राख्य इत्यर्थः । अष्टानीको दुर्जय इति, युग्मोरस्यश्चतुष्पक्षो द्विपक्षो ऽष्टानीकः स दुर्जयाख्यः, दण्डव्यूहेष्वपि दुर्जयस्योक्तत्वादिति ग्राह्यम्।

[२९] स्थितानां पृथगनीकवृत्तिरिति लक्षितस्यासंहतस्य स्वाभिमतं लक्षणमाह—पक्षकक्षोरस्यानामसंहतत्वादसंहत इति। स्थानित्वप्रतिबलाभिमुखमने...........व्यसंहतत्वादसंहताख्य इत्यर्थः।

[३०] स षोढेत्याह—स पञ्चानीकानामाकृतिस्थापनाद्वज्रो गोधा वेत्यादिना। तत्र स्वमतेन पक्षादिपञ्चानीकानां वज्रान्या(द्या)कृत्यनुकरणेन तत्तत्संज्ञाह्यस्याह-स पञ्चेति। इति असंहताख्यो व्यूहः।

[३१] चतुर्णामित्यादि। औशनसदिशा सपक्षोरस्यप्रतिग्रहाणामुद्यानककाकपद्याकृतिस्थापनात् तत्संज्ञ इत्यर्थः।

---

* अत्र 'एकीभावे मण्डलः' इति डा. जौली. मूलपाठः।

[३२] त्रयाणामित्यादि । त्रयाणां पक्षयोः प्रतिग्रहोरस्ययोरन्यतरस्य चेत्यर्थः । इत्यसंहत व्यूहा इति, षडिति शेषः ।

[३३] एवं दण्डादिप्रकृतिव्यूहांस्तद्विकारांश्चोक्त्वा चक्राद्यतिकेष्वेकैकाङ्गनियमेनाप्यरिष्टादींस्त्रीन् भेदानाह—रथोरस्य इत्यादिना । अत्र प्रतिपक्ष इत्यर्थः । सिद्धं ग्राह्यमेवमङ्गनिवेशभेदादरिष्टाख्यः अरिष्टमशुभं तस्य नास्तीति । पृष्ठः प्रतिग्रहः ।

[३४] पत्त्य इत्यादि । पत्तिपक्षाश्चोरस्यरथकक्षो हस्तिपृष्ठो ऽचलाख्य इत्यर्थः ।

[३५] हस्तिनो ऽश्वा इत्यादि । हस्तिपक्षो...........रथोरस्योरथपक्षः पत्तिपृष्ठश्चाप्रतिहताख्य इत्यर्थः ।

एवं व्यूहभेदानुक्त्वा तेषां प्रत्यन्तिकाभिधानार्थं सूत्रम्-तस्य प्रतिव्यूहस्थापनमिति । तस्य चतुरङ्गबलव्यूहस्य प्रत्यतीकव्यूहनमुच्यत इत्यर्थः ।

[३६] तान्याह—तेषां प्रदरमित्यादिना । अत्र कक्षाभिक्रान्ततया बहिर्विश्रान्त बलप्रसरेण दृढकेन घातनमुचितमित्यादिरूपेण दृढकासह्यादेरपि बाध्यबाधकभावः स्वयमूह्यः ।

[३७] दृढकमसह्येनेत्यादौ सर्वत्र घातयेदित्यनुषञ्जनीयम् ।

[४ .] स्वतरस्य सर्वस्य घातकमनियमेन प्रतिव्यूहमाह—दुर्जयेनवेत्यादि* । दण्डमण्डलभेदेष्वन्ययोरन्यतरेणेति भावः ।

[४४] पदात्या जङ्गयानामेव मिथो बाध्यबाध्यकभावनीयमाह—परयश्चेत्यादि ।

[४५] अङ्गानामेव बाध्यबाधकभावान्तरमाह—हीनाङ्गमित्यादि । पदात्यादिषु अन्यतममाटविकबलं व्यूहं तदङ्गाधिकेन व्यूहेन घातयेत् । अथवा हीनमङ्गमधिकेन घातयेदित्यर्थः । हीनत्वञ्च सारबाहुल्यादिनेति भावः ।

[४६] व्यूहं व्यूहानां प्रकृतिविकारा(र)भावं तत्संज्ञाश्चोक्त्वा एव व्यूहस्य अङ्गविभागादिषट्क कर्त्तव्ये तज्ज्ञापनार्थं संज्ञाकरणं नायकेन कार्यमिति वक्तुं नायकं तावदाह—अङ्गदशकस्येत्यादिना । तत्र त्रय

* डा. जौली. मूलपुस्तके अत्र 'वा' इति नास्ति ।

एव दशवर्गाधिपतयः—पतिक:* सेनापतिः नायक इति। तत्र पतिकस्य दशवर्गाधिपतित्वमाह—अङ्गदशकस्यैकः पतिक इति। अधिपतिरिति शेषः। अत्राङ्गशब्देन रथो वा हस्ती वा प्रधानाङ्गमुच्यते, तस्य व्यूढस्य यद्दशकं तदधिपतिः पतिक इत्यर्थः। तथा च रथानां हस्तिनां वा दशकस्य तदनुसारिणोऽश्च शतकस्य तदनुबन्धिनः पत्तिषट्शतस्य चैकाधिपतिः पतिक इत्यर्थः।

[४७] एवं भूतानां पतिकानां दशकस्यैको ऽधिपतिः सेनापतिः।

[४८] सेनापति दशकस्यैकः पतिः नायक इत्यर्थः।

[४९] एवं नायकमुक्त्वा तस्य सैन्येषु प्रकृत्यामाह—स तूर्येत्यादिना। तूर्यघोषाणां ध्वजानां पताकानाञ्च विशेषैः स्वसंज्ञां स्वसंकेतं स्थापयेत्। एवं भूते तूर्यघोषे ध्वजे पताकायां............† पितायामङ्गविभागादिषट्के ऽयमयञ्च विशेषो ग्राह्य इति संकेतं ग्राहयेदित्यर्थः। व्यूहाङ्गानामिति, रथादीनां तूर्य ध्वजादिभिः संज्ञां नियमयेदिति।

[५०] अङ्गविभाग इति। अत्राङ्गविभागो व्यूहविभजनं, संघातः सहततयावस्थानं, स्थानं गमनाकरणं, गमनं, परबलाभियोगः, व्यवर्त्तनं परबलात्प्रत्यावर्त्तनं, प्रहरणं योधनम् इत्येतदङ्ग विभागादिषट्क ....षट्सु कर्त्तव्येष्वित्यर्थः। स्वपरबलयोः समे एकरूपे दण्डादिव्यूहविभागे सिद्ध्यङ्गं कश्चिद्विशेषमाह—सम इत्यादिना। देशतः समविषमादिरूपात्, कालतः रात्रिवर्षादियोधिनां रात्र्यादिरूपात् सारं शौर्यादियोगः, एभिःजयः स्यादित्यर्थः।

[५१] एवं प्रकाशयुद्धाङ्गतया प्रकृतिविकृतिभूतान् व्यूहांस्तेषां बाध्यबाधकभावञ्चोक्त्वा विजिगीषोस्तस्याज्यतामि प्रायेण तूष्णीं युद्धं स्थितिश्चानुष्ठेयत्वेनाह—यन्त्रैरित्यादिना‡। यन्त्राणि जामदग्न्यादीनीति। उपनिषद्योगाश्चौपनिषदिकोक्ताः विष(म ?)धूमाम्बुदूषणादयः।......उपाध्यायाः (?) व्यासक्तानामन्यपराणां रन्ध्रेषु घातनं नीलैः तीक्ष्णपुरुषैः मायाभिरसत्प्रकाशेनातिसन्धाने दैवसंयोगैः राज्ञो

* 'पदिकः' इति सर्वत्रापि डा. जौली. मूलपुस्तके पाठः।

† अत्र कदाचित् 'पताकायां वा निरूपितायां' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत्।

‡ अत्र डा. जौलीसम्पादित मूलपुस्तके 'दण्डैः' इत्यात्मकः पाठः समुपलभ्यते।

दैवसंयोगि..............राज्ञो दैवसम्पन्नत्वख्यापनैः । शकटैर्हस्तिभूषणैरिति, हस्तिनां भूषणानि तदेतद्द्वेषरूपं वाच्छादनानि एषां तैः शकटैश्च ।

[४२] दूष्यप्रकोपैः--परप्रकृतिषु ये दूष्याः तेषां प्रकोपनैः भेदनैः,......यूथैः पुरतः पशुसङ्घप्रक्षेपैः । स्कन्धावारप्रदीपनैरिति, शिविराग्निनादैः, प्रमर्दनैरिति पाठे स्कन्दनैरित्यर्थः । कोटिजघनघातैर्वेति, कोट्योः परबलयोः जघनयोः कक्षयोश्चातर्कितप्रहारैः । दूतव्यञ्जना ये गूढपुरुषाः तत्कृतिरुपजापैश्च परस्योद्वेगं कुर्यादिति ।

[४३] किञ्चिद्दुर्गादिदाहात्मकरणैश्चेत्याह—दुर्गमित्यादि । दुर्गं नाशितं वा आत्मीयतया कृतं वा, तुल्यज्ञतया तज्जन्यकोपो जनपददाहादि शत्रुर्वा सामन्तो राजा वा ऽन्यो वा समुत्थित इति, एभिश्च परस्य भयं जनयेत् नतु युध्येतेत्यर्थः ।

[४४] आयुधादपि नीतिप्रयोगः सिद्धिद इत्याह—एकं हन्यादित्यादिना । इष्ट..................मुक्तं परं हन्यादेवेति, न तापश्च (?) या हननपक्षेप्येकमेव हन्यात् । नन्वितरान्नीतिस्तु प्रयुक्ता परान् हन्यादेव, तांस्तु गर्भगतानपि कात्स्न्येनेति विशेष इत्यर्थ । उक्तञ्च:—

युद्धं सर्वात्मना त्याज्यं राज्यकामेन धीमता ।
उपायैस्त्रिभिरादान मर्थस्याह बृहस्पतिः ॥

इत्येवं मानववाक्यान्यप्युदाहार्याणि ।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां साङ्ग्रामिके दशमे ऽधिकरणे षष्ठो ऽध्यायः ।

सम्पूर्णञ्च साङ्ग्रामिकमधिकरणम् ।

अथ सङ्घवृत्तं नाम एकादशमधिकरणम्।

११ अधि., १ अध्या., १६०, १६१ प्रक.

सू. भेदोपादानानि उपांशुदण्डश्च।

सामादीन् सङ्ग्रामपर्यायदण्डान्तानुक्त्वा ये भूम्यनन्तर्येण स्वभूमावेव अप्येकैकशः क्षुद्रावर्त्ताः शत्रूपजीविनः क्षत्रियादीनां सङ्घीभावैकबलाः सङ्घाः सङ्घातेन नित्यमजय्याः, तेषां विधेयीकरणोपायप्रदर्शनार्थं सङ्घवृत्तमारभ्यत इत्यधिकरणसम्बन्धे स्थिते तद्विधेयीकरणोपायकथनार्थं सूत्रम् भेदोपादानानीति। भेदस्य सङ्घविश्लेषोपायस्य उपादानानि प्रयोगाः उच्यन्त इत्यर्थः।

[2]सङ्घा ह्येकैकशः सैन्यतया वा तन्मुख्यद्वारा मित्रत्वेनवोपजीव्याः, तदुभयविधलाभानां मध्ये सङ्घलाभ उत्तम एव, अतः सोऽवश्यं विधेय इत्याह—सङ्घे (ही ?) त्यादिना।

[2][3]तथात्वे हेतुमाह—सङ्घे हीत्यादि*। सङ्घातादिति, संहतत्वादित्यर्थः। ननु सम्भूयप्रयाणमेवैतत्, तच्च प्रागेवोक्तमिति चेन्न। तद्धि स्वातन्त्र्येण एकदेशाधिपतीनां राज्ञां मिथः पणादिकृतसन्धीनां एककार्यकरणरूपः, नत्वेतत्तथा, अपित्वेकस्मिन्नेव देशवार्त्तादिजीविनामनेकेषां क्षुद्राणामेकार्थतया समवायरूपम्ः अतोऽत्यन्तम (न्तं) भिन्न मित्यलम्। तान् सङ्घानप्रतिकूलान् सामदानाभ्यां विधेयी कुर्यात्, इतरान् भेददण्डाभ्यामित्याह-तानित्यादिना।

[4]के पुनस्ते सङ्घा इत्यत्राह—काम्भोजेत्यादि। काम्भोजसुराष्ट्रयोः क्षत्रियाः श्रेणीभूताः एकैक चारिणोऽतिक्षुद्राः कृषिशास्त्रादिभिर्जीवन्ति। आदिशब्दाद्वर्णान्तरीया अपि ग्राह्याः।

[5]लिच्छिविकादिदेशवासिनस्तु राजशब्दमात्रधारिणो निष्परि-

---

* अत्रोभयत्रापि 'सङ्घाभिसंहतत्वात्' इत्यानुपूर्वीकः पाठो डा. जौली. सम्पादित मूल पुस्तके दृश्यते।

कराः सङ्घातमेवोपजीवन्ति । आदिशब्दादन्धकवृष्ण्यादयश्च । उभयेषामप्येषां भेदएव स्वीकरणोपाय इत्यर्थः ।

[६]आसन्ना इति, बन्धुतयानुप्रविष्टाः । भेदप्रकारमाह–परस्परेत्यादि । न्यङ्ग-अन्योन्यदोषोक्तिः, द्वेषो वाक्पारुष्यादिमात्रजः, अमर्षजं वैरं, बन्धुपराद्यपकारकं कलहं, स्थानमिति एकं त्रिपार्थनादि; एतान्युक्त्वा क्रमेणाभिमुखतान्तिकं (?) तं साक्षीकृतं भेदं विश्लेषमपचारयेयुः प्रयुञ्जीरन् ख्यापयेयुरिति ।

[७]नभेदप्रकारश्चाह—असौ वे* त्यादि । विजल्पतीति, परिवदतीत्यर्थः ।

[८]एवमुभयत इति । भेद्ययोरुभयोरेकस्यैकः सत्रिणो भेदं कुर्यात्, अन्यस्य वाऽन्य इत्यर्थः । मिथो बद्धरोषाणामेषां येबालाः पुत्रादयः, तेषांविद्यादिविषयान् कलहान् उपाध्यायच्छद्मानः स त्रिणोजनयेयुः, असौ त्वामक्षराण्यपि तज्ज्ञानादित्युक्तवानित्यादिकथनेनेत्याह–बद्धरोषाणामित्यादिना । वि........................दिका, शिल्पमस्त्रशिक्षादि, द्यूतमत्तक्रीडादि, वैहारकं प्रवेशनोत्तरप्रहेलिकादि प्रयोगः।

[६]सङ्घमुख्येषु वाक्यान (?) जनयेयुरित्याह—वेश्येत्यादि । वेश्यासु सौरिकेषु च काममदावक्षिप्तानाममर्षजननं सुकरमिति भावः । सङ्घमुख्यमनुष्याणामिति, सङ्घे मुख्याये मनुष्यास्तेषाम् ।

[१०]कृत्यपक्षोपग्रहेण वेति । सङ्घमुख्यानां ये मिथः कृत्याः कुण्डभीतलब्धमानिनः तानुपगृह्यते तत्कुमारकलहानुत्पादयेयुरित्यर्थः । कुमारकानिति, सङ्घस्य पुत्रपदव्यारूढा ये कुमारकाख्याः तेषु ये भिन्नवृत्तयः तान् प्रभूतयावृत्त्या......नीष्णां (?) प्रोत्साहयेयुः सङ्घपुत्रत्वे तुल्येपि योऽयं राजाह......परिच्छदः तत्प्रभृत्येभ्यो हीनपरिच्छद इति मिथः कलहोत्थमुत्........................† ।

[२५]........................सङ्घेष्वेव चरन्तः शौण्डिकव्यञ्जनाः स्वपुत्रादिमरणं व्यपदिश्य मृतोद्देशेन यद्देयं मद्यं तन्नैषेचनिकाख्यं

---

* 'असौ त्वा' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

† कदाचिदत्र '०मुत्पादयेदित्यर्थः ।' इत्याद्यनुपूर्वीकः पाठो भवेत् । इतः परश्च भूयान् ग्रन्थस्त्रुटितो भाति । पञ्चविंशतितमसूत्रादारभ्यैव पुनर्व्याख्याग्रन्थः समुपलभ्यते ।

पुत्रेभ्यः सङ्घेभ्यो दद्यात्, मदनरसयुक्तत्वेन प्राणहर इत्यत्राह-विक्रमकाल इत्यादि ।

२६ भेदोपायान्तरमाह—चैत्यदैवतेत्यादि । चैत्यदैवतानि चण्डिकाद्यत्युग्रदेवताः, तद्द्वारेषु वा हिरण्यनिक्षेपानुगुणरक्षास्थानेषु वा राजपुत्रस्य सङ्घान्तर्गत इत्यपदैस्सह शपथकरणार्थमेतदिति राजपुत्राय राज्ञा दत्तमिदं हिरण्यं सङ्घेषु तेभ्यश्चे(दि ?)प्रकाशयेयुः । सङ्घेषु पृच्छत्सु राजक्रिया एते भारायिता इति गोपायन्त इव कथयेयुरित्यर्थः ।

२८ एवं राजपुत्रवत् पक्षेभ्यः सङ्घानां............रीरादिनाशरूपमवस्कन्दं कारयेयुरित्यर्थ इत्याह—अथेत्यादिना ।

२९ भेदोपायान्तरमाह—सङ्घानां वा वाहनेत्यादि । कालिकतया कालान्तरदेयमूल्यतः संघेभ्यो गृहीत्वा सङ्घमुख्याय तत्प्रसिद्धमेव दद्यात् ।

३० अथ सङ्घातैस्तद्द्रव्यं याचितो विजिगीषुरमुष्मै मुख्याय दत्तमिति ब्रूयात् । एवञ्च संघस्य............रोधः स्यादिति भावः ।

३१ एतेनेति । राजशब्दादिसङ्घकथनेन भेदकथनेन यात्राकाले शिबिरवर्त्तिकानामाटविकानाञ्च सङ्घभेदो व्याख्यातः ।

३२ ....भेदनमाह—सङ्घमुख्यमित्र* मित्यादिना । आत्मसंभावितमिति, स्वात्मनि साभिमानमित्यर्थः । ग्राहयेदिति, प्रतिपन्नं कुर्यात् ।

३३ अमुष्य राज्ञ इति—विजिगीषोरित्यादि (ना ?) ।............नेन गूढवधं शङ्कयेदित्यर्थः । इहन्यस्त इति, सङ्घमुख्ये पुत्रतयेत्यर्थः ।

३४ प्रतिपन्नमिति । तथाभ्युपगतवन्तः । उपगृह्येति स्वपक्षीकृत्येत्यर्थः ।

३५ अवाप्तार्थ इति । मुख्यपुत्रेण कृतसङ्घविनाश इत्यर्थः । तमपीति, मुख्यमपितैरेव घातयेदित्यर्थः ।

३६ भेदान्तरमाह—बन्धकीपोषकेत्यादि† । बन्धक्यः कुलटाः, अत्र कुलट........परस्त्रीसम्भवादि ग्राह्यम् ।

---

* अत्र '०मुख्यपुत्रम्' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

† 'बन्धकीपोषकाः' इति बहुवचनान्तः पाठो डा. जौली. मूल पुस्तके ।

[३७] मुख्योन्मादनेनापि किमित्यत्राह—जातकामानामित्यादि । बहुषु जातकामेषु अन्यतमं दत्तगमनविश्वासं कृत्वा ततोऽन्यस्मिन्स्त्रिया गमनेन वाऽन्यक्त........पोषमुख्यान्मिथः कलहं कारयेयुरित्यर्थः ।

[३८] कर्मकुर्युरिति, स्वकार्यहननं कुर्युरित्यर्थः । इत्थं कामुक इति, उक्त्वेति शेषः ।

[३९] कामुकान्तरकृतत्वप्रतिभासार्थ...........*...तं वेत्यादि । संवादितं कारितसंवादम् ।

[४०] असाविति । त्वत्पार्श्वगमनं प्रतिबध्नातीत्यर्थः ।

[४१] नेह स्थास्यामीति, तस्मिन्नहते त्वत्पार्श्वे वस्तुमशक्यमित्यर्थः ।

[४२] यदा त्वेकेन कृतसंवादमन्यः प्रसह्यापहरेत् तत्राह—प्रसह्येति । अज्ञातहन्तृकत्वायेति भावः ।

[४३ ४४] अमर्षणमिति असहना स्वयमेव विषम प्र......वेति (?) ।

[४५] अमुनेति । कामुकान्तरेण हत इति प्रकाश इत्यर्थः ।

[४६] पक्षान्तरमाह—जात काम वेति । स्त्रियां जातकाममुज्ज्वषणसंवादस्य मेलयित्वा वशीकारार्थाभिरोषधीभिरतिसन्धायाज्ञातं व्यापाद्यान्यत्र गच्छेदित्यर्थः ।

[४७] सिद्धव्यञ्जने गते सत्रिणः कामुकान्तरप्रयुक्तस्स (?) सिद्ध इति ख्यापयेयुरित्याह—तस्मिन्नित्यादि ।

[४८] ....प्रयुक्तानां स्त्रीणां कृत्यमुक्त्वा विधवादीनामप्याह—अस्येत्यादिना । गूढाजीवा योगास्त्रिय इति, गम्यानां व्यू (गू) ढगमनं व्य (प्र) त्युपाय आसां तागूढाजीवा योगपुरुषधारिण्यः । दायनिक्षेपार्थमिति; दायार्थं निक्षेपार्थञ्चेति, पत्यौ मृते दायः पत्यावन्यत्र (स ?) वा सङ्क्रमतीत्यत्र विवादिन्य इत्यर्थः । एवं निक्षेपेपि साक्षादिति तन्निर्णयार्थं सङ्घमुख्यान् सम्प्राप्ता इत्यर्थः ।

[४९] अदिति कौशिकस्त्रिय इति† । अदितिकौशिदेवतालिख्यध्वजेन भिक्षमाणानां योगपुरुषाणां......दार्थं कृतसंवादांश्च रात्रौ गूढवेश्मसु

* अत्र कदाचित् '०प्रतिभासार्थमाह—विसंवादितं' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत् ।

† डा. जौली. सम्पादित मूल पुस्तकेऽत्र 'अदिति' इति पाठो नास्ति ।

सुतीक्ष्णा हन्युर्वा बद्ध्वाऽपहरेयुर्वेत्यर्थः। एवञ्च सङ्घो दुर्बलो विधेयः स्यादित्याशयः।

५० पक्षान्तरमाह—*..................षु चपलम्। प्ररूपयेदिति, बोधयेत्।

५१ कथमित्यत्राह—अमुष्मिन् ग्राम इत्यादि। दरिद्रकुलमिति, दरिद्रकुटुम्बम्। अपसृतं, कार्श्यवशादन्यत्र पत्यर्थं गतम्।

५२ तं...†........राजत्वापादिका।

५३ परस्त्रीं गृहाणैनां प्रेयसीत्वेनेत्यर्थः।

५४ अर्धमासान्तरमिति‡, अर्धमासः पक्षः सोन्तरालमा(नो?) क्रोशकालो यथास्यादिति आक्रोशेदिति। दूष्य इति राज्ञो वध्यः।

५५ भार्यादिष्वन्यतमामति+चरति बलाद्गच्छतीत्यर्थः।

५६ तञ्चेदिति। सङ्घ एव यदि तन्मुख्यं निगृह्णीयात्, तथा तं निगृह्यमाणं राजा स्वीकृत्य प्रोत्साहयेत्।

५७ अथ सङ्घस्तत्र निगृह्णीयात् तदाऽऽक्रोष्टारं दूष्यतया राजवध्यं सिद्धव्यञ्जनास्तीक्ष्णा रात्रौ गूढं हन्युः।

५८ हतस्य च तस्य बन्धुतया......रित्याह—तत इत्यादिना।

५९ ब्राह्मणस्य सिद्धस्यासौ हन्ता भार्याद्यन्यतमब्राह्मणीजारश्चे-त्यादोकोशौ (सौ) प्रकार इत्याह—असौ ब्रह्महा ब्राह्मणीजारश्चेति। सत्रीति शेषः।

६० अन्यस्य प्ररूपयेदिति, सङ्घमुख्येष्वेकेन वृतां काञ्चित्कन्या-मन्यस्यैषा भविष्यतीति प्ररूपयेत् प्रब्रूयात्।

६१ अमुष्येति। तत्कन्यापितुः; कन्या राजानं पतिं पुत्रञ्च प्राप्स्यति।

---

* कदाचिदत्र 'सत्री वेत्यादिना। स्त्रीलोलुपमिति, स्त्रीषु चपलम्' इत्याद्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत्।

† अत्र कदाचित् 'तस्येति। राजार्हा इति, राजत्वापादिका' इत्यादिपाठो भवेत्।

‡ 'अर्धमासानन्तरं' इति डा. जौली. मूलपाठः।

\+ अत्र 'अधिचरति' इति डा. जौली. मूलपाठः।

६२ अतश्चैनां सर्वस्वं प्रदाय वा बलेन वा लभस्वेति ।

६३ ततः पाश्चात्य............पूर्वं परस्य पक्षमुद्धर्षयेत्, पाश्चात्य-विजयेनोद्धतं तद्विरोधिनञ्च कुर्यादित्यर्थः ।

६४ पाश्चात्येन लब्धायान्तु पूर्वं परेण तस्य कलहः सिद्ध एव नत्वा-पाद्य......दित्या—लब्धायामिति ।

६५ भेदनान्तरमाह—भिक्षुकी वेत्यादि । प्रियभार्यमिति विशेषणं तत्तत्परामर्शादमर्षोत्पादौचित्यं ज्ञापयितुम् ।

६६ भिक्षुक्या वचनमाह—असौ*.........न्मत्तो ऽसौ मुख्यस्ते भार्यायां मां दूतीत्वेन प्रेषितवान् ।

६७ तद्भयात्तु तस्य पु(प)त्ररूपं लेख्यमाभरणं चेदं गृहीत्वाऽह-मागता ।

६८ भार्या तु ते तदिदं ना†......तीति निर्दोषा ।

६९ तदयं निगूढं हन्तव्य इत्यर्थः । अहमपि तावत्प्रतिपत्स्य इति‡, यावदसौ त्वया हतः स्यात् तावदहमपि तदुक्तं कुर्वाणैः.........।

७० ....वादस्थानेषु स्वयमुत्पन्ने वा तीक्ष्णैरुत्पादिते वा कलहे सति राजा हितपक्षमर्थेन बलेन च स्वीकृत्य तं गुणहीनेषु विक्र+.........देशान्निर्वासयेद्वेत्यर्थः ।

७१ एवं राज्ञः सङ्घेषुवृत्तमुक्त्वा उपसंहरति—एवमेकेति ।

७२ राज्ञि संघानामपि वृत्तं लाघवेनोदीरयति—सङ्घाश्चेत्यादि ।...

.....मुपाया उक्ताः । तेभ्यो रक्षयेयुः, आत्मानमित्यर्थः ।

७३ एवं सङ्घानामात्मरणक्षमुक्त्वा तन्मुख्यानाञ्च सङ्घेषु वृत्तिमाह—सङ्घमुख्यश्चेत्यादिना ।...........ति तथा । हित इति पथ्यकारी;

---

* अत्र 'असौ ते इत्यादिना । यौवनोन्मत्तो ' इत्यानुपूर्वीकः कदाचित्पाठो भवेत् ।

† अत्र कदाचित् 'नाम्नापि न स्मरतीति ' इत्यादिपाठो भवेत् ।

‡ 'प्रतिपत्स्यामि ' इति डा. जौली. मूलपाठः ।

\+ कदाचिदत्र 'विक्रमयेत्, अपवाहयेद्वा— ' इति पाठः स्यात् ।

प्रिय इति इष्टकारी; दान्त इति अनुद्धतवृत्तिः; युक्तजन इति उपगृहीतलोकः; सर्वचित्तानुवर्त्तक इति कतिपयचित्तानुविधायी सदैवंभूतो वर्त्तेतेत्यर्थः।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां संघवृत्ते एकादशे ऽधिकरणे प्रथमो ऽध्यायः।

सम्पूर्णञ्च सङ्घवृत्तमधिकरणम्।

आबलीयसं, नाम द्वादशमधिकरणम् ।

१२ अधि., १ अध्या., १६२ प्रक.

सू. दूत कर्माणि ।

तदेवं समज्यायोभ्यां सन्धीयेत हीनेन विगृह्णीयादित्युक्त्वा बहुभेदास्सन्धयः संग्रामपर्यन्ता विग्रहप्रकाराश्च दर्शिताः, भेदो... ....तरसस्य सन्धिमनिच्छति ज्यायसि कर्त्तव्याभिधानार्थ-मावलीयसं वाच्यमित्याधिकरण सन्बन्धः।

ननु किमिदमाबलीयस्त्वं नाम..............व मात्रं वा, द्वयो-र्दुर्बलयोरन्यतरस्य दुर्बलत्वं वा, नाद्यः समबलस्यापि नानापत्तेः (?)। नापरः, सर्वेभ्यः प्रलाभप्रसङ्गादिति चेन्न प्रबलः प्रतिद्वयो-र्दुर्बलयोर्मध्ये मात्रया दुर्बलात् दुर्बलतरस्य कृत्यमित्यवस्थाना...... ....स्योरुक्तत्वादावलीयसोर्द्विभेदाधिकं कथमित्यपेक्षायां तद्भेद कथनार्थं सूत्रं—दूतकर्मेति। दूतव्यापार उच्यत इत्यर्थः।

[1] तत्र सन्धीयत्वात् तत्प्रदर्शनार्थं मतभेदांस्तावद्दर्शयति—बली-यसेत्यादिना। आत्मनो बलवत्तरेणाभियुक्तो दुर्बलः तत्कृतसकलन्य-वकारेष्वपि स्रोतोजवानुपत्ति.................छतीत्यर्थः।

[2] सर्वदा बलवदनुवृत्तिर्न पौरुषमित्यत्राह—इन्द्रस्य हीति।

[3] मतान्तरमाह—सर्वसन्दोहेनेति। यावद्बलं व्यापृतस्य जयो मृत्युर्वा स्यात्।

मेन्वयमपि निषेधति इत्याह*...........

[5] आद्यस्य दोषमाह—सर्वत्रेति। कुलैडका इति, यथा सङ्घात् प्रच्याव्याभकुलैर्गृह...........तेमेष............स्तः तथेत्यर्थः।

[6] द्वितीयस्याप्याह—युध्यमानश्चेति। अप्लव इति, नौरहितः।

[10] ......नाम तमाह—तद्विशिष्टन्त्विति। तस्माद्राज्ञो बलवत्तरं राजान्तरं†..........धर्षं दुर्गं वाश्रितः। चेष्टेतेति, कुर्यादित्यर्थः।

---

* इतः परं भूयान् ग्रन्थस्त्रुटितो भाति।

† अत्र कदाचित् 'अविषह्यं दुर्धर्षं' इत्यानुपूर्वीकः पाठो भवेत्।

[११] विषयभेदाच्चेष्टाया भेदमाह–त्रय इत्यादिना।

[१२] अभ्यवपत्येति, आत्मीयार्पणे बलम् (?)। धर्मविजयीति, तद्भयादबलस्य प्रतिपत्तिः। अपितु यदायं परेभ्यो बिभेति तदापि स प्रवक्तव्य इत्यर्थः।

[१४-१५] अर्थेनेति, धनदानेन।

[१६] अग्राह्य..............सन्ध्यादिनेति शेषः।

[१७] तेषामिति, धर्मविजयिप्रभृतीनाम्। उत्तिष्ठमानमिति, अभियुञ्जानम्। सन्धिनेति, सन्धिनिमित्तेन मित्रयुद्धेन, नयप्रतिनयप्र.........वेण वा। प्रतिव्यूहेत..............अपकुर्यात् सन्धेस (?) लोहतापनन्यायेनेति भावः।

[१८] मन्त्रयुद्धप्रकारमाह–शत्रुपक्षस्येति। अस्य सन्धेयस्य शत्रुपक्षमुपाये...........।

[१९] ....तत्स्वपक्षसन्धेयस्य प्रकृतिवर्गं भेददण्डाभ्या मित्यर्थ।

[२०] कूटयुद्धरूपतया प्रतियुद्धं दर्शयति–दुर्गमित्यादिना। दुर्गं स्थानीयादि। राष्ट्रं............दिभिः साधयेयुः नाशयेयुरित्यर्थः। दुर्गादिध्वंसनेन यात्राविघातात् परसिद्धिमिच्छेदिति भावः।

[२१] सर्वत इति। पार्श्वयोः पृष्ठत इत्यादिः।

[२२] अस्य शत्रुभिराटविकैश्च दुर्गसेनादिरूपं राज्यं घा (घा) तयेत्।

[२३] तत्कुलीनेन ज्ञातिना, अवरुद्धेन याचितेन पुत्रेण वा।

[२४] राज्यकृत्यानन्तरं सन्ध्यर्थं दूतं प्रहिणुयादित्याह–अपकारान्तेष्विति।

[२५] पक्षान्तरमाह–अनपकृत्य वेति। सन्धानमिति, प्रार्थनीयमिति, शेषः। स.............लाचरणयोगात् सप्तलोहवटन्यायस्तुल्यबल विषय इति भावः।

[२६] अपकारस्तु स्वर्णादिपणनेन सन्धिमिच्छत्यपि (?) विजिगीषोरपि यात्राधानं निवर्त्तेत। पणितस्य तु कोशस्य दण्डस्य वा पुनः पुनः पादं पादमधिकं कृत्वा वा पूर्वोक्तादधिकं सन्धिकालं कृत्वा वेत्यर्थः। यथा स्वर्णलक्षे पणिते पुनः पञ्चविंशतिसहस्रेणेत्यादि, एवं दण्डेपि शतमश्वा देया इति पणिते पुनः पञ्चविंशत्यधिकशतेनेत्यादि। अहोरात्रोत्तरं वेति, यथैकवर्षमेवं कार्य.........।

[२७]............न रथ्यर्थे उपवर्षमित्यादि सन्ध्यभ्युपगमे कोशदण्डयोर्दान प्रकारमाह स चेदित्यादि। अत्र कोशदण्डयोरिति (अ?) न्याय्याक्रमे प्रकृतेपि प्रथमदण्डदानमनुरूप..............योक्ता दुर्बलेन सन्धिविधौ कोशादपि दण्डः प्रधानं क्रियमाणाङ्गत्वादिति ज्ञापयितुमिति ग्राह्यम्। कुण्ठमिति, युद्धाक्षमम्। उत्सारमपि मासिकार्धमासिकादिमारकविषयप्रयोगमित्यर्थः।

[२८]पुरुषबलमिति*। पत्तिबलञ्चेद् याचेतेत्यर्थः। दूष्याः राज्ञि.........आटविकाश्च। योगबलाधिष्ठितमिति†, परस्थ गरधूमदानादिद्वारा।

[२९]तद्बलं शत्रुबलञ्च यदुभयं नाशयेत् तेन सहितमित्यादि (?)।

[३१]अनुरक्तमिति, स्वस्मिन्निति शेषः।

[३२]दण्डसन्धिमुक्त्वा कोशसन्धिमाह—कोशसन्धिमिति। सारमिति, अनयमित्यर्थः। अनयस्य विकासाद्य..............स्यादिति हृदयम्।

[३३]कुप्यमिति। वस्त्रास्तरणादिकमन्यमपि अयुद्धयोग्यमित्यर्थः।

[३४]भूमीत्यादि। यदि परो भूमिसन्धिं याचेतेत्यर्थः। परस्य फल्गुफलामित्यर्थः। नित्यामित्रामिति, परच्छेद्रादिना नित्यदूषिताम्। अनपाश्रयामिति, दुर्गरहिताम्। महाक्षय.........पचयः क्षयः, धान्यादिदानं व्ययः तौ महान्तौ प्रभूतौ यस्य निवेशकरणे तामित्यर्थः।

[३५]स्वावस्थानार्थं स्थान.........वा दुर्बलः सन्धिं याचेतेतत्याह—सर्वस्वेन वेत्यादि।

[३६]राजधानीमपि दत्त्वा स्वशरीरं रक्षेदित्याह—यत्प्रसह्येत्यादि। उपासत इति, सन्ध्या.........था शरीरमपि लभ्येतेत्यर्थः॥

इति - वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्र विरचितायां नयचन्द्रिकायां कौटिल्यटीकायां आबलीयसे द्वादशेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः।

---

* 'पुरुषसन्धि' इति डा. जौली. मूलपाठः।

† अत्र 'योगपुरुषाधिष्ठितम्' इति डा. जौली मूलपाठः।

१२ अधि., २ अध्या., १६३ प्रक.

सू. मन्त्रयुद्धम् ।

यदैवं सन्धिं याचितः परं प्रत्याचष्टे तदा तत्प्रतिविधानार्थं सूत्रम्—दूतकर्म मन्त्रयुद्धमिति* । मन्त्ररूपं वा युद्धं मन्त्रेण विजयार्थोऽपि आरोप इत्यर्थः ।

[1]………न्यक्कृत्यामाह—स चेदित्यादिना ।

[2]विनयाधिकारिकोक्ताः शत्रुषड्वर्गवशगा दूतेनैव तदोपधिरियमाणा इमे उच्यन्त इमे ग्राह्याः ।

[3]मार्गमिति, विनाशफलं चरितम् ।

[4]धर्ममर्थश्चेति । काममोक्षयोः प्रकृतानुपयोगादग्रहणम् ।

[5]उपदेष्टृशिरसि दोषं निदधदाह—मित्रमुख्या हीत्यादिना ।

[6]साहसादित्वमुपपादयति—शूरैरित्यादिना । साहसं निरूप्यकरणम् । त्यक्तात्मभिरिति, देहनिरपेक्षैः । योद्धुमिति, व्यवसाय इति शेषः ।

[7]अस्याधर्मत्वमाह—जनक्षयमिति ।

[8]अर्थातिक्रममाह–दृष्टमित्यादि । दृष्टमर्थमिति, सन्धिद्वारा हस्तगतमित्यर्थः । मित्रमदुष्टश्चेति, विजिगीषुभ्यां कृत्रिमं तत्यक्तुं व्यवसायो ऽर्थातिक्रमः ।

[9]प्रकारान्तरेणाप्यर्थातिक्रममाह–मित्रवांश्चेत्यादिना ।

[10]एतेनार्थेनेति, युष्मत्सध्यर्थः परयर्थः । सर्वत इति, पुरः पार्श्वयोः पृष्ठतश्चेत्यर्थः ।

[11]मण्डलस्य वा परित्यक्त इति, मध्यमादेः परित्यक्तवर्गस्य इत्यर्थः ।

[12]तर्ह्येतस्याभियोक्तारं किमुपेक्षेतेति………इत्यत्राह–ये त्वामित्यादि, ये त्वामेतदुच्छेदो (?) प्युक्तं न प्रतिघ्नन्ति……….रुदासीनास्तिष्ठन्ति ।

[13]तदेवं बुद्ध्वेत्यादि………इत्याह—भूय इत्यादि । क्षयव्ययाभ्यां युज्यतामिति, युग्यपुरुषापचयः क्षयः, धान्यहिरण्यादिदानं व्ययः ।

---

* अध्यायादावत्र 'मन्त्रयुद्धम्' इत्येव सूत्रम् । प्रथमाध्यायादौ तु 'दूतकर्माणि' इति पृथक् सूत्रम् । अत्रापि कदाचित् 'मन्त्रयुद्धमिति' इत्यात्मकमेव प्रतीकं स्यात् ।

[14]अभियुज्यमानान्मित्राच्चाभियुक्ताम् ।

[15]ततः शिथिलमूलमेनमुच्छेत्स्याम इति,.........मिति वचनमिति शेषः ।

[16]श्रेयसा योक्तुमिति, तव मित्राणाञ्च विनाशः त्वदमित्राणां श्रेय इति भावः । न केवलमर्थातिक्रमः अपितु त्यक्तात्मभिः शूरैः... ....ण संश्रयोधने (?) प्राणसंशयोपीत्यर्थः । तथा सिद्धस्य राज्यस्य विनाशोऽपीत्याह—अनर्थश्चेति ।

[17]एवं भेदयोगान्निवृत्तो ऽपरं विधिमाह—तथापीति । अस्येति, अभियोक्तृपरस्येत्यर्थः । यथा सङ्घवृत्त इति, यथा सङ्घानां तीक्ष्णानां ......ध्यविधवादिभिर्मिथो भेदनमुक्तम्, तथा प्रकृतीनामपि कार्यमित्यर्थः । योगवामने तीक्ष्णरसदप्रयोगाश्चेति, यथा वक्ष्यन्त इति वाक्यशेषः ।

[18]एतदेव विषयभेदव्यञ्जनेन विवृणोति—यदुक्तमित्यादिना, पूर्वात्मकरक्षणे प्रकरणे यच्छयनासनं नावादानिकं रक्ष्यतयोक्तं तत्र तीक्ष्णान् रसदांश्च प्रयुञ्जीतेत्यर्थः ।

[19]एवमतिदिष्टान्येव भेदनादनाघातनानि विषयभेदेन सेनामुख्येषु दर्शयितुं सूत्रम्—सेनामुख्यवध इति । स्फुटार्थम्* । तदुपायमाह—बन्धक्यादिना । बन्धकी पोषका-रक्षकाः ।

[20]तत्किमित्यत्र विषयभेदप्रदर्शनेन व्यञ्जयति—बहूनामित्यादि । एकस्यां स्त्रियां बहूनां मुख्यानां द्वयोर्वा कामो(मे)जात इत्यर्थः ।

[21]परत्रापगमने इति, विजिगीषुपार्श्वगमने । तद्यात्रासाहाय्यदाने वा योजयेयुरित्यर्थः । भर्तुरिति, विजिगीषोः ।

[22]एवं सेनामुख्यभेदनोपायमुक्त्वा पक्षान्तरतया तद्घातनोपायमाह—कामवशाद्वेति । दापयेयुरिति, आत्मव्यञ्जनैः सेनामुख्यानामिति शेषः ।

[23]राजदेहे विषदानोपायमाह—वैदेहकव्यञ्जनो वेत्यादि । महिष्याः प्राणसमाः प्रेष्याः प्रभूतमर्थं.......गत्वा पुनस्त्यजेत् ।

[24]तस्याश्च परिचारकव्यञ्जनेन प्रणिधिना संवननकारको ऽय-

* 'सेनामुख्यवधः' इति तृतीयाध्यायस्यादि प्रकरणसूत्रम् । अत्र कथमापतितमिति न ज्ञायते ।

मित्युपदिष्टसिद्धव्यञ्जनः । तस्यैव प्रभूतार्थदस्य वैदेहकव्यञ्जनस्य वशीकरणार्थं किञ्चिदौषधं दद्यात् । तत्प्रयोगे च वैदेहकव्यञ्जनः पूर्वतोऽपि तस्यां सङ्गातिशयमभिनयेत् ।

२५ ततः सिद्धे संवननप्रयोगसिद्धव्यञ्जनः तस्याः प्रलयात् सुभगाया (?) राजदेहेऽवधातव्यमेतत् सौभाग्यातिशयार्थमिति त... ......विषयुक्तं तं दद्यात् येन राजव्यावृत्तिः स्यादित्यर्थः ।

२६ परकीयमाह—तत इत्यादि ।

२७ महामात्रभेदनमाह—कार्त्तान्तिकेत्यादि । स्त्रीपुरुषलक्षणज्ञः क्रमाभिनीतो बहुशः संवाददर्शनात् क्रमेणापि.................सम्पन्नं ब्रूयादित्यर्थः ।

२८ भार्यामस्येति । ब्रूयादित्येवास्य महामात्रस्य भार्यांश्च भिक्षुकी ब्रूयात् ।

२९ राज्ञस्त्वं भार्या च राज्ञो माता भविष्यसीति ।

३० भार्याव्यञ्जनो वेति । रूपयौवनसंपत्त्या महामात्रेण भार्यात्वेन स्वीकृता वार्धत्या (वन्धक्या) दिष्वन्यतमेत्यर्थः ।

३१ अवरोधयिष्यतीति, महिषीत्वेन स्वीकरिष्यतीत्यर्थः ।

३२ तवान्तिकायेति । तव समीपं गन्तुमर्थं पत्ररूपं लेख्यमाहरणञ्चाहृतमित्यर्थः । ततश्चमहामात्रस्य राज्ञश्च विरोधः स्यादित्याशयः ।

३३ पक्षान्तरमाह—सूदारालिकेत्यादि । सूदः पाचकः, आरालिकः सूपकारः; तद्व्यञ्जनो वा गूढपुरुषः महामात्रपरिकरभूतः सन्नाहप्रयोगार्थं राज्ञो वचनं तन्निमित्तमात्मनः प्रभूतार्थदानञ्च व्यपदिशेत् ।

३४ अस्येति, राज्ञः । वैदेहक व्यञ्जनस्तु...........रविक्रेतारं ज्ञायमानमाद्योक्तः तीदगः विषमे तस्य हरतेऽप्यर्थतामिति न जाने किमर्थमिति आपन्नस्य तद्वचनं संवादयेदित्यर्थः ।

३५ सँयो मारकश्च मया तदुक्तमिति ब्रूयादित्याह–कार्यसिद्धिश्चेति ।

३६ एवं महामात्रेभ्यः परस्य विश्लेषणप्रकारमुक्त्वोपसंहरति—एवमिति । सामदानभेदानां यथासंभवमेकेन द्वाभ्यां वा समुच्चयेन वास्य परस्यान्योन्याविदितमेकैकं महामात्रं विजिगीषुस्तथा योजयेत्, तथा परेण सहायोध(ज)नया (?) ततोऽपसरणं वा कुर्यादित्यर्थः ।

३७एवं परस्तान्महामात्राणामेव भेदनमुक्त्वा शून्यफलात् पौरादीनामसहर्त्रादिभ्यो जानपदानाञ्च भेदनमाह—दुर्गेषु चास्येत्यादिना। दुर्गेष्विति, स्थानीयादिष्विति। पराभियोगार्थं गतेन राज्ञा रहिततया शून्यस्थानीयं रक्षतीति शून्यपालं तस्याततया स्थिताः सत्रिणः शून्यपाले पौराणां मैत्रीनिमित्तमनुरागजननार्थमावेदयेयुः।

३८कथमित्यत्राह-शून्यपालेनेत्यादि। योधाः शूराः, चौराः तस्कराः, अधिकरणस्थाः समाहर्तृप्रदेष्ट्रादयः।

३९आवेदनप्रकारमाह—कृच्छ्रगत इति। कष्टदशां प्राप्तो राजा जीवतोप्यस्य प्रत्यागमनमनिश्चितमित्यर्थः।

४०ततः किमित्यत्राह—प्रसह्येत्यादि। अराजकप्रायत्वाद् राज्यस्यापायेनापि वित्तान्याहरत, स्वशत्रूंश्च व्यापादयतेति।

४१अथास्मिन् प्रवादे प्रथिते पौराणि च स्वार्थानाहरेयुः हठाद्दापयेयुः, बलाद्धरेयुरिति...........मुख्यांश्चेति वित्तसंहरणशत्रुघातानुज्ञानादिति भावः।

४२तीक्ष्णानां मुख्यं हननदशायां वक्तव्यमाह—एवं क्रियन्त इत्यादि। शून्यपालस्य शुश्रूषणम्। इदञ्च शत्रुवचनान्तद्वयस्य शून्यपालकारितत्वप्रतिहासनार्थम्।

४३एवं पौरेषु शून्यपालकारितमिद...........लस्यापि पौरकृताकृत्यप्रतीहासनार्थमाह—शून्यपाल स्थानेष्विति। शून्यपालग्रहासन्नप्रदेशेषु शोणितादीनि प्रहारचिन्हानि खड्गादीनि.........ना......नि राज्ज्वादीनि चोत्सृजेयुः, प्रहरणादिसूचनार्थम्।

४४एवमेतानि तत्र तत्र प्रकाश्य शून्यपालस्य सत्रिणो ब्रूयुः, निरङ्कुशान् पौरान् जनान् घ्नन्तिचा पहरन्ति चेति, यथास्यान्तेष्वप्यमर्षः स्यादिति भावः।

४५शून्यपालान् पौरानिव समाहर्तृतो जानपादानपि सत्रिणो भेदयेयुरित्याह—एवं जानपदानिति।

४६जानपदानां समाहर्तृतो भेदनप्रकारमतिदेशेनोक्त्वा समाहर्तुर्जानपदेभ्यो विभेदनप्रकारमाह—समाहर्तृपुरुषांस्त्वित्यादिना।

४७एवं शून्यसमाहर्तृतः। पौरजानपदबाधकत्वरूपद्वोषे जाते सति

तैरेव सत्रिणो घातयेयुः, एकलोष्टवधन्यायादित्याह—समुत्पन्न इत्यादिना ।

[४]शून्यपालसमाहर्त्तारौ घातयित्वा तैरेव परस्य ज्ञाति.........वा यन्त्रितं पुत्रं वा राज्ये स्थापयेयुरित्याह—तत्कुलीनमित्यादि ।

[५]अन्तःपुरं राजभवनं, पुरमध्यनिविष्टत्वात्; पुरद्वारं गोपुरं, द्रव्याणां काष्ठवेणवादीनां, धान्यादीनां शाल्यदीनाञ्च, परिग्रहादीनि स्थानानि च गूढं दहेयुः । तानन्तः पुरादीन् हन्युः अन्तः पुरादिस्थान् रक्षिणो हन्युरित्यर्थः । एतानि दाहयित्वा सत्रिणः स्वयमेव गत्वा पुरस्यैव तत् ब्रूयुरार्त्ताभूत्वा वदन्तः—पुरोपजापभेदिभिः कृत्यपक्षैरेतत्सर्वं विनाशतामिति विषादमभिनयन्त इत्यर्थः । आत्मकृतत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं यात्रानिवृत्त्यर्थञ्चेति भावः ।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्र विरचितायां
नयचन्द्रिकायां कौटिल्यटीकायां आवलीयसे
द्वादशेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ।

१२ अधि., ३ अध्या., १६४-१६५ प्रक.

सू. सेनामुख्यवधः मण्डलप्रोत्सहानञ्च ।

एवं सन्ध्यनिच्छोः परस्य भञ्जनार्थं सेनामुख्यवधमभिधायोपायान्तरमभिधातुं सूत्रम्—मण्डल प्रोत्साहनमिति । मण्डलञ्च दशराजात्मकमुक्तम् । तस्य प्रोत्साहनं परेऽभियोक्तरि विक्रमणायोद्योजन तदुच्यत इत्यर्थः ।

[१]मण्डलप्रोत्साहनं वक्तुमुक्तस्य सेनामुख्यवधस्य शेषं तावदाह-राज्ञ इत्यादिना । पत्त्यश्वरथद्विपमुख्यानामिति, पत्त्यादिशब्दैस्तदध्यक्षा विवक्षिताः । मुख्या महामात्राः, तेषां मित्रस्थानीयेषु राजा रुष्ट इति सुहृत्त्वेन यो विश्वासस्तेन रहस्यमिदं नतु प्रकाश्यमिति कथयेयुः ।

[२]बहुलीभूते तस्मिन् रहस्यत्वेनैव प्रकाशिते तीक्ष्णाः कृतरात्रिप्रचारप्रतीकाराः—कृतो रात्रौ प्रचार दोषस्य प्रतीकारो यैस्ते तथा; अत एव रात्रौ नियन्त्रणञ्चान्तस्तद्गृहेषु स्वामिवचनादिति राजा तावदुक्तवान्, इतो गम्यतामिति ब्रूयुः ।

[३] एवं शस्त्रैर्हन्युरित्याह—तान्निर्गच्छत एवेति ।

[४] राज्ञोक्ततयैवेतत्कृतमिति पार्श्वस्थान् ब्रूयुः.............च्छे-त्याह—स्वामिसन्देश इति चेति ।

[५] ....सत्रिणो मित्रच्छद्मानो ब्रूयुः ।

[६] अयं प्रकाशः फलतो जातः, यदस्माभिरुक्तं जीवितुकामेन तद्देशादप्रक्रमितव्यमिति, अपक्रान्तानां गूढव्यापादनमेव राज्ञा कारितमिति, एवमुक्ते शेषा अपसरेयुरिति भावः ।

[७] विषयविभागेन सर्वेषामपि मुख्यानामुपजापभेदान् दर्शयन् अयाच्य याचने तावदाह—येभ्यश्चेत्यादिना । राजा येभ्यः प्रार्थितो नादात् तान् सत्रिणो ब्रूयुः ।

[८] कथमित्यत्राह—उक्तः शून्यपाल इत्यादि ।

[९] शून्यपालस्य किल राजैवमुक्तवान्—अयाच्यं याचमानो ऽमुकश्चामुकश्च ।

[१०] [११] मया प्रत्याख्याताः शत्रुसङ्गता इति, ते त्वयोन्मूलनीया इति ।

[१२] ततः पूर्ववदाचरेदिति । रात्रिषु कांश्चित्तीदर्णैघातयेत्, अहतांस्तद्वधप्रदर्शनेन सत्रिभिरपसारयेद्वित्यर्थः । एवं याच्ययाचनापक्षयोरपि व्याख्या द्रष्टव्या ।

[१९] विश्वासार्थं दत्त इति, तस्य विश्वासजननार्थमित्यर्थः ।

[२२] [२३] किमन्यत्स्वदोषशङ्कितत्वादिति । अन्यत्र तत्कारणमिति शेषः ।

[२६] एतेन सर्वकृत्यपक्षो व्याख्यात इत्याह—एतेनेति । अदानादिविषयभूतानां मुख्यानां भेदनप्रकारेण क्रुद्धभीतलुब्धवर्गाणां सर्वेषामपि भेदनं कार्यमित्यर्थः ।

[२७] राज्ञो महामात्रेभ्यो भेदनप्रकारान्तरमाह—प्रत्यासन्नो वेत्यादिना । आप्ततया स्थितः सत्री राजानमेवं बोधयेत् ।

[२८] कथमित्यत्राह—असौ चेत्यादि ।

[२९] [३०] प्रतिपन्न इति, तथेति गृहीतवन्तः । विजिगीषोर्दूष्यतया वध्यान्महामात्रं प्रति प्रहितान् शासनहरान् पथि गृहीतान् दर्शयेत्—एतत्तदिति ।

[३१] शत्रुपुरुषैर्यदस्य संभाषणमुक्तं तदिदं मया निश्चितमेव जात-

मिति ब्रूयादित्याह—सेनामुख्येत्यादि । सेनामुख्याः बलाध्यक्षाः, प्रकृतिपुरुषा इति मूलपुरुषा इति भृत्यास्तान्, भूमिहिरण्यं वा दास्याम इति प्रलोभ्य तैरपि...........द्वेत्यर्थः ।

[32] उपायान्तरमाह—यो ऽस्येत्यादि । समीपे इति, राज्ञः स्थानीय एव । दुर्गेवेति, अन्तपालादिषु दुर्ग इत्यर्थः । एकस्मिन् पुत्रे यौवरा..............ते यो ऽन्यो यान्त्रितपार्श्वस्थितो ऽन्तपालादिदुर्गस्थो वा तं भेदयेत् ।

[33] कथमित्यत्राह—आत्मसम्पन्नतर इति । युवराजादपि गुणवत्त-रस्त्वं............।

[34] ....किं राज्यार्थं न व्याप्रियसे ।

[35] विक्रमस्य तद्गृहाणेति ।

[36] अन्यथा ऽनर्थोपि स्यादित्याह—पुरास्त्वेत्यादिना पुरापि यदि विनाशयिष्यतीत्यर्थः ।

[37] पक्षान्तरमाह—तत्कुलीनमित्ययादि । ज्ञातिं वा यन्त्रितपुत्रं वा, प्रभूतं हिरण्यं दास्यामीति प्रलोभ्य विजिगीषुर्ब्रूयात् ।

[38] अन्तर्बलमिति । मौलबलम् । प्रत्यन्तस्कन्धमिति, विषयान्त-स्थितबलम् । अन्तं वेति, जानपदादिक्रमेण वा विनाशयति ।

[39] पक्षान्तरमाह—आटविकानित्यादि । अर्थमानाभ्यामिति, मानः सत्कारः ।

एवं सेनामुख्यवधमुक्त्वा मण्डलप्रोत्साहन मुपायान्तरतया वक्तुं सूत्रम्—मण्डलप्रोत्साहनमिति । स्फुटार्थम् ।

[40] तदाह—पार्ष्णिग्राहं वेत्यादि । (त्वयिनिवृत्तस्येति*, मामुक्त्वा त्वदाभियोग्यतयेत्यर्थः पक्षान्तरमाह—मित्राणिवेत्यादि† ।)‡ अस्येति, अभियोक्तुः ।

[41] अहं वस्सेतुरिति । सेतुरभियानप्रतिबन्धकः ।

---

* प्रतीकमिदं डा. जौलीसम्पादित मूलपुस्तके ऽत्र नोपलभ्यते ।

† प्रतीकमिदं डा. जौलीसम्पादित मूलपुस्तके न दृश्यते ।

‡ कदाचिदतं कोष्ठान्तर्गतः पाठोऽन्यतः कुतश्चित्स्थलादापतितः स्यात् ।

[४३] भिन्ने*इति, (अ ?) चिछन्ने। प्लावयिष्यतीति, जलसमाधिनाभिभव एवोक्तः, सेतुभेदोक्तनिर्वहणार्थमिति ग्राह्यम्।

[४४] एवं परस्य मित्रप्रोत्साहनमुक्त्वा सामवायिकादीनां सर्वेषामपि प्रोत्साहनमाह—तत्संहतानामित्यादि।

[४५] तेन संहतानां सामवायिकवृत्तीनामन्येषाञ्च दूतं प्रेषयेदित्याह एष खल्वित्यादि। कर्मेति, उत्सादनम्।

[४६] बुद्ध्यध्वमिति। मदभ्यवपत्तेः श्रेयस्त्वं बुद्ध्यध्वमित्यर्थः।

[४८] मध्यमस्येत्यादि। मध्यमोदासीनयोः य उदासीनः, तदर्पणं तस्मिन्नात्मार्पणं मध्यमोदासीनयोः प्रेषयेद्वेत्यर्थः।

इति वादिकविचूडामणिमहोपाध्यायश्रीमन्माधवयज्वमिश्रविरचितायां नयचन्द्रिकायां कौटिलीयटीकायां आवलीयसे द्वादशे ऽधिकरणे तृतीयो ऽध्यायः।

१२ अधि., ४ अध्या., १६६—१६७ प्रक.

सू. शस्त्राग्निरस प्रणिधयः वीवधासारप्रसारवधश्च।

एवं पराभियोगनिवर्त्तनार्थं मण्डलप्रोत्साहनमुक्त्वा मण्डलानुत्थानविलम्बनयोः कर्त्तव्याभिधानार्थं सूत्रम्—शस्त्राग्निरसप्रणिधय इति। शस्त्रादीनां गूढप्रयोगा उच्यन्त इत्यर्थः।

[१] [२] तत्र शस्त्रप्रणिधानमाह—ये चास्येत्यादिना। अस्येति परस्य, दुर्गेषु स्थानीयादिषु, जनपदानामन्योन्तरालेषु च ये वैदेहकादिव्यञ्जनाः प्रणिधयस्ते परस्यैव सामन्ताद्यधीनोऽयं देशो युष्माभिराह… …………..अन्तर्भेदादि (ज ?) ज्ञत्वादिति पुरुषान् प्रेषयेयुः। अथागतानेकान् दुर्गस्थिता विजिगीषुप्रहिता गूढपुरुष………..।

[३] ………………कृतीनां राज्ञि परस्परतश्च क्रोधभयादीनि रन्ध्राणि प्रदर्शयेयुरित्याह—आगतांश्चेत्यादि।

[४] तेष्विति। प्रकृतिच्छिद्रेषु। तैरिति, सामन्त…………… ……प्रहरेयुरित्यर्थः।

[५] रसप्रणिधानमाह—स्कन्धावारे वाऽस्येति। परस्य शिबिरे

* अत्र 'विभिन्ने' इति सोपसर्गः पाठो जौली पुस्तके।

शौण्डिकव्यञ्जनो गूढपुरुषः स्वस्य पुत्रतया व्यपदिष्टमभिव्यक्तं……………माणे विषेण व्यापाद्य पुत्रमरणेनार्त्तो नाम भूत्वा तस्येदं नैषेचनिकमिति मद्यकुम्भाननेकान् मदनरसयुक्तान् दद्यात्। स्वमद्यदोषशङ्कानिरासार्थम्।

[७]पक्षान्तर माह– शुद्धं वेत्यादि।

[८]दण्डमुख्योऽपि विशेषमाह-शुद्धं वेत्यादि। दण्डमुख्या हि प्रथमं कांश्चित् पाययित्वा…………मिति तत्परिहारार्थमेतदिति भावः।

[९]एवं दण्डमुख्योऽपि शौण्डिकवदभिव्यक्तः पुत्रतया स्थापयित्वावस्कन्दकाले रसेन तं प्रवास्य नैषेचनिकं देयमित्याह-दण्डमुख्यव्यञ्जनो वेत्यादि। (व्यञ्जन ?)

[१०]पक्षान्तरमाह—पक्वमांसिकेत्यादि। पक्वमांसोदनशुण्डापूपविक्रेतृ (व्यञ्जन ?) व्यञ्जना वा मांसादिरसपण्यानां…………रसादिविशेषं मुहुर्वदन्तो मिथः स्पर्धया। कालिकमिति, कालान्तरदेयमूल्यमिति। समर्घतरमिति, लघुतरमूल्यतया इदं क्रेतव्यमिति वा। क्रेतृनाहूय स्वपण्यानि निर्विशेषेणापचारयेयुः, मिश्री कृत्य दद्युरिति फलितार्थः।

[११]पक्षान्तरमाह—सुराक्षीरेत्यादि। सुरादीनि विक्रेतृ (स्थां?) हस्तात् क्रीत्वा स्त्रियो बालाश्च विषयुक्तेषु स्वपात्रेष्वर्पयित्वा पुनर्विक्रेतृपात्रेषु प्रत्यर्पयेयुः।

[१२]अनेनेति। पूर्ववदियता मूल्येन वा, पूर्वतो गुणविशिष्टं वा भूयो देयमिति वदन्तः। अमित्रक्रेतृणां स्त्रीत्वादिवचनं स्वभाजनगृहीतप्रत्यर्पणाप्यनपराधार्थं मौढ्यव्यपदेशसंभवादिति।

[१३]पक्षान्तरमाह—एतान्येवेति। सुराक्षीरादीन्येव पण्यतया विक्रमं व्यवहारन्तो वैदेहकव्यञ्जना रसेनापचरेयुरित्यर्थः। विशुद्धस्थापना च बलस्येति प्रतिबलावकाशकान् दूष्यबलमन्तः सञ्छाद्य आपत्त…………।

शुद्धिपत्रम्

पृ.	पं.	अशु.	शु.
१	६	लाभदेर॰	लाभनैर
८	१३	दाग्रत्	दद्यात्
,,	२०	तथेदींनीं	तथेदानीं
९	१०	प्रमाणं	प्रयाणं
,,	१६	युग्म	युग्य
१३	२८	प्रतिलोमेन	प्रतिलोमे न
३३	३०	चोध्यम्	चोद्यम्
३५	२८	मनित्	मनिन्
३७	५	दरार्थ	दरार्थे
३९	१७	लनिति	खानिति
४६	३	संकलप्य	संकलय्य
५४	६	विक्रणा	विक्रमणा
,,	१६	भिधानुं	भिधातुं
,,	१८	तसूत्रस्य	तमसूत्रस्य
५५	११	ररिं मित्रं	ररिमित्रं
६२	२६	ऽन्तर्द्धिरुच्यत (इत्यस्याग्रे)	(अधि. ७ अध्या १३, सू. २८)
८३	१६	गरीयात्	गरीयान्
८७	१०	विधिक्षेपान्य	अधिक्षेपाद्य
,,	,,	( ) एतत्कोष्ठकमध्ये	भ. ना., अ. २२, श्लो. २९।
१२९	४	गजोरणः" इति (अस्याग्रे)	(अधि. १०, अ. ४, सू. १६)
,,	१०	निपातक	निपातन
,,	२५	षडहस्त	षड्हस्त

पृ.	पं.	अशु.	शु.
१४१	२५	लाभासिद्धः	लाभासिद्धेः
१७४	१६	हनिव्यामी	हनिष्यामी
१८२	२०	शल्पशास्त्र	शल्यशास्त्र
१६१	१६	तञ्च	पञ्च
१६३	१८	मन्त्र	मन्त
१६५	१७	श्चैनरान्	श्चैवनरान्
१६८	२४	तिर्यदण्ड	तिर्यग्दण्ड
१६६	१	५ अध्या.	६ अध्या.
२००	७	बा	वा
२०१	१	५ अध्या.	६ अध्या.
,,	४	वदेकारो	वदाकारो
,,	५	मूत्रबद	मूत्रवद
२०२	२१	जङ्कयाना	जयाङ्काना
२०३	१	५ अध्या.	६ अध्या.
२०८	१	१० अधि.	११ अधि.
,,	२६	कौशिदेव	कौशिकदेव
२१०	६	दित्या	दित्याह
२१२	१७	इद्रस्य	इन्द्रस्य

THE PUNJAB SANSKRIT SERIES.

READY FOR SALE.

1. Barhaspatya Artha Sastram or the Science of Politics according to the School of Brihaspati. Original text edited with an intro., notes and English translation by Dr. F. W. Thomas, M. A., Librarian, India Office Library, London, together with an Historical Introductory Remarks and Indexes by Pt. Bhagavad Datta, *B.* A. Supdt. Research Dept., D. A. V. College, Lahore. Price Rs. 2/8/—.

2 Jaimini Grihya Sutra or the Domestic Ceremonies according to the School of Jaimini. Original text edited with extracts from the comm. Subodhini, list of Mantras, notes, introduction, and for the first time translated into English by Dr. W. Caland, M. A., Utrecht. Price Rs. 6/-.

3. Aryavidyasudhakra or a History of Sanskrit Literature (in Sanskrit) composed by YaJneshvara Cimana *B*hatta, the same edited with various new notes by Mahamahopadhyaya Pt. *S*ivadatta D. *K*udala Hd. Pt. Oriental College, Lahore. Price Rs. 8-(.

4. Kautiliyam Artha Sastram Original text Prepared with the help of Munich (German) Mss. Edited with an extensive historical introdnction of 47 pages, and English notes by Dr. J. Jolly, M. A. Ph. D., and Dr. R. Schmidt, M. A., Ph. D. the ancient comm. Nayachandrika of Mahamahopadhyaya Madhva with various notes is also added. Printed on best paper, cloth bound with gold letters. *V*ol. I containing text and introduction @ Rs. 5-0. Ordinary paper 4-0.

Vol. II. Original Commentary and English notes Rs-5-0. ordinary Rs. 4-*0*.

5. Nilamata Puranam Hitherto unpublished text. Edited with notes, introduction, indexes and 9 appendices etc., by Pro. R. L. *K*anjilal, M. A. Vedantatirtha and *V*idyaratan and J. D. Zadu Esqr., Shastri, M. A., O. L. It is an historical work giving full accounts of the Ancient History fo Kashmir. Price Rs. *5-0*.

6. Atharwan Jyotish Hitherto unpublished text edited with variants and a valuable English Introduction by Pt. Bhagvad Datta B. A. Price Ans. *0-8-0*.

7. The Dathavamsa or A History of the Tooth-relic of the Buddha. Original pali text edited and translated into English with notes, intro. etc, by Dr. Bimalacharan Law, Ph. D., M. A., B. L. Fellow of the Royal Historical Society, translator and writer of many Books on Buddhist Literature. It is an historical record of the incidents connected with the tooth-relic of the Buddha. It is as important as the Mahawansa and the Dipawansa. The history of Ceylon would be incomplete without it. Printed on best ivory paper cloth bound Rs. 4-0

8. The Jatakas of the Jains or an English translation of the Trishashtishlaka Purush Charitra of Shri Hemachandracharya by Prof. Amulyacharana Vidyabhushan and Prof. Banarsi Dass Jani, M. A., Vol. I, It contains previous births of the Lord Risaba, the first Tirthankar of the Jains. It is a very interesting book for Research Scholars and Students of folk-lore. Highly appreciated by Scholars of Jain Literature.

9. Ancient Indian Colonies in the Far East by Dr. R. C. Majumdar M. A., Ph. D., Dean of the Faculty of Arts, Dacca University. Vol. I Champa. its political history and inscriptions. It is a very useful Book for Research Scholars. No such history of Indian Colonies is written before in English In the Press.

Besides above we can supply all kinds of books relating to Ancient India. Apply to:—

MOTI LAL BANARSI DAS,
The Punjab Sanskrit Book Depot,
SAIDMITHA BAZAR,
LAHORE, (India).

आर्यविद्यासुधाकरः

वेद्यविद्याकुमुदिनीविकासनविशारदः ।
विराजते ह्यविरतमार्यविद्यासुधाकरः ॥ १ ॥
वेदादिशास्त्रपाथोधिमन्थनेनोद्धृतः सताम् ।
विकासयतु चेतांसि त्वार्यविद्यासुधाकरः ॥ २ ॥
विद्याविलासिनीलीलाविरहान्धीकृतात्मनाम् ।
स्वान्तध्वान्तं हरत्येष आर्यविद्यासुधाकरः ॥ ३ ॥

हंहो आर्यविद्याविलासिनीविलासविलोकनलालसाः! सहृदया!! महोदयाः !!! क्षणमितोऽपि दीयतां सदयमिदं युष्मदीयं नयनद्वयम्।

विलोक्यतां मुद्रणालयाकाशविमुद्रितो बहुप्रकाशो वेदादिवेद्यविद्याकुमुदिनीविकासनविशारदोऽयमार्यविद्यासुधाकरः । (History of Sanskrit Literature)

ग्रन्थोऽयं समस्तार्यवर्यविद्याविवेकविनयनयशिल्पविज्ञानशौर्यौदार्यचातुर्यादिकथाप्रकाशको दाक्षिणात्येन द्विजन्ममूर्धन्येन चिमणाजीतनूजेन पण्डितप्रवरेण यज्ञेश्वरेण विरचितः ।

ग्रन्थोऽयं ग्रन्थकारेण पञ्चभिः प्रकाशैः समापितः ।

अत्र च प्रथमे प्रकाशे—आर्यजनानां मूलोत्पत्तिस्थानम्, तद्विषयका विप्रतिपत्तयः, त्रिविष्टपस्य विवेचनम्, ब्राह्मणादि जातिचतुष्टयविवेकस्य प्राचीनता, आर्यप्रजायाः प्रसवकालः, आर्याणां राजनीतिः, वैदिककाले वर्णलिपिप्रकाशः, तत्प्रचारः, वर्णलिपिप्रकाशविषयकं शर्मण्यदेशीयभट्टमोक्षमूलरमतं, तन्मतनिरसनं, धर्मलक्षणं, वेदस्वरूपं, ऋग्वेदस्य परिचयः, इत्येवमादयोऽवश्यं ज्ञातव्या विषयाः सुनिरूपिताः।

द्वितीये च प्रकाशे—अग्निहोत्रं, आग्रयणं, चातुर्मास्यं, सोम यागः, अश्वमेधयागः, इत्येवमादीनि श्रौतकर्माणि सविस्तरं निरूपितानि ।

तृतीये च प्रकाशे—गर्भाधानादीनि महायज्ञान्तानि पञ्चविंशतिस्मार्तकर्माणि, नैमित्तिक—वार्षिक—मासिक—दैनिक—स्वरूपाश्चत्वारः संस्काराः, ब्रह्मचर्याद्याश्रमचतुष्टयविचारः, इत्येवमादयोऽवश्यं ज्ञातव्या विषया निरूपिताः ।

चतुर्थे प्रकाशे च—समयाचार—कुल—मिश्रकस्वरूपं तान्त्रिकमतम्, चतुःषष्टितन्त्रात्मकः कौलमार्गः, चार्वाक—माध्यमिकयोगाचार-सौन्त्रान्तिक-वैभाषिकार्हताभिधमतानि, षड्दर्शनोक्तमतानि, रामानुजाचार्यमतम्, मध्वाचार्यमतं, वल्लभाचार्यमतं, पाशुपतमतं, शैवमतं, प्रत्यभिज्ञामतं, रसेश्वरमतं, इत्येवमादयो विषयाः सुनिरूपिताः ।

पञ्चमे प्रकाशे च—वेदबाह्यधर्मप्रचारकारणम्, पुराणप्रतिपाद्यवि-

विधधर्मविरोधपरिहारः, षड्दर्शनमताविरोधपरिहारः इत्येवमादयो विषयाः सुनिरूपिताः ।

ग्रन्थोऽयं सर्वाङ्गमनोहरतया विमुद्रितं विक्रयणाय सज्जीभूतमास्ते। अतस्त्वर्यतामेतद् ग्रहणाय । मूल्यं ८)

कौटिल्य अर्थशास्त्र ।

विदितमस्तु विदुषाम्—यत् अर्थशास्त्रस्य अतिप्राचीनो ग्रंथः कौटिल्यप्रणीतः 'वुर्जवर्ग' यूनीवर्सिटीसंस्कृताध्यापकेन डा. जे. जौली एम. ए. पी. एच. डी. एल. एल. डी. महाशयेन संपादितः सकलसौलभ्याय साधु मुद्राप्य प्राकाश्यं नीतः । हतान् नन्दराजान् समूलमुन्मूल्य चन्द्रगुप्तस्य राजसिंहासने प्रतिष्ठापयितारं संसारप्रसिद्धं राजनीत्याचार्यधौरेयं महामनसं चाणक्याख्ययाऽऽख्यातं कौटिल्यं को न वेद ।

इतः २३०० वर्षाणि पूर्वमस्य ग्रन्थस्य निर्माणकालः । इत्यतिप्राचीनोऽयं ग्रन्थस्तात्कालिकीं भारतवर्षस्थितिं सम्यक् परिचाययितुमेक एवाऽऽस्ते । सभ्यसंसारे भारतस्य स्थानमनेनैकेनैव ग्रंथेन अत्युच्चतां नीतम् । भारतीयप्राचीनेतिहासे कठिनप्रहेलिकायमाणा बहवो विषया अनेनैव एकेन ग्रंथेन विशकलिताः । संस्कृतसाहित्ये इदमेवैकं ग्रन्थरत्नं यत् भारतीयामार्थिकीं राजनैतिकीं सामाजिकीं च सभ्यतां विस्तरेण बोधयति। अथ अद्यतनानां स्वप्ने ऽप्यगोचरस्तास्ता वैज्ञानिकवैचित्रीरत्रोपलभ्यन्ते याभिराश्चर्याक्रान्तो भवत्यद्यतनो विधिम्मन्यो वैज्ञानिकसंसारः । यूरोपमहायुद्धसमये ये ये नवा आविष्कारा विज्ञानसंविद्गर्भादुद्भूतास्तेषु भूयांसः परसेनासंमोहकविषगर्भधूमनिर्माणप्रयोगविधिप्रभृतयः प्राचीनैर्भारतीयैः करामलकीकृता आसन्निति अत एव ग्रंथप्रकाण्डाज्ज्ञायते । किञ्च वर्तमानवैज्ञानिकम्मन्यपाश्चात्यवर्गेण लेशतोऽप्यविदिताः अग्निस्तम्भनाऽदृश्याञ्जनक्षुधावारणप्रभृतयोऽद्भुता विषया अप्यनेकेऽत्रोपलभ्यन्ते । सर्वथा ग्रन्थोऽयं विदुषां परिशीलनीयः संग्राह्यश्च ।

तस्मात् त्वर्यतामेतद्ग्रहणाय। अन्यथा हस्ताहस्तिकया जनतया क्रीयमाणस्यास्य ग्रंथमणेरस्मिन् संस्करणे समाप्ते द्वितीयसंस्करणप्रतीक्षा भवतां हृदयानि खेदयिष्यति ।

अत एतद्विज्ञापनदर्शनसमकालमेव वी. पी. द्वारा एतद्ग्रन्थप्रेषणकृते ऽस्मत्सविधे पत्रं प्रहीयताम् । मूल्यम्—उत्तमकर्गल मुद्रितस्य ५) । मध्यमकर्गलमुद्रितस्य ।

द्वितीयभागः उक्त डा. जौलीमहाशयकृता इंग्लिशटिप्पणी नयचन्द्रिकाख्या एतद्ग्रंथटीका च सदब्धाऽऽस्ते॥ मु० ५) मध्यम कर्गल ४)

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय हरिद्वार

पुस्तक वितरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित 30 वें दिन तक यह पुस्तक पुस्तकालय में वापिस आ जानी चाहिए। अन्यथा 10 नये पैसे प्रतिदिन के हिसाब से विलम्ब दण्ड लगेगा।

10 SEP 1963 13 OCT 1988		